

666

666

श्रीः

नागानन्दम्

महाकविश्रीहर्षदेवप्रणीतं नाटकम् ।

लवपुत्रीयसनातनधर्ममहाविद्यालयसंस्कृतविभागप्रधानाध्यापक-
विद्याभास्कर-अधिकुलकान्तक-श्रीपरमेश्वरानन्दशर्मशास्त्रिणा
विरचितया प्राज्ञविनोदिनीसमाख्यया व्याख्यया
मुद्रितहिन्दीभाषानुवादेन च समलङ्कृतम्

SASIN
HAR

प्रकाशक

मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास

संस्कृत हिन्दी पुस्तक विक्रेता

सैद्धमिठ्ठा चाणार, लाहौर

प्रकाशक—

लाला तुलसीराम जैन, मैनेजिङ्ग
प्रोप्राइटर, मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास,
संस्कृत हिन्दी पुस्तक विक्रेता,
सैदमिह्रा बाजार, लाहौर ।

[अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादिसर्वेऽधिकाराः प्रकाशकायताः]

मुद्रक—

लाला खजानचौराम जै
मैनेजर, मनोहर इलेक्ट्रि-
प्रैस, सैदमिह्रा बाजार, लाहौर

भूमिका

काव्यं नाम द्विधा दृश्यं शब्दं च । तत्र दृश्यमभिनयप्रधानम् । तद्
नाट्यं रूपकं चेत्तपि व्यपदिश्यते । अवस्थानुष्ठितिरेव नाट्यमभिनयो
बोध्यते । एवं रूपणमप्यभिनयेन वस्तुव्यञ्जनम् । तथा च यत्प्रतिपाद्यं
वस्तु नटा नायकाद्यवस्थानुकारेण अभिनीय सामाजिकनानन्दयन्ति, तदेव
दृश्यकाव्यं नाम 'अभिज्ञानशाकुन्तलादि' । तदुक्तम्—

'अवस्थानुष्ठितिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते ।

रूपकं तस्ममावेशाद् दशधैव रसाधयम् ॥

रूप्यतेऽभिनयैर्यत्र वस्तु तत् रूपकं विदुः ॥'

अभिनयनिरपेक्षं शब्दयोगेन सहृदयानन्दवर्धनं तु काव्यं शब्दमित्य-
भिधीयते । तयोर्मध्ये दृश्यमाधिक्यमावर्जकं सहृदयानाम् । इदं हि शब्दयोगेन
दर्शनेनोभयथाप्यास्वाद्यमानं सचेतसां चेतांसि रमनिममानि वितनोति ।
अतएवोच्यतेऽपि—'काव्येषु नाटकं रम्यम्' इति ।

अत्र नाटकपदं दृश्यकाव्योपलक्षकम् । अभिनयापरपर्यायस्य नटनस्व-
सकलदृश्यमाधारयत्वात् । तदेतद् रूपकापरपर्यायं दृश्यकाव्यं दशाधा भिद्यते ।
तदुक्तं दर्पणे—

'नाटकमेष प्रकरेण भौण्वायोगोत्तमवकारेर्दिर्माः ।'

ईहामूर्गाद्दुर्वीर्यः प्रहसनीमिति रूपकाणि दश ॥'

तेषु प्रस्तुतमिदं नागानन्दं नाम रूपकं 'नाटक'मस्ति । 'नाटकस्य'
प्रतिपाद्यं वस्तु पुराणेतिहासादिप्रसिद्धं भवति, न प्रकरणादिवत् कविकल्पि-
तम् । तदुक्तं दर्पणे—

'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।

सुखदुःखउमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ॥

पञ्चादिका दशपरास्तप्राङ्गाः परिकीर्तिताः ।

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धरोदात्तः प्रतापवान् ॥

दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवाञ्छायको मतः ।

एक एव भवेदज्ञो शूत्रारो वीर एव वा ॥' इति ।

अस्यापि वृत्तं न कविकल्पितम् । अत्र हि कविना—शृङ्गपितृपरिचरणपरा-
येण परमकारुणिकेन विद्याधरसुनुना जीमूतवाहनेन गरुन्मते स्वकलेवरं

समर्थं तत्रासितानां नागानां कथमुद्धारं कृतं इति पद्यभिरङ्घ्रैर्वर्णितम् ।
तदेतद् वृत्तं भूतभाषोपनिबद्धभीमद्विगुणाद्यकविविरनितवृहत्कथासमाधय-
मस्ति । यद्यप्येषा 'बृहत्कथा' नेदानीमुपलभ्यते । तथापि—

'भूतभाषामर्षां प्राहुरद्भुतार्थां वृहत्कथाम्' । (दण्डी)

'समुद्दीपितकन्दर्पां कृतगौरीप्रसावना ।

हरलीलेन नो कस्य विस्मयाय वृहत्कथा ॥' (व्यासः)

इत्येव दण्डिनाणारणेर्कर्महाकविभिः स्वस्वग्रन्थेषु राबहुमानं चर्चित-
त्वात्कारणा कादाचित्कसत्त्वमपहोतुं शक्यम् । महाकविकीर्तनाद् बृहत्कथाया
कादाचित्के सत्त्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि नागानन्दीयवस्तुनस्तन्मूलत्वं त्वप्रमा-
णमिति तु न चोदनीयम्, बृहत्कथार्थप्रतिपादनपराणां क्षेमेन्द्रविरचित-
बृहत्कथामगरी सोमेश्वरोद्भाषिनकथासरित्सागरं बुधस्वामिनिर्मितवृहत्कथा-
श्लोकसग्रहस्याद्यां ग्रन्थानामद्याप्युपलम्भात्, तेषु च मञ्जरीसागरयो-
र्जीमूतवाहनवृत्तान्तस्य सविस्तरं विद्यमानत्वात् । बृहत्कथाश्लोकसग्रहेऽपि
स वृत्तान्तोऽवरयमद्भ्यत, यदि स पूर्णोऽलप्स्यत । तस्य तु कियानेवारोऽद्य
यावदुपलब्धः । किं चैषा गुणाद्यकविवृहत्कथा न खलु नासीद् नागानन्द-
कर्तुं सुविदिता, अन्यथा न स तन्मूलकधोपजीवि रूपकं निर्मातुमशक्यत् ।
नागानन्दस्य कथासरित्सागरादिमूलत्वं तु न शङ्कनीयम्, तत्कर्तृपेक्षया
नागानन्दकर्तुं प्राचीनत्वात् । तत्कालशोपरिष्ठासिर्देक्ष्यते ।

गुणाद्य सोमेश्वर-क्षेमेन्द्राणां समयः

एष नामतोऽर्धतथ गुणाद्य कवि द्वितीयप्रथमशताब्द्यामुत्पन्न
प्रतिष्ठानपुराधीशस्य धीसातवाहनवृत्ते सभापण्डित आसीदिति धस्कृत-
साहित्येतिहासनिद आहु । सोमेश्वरक्षेमेन्द्रावपि कश्मीरदेशाभिजनौ समान-
कालौ लिष्टस्यैकादश्यां शतान्दश्यां जनिमलभेताम् । बुधस्वामिन कालस्तु
तद्ग्रन्थस्य सम्पूर्णस्यानुपलम्भेन नाद्यापि निर्णीतं ऐतिहासिकं । तथापि स
सोमेश्वरक्षेमेन्द्राभ्यां प्राचीन इति नागानन्दभूमिकाया साहित्याचार्यधी-
वसदेवोपाध्यायमहोदया ।

नागानन्दस्य संक्षिप्ता कथा

आसीत् स्वप्रतिपक्षधूमकेतुर्जगतकेतुर्नाम विशाधराणा राजा । स द्वि
चरमे वयसि जातवैशम्यं स्वसुतं जीमूतवाहनं राज्येऽभिधिच्य राजकार्याद

निवष्टे, सपर्णाकश्च वनं प्रति प्रतस्थे । पितृमाङ्गिपरगणो जीमूतवाहनस्तु
 वृद्धपितृशुभ्रूपाविशदितस्यात्मजन्मनो वैकन्यमिष विभावयन् राज्यभारं सचि-
 नेषु निक्षिप्य पितृशुभ्रूपायै तदाश्रितमेव वनं शिथिले । एकदा तु स पितृग-
 ङ्गया आधर्मोभितं स्थानान्तरमन्वेष्टुकामः स्ववयस्येनाश्रयेण सह निकटवर्तिनि
 मलमाचले जगाम । तत्र तपोवनविहान्यनुभूय स परमां निर्घृतिमापेदे ।
 अथ स तत्रैव नातिदूरवर्तिनि गौर्यावतने भगवतीं गौर्यमुपवीणयन्तीं सखी-
 सहायां नवयौवना काचन कन्यकं 'नयनयोरतिथिं चकार । कान्त्या सौन्दर्येण
 च परस्परानुरूपयोस्तयोर्यूनोस्तत्र तारार्थेभ्रकमजनि । सा हि कन्या सिद्धचक्र-
 वर्तिनो विभ्रावयोर्नह्यरण्यतनया मित्रावसौथ गणिनी नाम्ना मलयवती
 बभूव ।

विश्रावपुरोपे अभिननेन गुणगणो न सौन्दर्येण च जीमूतवाहनं मलय-
 वर्या अनुभवं मन्वानस्तां तस्य पाणिशृङ्खलीं चकार ।

अथैकदा ममुद्रतटं दिष्टुर्जीमूतवाहनो मित्रावमुना साकं तत्रागच्छत् ।
 तत्र स प्रालेपाचलशिखरशिवं दधानान् नामानामस्थिर्बचयान् दृष्ट्वा मित्रा-
 वगुं पृच्छति स्म—'वधमेते संचया अस्मिन् समजनिपत ? किमेतेपामेकैवैकत्र
 मृत्युरभवत् ? इति । मित्रावमुस्तु—'कुमार ! नैवामी नाया एकैव मृताः । पुरा
 'किल वैनतेयस्तरसा रसातलाद्दुदूष्य भुजङ्गमाननेकाननुदिने भुङ्क्ते । तात इत्थं
 सकृत्तनागलोक्विनाशशङ्किना नागराजेन वागुकिना गदहः प्रार्थितः—
 'गरुत्मन् ! त्वदाकगणप्राप्तात् सदृशशः सवन्ति भुजङ्गमानां गर्माः । शिरा-
 वश्च पशस्वमुपयान्ति । एवं नागकुलमेवैकदा समुच्छिद्येत । तपापोर्षं
 हानिरेव, निरवशेये नागवंशे किं मोक्षये ? तद् यदर्थमभिपतति मवान्
 पातालं तमिह नागमेकैकं समुद्रतटस्थितस्य तवान्तिके प्रन्यह्य प्रेषयिष्यामि ।
 विरमास्मात् सर्पकुलार्थसाद्, दयस्वास्मत्कम्' इति । पश्चिराज्जथ तं वासुकि-
 प्रस्तावं स्वीचकार । एवं प्रन्यहं गदहमोजनायैकेकरा उपस्थितानां सर्पाणाम-
 स्थानि क्रमश उपविष्टानि सघातरूपतां गतानि' इत्युदतरत् । इत्थं ध्रुतसर्पेष्टान्तः
 भंज्रातदपौरयो जीमूतवाहनो नितरामनुशुखोच सर्पाणां दयनीयामवस्थाम् ।
 उवाच च—'अहो वष्टययसानेयं विपत्तिर्नागानाम्पतिता । अपि नाम शन्यु-
 यस्मद् स्वशरीरदानदेवस्यापि पश्याम्लो रक्षां कर्तुम् इति' । अथ मित्रावसुः
 पित्राहूतो गृहान् प्रतिनिवष्टे । जीमूतवाहनस्तदानीमेकावी संवृत्तः ।

ध्यासीत् तस्मिन् दिने स्वमातुरेकमात्रसुतस्य शखचूडनात्र कस्यापि संप्रशिरोर्वा । तस्य वृद्धा जननी चाचिरजनिष्यमाणस्वसुतमृत्युमनुनिनय नितरा शोकविह्वला उचैस्तरा करोद ।

अथ तन्मातुः साश्रूणि कृष्णविलपितानि सोडुमराकनुवन् जीमूतवाहन शखचूडाद् वध्यचिह्नं ययाने । शखचूडस्तु 'न खलु शखचूड शखधवल शखपालकुल मलिनीकरिष्यति' इत्युक्त्वा जीमूतवाहनाय वध्यचिह्नं रक्तवज्र दातुं न स्वीचकार 'निवृत्त्यता त्वया अहमेव गद्यडाहापीभूय स्वराजाहा पाल विष्यामि' इति च तमुवाच । अथ शखचूडो मृत्यो प्राग् नातिदूरवर्तिन भगवन्त गोकर्णेश्वर प्रदक्षिणीकर्तुं कामो जननीमन्तिमप्रणामेन समाध्य विस्तृत्य च निर्गत । अत्रान्तरे दीपमतिपडुत्सवे विश्वापनुपरन्या जामात्रे उपहारी- इत रक्तवज्रपुमलं शृङ्खला कञ्चुकी जीमूतवाहनान्तिके समुपस्थित । स तु शखचूडप्रख्याख्यानैः तद्वत् प्रति निरशोऽपि रक्तवासीयुगसनाथ कञ्चुकिन दृष्ट्वा नितरां प्रसीदन्मुवाच—

'वासोयुगमिदं रक्तं शतकाले ममागतम् ।

करोति महतीं प्रीतिं परार्थे देहमुज्झत ॥'

अथ तद्दूकसोयुग परिधाय वध्यशिल्पमप्यरोत् जीमूतवाहन । पञ्चगारोऽपि समये तत्र समुपस्थित शिलोपरि पतितं तं नागमुदयाभि- पपात् । एतस्मिन् समये देवा दिवि हुन्दुभिर्मनीनदन्, जीमूतवाहनोपरि पारिजातपुष्पशृष्टिं चाकिरन् । अथ गद्यो रक्षाशुक्वेष्टित जीमूतवाहन दृष्ट्वात्वीर्यमल यशस्वरमाकरोद्, तं तत्राव्यप्रमत्तुमारभे च ।

इतस्तु समुद्रतट्टाद् गृह्य प्रति निवर्तने विलम्बमानस्य जामातुर्जीमूतवाहनस्य वृत्तमिशासमानो विश्वावसु सुनन्द नाम स्वप्रतीहार जीमूतवेतोरन्तिकं प्राद्वीत् । सुनन्दाजीमूतवाहनस्य विश्वावसोर्गृहेऽविसमानतां विश्वाय चिन्तापरो बभूव जीमूतकेतुः । अत्रान्तरे गच्छता भक्ष्यमाणस्य जीमूतवाहनस्य चूडामणि- जीमूतकेतोऽधरणयो पपात् । चूडामणिं निरीक्ष्य स्वपुत्रस्यानिष्टमाशङ्कमानो जीमूतकेतुः पत्न्या स्तुपया मत्प्रवृत्त्या चानुगतो जीमूतवाहनमन्वेष्टुं यावत् कियद्दूरं गच्छति, तावत् स्वप्राणरक्षकं तादृशेण भक्ष्यमाण जीमूतवाहनं यास्यमनुशोचन्तं शखचूडमशङ्कितम् । शखचूडस्तु सर्वं तद्दृष्टजातं तस्मै न्यवेदयन् । अथ तान् पुत्रशोकमसहिष्णुन् पक्षिचितां प्रवेष्टुं कृतनिधयान्

विलोक्य शंखचूडो दु माहसादस्माद् विनिवर्तयितुमाह—“तात ! भार्गवैवं
दुःसाहसं कृया । चित्रा दैवगतिः । कश्चिद् ‘नायं नाग’ इति बुद्ध्वा
परित्यजेदपि तं पन्नगाशनः । अतोऽनया रुधिरधारया वैनेतेयमनुग्रामः ।”
जीमूतकेतुस्तु ‘साम्निभरेवास्माभिरनुसर्तुमुचितमिति वयमग्निमादायानुमच्छाम’,
त्वं पुनः प्रतिष्ठस्व, इत्युत्वाग्निमानेतुं निवृत्ते ।

इतस्तु गरुड, बुधिराकंश्याया स्वचञ्च्वाः कठिनै, प्रहारैरप्यव्यथमानस्य
जीमूतवाहनस्य महासत्त्वता वीक्ष्य निरतिशयं चिन्तयते स्म, मच्छयाश्च
विरराम । जीमूतवाहनोऽपि तमवशिष्टं स्वशरीरं मच्छयितुं पुनः पुन प्रार्थ-
याञ्चके । अन्तरे शंखचूडोऽपि वैनेतेयसविभे प्राप । स हि जीमूतवाहने
गरुडस्य सर्पभ्रान्तिं दूरीचकार, तत्स्थाने चात्मानं मच्छयितुं प्रेरयामास ।
तदानीं गरुडस्य महान् पथात्तापः समजनि । तदाप्रसूतिं तेन न केवलं
सर्पाणामेष अपितु प्राणिमानस्यापांडन प्रतिज्ञातम् ।

जीमूतकेतुरपि स्वपुत्रं गरुडचञ्चुचतैर्मृतं वीक्ष्य शङ्खचूडं चितां
प्रज्वलयितुमादिदेश । अप तैम सर्जाकृता चितानारोद्धं यावत् ते उत्तिष्ठन्ति
तावत् मत्तयवतीप्रार्थनया भगवती गौरी प्रमथ प्रलक्ष्मीभूव ।
जीमूतकेतुं च चितानलप्रवेशरूपाद् दु माहमाद् वारयामास । भगव-
धन्याः प्रमादाद् जीमूतवाहनः पुनरज्जिजीव, विशाधराणा चक्रवर्तिपदे प्रति-
ष्ठापितश्च । गरुडकृतयामृतवृष्ट्या च अस्त्रिमात्रावशेषाः सर्वेऽप्युरगा उज्जि-
जीतुः । नागना कुले च महानानन्दः समजनीति शम् ।

नायकानन्दस्य नायकः

जीमूतवाहनो नाम कश्चिद् विशाधरजीमूतकेतुसुतोऽन नाटके नायकः ।
स च प्रहृत्या धीरोदात्तः । नायकलक्षणं धीरोदात्तलक्षणं च यथा—

त्यागी कृती कुलीन सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

दत्तोऽनुरक्तलोक्तेत्रैवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥

अविकल्पन क्षमावाचतिगन्मारी महासत्त्वः ।

स्थेयान् निगूहमानो धीरोदात्तो दृढमतः कथितः ॥

तत्र ‘दत्तो दत्तमनोरथाधिकफल कल्पद्रुमोऽप्यग्निं’ इत्यादिना तत्र तत्र
नाटके त्यागादयो नायकसामान्यगुणा जीमूतवाहने प्रापु ।
कविना । धीरोदात्तवमप्यस्य नायकस्य गाडु र्गन्तिन श्रीहर्षेण ।

नाय जीमूतवाहन काप्यवघरे क्षुद्रजनवद् विकल्पते । 'तदनुकम्पतामसौ राज्यस्य कृते क्लेशदासीकृतस्तपस्वी' इत्यादिना स्वराज्याक्रमणेन सापराधमपि प्रतिपक्षिण भक्तज्ञ ज्ञगत एव । प्रथमाङ्के विदूषकेण चतुर्थे मित्रावसुनोपक्षिप्तेऽपि मतङ्गस्य स्वराज्याक्रमणे नास्य वाचन विकृतिरलक्ष्यतेति दुर्लक्ष्य-विकृतितया महापम्भीरोऽयम् । महासत्त्वता प्रति त्वस्य किमुच्यते । पञ्चमाङ्के गरुडोऽस्य महासत्त्वतामेव स्तौति—'जन्मन प्रभृति भुजङ्गपतीनश्रता नेदानी-मत्याश्वर्यं मया दृष्टपूर्वम्, यद्य महासत्त्वो न केवल न व्यथते प्रत्युत प्रहृष्ट इव किमपि दृश्यते' इति ।

एव बुद्धयो पित्रोरनुपम वात्सल्य नवपरिणीताया त्रेयस्या मलयवत्या प्रमापि परोपवृत्तिपरामणस्य परार्थे देहमुज्जमतोऽस्य जीमूतवाहनस्य न मात्रयाप्यन्तरायमुत्पादयत इति दृढमत्तत्वमप्यस्य निपुणमाभाति ।

प्रथमाङ्के शमप्रधानतया समुपक्षिप्तस्य जीमूतवाहनस्य धीरशान्तत्व तु न शङ्क्यम् । शमस्याग्रन्धसमाप्यनिर्वहणाद् । अतएव दशरूपके धनिकेनास्य धीरशान्तत्वमुपहित्व्य प्रत्याख्यातम् ।

नागानन्देऽङ्गी रसः

'एष एव भवेदङ्गी शृङ्गरो वीर एव सा' इति नाव्यनियमानुपेधेन दयानीर एवात्र प्रधान रस । तथाहि—विपद्मस्त शङ्खचूडोऽन्नालम्बनम् । 'हा पुत्रक शङ्खचूड । कथं व्यापाद्यमानाऽद्य किल त्व मया प्रेक्षितव्य । अनेन मुपवन्द्रेण विरहितमिदानीमन्धकारी भविष्यति पातालम्' इत्यादीनि वृद्धाचारतन्मातुर्विलपितान्युदीपनम् ।

'शार्तं वसठमतप्राण परित्यक्त स्वमान्धवे ।

प्राये नैव यदि तत क शरीरस्य मे गुण ॥

गमेतदम्भार्यं वष्यचिह्न प्राश्रुत्य यावद् विनतात्मजाय ।

पुत्रस्य ते जीवितरक्षणाय स्व देहमाहारयितुं ददामि ॥'

इत्यादि नायकस्थोक्तयो रङ्गाशुक वेद्यित्वा गरुडन सर्पबुद्धया स्वकलेपर-मधुणाय वष्यशिलारीहणादि चानुभाव । गरुडेन स्वमच्छणारम्भे—'दिष्टया कृनार्थोऽरिम' इत्याद्यात्मन श्रुतार्थत्वोक्त्यादिभिरभिष्यञ्जितो हर्षादिर्षभि-चारिभ्य । विषमप्राणविषयक उत्साहश्च स्थायिभाव । एतदतिरिहमञ्जिन

परिपोषणाय शान्ताद्भुतशृङ्गारहास्यकृष्णवात्सल्याना तत्र तत्र यथायथं
रमणीयः सञ्चिवेशः श्रीहर्षस्य महाकवित्वम् अद्भुता रूपकनिर्माणचातुरी
व प्रमाणयति ।

नन्वत्र नाटके रामप्रधानतयोपक्षितस्य नायकस्य शृङ्गारितया प्रतिपादन-
मनुचित मद् रमभङ्गं जनयति । तदुक्तम्—

‘अनौचित्याद् श्रुते नान्वद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

श्रीचित्तोपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥’ इति

वेदुच्यते । शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्यमेव विदुद्वयानुचितं भवति । नचान-
तयोर्नैरन्तर्येण प्रतिपादनम् । अत्र हि शान्तोपन्यासानन्तरमद्भुतमुपन्यस्य
शृङ्गारो वर्णितः । तदुक्तं प्रकाशकृता—‘शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोधः,
इति रसान्तरमन्तरे कार्यम् । यथा नागानन्दे शान्तस्य जीमूतबाहनस्य
अहो गीत हो वादिनामित्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवती प्रति शृङ्गारो
निषेधः ।’ इति ।

अस्य नाटकस्य कर्ता तत्कालश्च

अस्य नागानन्दस्य कर्ता श्रीहर्षो मृगतिरसीदितीत्येतस्यैव प्रस्तावनाया
विज्ञायते । रघुवीररूपतन(धानेसर)मस्य राजधानी बभूव । अयमेव
शिलादित्यनाम्नाप्यैतिहायिकेषु प्रसिद्धः । अस्यैव चरितं ऋग्विरेण नाणेन
श्रीहर्षचरितनाम्नि गद्यकाव्ये गीतम् । अस्य पिता नाम्ना प्रभाकरवर्धन,
माता च यशस्वती (यशोमती) देवी अभूताम् । अयं त्रिषष्ट्युत्तरषट्शती-
तमे (६६३) वैक्रमान्दे राज्यसिंहासनमासीत् । एकचत्वारिंशद्दर्पाणि राज्यं
कृत्वा, च त्रिषष्ट्युत्तरषट्शतीतमे (७०४) वैक्रमान्दे च यशोवतीं जगाम ।
तथाच विक्रमस्य सप्तम्याः शताब्द्या उत्तरार्धम्, तदनुसारेण ख्रिष्टस्य
सप्तम्या शताब्द्या- पूर्वार्धं (६०६-६४७) श्रीहर्षस्य काल इति पर्य-
वस्यति ।

नागानन्दतिरिक्त ‘श्रियदर्शिका’ ‘रघुवली’ इति नाटिकाद्वयमप्यनेनैव
विरचितम् ।

गिरिधरशर्मा चतुर्वेदः

महामहोपाध्यायः, व्याकरणाचार्यः, न्यायशास्त्री
प्रिन्सिपल महाराजासंस्कृतकालेज,

नागानन्द 'संक्षिप्त कथा

प्रथम अङ्क

विद्याधरपुमार जीमूतवाहन संतार और राजपाट के सुख से विरह होकर बूढ़े माता पिता की सेवा में तत्पर है। अपने पिता की आज्ञा के अनुसार वह मलयपर्वत पर तपोवन में उनके रहने योग्य आश्रमस्थान ढूँढने के लिये विद्वक्क को साथ लेकर जाता है। घूमते फिरते उन्हें कहीं से गाने का शब्द सुनाई देता है। उस शब्द का अनुसरण करते हुए वे गौरी के मन्दिर के समीप पहुँच जाते हैं, जिसके भीतर सिद्धों की कन्या मलयवती भीष्मा बजाती हुई गाय रही है। एक माझी की ओट में छिपकर यह लोग कुमारी मलयवती का अपना चेटी के साथ बार्तालाप सुनते हैं, जिससे उन्हें पता चलता है कि कुमारी को स्वप्न में भगवती गौरी ने घर दिया है कि उस का विवाह शीघ्र ही किसी विद्याधर नकवती से होगा। इतना सुनकर राज-कुमार जीमूतवाहन विद्वक्कसहित मलयवती के सामने प्रवेश करते हैं। कुमारी उठे देखकर प्रेम से विह्वल होकर लजा जाती है। इसी समय एक तपस्वी मलयवती को उसके पिता की ओर से बुलाने आता है और उठे घर ले जाता है। कुमार जीमूतवाहन का हृदय भी मलयवती के प्रेम में बँध जाता है, और विद्वक्क इस घटना से प्रसन्न होता है।

द्वितीय अङ्क

जीमूतवाहन के प्रेम से विह्वल सिद्धकन्या मलयवती चन्दनलतागृह में जाकर चन्द्रमणिशिला पर बैठ जाती है जहाँ उसकी निरहामि को शान्त करने के लिये चेटी उनके हृदय पर चन्दन के पत्तों के रस का लेप करके केले के पत्तों से परखा करती हैं। परन्तु यह शीतल उपचार बजाय सुख देने के मलयवती का उल्टा अधिक दुःसदायी प्रतीत होता है। उधर जीमूतवाहन भी मलयवती के प्रेम में पागल हो मनोबिनोद् के लिये उमी चन्दनलतागृह का रास्ता लेता है। विद्वक्क भी उनके साथ है। उनके आने का शब्द सुनकर मलयवती और चेटी एक माझी के पीछे छिप जाती हैं और बहा से नायक और विद्वक्क की बातचीत सुन्ती हैं।

नायक विदूषक को बतलाता है कि गत रात्रि को स्वप्न में मैंने अपनी प्रिया को इसी चन्दनलतागृह में चन्द्रमणि शिला पर बँठे देखा। वह प्रणय-कोप में मुझे उपासम्भ देती हुई रो रही थी। इसी लिये स्वप्न वाले धमागम स्थान पर ही दिन व्यतीत करने आया हूँ ताकि दिल चढ़ला रहे।

अपने मनोबिनोद के लिये नायक अपनी प्रियतमा का चित्र उसी चन्द्र-मणिशिला पर बनाता है और उसे देख देख कर प्रसन्न होता है। इतने में सिद्धों के कुमार मित्राबसु आते हैं और नायक से अपने पिता का सुन्दरा सुनाते हैं। जब वह कहते हैं भरे पिता ने कहा है कि हम अपनी कन्या मलयवती का विवाह आप से करना चाहते हैं तो जीमूतवादन मलयवती को नाम से न जानने के कारण उसे कोई अन्य कन्या समझने हुए साफ इनकार कर देते हैं और कह देते हैं कि मैं अपना हृदय किसी और को दे चुका हूँ। पर विदूषक मित्राबसु को राहाह देता है कि वह नायक के माता पिता के पास जाकर उनके सामने यह प्रस्ताव रखे, यदि वे मान गए तो कुमार उनकी आज्ञा न टाल सकेगा।

इधर मलयवती यह बातें सुनकर अपनी अवज्ञा को सहन न करता हुई अशोक वृक्ष के लटक कर फासी लेने लगती है। चेंटी दुहाई मचा देती है, जिसको सुनकर नायक भूट दौका हुआ आता है और मलयवती को हाथ से थाम कर चन्दनलतागृह में ले जाता है। वहाँ जाकर अपना ही चित्र शिला पर देख कर मलयवती के चित्त को शान्ति होता है। परस्पर प्रेम के बिकास होने से वही उनका गाम्भर्वविवाह हो जाता है। इतने में एक और चेंटी दौबी हुई आती है और कहती है कि कुमार के माता पिता ने सम्बन्ध स्वीकार कर लिया है और आज ही विवाह कर देने का निश्चय कर लिया है। मलयवती, जीमूतवादन और विदूषक सभी स्नानादि ने लिये चले जाते हैं।

तृतीय अङ्क

नायक और नायिका के विवाह उत्सव पर सभी लोग रग-रलिया मनाते हैं। शेखरक नामी विट भय पिये हुए चेट के साथ कुसुमाकर उद्यान में अपनी प्रिया नवमालिका को हँदने जाता है। उधर से विदूषक अपने आप को भ्रमरों से बचाने के लिये साड़ी लपेटे हुए आता है। विट उसे पनमालिका समझ कर आलिङ्गन करना चाहता है। बरी हँसी उठती है।

किंगी न किसी प्रकार इन लोगों से जान छुटाकर विदूषक छान करता है । उसी समय सामने से नायक और नायिका प्रवेश करते हैं । नायक मलयवती के सौन्दर्य की प्रशंसा करता है और उसके लज्जायुक्त हाव भाव से प्रसन्न होता है । मलयवती की बेटी हँसी-ठट्टे में विदूषक का मुँह तमाल के पत्तों के रस में काला कर देती है । इतने में मलयवती के भाई मिश्रावसु के आने की सूचना मिलती है, जिसे सुनकर मलयवती और बेटी चली जाती हैं । मिश्रावसु आकर जीमूतवाहन को सूचना देता है कि उसके राज्य पर आक्रमण करके उसके शत्रु मत्तत्र ने अधिकार जमा लिया है ।

जीमूतवाहन इस समाचार को सुनकर बजाए दुःखी होने के प्रसन्न होता है । मिश्रावसु शत्रु को नारा कर देने की आज्ञा मांगता है पर जीमूतवाहन उसे मना करता है और शांत रहने का उपदेश देता है ।

चतुर्थ अङ्क

जीमूतवाहन और मिश्रावसु समुद्र के किनारे सैर करने जाते हैं । वहाँ जाकर जीमूतवाहन दृष्टियों के डेरों के डेर पके देखकर पूछता है कि यह कैसे डेर है ? मिश्रावसु बतलाता है कि कैसे नागों के राजा बामुकि ने गहड़ के खाने के निमित्त एक नाग (नाँप) रोज भेजने का नियम किया हुआ है । और अनेक वर्षों से गहड़ ने इन प्रकार नागों को खा खा कर दृष्टियों के डेर लगा दिये हैं । यह सुनकर नायक बहुत दुःखी होता है । इतने में घर में अपने पिता का बुलावा आ जाने पर मिश्रावसु घर चला जाता है और नायक समुद्रतट पर घूमने के लिये पहाड़ी से उतरता है । इतने में उसे रोने बिलाने का शब्द सुनाई देता है । खोजने पर पता चलता है कि उस दिन शंभूनामी नामी नाग की बारी है । उसे बामुकि ने आहारार्थ बप्पशिला पर भेजा है, जहाँ से गहड़ मद्य अपने भोजन के लिये नियत नाग को उखल जाया करता है । शंभूनामी की मा विलाप कर रही है । जीमूतवाहन शंभूनामी की जान बचाने के लिये स्वयं अपने आप को भेंट करता है पर शंभूनामी नहीं मानता । लेकिन जब शंभूनामी मरने से पहले देवपूजा के लिये जाता है तो उसके पीछे नायक बप्पशिला पर चढ़ जाता है । इतने में गहड़ फूट कर आता है और वहाँ से उसे उखल ले जाता है । आकाश से पुष्पशृंग और कुन्दुभि ध्वनि होती है ।

श्रीः

नागानन्दम्

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्दी ।

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं
परधानक्रूररातुरं जन्मिमं प्राप्ताऽपि नो रक्षमि ।

प्राज्ञविनोदिनी ।

दत्त्वादाब्जरजःस्पर्शपरिपूतधियां मताम् ।
भाग्यार्थुपतिष्ठेते सरतीं तां श्रयेऽन्विक्राम् ॥१४
विप्रेक्षं घटदं नत्वा ध्यात्वा हृदि शुक्लपि ।
करोमि नागानन्देऽरिम् न्याकृपां प्राज्ञविनोदिनीम् ॥२॥
कविवाचः क्व गम्भीराः क्वातलरपरिनी मतिः ।
तथापि प्रसन्नकृतिनां कृतिर्मे सदृशरिणी ॥३॥

अथ कविमण्डलमण्डनायिस्तत्रभवनाम्नीहर्षो रजप्रभोपप्रधानं नागानन्दा-
भिधानं दृश्यकाम्यं विर्वापुस्तदारम्भे प्रयोगपरिपन्थिप्रत्यूहप्रशमनौपधिकम-
भिनेप्यमाणकथावस्तनंशसूक्तं नान्दीति नाम्ना व्यपदिरयमानं सूत्रधारेण
पठनीयं मङ्गलश्लोकद्वयमुपन्यस्यति—ध्यानव्याजमिति, कामेनेति च ।

ध्यानव्याजमिति । एवम्, ध्यानव्याजम्=ध्यानम्—एकाग्रतया ज्येष्-
पस्तुनश्चिन्तनम्, तदेव व्याजः—सिप., तम्, उपेत्य=आधृत्य, ध्यानच्छलेने-
त्यर्थ., काम्=कृतमाम्, सुन्दरीम्, चिन्तयसि=ध्यायति ? [यां चिन्तयधा-
नन्दनिर्भरस्त्वमस्मासु हृत्पातमप्यन्तरायमुपरिषत्वं मनुषे], चक्षुः=नेत्रम्,
उन्मीलय=उद्धृत्य, अनक्रूररातुरम्=अनङ्गः—अङ्गरहितः, कामः, तस्य

नान्दी

समाधि के बहाने तू किस (खतना) का ध्यान कर रहा है । क्षण भर
के लिये आंखें खोल कर काम के नाणों से विह्वल इस जन की (हमारी)
श्रोत तो देख । रक्षक होता हुआ भी तू (हमारी) रक्षा नहीं करता । तू

मिथ्याकारणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तु बुतोऽन्यं पुमान्
सेष्यं मारवधूभिरित्यभिहितो बोधो जिन पातुः व. ॥१॥

शरै-वाणै, आतुरम्-आणितम्, कामज्वरलक्षमिति भाव, इमम्=त्वत्स-
न्निकृष्टम्, जनम्=स्त्रीजनम् कामाखिय इति भाव, क्षणम्=क्षणमात्रम्, न
तु चिरम्, पश्य=अवलोक्य । [किमिवैशामनगुरुरा प्यायन् व्यर्थमात्मान
फदर्पयसि, वय त्वनेकसवप्यनुरक्तस्त्वामुपस्थिता, मनाह् नैनमेकमप्युन्मा
स्यास्मासु इकपातमज्ञाकुरु । ' एकेनापि चक्षुषा क्षणमात्रमपि चाय यदि न
परयेत्, तर्हि तावन्वै वयमिम वशाकर्म प्रभवेम, न पुनरय तदानीमन्यदस्मत्
किमपि चिन्तयेत् । अस्मद्गुरुपवागुरानिर्गठितस्थास्य दुर्घट ममाधिर्भवेत्'
इति तासामान्तरोऽभिप्राय] ज्ञाता अपि=आयजनरक्षकोऽपि सन्, त्वम्,
मो=नैव, रक्षसि=प्रायसे, इम जनमिति रूप । [हेन त्वं ज्ञाता भणित,
यत् कामपीडितास्त्वा शरणमुपेता अप्यरमानुपेक्षसे-इति भाव] त्वम्, मिथ्या-
कारणिक.=मिथ्या-मृषा, वारुणिक-दगालु, असि [लोकस्त्वा मिथ्यैव
दयालुमाचक्षते-इति भाव] प्रत्युत, त्वत्स.=त्वामपेक्ष्य, त्वदपेक्षयेत्यर्थ
[त्यन्तलोपे पञ्चमी, ततस्तसिली, निर्घृणतर.=निर्गता घृणा यस्मात्
स निर्घृण, अतिशयेन निर्घृण इति निर्घृणतर-अधिकनिर्दय, अन्य =अपर,
पुमान्=मनुज, कुत =कस्मात् मभाम्यते ? न सभाम्यते इति भाव ।
[य समुखीनमप्यातुरं जन न केवल इस्मान्नेण न सभावयति, 'प्रत्युत
समाधिभिषेणोपेक्षते, तत कठोरहृदयो नान्य समवति इति भाव । क्वचित्तु
'त्वत्त रा कोऽन्य पुमान्' इति पाठ । तत्र त्वत्त, निर्घृणतर, अन्य स'
क पुमान्, अस्ति, न कोऽपीत्यर्थ इत्येव योजना कर्तव्या] इति=एवम् पूर्वो
हेन प्रकारेण, मारवधूभिः=मारवति प्राणिन इति मारो मन्मथ, तस्य,
वधूभि-तदुद्दीपकन्यात् तत्तगहावगूतभि, तदाक्रान्ताभिर्वा सुन्दरीभि,
सेष्यम्=ईर्ष्या-अक्षमा असहिष्णुतेत्यर्थ, तथा सहितं यथा स्यात् तथा,
[किमाविशेषणमिदम्] बुद्धस्य चिरध्यानमप्रतामक्षममाणाभिरिति यावत्,
अभिहितः=उक्त, उद्वाहित इति यावत् [अभिपूर्वस्य दधातोर्निष्ठायां

मूले ही दयालु (कहलाता) है, उसे से अधिक निष्ठुर पुरुष और कौन
होगा ?—इस प्रकार काम की स्त्रियों से ईर्ष्या पूर्वक सवोधित समाधि में भद्र
मगवान् बुद्ध तुम्हारी रक्षा करें ॥१॥

१ स कोऽन्य । २ बुद्धो । ३ 'मदनो मन्मथो मार' इत्यमर ।

दधातेर्हिः] योघौ=योभिर्विशुद्धविज्ञानसन्तान, तत्र स्थितः विशुद्धविज्ञान-
सन्तानोत्पत्तिहेतौ समाधौ स्थित इत्यर्थः [यौद्धा विशुद्धविज्ञानोत्पादमेव
कैवल्यमामनन्ति । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रे परिणामतापसंस्कारैरित्यादिसूत्र-
भाष्यव्याख्यायाम्- 'अन्ये तु सयासनकेशमसुच्छेदाद् विशुद्धविज्ञानोत्पाद
एव मोक्ष इति'], जिमैः=जानातीति जिगः- बुद्ध, यः=युष्माग् अमिनय-
प्रेक्षकान् मदस्यान्, पातु=रेक्षतु । आशिधि लोद् । [कचित्तु 'बुद्धो जिनः पातु
यः' इति पाठः । तत्र बुद्धः-सजातविशुद्धविज्ञान इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम्] ।

पुरा किल देवरात्र इन्द्रो रक्षसि समाधिनिमग्नस्य भगवतः सुगतस्य
समाधिभङ्गं कामयमानो मन्मथपुरस्वर अम्बरमस्तदन्तिके प्रेषितवान्, परं न
तास्तथाकर्तुमपारयन्, इत्यादि ललितविस्तरादिर्बाह्यप्रत्येषु प्रतिपादितं
कथानकमत्रानुसन्धेयम् ।

अलङ्कारादिः—अत्र प्रातापि नो रक्षधीत्यादिना जिनस्य दोषोद्घोष-
णात् तं प्रति मारवधूनाम् असुखाख्यो व्यभिचारिभावो व्यज्यते । तदुक्तं
काव्यप्रदीपोद्यंते—

'परोत्कर्षाक्षमास्या गर्वदीर्जन्यमन्युजा ।

दोषोद्घोषप्रभृतिभेदावज्ञाक्रोभेक्षितादयः ॥'

संख्ये प्राधान्येन व्यज्यमानस्य कविहृत्पितृवत्तुर्निष्ठपुरुषविषयकरति-
भावस्याङ्गम्, भावस्याङ्गत्वे च प्रेषोऽलङ्कारः । व्याजपदेन ध्यानस्य परोक्ष-
परमार्थविषयतामपहृत्य र्शविषयतायाः स्थापनाद् व्यपहृतिः । तदुक्तं दर्पणे—

'प्रकृतं प्रतिपिप्यान्यस्थापनं स्थापपहृतिः' ।

उपेत्य चिन्तयतीत्यादीनामनेकारां क्रियाणां त्वमित्येकं कर्तृकारकम्,
अतो दीपकमपि । तदुक्तम्—

'अथ कारकमेकं स्थादमेतानु किन्मासु चित् ।'

प्राताऽपि नो रक्षधीत्यत्र त्राणवर्तुष्याणासम्बन्धप्रतिपादनाद् विरोधैः ।
तदुक्तम्—

'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ।'

'अनङ्गराट्टरं जनमिमम्' इति मध्यवर्तिनः पदसमुदायस्य एव
रक्षधीत्युभाभ्यां क्रियाभ्यामन्वयाद् देहर्तादीषुर्कं च ।

इत्तं शार्दूलविश्रीकृतम् । 'स्यार्थैर्वदि मः सजी सततगाः शार्दूलविक्री-
दितम्' ॥ १॥

अपि च,

कामेनाकृष्य चापं हतपटुपटहावलिगभिर्मार्वरै-
श्रुभद्रोत्कम्पज्जुम्भारिमतललितैवता दिव्यनारीजनेन ।

सिद्धैः ब्रह्मोत्तमाहैः पुलकितवपुषा विस्मयाद् वासवेन
ध्यायन् बोधैर्वासावचलित इति वः पानु दृष्टो मुनीन्द्रः ॥२॥

कामेनेति । योधेः=विशुद्धविज्ञानसंतानरूपस्य कैवल्यस्य, अघाती=
अवाग्निनिमित्तमित्यर्थः [चर्मणि द्वापिनं हन्तीतिवद् निमित्तार्थे सप्तमी],
ध्यायन्=ध्यानं कुर्वन्, अचलितः=अरुजलितः, मारवधूतेजनयार्पाति
शेष । इति=इत्यस्माद् हेतोः, कामेन=मदनेन, चापम्=धनु तत्प्रत्यक्षा-
मित्यर्थः, आकृष्य=कर्णान्तं कृष्य, विस्मयाद् दृष्ट [अत्र 'विस्मयाद् दृष्ट'
इति पदद्वयं सर्वैरन्तरवाक्यैः संबध्यते । दुर्जयाभिर्मत्मेन्यभूताभिर्गुणतिभि-
रप्यपराजितः कोऽयं भव्य प्रतिभट उपास्थितो यत्कृते गयापि स्वयं धनुर्कर्ण
णीयमभवत्, इति कामस्य विस्मयो जातः, अथवा कामेन चापमाकृष्य तद्
वस्थेनैव—चापमाकृष्यापि तं स्वरारसचयं कर्तुंगराह्णेनैव—विस्मयाद् दृष्ट इति
योजना, तत्र-अहो कोऽयमभूतपूर्वस्तपस्वी यत्तप प्रभावादप्रभावं मे धनुर्जात-
मिति विस्मयस्य हेतुः], मार्वरैः=चर्मसैनिकैः, विधुवसन्तादिभिरपि, हत-
पटुपटहावलिगभिः=हताः—तीव्रं ताडिताः, पटवः—तीव्रध्वनयः, पटहा—
दृक्काख्या वाद्यविशेषा वैष्णवशैः, आवलिगभिः—आवलिगुं शीलं देयामस्ति
ते-आवलिगिनः, तै—अस्मत्स्वामिना धनुरादृष्टम्, इदानीं जितप्रायोऽयं
शत्रुरित्युद्धतं शब्दायमानैः, सद्भिः, विलयाद् दृष्ट [पटहान्तबहुव्रीहिणा
सह—आवलिगभिरित्यस्य कर्मधारयः, अदृष्टवरं स्वप्रयत्नेफलमेव

श्रीर मी,

विशुद्ध विज्ञान की प्राप्ति के लिये ध्यान में अचल होने के कारण जिन्हें,
कामदेव ने धनुष तान कर, उस (कामदेव) के सैनिकों ने तीव्र ध्वनि वाले
ढोल बजाकर गर्जना करते हुए, स्वर्ग की अप्सराओं ने मोहें नचाते हुए,
कॉपते हुए, उनासियाँ खेंते हुए, गुस्करते हुए और (तरह तरह की)
शुद्धार-चेष्टाएँ करते हुए, तपस्वियों ने सिर झुका कर, इन्द्र ने आश्चर्य से
रोमांचित होकर देखा, वह मुनीन्द्र बुद्ध तुम्हारी रक्षा करें ॥२॥

तेषां विस्मयस्य हेतु] दिव्यनारीजनेन=दिव्य-। दिवि स्वर्गे भव , नारी-
जन-स्त्रीगणम् , तेन मुख्यवृत्तिसमूहेन-यर्थे , भ्रूमङ्गोरकम्पजृम्भास्मित-
स्तलितयता=भ्रुवोर्भङ्ग इति भ्रूमङ्ग-भ्रुविलास , ललम्प-वेपथु , जृम्भा-
गात्रविनाम , स्मितम्-मन्दहास , ललितम्-गृध्रवद्विन्यासभुजलतान्दोलनादि
शङ्कारचेष्टितम् , एतानि विचिन्ते यत्र तादृशेन वता विस्मयाद् दृष्ट ,
[क्वचित्तु 'ललितवता' इत्यस्य स्थाने 'ललितरसा' इति पाठः । तत्र भ्रूमङ्गा-
दिभिः कामविकारैः ललिते-चञ्चलतां प्राप्ते दृशौ वस्य तादृशेन सत्तेसार्थो
योग्य , अहो अस्म्य धैर्यम् , यद्यममेकमिच्छाङ्गुलिभिरप्यविलोभित , कामेन
न स्वामिना स्वयं धनुराङ्गुल्याभियुक्तोऽपि , इदानीमस्माकं भ्रुविलागादिभिर-
प्यनुद्वेजिता न मनागपि गमाभितरय्यवते-इति तागामपि विस्मय] ,
मिच्छे-अपस्विमि , मिच्छाम्यैदेवोनिविशेषैर्वापि , प्रहोत्तमाङ्गैः=प्रह्लाधि-
आदरेण गतानि , लसमानि , अङ्गानि-शिरांगि येषां तादृशे लद्धि , विस्म-
याद् दृष्ट , [अत्रितमारप्रदांररप्यनाउनम्यास्याहं विधागिन्नादिभिरलमुनि-
रमातिरादि धैर्यमिति मिच्छानां विस्मय] , घासयेन=इन्द्रेण , पुलकित-
घणुपा=पुनोऽस्मिन्-भयेन रोमाशितम् , उतु-शरीरम् , यस्य तादृशेन गता ,
विस्मयाद्=आश्चर्याद् , दृष्ट=अपस्विन , [मयाकणितिता अनेके
तपसिनां प्रया , परमत्र मरीच्य सर्वमपि चातुर्वं निष्पन्नमभवत् , न जानेऽय
मग प्रमानाद्-मयि किं अत्रगति-इति मुदहृतस्य मयहेतु । मुदम्या-
दृष्टतां धैर्योतिरेकम् तस्य विस्मयहेतु] मुनीन्द्रः=मुनीनाम्-मतनवतां
ध्याननगाम् , इन्द्र-धेनु , मुनिधेनुं मुद इति यावत् , य=पुमान् तागाजि-
कान् , पातु=रघुत्तु । विद्वद्वरभ्रोशिरसामस्तु-बोधे-विशुद्धबुद्धि-
मयस्य तस्यस्य , अयात्री गताम् , अयन्ति आगन्-अगिलररगोपरमेण
तामिव भागवन्तानमनुभवन् , मुनीन्द्रो व पातु-इत्येवं प्रथमयूपुत्रम् ।

कविः 'बोधैर्याति' इति पाठः । तत्र बोधैरिति बहुवचनेन बोधगन्तति-
र्गित्युक्ता । तथा च बोधे-विशुद्धबोधगतया , अयात-अदमहमिकया
इत्यमेवाश्रित , ध्यानवन्तं विशुद्धविज्ञानमसति स्वयमेवोपतिष्ठत इति भावः ।

अलङ्कारादिः-विवाहहेतुर्वाग्गतु बुद्धय गमापेरस्य घाणाद् धैर्या-

१ 'वागवो यत्रहा यत्राङ्गीन्द्रनामस्यमर । २ 'पुनर इमिभेदे प्रसारभेदे
च प्रकिल्ले रंघाभे हरिताने' इति जेदिनी । ३ 'मुनीन्द्र श्रीधर शास्त्री' इति
मुदनामस्यमर ।

नान्यन्ते—

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्याहमिन्द्रोत्सये सवहु-
मानमाह्वय नानादिदेशागतेन रांश्च श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजी-

तिरायो व्यग्रप । स च बुद्धविषयकरतिभावस्यात्रमिति पूर्वपत् त्रैयोऽलङ्कार ।

पादत्रये रामुदीरिताना चापाकर्षणादिशुरस्सरं बुद्धविलोकनकर्तृणा कामा
दीना बुद्धविषये प्रतिमटत्वादिप्रचारकोल्लेखानामाक्षेपाद्—उल्लेखालङ्कारोऽपि
व्यग्रप । तदुक्तम्—'दहुभिर्वहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते' । धैर्यच्युतेहेतौ
सत्यपि तदवर्णनाद् विशेषोक्तिः । तदुक्तम्—

'सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिर्निगद्यते' ।

मुनीन्द्र इति विशेष्यस्य बुद्धे—इतरमुनिदुर्लभध्यानद्रुडिमबोधने साभिप्राय-
तया परिकराद्भूर । तदुक्तं पुनलनानन्दे—

'साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत् परिकराद्भूर' ।

'आशीर्नमरिक्कारूप श्लोक कान्धारम्बकः । नान्दीति कथ्यते' इति
भरतवचनानुसारेण नान्दीपदै कथावस्तवशास्त्रचनमपि नाट्यशास्त्रनिधमित-
मिति तदपीह विहित् प्रतिपाद्यते । प्रथमपद्ये सकलविषयविरक्तबुद्धवर्णनया
राज्योपभोगविरक्त पितृशुश्रूषणतत्परो बोधिसत्त्वापरनामा जीमूतवाहनोऽस्य
नाटकस्य नायक उपलक्षित, प्रथमाहुवर्णित जीमूतवाहनस्य राज्यनिरीक्षण-
मुपेक्ष्य पित्रो शुश्रूषणाय मलयपर्वत प्रति यमनं बोधिसत्तम् । एवमनत्रशर
सुरस्त्रीजनेत्पुण्यमासेन मलयवत्या उपस्थापनाद् द्वितीयाहुकथा सूचिता ।
द्वितीयपद्ये—अनेकं प्रत्युहैरपि ध्यानादाविचलितस्य मुनीन्द्रस्य वर्णनया जीमू-
तवाहनस्य—स्वराज्यम् अभिप्रेषयन्त मातङ्गं प्रत्युपेक्षारूपा तृतीयाहुकथा
तया पित्रोर्वात्सल्यं मलयवत्याश्चानुराग तृष्णाकृत्य एकस्य मर्षेशिशो प्राण-
रक्षाया कृते स्वशरीरमागमरूपा चतुर्थपद्यमाह्वयो कथा च सूचिता ॥२॥

अथ सूत्रधारमुपेक्ष्य भारती वृत्तिमात्रित्य प्ररोचनाप्रस्तावने अवतारयितु-
माह—नान्यन्त इति । नान्यन्ते=नान्या [नन्दन नन्द आनन्द इत्यर्थ, भावे पञ्, अथवा नन्दन्त्यस्मिन् जना इति नन्द-अभिनीयमान रूपक-

(नान्दी के अन्त में सूत्रधार का प्रवेश)

सूत्रधार—बहुत विस्तार करने की कुछ आवश्यकता नहीं । आज मुझे नाना देश दिशाओं से आप हुए, राजा श्रीहर्ष देव के चरणकमलों के

विना राजसमूहेनोक्त-“यत्तदस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्व
यस्तुरचनाऽलङ्कृतं विद्याधरचक्रवर्तिप्रतिबद्धं नागानन्दं नाम

मित्त्वर्थ, अधिभरणे यत्, तस्येयमिति नान्दी-अभिनयनिर्विघ्नतासिद्धये
क्रियमाणो महलस्थेकपाठ, तस्या] पूर्वोक्ताया पद्यद्वयामिकाया, अन्ते-
अनुरागे । तत्र नान्दलक्षणं यथा—

आर्शार्चननयुक्तं स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजकृपादाना तस्मान्नान्दीति रक्षिता ॥

पूर्वोक्तयोः पद्ययोः ‘जिनं पातु यः, य तु हृष्टो मुनीन्द्रः’ इत्या
शीर्वाङ्गनयुक्ता युद्धभ्रुतिनिचये—इति तयोर्नान्दीत्वमभ्याहृतम् । सा च नान्दी
द्वादशपादात्मिकाऽष्टपादात्मिका वा भवति, प्रकृते च श्लोकद्वयेनाष्टपादात्मिका
या । तदुक्तं भरतेन—

सूत्रधार पठेन्नान्दीं मन्थयन् स्वर्माधित ।

नान्दीपदद्विदशभिरष्टभिर्वाप्यलङ्कृतम् ॥

यद्यपि पदपदेन ‘सुप्तिञ्जत पदम्’ इति वचनात्सुयन्ततिञ्जन्तमपास्येव
पदानि गृह्यन्ते, न तु श्लोकपादा, तथाप्यत्र नान्दीलक्षणे तेन श्लोकपादा
अपि गृह्यन्ते । तदुक्तं नाट्यदर्पणे—

श्लोकपाद पद केचित्सुप्तिञ्जन्तमपासरे ।

परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूप पदमूचिरे ॥

अत्र पूर्वोक्तेन प्रथमेण समासोक्त्या काव्यार्थमूचनात् पत्रावलीसङ्घेयं
नान्दी । तदुक्तं नाट्यदर्पणे—

यस्या वीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुन ।

श्लेषेण वा गमनोक्त्या नात्रा पत्रावलीति सा ॥

सूत्रधारः—प्रविश्य आदेति शेष । सूत्रम्-नाट्यानुष्ठानम्, धारयति-
प्रवर्तयतीति सूत्रधार-अभिनेतृणां नेता प्रधाननट इत्यर्थः । तदुक्तम्—

नाट्याय यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात् सर्वाङ्गकम् ।

रङ्गदेवतपूजाकृत् सूत्रधारः ॥ उच्यते ॥

श्रीवीर राजाओं ने बहुत आदर पूर्वक इन्द्रोत्सव में बुन्ग कर कहा है कि “हमारे
स्वामी श्रीहर्षदेव ने अपूर्व वस्तु की रचना से सुशोभित, विद्याधर चक्रवर्ती
(जीमूतवाहन) के चरित्र से युक्त ‘नागानन्द’ नाटक रचा है” यह हमने कानों-

नाटकं कृतमित्यस्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुतं न च प्रयोगतो
दृष्टम् । तत्तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनो बहुमानात्

अपि च—नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते ।

सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो भिगद्यते ॥

अन्यच्च—वर्णनीयकथासूत्र प्रथमं येन सूच्यते ।

रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥

वस्तुतस्तु नाट्योपकरणपूर्वरङ्गविधासु सूत्रधारादन्व एवायं सूत्रधार
स्थापकापरनामा । सूत्रधारगुणाकृतित्वादयमपि सूत्रधार इत्युच्यते ।

तदुक्तं दर्पणे—पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तादृशत् कव्यमास्थापयेत् ततः ॥

अन्यत्राप्युक्तम्—नाट्यीं प्रयुज्य निष्कामेत् सूत्रधारं महानुभवं ।

स्थापकं प्रविशेत् पश्चात् सूत्रधारगुणाकृतिम् ॥

अन्यच्च—पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्वदपरं नाममास्थापयेन्नटः ॥

तद्वदत्—सूत्रधारगुणाकृतिरित्यर्थः ।

अथ सा स्थापकापरनामा सूत्रधारः—

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य बवेराख्या गोभ्राह्मणपि न कीर्तयेत् ।

श्रुतुं च क्वचित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाधितम् ॥

इति नाट्यनियमानुरोधेन भारतीं वृत्तिमाधित्य कविहृपकनामादि
सकीर्तयति—अलमित्यादिना । प्रायेणोक्तिः ७चनाद् श्रुतुमकीर्तनं न सार्व-
त्रिकम् । अतोऽत्र प्रकृतनाटके श्रुतुसकीर्तनाभावेऽपि न क्षतिः । तत्र भारत्या
वृत्तेर्लक्षणं यथा—

सा वाक् प्रधाना पुद्गलोपयोज्या स्त्रीवर्जिता सस्कृतवाक्ययुक्ता ।

स्वनामधेयैर्भरते प्रयुक्ता सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥

तस्या वृत्तेश्च चत्वार्यङ्गानि भवन्ति—प्रोचना, आमुखम् (प्रस्तावना),
वीथी, प्रहसनं चेति । तदुक्तम्—

कान सुना तो है पर अभिनय होते हुए नहीं देखा । इसलिये उभी राजा के प्रति
महुत आदर के कारण और हमारे ऊपर अनुग्रह करने के विचार से मली भौंति
अभिनय करके आज तुम नाटक करो ।” ता अब मैं नपथ्य रचना करके उनकी

suikale asting

अस्मात्तु चानुग्रहवृद्धया यथावत्प्रयोगेण अथ त्वया नाटयितव्यम्" इति । तद् यावद् इदानीं नेपथ्यरत्ननां कृत्वा यथाऽभिलषितं सम्पादयामि । [परिक्लम्यावलोक्य च] आर्षर्जितानि च सकलसामाजिकमैनांसि इति मे निश्चयः । यतः,

भेदास्तस्यात्तु विज्ञेयाभवागोक्तत्वमागता ।

प्ररोचनाऽऽसुक्तैश्च षीची प्रहमर्न तथा ॥

तस्या भारत्या वृत्तेरिति माष. ।

अलमतिविस्तरेण=अलमत्र वारणार्थे, अतिविस्तरो न कर्तव्य इत्यर्थे । अथना अतिविस्तरेण अल सार्थं नास्ति, न किमपि प्रयोजनं सिध्यति [गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभङ्गीना निमित्तमिति विस्तरशब्दान् सुतीया] । अयं भाव—नाटकाभिनयप्रारम्भे नाट्यनियमानुरोधेन पूर्वरत्न. करणीय एक, तस्य च पूर्वरत्नस्य प्रत्याहारादीनि द्वादशाङ्गानि भवन्ति । तेषु नान्यप्यन्यतममहम्, सा च रत्नविष्णोपशान्तयेऽवश्यकर्तव्या—

तदुक्तं दर्पणे—यज्ञाव्यवस्तुन पूर्वं रत्नविष्णोपशान्तये ।

इतीकवा प्रतुर्नन्ति पूर्वरत्न स उच्यते ॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयासि यद्यपि ।

तथाप्यपर्यकर्तव्या भान्दी विष्णोपशान्तये ॥

तथा च पूर्वरत्नात्पेवपर्यकर्तव्याभारुणा नान्यनुष्ठितैवेति । कृतं परिपतुङ्क्तु हलविमर्दकारिणा शेषाङ्गानुष्ठानेन ॥

अथ इन्द्रोत्सवे=वर्षादिकामनना इन्द्रप्रसादनाय क्रियमाण उत्सव-विशेषे [इन्द्रोत्सव इति सप्तम्या तद्वत्त्वं सूचितम्], नानादिग्देशागतेन=गानादिरुभ्यो देशेभ्यश्चागतेन समवेतेन, श्रीहर्षदेवस्य=श्रीहर्षदेव इति नाम्न, राज्ञः, पादपद्मोपजीविना=[पादौ पद्मौ इति पादपद्मे, ते उपजीवतीति पादपद्मोपजीवी, तेन] चरणकलाभितेन, श्रीहर्षदेवकृपाभिनयउप्येनेत्यर्थे, राजसमूहेन=उक्षा समुदायेन [वर्त्तां], अहम्=सूतपार, सवहुमानम्=बहुमानेन सहितं यथा स्यात् तथा, आह्वय=आकार्यं, उक्तः=कथित आदिष्ट इति यावत् [एतेन तदादेशस्यावश्यपालनीयत्वं ध्वन्यते] । यत्, अस्मत्

इन्द्रा के अनुसार करता हूँ । मेरा निश्चय है कि समाप्तदो (दशको) के मन इस और खिंचे हुए हैं । क्योंकि,

स्वामिना=अस्माक राज्ञाम्, स्वामिना-अधीरवरेण, श्रीहर्षदेवेन, अपूर्व-
 वस्तुरचना लङ्कृतम्=अपूर्वात्स्माद्भुतस्य पूर्व केनाप्यगदन्धस्य, वस्तुन-
 प्रतिपाद्यस्मेतिवृत्तस्य, रचनया-प्रयत्नेन, अलङ्कृतमुख्यसितम्, विद्याधर-
 चक्रवर्तिप्रतिबद्धम्=विद्याधर देवयोनिविशेषा, [‘विद्याधरोपसरोयच्छरद्वौ
 गन्धर्वकिन्नरा । पिशानो गुह्यक सिद्धो भूतोऽमा देवयोनय’ इत्यमर] तेषा
 चक्रवर्ती सम्राट्, तेन प्रतिबद्ध सम्बद्धम्, विद्याधरचक्रवर्तिचरित्राधिप्रेतमिति
 गावत् [कचित् विद्याधरजातकप्रतिबद्धमिति पाठ । तस्यापि विद्याधराणा
 जातक जम्भादिबर्णनपरो अथविशेष, तेन प्रतिबद्धम्, तत्प्रतिपादित
 जीमूतबाहनाख्यविद्याधरचरित्रसम्बद्धम् इति भाव इति योजना कर्तव्या]
 नागानन्दम्=नागानामानन्दो नागानन्द, ॥ विद्यते (वर्णनीयतया)
 यस्मिन्, तन्नागानन्दम्, अशंभ्राद्यम् । उचित वैतज्जाम, नाटकगर्भितार्थ
 प्रकाराकत्वात् । तदुक्त दर्पणे- नाम काये नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाराकम् ’ इति ।
 [पुत्र किल पद्मगायनत्रासिता पद्मगा विद्याधरजीमूतबाहनेन स्वप्राणव्ययेन
 रक्षिता आनन्दमवाप्तु, स एवानन्दोऽत्र रूपके वर्णित, अत एवास्य नागा
 नन्दमिति नाम कृतम्] नाम=नागे-य-यव प्रसिद्धौ, नागानन्दमिति प्रसिद्धम्,
 नाटकम्=इयात्तत्तनादिलक्षणेयुक्त दशाना रूपाकाणा मध्ये नाटकाख्य
 रूपकम्, कृतम्, यच्च, अस्माभिः, धीत्रप मारया कर्णाकर्णिकया, श्रुतम्=
 आकर्णितमेव, न च=[चस्त्वर्थे] न तु, प्रयोगतः=प्रयोगेण-अभिनयेन
 [आघादित्वात्सि] अभिनीयमानमित्यर्थ, इष्टम्=ताच्छात् कृतम् ।
 तत्=तस्मात् कारणात्, सकलजनहृदयाह्लादिनः=सकलानाम्, जनाना
 प्रगानाम्, हृदयानि, आह्लादयति रञ्जयति, तच्छर्त्त, तस्य, तस्यैव-धीहर्ष
 देवस्य, राज्ञः, यद्गुमानाद्=अतिगौरवाद्, [अस्य नाटकस्य कर्ता निखिल
 जनहृदयरजन सामन्तवक्त्रवर्ती श्रीहर्ष कविरित्येष कविगौरवादिति भाव]
 अस्मास्तु=इन्द्रोत्सवे समेतु राजसु, अनुग्रहबुद्ध्या=नानादिन्देरागतता
 श्मे, तदवश्यगभिनयपदर्शनेनानुग्रहणाया इत्येवं रूपाविशिष्टया बुद्ध्या च,
 त्वया=सुत्रभारेण, अद्य=दन्नात्सवावसर, तत्-पूर्ववर्णित नागानन्द नाम
 नाटकम्, यथावत्=नाट्यानियमाननतिकम्प्य, प्रयोगेण=अभिनयेन,
 नाटयितव्यम्=अभिनयेतव्यम्, इति ।

तद्=यतो राजसमूहेन सदृष्ट तस्मादित्यर्थ, इदानीम्, यावत्=सर्वत
 पूर्वम्, नेपथ्यरचनाम्=नेपथ्यस्याभिनयोचितवेषमूपाया, रचनाम्, कृत्वा-
 विधाय, [‘आकल्पवेषौ नेपथ्य परिष्मं प्रसाधनम्’ इत्यमर] यथाभिल

श्रीहर्षो निपुणः कवि परिपदप्येषा गुणप्राहिणी

॥ लोके हारि च सिद्धराजचरितं नाट्ये च दद्यात्कव्यम् ।

वस्त्यैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

-मैद्भाग्योपचयाद्यं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥३॥

पितम्=अभिलषितमनतिक्रम्य, यथेप्सितमित्यर्थ । परिपद्य=इतस्ततः परिभ्रम्य । अथ भारत्या वृत्त्या प्रराचना नामात्रभवतारयति—अर्वाजिता-
नीति, सकलसामाजिकमनांसि=मकलानां रत्नभूमिममवेतानां सामा-
जिकानां सभारादां मनाभि हृदयानि, आर्वाजितानि=अभिनयदर्शनो-
त्कण्ठैयाऽऽदृष्टानि, इति मे निश्चयः । यत् इति हेतुगन्वायम् ।

श्रीहर्ष इति—श्रीहर्ष=श्रीहर्षदेवः, निपुणः=चाञ्चल्लामां कुशल,
कविः, अस्ति । एषा=पुरोदरगमाना, परिपत्=अभिनयदर्शनाय समवेता
मभाभि, गुणप्राहिणी=[गुणां गृह्णाति तच्छ्रीणा] गुणैकपक्षपातिनी,
अस्ति । किं च, लोके=भुवने [‘लोकस्तु भुवने जने’ इत्यमर]
सिद्धराजचरितम्=मिड्डाना राजा मिड्डराजो जीमूतवाहनः [‘राजाह
सन्निभ्यष्टम्’] तस्य चरितम्, हारि=मनोहारि, [हरतेर्प्रत्यादित्वा-
ग्लिणनि] वरत इति शेषः । [कनित्तु ‘व भिमस्वचरितम्’ इति पाठः ।
बोधिसत्त्वस्य बोधिसत्त्वापरनाम्नी जीमूतवाहनस्य चरितमिति तदर्थः । यद्यपि
‘सुनीन्द्रः श्रीपन्न शास्त्रा बोधिसत्त्वो विनायक’ इति वचनाद् बोधिसत्त्व
इति सुगतस्य सहा, तथापि बौद्धगर्भदाये सुचरितमाहात्म्येन बोधिमातः
सर्वोऽपि बोधिसत्त्वशब्देन व्यपदिश्यते इति ।] अर्थं च=वयमपि मटा,
नाट्ये=अभिनयकर्मणि, वृत्ताः=पुरुषा, स्वः । इह=प्रस्तुतेऽभिनये,
एकैकमपि=अस्तम्=अन्यनिरपेक्षम् अपि, यस्तु=पूर्वोक्तं कविनिपुण्यादिकम्
वाञ्छितफलप्राप्तेः=वाञ्छितस्याभीप्सितस्य, फलस्य, परिपन्ननोरत्न-
व्यस्य, प्राप्त, पदम्=स्थानं निमित्तमिति वाच्यं, अस्ति [‘पद व्यासितत्राय-

श्रीहर्ष एक प्रवीण कवि है, यह समाज भी गुणों का आदर करने वाला
है, बोधिसत्त्व का जीवन चरित्र संसार में बड़ा रोचक है और हम भी नाटक
क्षेत्र में मगुर हैं—यहा तो एक एक वस्तु इष्ट फल की प्राप्ति का साधन है,
मरे माग्य के उत्कर्ष से अरु सपष्टित गुणों का यह समाज समूह—इच्छित
फल की प्राप्ति का साधन होगा—इसमें तो कहना ही क्या ?

तद् यावद् अहं गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय सङ्गीतकमनुति-
ष्टामि । [परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य] इदमस्मद्गृहम्, यावत्
प्रविशामि । [प्रविश्य] आर्य्ये ! इनस्तावत् ।

स्थानलक्षणाधिबस्तुषु—' इत्यमर], मद्भाग्योपचयाद्—मम तूनधारस्य,
भाग्यम्, तस्य, उपचयाद् उत्कर्षात्, समुदितः=समूहरूपेणोपस्थित,
अयम्=भक्तिरूपेण, सर्थः=सकल, गुणानाम्=कविर्नपुण्यादीनाम्, गणः=
समुदाय, वाञ्छितफलप्राप्ते पद भवतीत्यत्र 'किं पुनर्' वक्तव्यम् । एकैकेनापि
कविर्नपुण्यादिना गुणेन यदि परिपन्मनोरजनं सिध्यति, तर्हि तेषां समुदायेन
तत् सिध्येदित्यत्र किमु वक्तव्यम्, गुणसमुदायेन सुतरां सिध्येदित्यर्थः ।

अलंकारः—कैमुत्येनार्थसिद्धिं प्रतिपादनार्थकव्याख्यापत्तिरलंकारः ।

तदुक्त कुलमानन्दे—'कैमुत्येनार्थसिद्धिं काव्यार्थापत्तिरिष्यते ।'

मद्भाग्योपचयादिति गुणसमुदाये हेतुपादानात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

एकेनैव हेतुना कार्यसिद्धौ हेत्वन्तरस्याप्युपादानात् ममुच्यते । तदुक्तम्—

अहं प्रथमिकाभाजामेककार्यान्वयेऽपि च ।

कुल रूपं वयो विद्या धनं च मदवन्त्यमुम् ॥

छन्दः शार्दूलविकीर्णितम् । तल्लक्षणं पुरस्तादुक्तमेव ॥३॥

एतेन कविकाव्यादिप्रशंसनां परिपद उन्मुखीकरणाद् भारतया वृत्ते
प्ररोचना नामाङ्गमुक्तम् । तदुक्तं धनञ्जयेन—

'उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसनात् प्ररोचना ।'

अथ भारतया वृत्ते प्रस्तावनागानाङ्गमवतारयति—तद् यावदिति ।
प्रस्तावनालक्षणमत्रे यदयते । तद्=यत् परिपदाराधनसामग्रीताकत्याद्
राजाशार्गारवाच्च अपस्यनाटयितव्यं तस्मादित्यर्थः । यावदिति=प्राथम्यबो-
धको निपात, प्रथममित्यर्थं, गृहिणी=पत्नीम्, कर्तामित्यर्थः । सङ्गीतकम्=
वृत्ताङ्गीतवाद्यानि ['वृत्तं गीतं तथा वाद्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इति सगीत-
रजाकर], अनुतिष्टामि=प्रवर्तयामीत्यर्थः । परिक्रम्य=रत्नमयं परितो
गत्वा गृहगमनमभिनीयेत्यर्थः । नेपथ्यम्=नटानां वेषरचनास्थानम् ।

'पुरातनवस्तुदुग्धस्य स्थानं यदतिशोभनम् ।

वर्णिकापहणस्थानं नेपथ्यमिति तद् विदुः ॥'

तो इतने में घर जाकर पर्णपत्नी को बुला कर संगीत आरम्भ करता हूँ ।
(धूम कर नेपथ्य-गृह की ओर देख कर) यह हमारा घर है । इसमें प्रवेश
करता हूँ । (प्रवेश करके) आर्य्ये ! जरा इधर आइए ।

द्विजपरिजनबन्धुहिते । मद्भवनतटाकहंसि । मृदुशीले ।

परपुरुषचन्द्रकमलिन्याये । कार्यादितस्तावत् ॥४॥

नटी—[प्रविश्य सायम्] अज्ज ! इत्यस्मि मन्दभग्गा ।
आणवेदु अज्जउत्तो को णिओओओ अणुचिट्ठीअडु सि ।

प्रविश्य=प्रवेश नाटयित्वा । सूतपारो नटीमाह्वयति द्विजेति ।
द्विजपरिजनबन्धुहिते=द्विज भाद्राणा, परिजना अनुचरा, बन्धुष
सम्बन्धिन, तथा हिते हितकारिणि । सम्बुद्धौ रूपम्, [तत्र द्विजाना
दानमानाभ्याम्, परिजनाना तथासमभवेतनपारितोपिकप्रदानेन, बन्धूना
सम्पदेशव्यादिवितरणेन हितकारित्वं वाच्यम्], मद्भवनतटाकहंसि=
मम भवन गृहमेव तटाक सर, तस्य हंसि मरालि । [हत्तीशब्दस्य
सम्बोधने अन्वयार्थनसोर्हस्य] मृदुशीले=मृदु क्षेमल परामुद्वेजकमिति यावत्
शील स्वभावो यस्यास्तथाभूत् । [इदमपि सम्बुद्धयन्तम्] परपुरुषचन्द्र-
कमलिनि=पर स्वमर्तुरन्य, पुरुष एव चन्द्र, तस्य कमलिनि पद्मिनि ।
चन्द्र कमलिनीव परपुरुष दृष्ट्वा या सकुचति सायशि । पतिव्रते । इति
यावत्, आर्ये=आर्यवरिते मत्पत्नि ['पत्नी चार्येति सभाष्या' इति श्रीमद्भरत],
कार्याद्=कार्यविरोधाद् हेतोः, इत्त =यत्प्रथमम्, तावद्, आगम्यता
मिति शेष । तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे ।

अलं०-अत्र नव्या इनीत्यारोपे भवने तटाकत्वारीप, एव तत्रैव कमलिनी
त्यारोपे परपुरुषे चन्द्रत्वारीपे निमित्तमिति मालारूपमक्षिप्रपरम्परितरूपकमिदम् ।

तदुक्त दर्पणे—यत्र वस्तुनिदारोप परारोपणकारकम् ।

तत्परम्परित छिष्टाच्छिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥

प्रत्येक केवल मालारूप चेति चतुर्विधम् ॥

पूर्वाधे तवर्गाणां सुत्यनुप्रास, उत्तराध रेफ्यकारयोर्द्वैत्यनुप्रास ।

आर्याश्रुतम् । तल्लक्ष्य यथा—

यस्या पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अथादरा द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽर्या ॥४॥

अस्त्रमधु, तैत्रिणं सहेति सास्त्रम्=अधुगदितम्, अश्रुमोचन नाटयन्ती-

हे भाद्राणो, सेवनां और बन्धुजनो का हित करन वाली । हे मरे गृहरूपी
तटाग की हसिनी । हे क्षेमल स्वभाव वाली । हे पर पुरुष रूपी चन्द्रमा के
लिये कमलिनी । हे आर्ये । कार्यवशु गरा इधर पवारिय ॥४॥

आर्य्य ! इयमस्मि मन्दभाग्या । आज्ञापयतु आर्य्यपुनः
को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।

सूत्रधारः—[नटीमवलोक्य] आर्य्य ! नागानन्दे नाटयितव्ये
किमिदमकारणमेव रुचते ?

नटी- अज ! कथं ए गेहस्सं ? यदो दाय तादो अज्जाए
सह स्थिरभावं जगण्णिअ अदूरजात्तुण्येदो कुट्टुम्बमारोहण-
जोगो दाणीं तुमं स्ति हिअए वितक्किअ तवोचणं गदो ।

आर्य्य ! कथं न रोदिप्यामीति ? यतस्तावत् तात आर्य्यया
सह स्थिरभावं ज्ञात्वा अदूरजातनिर्वेदः, कुट्टुम्बमारोहणयोग्य
इदानीं त्वमिति वितर्क्य तपोवनं गतः ।

त्वर्थ । 'वाच्यो नटीसूत्रधारवर्णनाम्ना परस्परम्' इति नाट्यनियमानुरोधेन
नटी सूत्रधारम् 'आर्य्य !' इत्येवं संबोधयति । मन्दं भाग्यं दैवं यस्या ना
मन्दभाग्या । नियोगः=धर्मम् । अनुष्ठीयताम्=कियताम् । नागर-
नन्दे इति, राजपरिपदाज्ञानामस्ताकमयं नागानन्दनाटकामिनदनकालः,
किमर्थनिदानो हर्षावसरेऽपि त्वया अकारणं कारणं विनैव रोदनं कियते ।
नटी रोदनकारणमाह—कथमिति । कस्माद् हेतोर्न दशाम्, अस्ति मे
रोवनस्य कारणमिति भावः । यत, स्थिरभावम्=धर्मदयम्, ज्ञात्वा=
अनुभूय, अदूरजातनिर्वेदः=अदूरम् अचिरं संप्रदेव जात उत्पन्नो निर्वेदो
नैराग्यं यस्य तादृश, तातः=नतपिता मे श्वशुर, 'इदानीं त्वं कुट्टुम्ब-
मारोहणयोग्यः=कुट्टुम्बस्य पोष्यवर्गस्य, भार' योगक्षेमम्, तस्य, उद्व-
हने-धारणे सम्पादने इति यावत्, योग्यः समर्थः, अस्ति' इति हृदये

(नटी का प्रवेश)

नटी—(प्रवेश करके आगे नहते हुए) आर्य्य ! यह हतमागिनी
उपस्थित है । आज्ञा कौत्रिप, क्या कार्य किया जाव ?

सूत्रधार—(नटी को देख कर) आर्य्य ! नागानन्द नाटक के अभिनय
करने के समय (तुम) बिना कारण के ही क्यों रो रही हो ?

नटी—आर्य्य ! क्यों न रोऊं । जब कि सास-ससुर बुढ़ापे के कारण विरक्त
होकर और 'अब तुम परिवार का बोझ उठाने योग्य हो गए हो' ऐसा मन
में सोच कर तपोवन को चले गए हैं !

सूत्रधारः—[सनिर्वेदम्] अथे ! कथं मां परित्यज्य तपोवनं
यातां पितरौ, तत् किमिदानीं युज्यते ? [विचिन्व] अथवा कथ-
महं गुरुचरणपरिचर्यासुखं परित्यज्य गृहे तिष्ठामि ? कुतः—

पित्रोर्विधातुं शुभ्र्यां त्यक्तैश्वर्यं क्रमागतम् ।

वनं यास्यहमघैः यथा जन्मूतवाहनः ॥५॥

[इति निष्कान्ती]

[प्रस्तावना]

विनश्ये=दिनार्थे, आर्यया=तव जनन्या मम श्वश्रा सह, तपोवनं गतः ।
अस्मान् परित्यज्य तत् तपोवनप्रस्थानमेव मे रोदनस्य कारणमिति भावः ।

सनिर्वेदम्=निर्वेदः स्वावमाननं तेन सहितम् । ['निर्वेदः स्वावमान-
नम्' इत्यमरः] सूत्रधारे पित्र मां पितृपरित्यागमित्येवमाभाषमाननं कृत्वा
कथयति—अथे इत्यादि । अथे=इति विषादरूपमप्ययम् । कथमिति
प्रश्ने । पितरौ=पितृ। माता श्वशर्यः । ['पिता मातः। इत्यनेन पितृश्वशर्यैक-
शेष] तत् किमिदानीं=मया इदानीं किं कर्तुंमुच्यते इत्यर्थः । विचिन्व=
चिन्तनं नाटयित्वा । अथयेयादि—अथयेति पद्यान्तरे, कृपमनया उर्ध्व-
विगिन्तनया, अहम्, शुभ्रं—मातापित्रोः, अरण्योः परिश्रयां—शुभ्र्या, तथा
यत् शुभ्रम्, तत् परित्यज्य, कथम्—रेन प्रकारेण, गृहे, तिष्ठामि? न स्वाश्वश-
र्याभ्यां, प्रसङ्गे पितरौ वने वनेताम्, अहं च एतदुत्पत्त्यदौ भवेयमिति
गर्भधानुचितम् । कुत इति पूर्वोक्तार्थे हेतुगत्यागः ।

अथ हेतुगत्यागमुक्तेन कथोपदेशात् पात्रं प्रवेशयितुमाह—पित्रोरिति ।
अहम्, जीमूतवाहनो यथा=जीमूतवाहन इव, पित्रोः=मातापित्रोः,
शुभ्र्याम्=परिश्रयां ['परिवेशात् शुभ्र्यां परिवश्यां प्युपसना' इत्यमरः],
विधातुम्=कर्तुं, क्रमागतम्=क्रमेण वंशपरम्परया, आगतं प्राप्तम्,

सूत्रधारः—(निर्वेद सहित) क्या माता पिता मुझे छोड़ कर वन की
जाने गए ? तो अब (अथे अथे) क्या उचित है ? (सोच कर) अथवा, माता-
पिता के अरण्य की सेवा का गुण छोड़ कर मैं वन में कैसे रहूँ ? क्योंकि—

मैं आज ही जीमूतवाहन की तरह बृह-परम्परा में प्राप्त ऐश्वर्य को गल
गाए कर माता-पिता की सेवा करने के लिये वन में जाता हूँ ॥५॥

(दोनों निकल जाते हैं) .

[तत प्रविशति नायको विदूषकश्च]

नायकः—[अनिर्वेदम्] वयस्य आत्रेय !

ऐश्वर्यम्=राज्यपदम्, त्यक्त्वा=विहाय, अर्धव=एतस्मिन्नेव काले, विलम्ब-
मशुक्तेत्यर्थः, वनम्=तपोवनम्, यामि=गच्छामि, विविधैर्धर्मसम्पत्तिशिष्टौ
जीमूतवाहनोऽपि यदि पितृशुभ्रुपायै सर्वं स्वराज्यादिकं परित्यज्य वनं व्रजति
तर्हि स्वल्पसम्पदा मया तु अवश्यप्राजितम्यम् इति भावः । अत्र जीमूत-
वाहन उपमानम्, अहपदबोध्य सूत्रधार उपमेयः, पितृशुभ्रुपायैश्वर्यत्याग-
पूर्वकं वनगमनं समानो धर्मः, यथेत्युपमावाचकमित्येवमुपमानादीनां चतु-
र्णामप्युपादानात् पूर्णोपमेयम् । तदुक्तं दर्पणे—

सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च ।

उपमेयं चोपमानं भवेद् वाच्यमियं पुन ॥

अत्र जीमूतवाहनोऽयासीत्, अहं तु यामीत्येवमुपमानोपमेययोः पुरुष-
भेदाद् भ्रमप्रक्रमलमुपमादोषस्तु न शक्यः । कालस्य समानधर्मत्वाविवक्षणाद्
यानमात्रस्य तत्त्वात् । भावार्थोऽकरीत्या कैमुर्नार्थसंसिद्धेर्धर्मज्ञानादर्थापत्तिरिह
प्यत्रया, परं सा वृत्त इति वाच्यार्थोपपादकत्वाद् गुणोभूता । पध्यावकर्ष
ध्वन्दः । 'युजोष्वनुर्थतो येन पध्यावकर्षं प्रकीर्तितम्' । क्वचित्तु 'विधातुं पितृ-
शुभ्रुषाम्' इति पाठः । तत्र श्लोकच्छन्दः । तदुक्तं धृतबोधे—

पक्षमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

पठं गुरु विजानीयाद् एतत् पद्यस्य लक्षणम् ॥

इति=कथा प्रस्तुत्य, निष्कान्तौ=निर्गती, सूत्रधारो नष्टी चेत्यर्थः ।
'पुमान् श्रिया' इति पुंस एकशेषः । तदुक्तम्—

एषामन्यतमेनार्थं पानं वाञ्छित्य सूत्रघृत् ।

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् ततो वस्तु प्रपद्येत् ॥

प्रस्तावना=प्रस्ताव्यते उपस्थाप्यते भाविकथाप्रसङ्गो यथा यस्या वा
सा=समाप्तेति शेषः । इयमेव प्रस्तावना आमुखस्थापनाशब्दाभ्यामपि
व्यपदिश्यते । अतएव क्वचित् पुस्तकेषु आमुखमित्येव पाठः । अत्र 'तद्
चायद्' इत्यारभ्य 'यथा जीमूतवाहन' इति यावत्प्रस्तावनाधन्यो बोद्धव्यः ।
तत्राचरणं यथा—नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।

(नायक और विदूषक वा प्रवेश)

नायक—(निर्वेद के साथ) रखे ! आत्रेय !

मैं यह समझता हूँ कि गुनावस्था राम (निषय-वासना) का मूल है ।

रागस्यापद्मित्यवैमि न हि मे स्वसीति न प्रत्ययः
कृत्याकृत्यविचारणामु विमुक्त को वा न वेत्ति चिन्ता ।

सूत्रधारेण गदित्य सलाप यत्र कुर्वते ॥
त्रिभैर्वाक्ये स्वकार्योत्थे प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथ ।
आमुक्त तत्तु विशेषे नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

इयं च प्रस्तावना—उद्धातकादिभेदेन पञ्चविधा । तास्त्वियमवलगितनाम्नी
वेदितव्या । तदुक्त दर्पणे—

यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।
प्रयोगे क्लृप्तत्वेय नाम्नावलागितं युर्थे ॥

अत्र सूत्रधारेण स्वतपोवनप्रस्थानमुदाहरता सादर्यविधया प्रधान-
पात्रस्य जीमूतवाहनस्य सूत्रम नाम कार्यान्तर प्रस्थापितम् । 'नासूचितस्य
प्रवेश' इति रूपकनियमानुरोधादादर्यकं चैतद् ।

अथ सपरिजनं नायकं प्रवेशयति—तत्त इति । तत्तः=सूत्रधारनिर्गमा-
नन्तरम्, नायकः=प्रकृतनाटकस्य नेता जीमूतवाहन । विदूषकः=स्ववेष
भाषावैर्नायकस्य मनोरञ्जकस्तन्मित्रम् । तत्र नायकलक्षणं यथा—

त्यागी कृती कुलीन सुभीको रूपयौवनोत्साही ।
दक्षोऽनुकूलोक्तेर्जोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥

स च नायको धीरोदात्तादिभेदेन चतुर्धा भवति । अत्रत्यनायकस्तु
जीमूतवाहनो धीरोदात्त । तल्लक्षणं यथा—

अविकल्पेन सुभाषानतिगम्भीरो महासत्त्व ।
स्थेयान् निमूहमानो धीरोदात्तो दृढव्रत कथित ॥

विदूषकलक्षणं यथा—

कुमुदवसन्तासभिष कर्मवपुर्वपभाषाथै ।
दास्यकर कलहरतिर्विदूषक स्यात् स्वकर्मज्ञ ॥

सनिर्वेदमिति—निर्वेदो विषयेष्वल प्रत्यय, तेन मह यथा स्यात् तथा ।
घयस्येति—विदूषकस्य यवोचनम्, मित्रेति तदर्थं । तदुक्त दर्पणे—

ययस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषक ।

'यह नश्वर है' इस बात से भी मैं अपरिचित नहीं, यह (युवावस्था) मेरे
पुरे काम की जाह्न में रुकावट है, इस बात को सझार में महरा कौन नहीं
जानता ? इस प्रकार निन्दनीय और इन्द्रियों के अधीन मैं यह जवानी

एवं निन्दामपीदमिन्द्रियवशं प्रीत्यै भवेद् यौवनं
भक्त्या याति यदीत्यमेव पितरौ शुभ्रूपमायस्य मे ॥६॥

आत्रेय इति विदूषकस्य प्रातिस्विक नाम गोत्रनाम यां । आत्रेयपर्य-
गात्रेय, इक् । सम्बुद्धौ सुलोपः ।

अथ जीमूतवाहनोऽनेकैर्दोषैर्निन्द्यस्यापि यौवनस्य पितृशुभ्रूपया साफल्यं
वाञ्छन् कथयति—रागस्येति । यौवनम्=युवावस्था, रागस्य=विषयाभिला-
पस्य, आस्पदम्=प्रतिष्ठापूर्त्नमिति यावद् [आस्पदं प्रतिष्ठायाम्] अस्ति, इति,
अथैमि=सम्यग् जानामि, अहमिति शेष । इदं यौवनं ध्वंसि=क्षणमहुरम्,
अस्ति, इत्यपि, मे=मम जीमूतवाहनस्य, प्रत्ययः=विश्व, रा, [‘प्रत्ययोऽधीन-
शपथज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमर] न, इति न, अपितु विश्वास एव । अह-
मिदं दृढं विश्वसिमि यत् क्षणमहुरमिदं यौवनम्—इति भावः । प्रकृतार्थे दार्ढ्य-
बोधनाय नन्दयुगोपादानम्, [इदमत्र बोध्यम्—सर्वं क्षणिकम्, सर्वं स्वल्प-
णम्, सर्वं दुःखम्, सर्वं शून्यमिति बोधाना चत्वार्याङ्गसंस्थानि मतानि । एतेषा
चतुर्णां तत्त्वतो ज्ञाता एव मुक्ता प्राप्ते बोधिसत्त्व इत्युच्यते । जीमूतवाहनोऽपि
जातकेषु बौद्धमध्येषु बोधिसत्त्वतया व्यपदिष्ट इति तेन किं नाम यौवनस्य,
अपितु वस्तुजातस्यैव क्षणिकता विदितैव । ध्वंसिराध्दे ध्वंसतेरिणि, ध्वंसोऽ-
स्यास्तीति वा ध्वंसशब्दाद् ‘अत इनिठनौ’ इति इनिबोध्यः] आशब्द
समुच्चये, किं बोध्यम् । क्षितौ=पृथिव्याम्, कः=पुरुष, इदं यौवनं कृत्या
कृत्यविचारणास्तु=इदं कृत्य कर्तव्यम्, इदम् अकृत्यम् अकर्तव्यम्, तयो
विचारणासु विवेकेषु, कर्तव्याकर्तव्यबोधिबिच्य निर्णये—इति भावः, विमुखम्
पराङ्मुखम्, [द्वितीयान्तं वेष्टीति वेदनक्रियाया कर्म, यौवनस्य विधेयविशेष-
णम्] न वेत्ति=न जानाति ? यौवने रागान्धो जनः सदसती विवेकं गार्हति-
इति सर्वेऽपि परिहृता अपरिहृता वा जानन्त्येवेति भावः । [अथवा विमुख
मित्यस्याग्रे—इति शब्दमध्याहृत्य, यौवनं कृत्याकृत्यविचारणासु विमुखमिति
को न वेत्ति—इत्येवं योजना कर्तव्या—इत्यास्तु विशेषोऽत्र पक्षे—इति शब्दे-
कर्मण उक्तत्वाद् विमुखमिति प्रथमान्तपदं बोध्यम्] पक्षम्=पूर्वोक्तेन प्रका-
रेण, इन्द्रियवशम्=इन्द्रियाणां चञ्चुरादीनाम्, वशम्—अधीनम्, शब्दादि
(भरे) आनन्द के क्रिये (परांश) हो सकती है, यदि इती प्रकार भक्ति
पूर्वक माता-पिता की सेवा करते हुए व्यतीत हो ॥६॥

विदूषकः—[सरोपम्] भो वञ्चस्स ! ए खिन्विणो एव तुमं पत्तिञ्चं कालं पदाणं जीवन्तमुञ्चाणं कदे इमं ईदिसं वणवास-
दुपन्नं अणुद्वयन्तो । ता पस्सीद दाणिं पि दाव । गुरुत्तरण-
सुस्सुसाणिव्यंघादो खिञ्चत्तिअ इच्छापरिमोगरमणिञ्चं रत्तसुहं
अणुद्वयीअदु ।

भो वयस्य ! न निर्विण्ण एव त्वमेतावन्तं कालमेतयोर्जीव-

विषयकम्पदमिति यावत्, अतएव निन्दामपि=निन्दायोग्यमपि, इदं
यौवनम्, यदि, इत्यमेव=वर्तमानेन प्रसारेणैव, भक्त्या=पूरयेष्वनुरागे
भक्तिः, तथा, पितरौ=पितरं मातरं च, शुभूपमाणस्य=परिचरतः [भृणोतेः
सन्, 'शाधुस्मृहरा सन्.' इति सञ्ज्ञादात्मनेपदे शानच्] मे=मम (यौवन-
सम्बन्धे षष्ठी) याति=व्यत्येति, तर्हि प्रीत्यै=आत्मप्रसादाय, भवेत्,
संभाषनाया सिद् । अनेकरोपद्रूपितस्यासारस्यास्य यौवनस्य वृद्धपितृचरण-
शुभूपण एव विनियोग उचितः, तदेवास्यात्मप्रतिजननेन साफल्यं संभाव्यते,
अन्यथा व्यर्थमेवेदं स्याद्-इति भावः । कश्चित्तु 'ईप्सितफलप्राप्त्यै' इति
पाठः । तस्य-ईप्सितस्य=प्राप्तुमिष्टस्य, फलस्य=आत्मप्रीतिरूपस्य, प्राप्त्यै=
नामाय-इत्यर्थो योज्यः ।

अत्र जीमूतनाहनगतः रामः प्राधान्येन स्वज्यते, यौवनस्यानित्यराधा-
शालम्बनम्, पित्रोर्यार्धत्रयदर्शनं रमणीयवनादि चोद्दीपनम्, वृद्धपितृशुभू-
षणेन यौवनवापनेच्छादयोऽनुभावाः, स्मृतिमत्यादयो व्यभिचारिणः । तत्र
१मस्य लक्षणं यथा—

✓ शनो निरीहावस्थायां स्वात्मविधामजं सुखम् ।

रागास्पदतथैव निन्दत्ये गिद्धे च्छंसित्वादिकारणान्तरोपन्यासात् समुच्चय-
श्चरः । शार्दूलविकीर्णितं छन्दः ॥६॥

अथ वैपथिकमुपलम्पटो विदूषकः स्वस्वामिनं विषयविरहं विनाय
वविषयोपभोगं शान्तरायमाशङ्कमानो रोषं नाटयन् नायकं वृद्धपितृशुभूपणाद्

विदूषकः—(रोष से) हे मित्र ! तुम इन मृतप्राय बूढो की खातिर
तैने (अधिक समय तक वनवास का देसा (घोर) दुःख सहते हुए भी
त्य नहीं आये ? इसलिये अब भी मान जाओ और माता पिता की सेवा के
उ को छोड़ कर इच्छा पूर्ण करने बन्ध मनेह्वर राज्यमुख मंगो ।

न्मृतयोः कृते इदमीदृशं वनवासदुःखमनुभवन्?। तत् प्रसीद
इदानीमपि तावत्, गुरुचरणशुश्रूपानिर्वन्धात् निवृत्य इच्छापारि-
भोगरमणीयं राज्यसुखमनुभूयताम् ।

नायक — वयस्य ! न सम्यग्भिहितं न्यया । कुतः ?—

विरम्य राज्यसुखमुपभोगतुमनुमयति—भो वयस्येति । वयस्येति विदूषकेण
नायकमबोधन रूपकनियमानुरोधाद् । तदुक्तम्—

‘राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च’ । इति ।

त्वम्=जीमूतवाहन एतावन्तम्=इयन्तम्, कालम्, अतिदीर्घकालमिति
यावत्, जीवन्मृतयोः=जीवन्ती मृतमिति जावन्मृती तयो, यथाकथञ्चिच्छु-
सतोरपि वार्धक्यातिरायात् कायस्पन्दमपि कर्तुमशक्योरित्यर्थ, एतयोर्दृष्ट्या,
कृते=निमित्तम्, इदम्=ईदृशम्-अनुभवैक्योचर त्वाहराराजपुत्रायोनयम्,
वनवासस्य दुःखम्, अनुभवन्, न निर्विण्ण एव—न विरक्तोऽसि किम् ?
प्रियस्य लाभप्रदस्यापि वस्तुनाधिरसेवन तद्विषये वैरस्यमुपजनयति, तत्र तु

यातिदीर्घकाल यावत् राज्यसुखापेक्षाम्, अनेकवनवसतिज्ञेरासहन च ?
निबन्धस्य हेतुरस्तीति भावः ।] तद्—यस्माद् जीवनस्य भूमान् भागस्त्वय
मृतकल्पयोर्मिष्कलशुश्रूपयो पित्रो परिचर्यायामतिवर्तितस्तस्माद्—इत्यर्थ
प्रसीद=अस्माद् राज्यसुखोपेक्षणाद् विरन्तु प्रसन्नो भव । इदानीमपि
तावत्=यावदिदं ते जीवनं नात्येति । गुरुचरणेति=गुरुचरणयो शुश्रूषा
निर्वन्ध आग्रह, तस्माद्, निवृत्य=विरम्य [‘जुगुप्साविरामप्रमादाधार्मानामुप-
सख्यानम्’ इत्यनेन पद्यमी] पितृचरणपरिचर्याग्रह परित्यज्येत्यर्थ । इच्छया-
यशेच्छमित्यर्थ, परिमोग—विषयरसास्वाद, तेन रमणीयम् मनोहरम्
राज्यसुखम्, अनुभूयताम्=उपभुज्यताम् ।

नायको विदूषकोक्तेरनीचित्य दर्शयति—नेति । यत् त्वया गुरुचरणपरि-
चरणाद् विरमणीय राज्यसुखे च रमणीयमित्युपदिष्ट तदनुचितमित्यर्थ ।

कुत इति जिज्ञासित हेतुमुपन्यस्यति—तिष्ठमिति । पितु =जनकस्य,

नायक—पित्र । आपने ठीक नहीं कहा । क्योंकि,

तिष्ठन् भाति पितु पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा ?
 यत् संवाहयत्. सुखं तु चरणौ तातस्य किं राजकं ?
 किं भुङ्क्ते भुवनत्रये एतिरसौ भुङ्क्ते जिम्नते या गुरोः ?
 आयासः पशु राज्यमुज्जितगुरोन्मत्राग्नि कश्चिद् गुणः ? ॥७॥

पुरः=अग्रे, भुवि=धनास्तृते भूतले, तिष्ठन्, पुन इति शेष, यथा, भाति=शोभते, तथा, सिंहासने=राजासने, तिष्ठन्, भाति, किम् ? न भातीत्यर्थ । तातस्य=पितुः, चरणौ=पादौ, संवाहयत्=धमापनोदार्थ निपीक्यतः, पुनस्य यत्, सुखं भवति, तद्, राजके=[एतैव राजक, तस्मिन्, स्वार्थे कन्] राज्ञि सम्भवति किम् ? न सम्भवति-इत्यर्थ । विविधराज्यचिन्ता-प्रस्ततयाऽनुसम्पनीय राज्ञि दुर्पदं तत् सुखमिति भाव । कना राशौऽनुकम्पनीयात् दैर्घ्यं च सूच्यते । उचिद् राजकमिति पाठ । तत्र संवाहयत् इति पदं 'चरणौ' 'राजकम्' इत्युभाभ्यामप्यन्वेति । अिष्टं च तन्मन्तव्यम् । एकत्र संवाहन निपीडनम्, अपरत्र-संवहनाय प्रेरणम् । तथा चैवं योजना-तातस्य चरणौ संवाहयते। निपीडयत्, यत् सुखं तद् राजक राजसमूहम् [मनुहे क प्रत्यय], संवाहयत्.=विजाज्ञा सयोऽु प्रेरयत् किम् ? पितृवरणान्वाहनजन्म सुख राजभिदक्षमानाज्ञाचक्रस्य चक्रवर्तिनोऽपि दुर्लभमिति भाव । गुरोः=पितु, भुङ्क्ते जिम्नते=[पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्भुङ्क्ते-मिति भुङ्क्ते जिम्नते, तस्मिन्] 'पूर्वकालैवे'त्यादिना समास] भुङ्क्ते-पृष्टिता-स्वादे, भुवनत्रये=भुवनानां त्रये, अस्ति, किम् ? नास्तीत्यर्थ । भुवनत्रय-राज्योपभोगजन्यापि प्रीति पितृभुङ्क्तावशिष्टभोजनजन्या प्रीति नातिशेते इति तात्पर्यार्थ । उज्जितगुरोः=उज्जितार्ता त्यक्ते, गुरु-मातापितरौ येन

जिस प्रकार मनुष्य पिता के सम्मुख पुण्डरी पर खड़ा हुआ शोभा देता है, क्या वैसे सिंहासन पर बैठा हुआ दे सकता है ? जैसा सुख पिता के चरण दवाने वाले को मिलता है, क्या जैसा अनेक राजाओं के ऊपर शासन करने वाले को मिल सकता है ? क्या तीन लोकों का आनन्द भोगने में वह शान्ति मिल सकती है, जो पिता का उच्छिष्ट खाने में मिलती है ? जिसने अपने पिता को छोड़ दिया है, उसके लिए राज्य केवल मार ही है । क्या उससे कोई लाभ है ? ॥७॥

१ राजकम् । २ तेना । ३ 'प्रतियोगान्तरे धर्मं धारणाप्तरनुष्ठियु' इति विश्व ।

विदूषक—[आत्मगतम्] अहो से गुरुअणसुस्सुसाणुराओ ।।
[विचिन्त्य] भोदु ता एदं पि दाव अणं विश्व भणिसं । [प्रकाशम्]
भो वअस्स ! ए वसु अहं रज्जसोक्खं ज्जेव केवलं उद्दिसिअ
एव्वं भणामि, अणं पि दे करणीज्जं अत्थि ज्जेव ।

अहो अस्य गुरुजनशुभूपाऽनुरागः । भवतु तदेतदपि
तावत् अन्यदिव भणिष्यामि । भो वयस्य । न खल्वहं राज्यसुखमेव
केवलमुद्दिश्य एवं भणामि, अन्यदपि ते करणीयमस्त्येव ।

तादृशस्य पुरुषस्य, राज्यम्, आयासः=त्रैरामान् यत्नः । तत्र=तस्मिन्
तिरस्कृतगुरो राज्ञो राज्ये, कश्चित्=कोऽपि, गुणः=आत्मप्रीतिकर वस्तु,
अस्ति किं, नास्तीत्यर्थः । प्रजाभित्तुं पति पितृवन्मानवीयो भवति, यदि नृपति
रेव स्वपितरौ तिरस्कुर्यात्, तर्हि तव प्रजा अपि तमनुसरन्त्य स्वगुरुन् तिर-
स्कुर्यात् । भर्ग्यपभात् प्रच्यवैरन् । यत्र च राज्ये प्रजा उत्पद्यमानाः सन्तः राज्य
दुःखमूलमेव भवतीति सुदृक् 'तत्रास्ति कश्चिद् गुण' इति ।

यद्यप्यत्र पद्ये पितृविषयो रतिभान् प्राधान्येन व्यज्यते, तथापि स
शमानुभावस्य पितृशुभूषणस्याङ्गतया तमेव (सममेव) परिपुष्णाति । किं चान्
पितृपरिचरणाद्यागस्य विषयसुखभोगस्य चानौचित्यं प्रस्तुतमप्रतिपाद्य तत्कार-
णमप्रस्तुत प्रतिपादितमित्यप्रस्तुतप्रशमालङ्कारः । शत शार्ङ्गलविक्रीडितम् ॥७॥

आत्मगतम्='यत् आत्मगतं न सर्वस्य तदात्मगतमुच्यते' । विदूषको नाय-
कस्य कथमप्यविकम्पनीयं पितृचरणपरिचर्यान्तरागमनुभूय विनीयते—अहो
इति । अहो इति विस्मयार्थको निपातः । 'अहो हा च विस्मये' इत्यमरः ।
गुरुजनस्य शुभूपायामनुरागं प्रीतिः । भवत्विति आस्ता तावदस्य गुरु
चरणानुरागं, अन्यदिवेति, इवेति वाक्यालङ्कारे, नायं पितृशुभूपादिन्दया
राज्यसुखप्रशोभनेन च वनवासाद् निवर्तयितुं शक्यः । तद् अन्यदेव किञ्चिद्
भणिष्यामि, येनायं ततो निवर्ततेति भानः । प्रकाशम्=सर्वजनध्वणयाम्य
यथा स्यात् । तदुक्तम्—'सर्वथाव्यं प्रकाशं स्यात्' । न खल्विति, महं केवलं राज्य
सुखमेव उद्दिश्य—निमित्तीकृत्य, एवम्—'त्वया पितृचरणशुभूपातो निवर्तनीय

विदूषक—(मन मे) धन्य है इसका माता पिता की सेवा में प्रेम ।
(सोच कर) अच्छा, होवे यह भी, मैं और तरह से इससे कहूँगा ।
(प्रकट में) हे मित्र ! मैं केवल राज्य के सुख को रुच्य करके ही ऐसा नहीं
कह रहा । (पितृ शुभूपा से अतिरिक्त) और भी तो तुम्हारा नर्तव्य है ।

नायक.—[समितम्] वयस्य ! ननु कृतमेव यत्करणीयम् ।
पश्य—

न्याय्ये धर्मनि योजिता प्रकृतय सन्तः सुप्रस्थापिता
नीतो धन्धुजनमन्धात्मसमता राज्ये च रक्षा कृता ।

वनवासय त्यक्त्य' इति, न भयामि, किन्तु अन्यदपि—पितृचरणशुभ्रपाति-
रिन्नमपि, रासस्ते राज्यनिरीक्षणैक करणायमहयेवेति कृत्वा भयामीति भाव ।

मन्धिति—मया कृतियोग्य यत्करणीय कर्तव्यमस्ति, तत् कृतमेव—अनु-
ष्ठितमेव । तदेव धाषयितु विदूषकमभिसुधीकरोति—पश्येति ।

अथ स्वकृत करणाय यर्णयति—न्याय्य इति । प्रकृतयः=प्रजा,
राजशासनान्भूता सचिवाद्यं वा, न्याय्ये=न्यायादनपेते न्यायोचिते
स्वस्वाधिकारानुरूपे ['धर्मपथ्वर्धन्यायादनपेते' इति न्यायशब्दाद् यत्],
धर्मनि=मार्गे कर्मणीति यावत्, योजिता =नियोजिता, समित मयेति
शेष । [मया पूर्वमेव तथा विहित यथा प्रजासु शासनाङ्गैः सचिववर्गे च न
कथिदप्युच्छ्रितलमाचरति, इति भाव], सन्त =विहास, सुप्रमू=दानमाना
दिभ्या सुप्रपूर्वक निरुपद्रव च यथा स्यात् तथा, स्थापिता, [राज्योन्नतिहेतवो
विहासोऽपि दानमानादिना प्रज्ञोपद्रवपरिहारेण च तथा मया ततोयिता
सन्ति, यथा ते मद्राज्य विहाय नान्यत्र गन्तु कामयेरञ्जिति भाव] तथा=
पूर्वप्रकारेणैव, धन्धुजन =ज्ञातय सगोत्रा वा, आत्मसमताम्=ऐश्वर्या
विभितरणेन स्वतुल्यताम् नीतः=प्रापित । [प्राग ईर्ष्यालवो राजसम्बन्धिन एव
राजानमुन्मूलयितु तद्विदुः शुभमभिमन्त्रयन्ते, ततोऽपि मे भय नास्ति, तथा
स्वतुल्यैश्वर्यवितरणेन सतोपितत्वादिति भाव] किं च राज्ये रक्षा कृता=
दुर्गनिर्माणादिना शत्रोःशकमथादपि राज्य सुसंरक्षितमिति भाव, इत्तमनो-
रथाधिकफल =दत्तम्—वितीर्णम्, मनोरथाद्—ईप्सितादपि, अधिक फल
येन तादृश, कल्पद्रमोपि=कल्पद्रवोपि, अर्थिने=वाचकौष, दत्तः=
वितीर्ण [सम्प्राप्तेरिदमेव फल यत् तस्या (सम्पद) पात्रसात्करणम्,

नायक—मित्रवर । मैं जो कुछ करना चाह कर लिया । देखो,

प्रजा अथवा मन्त्रियों को न्याय के मार्ग पर लाना दिया है, धेड़ पुरखों
को सुखी कर दिया है, कन्ध जनों को अपने तुल्य बना दिया है राज्य में

१. 'प्रकृतिगुणराज्ये स्वप्नराज्यदिश्यमानयो. १. योने, लिङ्गे परैस्त्वय' इति
मैदिनी । २ 'अर्थी पुमान् मानके स्यात् सेवके च निवादिनि'—इति मैदिनी ।

वतो दत्तमनोरथाधिकफलं कल्पद्रुमोऽप्यर्धिने
किं कर्तव्यमतः पर कथय वा यत्ते स्थित चेतसि ॥८॥

विदूषक.—भो चञ्चल ! अत्यन्तसाहसिञ्चो मदङ्गददञ्चो
दे पडियफलो । तस्मिं अ समासगण्डिदे दे पद्दाणामचसमधिद्विदं
पि ए तुप विणा रत्नं सुत्तियरं त्ति पडिभादि ।

भो वयस्य ! अत्यन्तसाहसिको मतङ्गददकस्ते प्रतिपक्षः ।

तदपि मया राज्यप्राप्यनन्तर सम्यगनुष्ठितम्, किमन्यत्, वरं जिगमिषुणा।
पित्रोपायनीकृत ईप्सितादप्यधिकफलद कल्पतरुरपि मया याचकाय वितर्णितं ।
जीमूतवाहन स्वपित्रा दत्त कल्पतरु तदुयाचिने भिक्षवे वितर्णितवानिति बौद्ध-
जातकेषूक्षितमत्राप्यनुमन्धेयम् । तदुक्तं चैमेन्द्रैण बृहत्कथामर्थ्याम्—

त सर्वगुणसम्पन्नगभिषिच्य्यात्मज पिता ।

कल्पवृक्ष ददावस्मै नानासिद्धिमुधाफलम् ॥

कान्ताकटाक्षविज्ञेयचपल यौवन धनम् ।

जोषित चेति रा भ्यात्वा तगर्धिभ्यस्तरु ददौ ॥ इति । }

अतः=अस्मात् पूर्वनिर्दिशितात्, परम्=अन्यत्, किं कर्तव्यम्
अस्ति ? मनेति शेष [नातोऽन्यत् किमपि कर्तव्यमवशिष्यत इति भाव], या=
अथवा, यत्, ते, चेतसि=मनसि, स्थितम्, मम कर्तव्यान्तरमस्ति, तत्,
कथय । कश्चित्तु 'वा' स्वाने 'दे' इति पाठः । ॥ अथ मूर्च्छमबोधने निपातः ।

अत्रापि सर्वथात्मन कृतकृत्यताप्रतिपादनेन जीमूतवाहनस्य शम एव
पोष्यते । शार्दूलविक्रीडित छन्दः ॥८॥

अथ विदूषको जीमूतवाहनस्य वनवासस्याये नियन्त्रान्तरमुपन्यस्यति-भो
इति । अत्यन्तसाहसिक=सहो बलम्, तेन प्रवर्तत इति साहसिक,
अत्यन्त साहसिक इत्यत्यन्तसाहसिक अतिमाह्वयवान्, मतङ्गददकः=मतङ्गो
इतक इति मतङ्गददक—['वृत्तितानि कुम्भने'—इत्यनेन समयम्] दुष्टो मतङ्ग-
नामको राजा, ते=तव प्रतिपक्षः=शत्रुस्ति । अयं माव—यतङ्ग खलु तव

रक्षा का प्रबन्ध मी कर दिया है, मैंने बाकी की उनकी कामना से बढ़
कर फल देने वाला कल्पवृक्ष तक दे दिया है । इसके अतिरिक्त और क्या
कर्तव्य बाकी है ? और जो तुम्हारे मन में है, उसे कहा ॥८॥

विदूषक—हे मित्र ! अत्यन्त साहसी दुष्ट मतङ्ग तुम्हारा शत्रु है ।
उसके निकट रहते हुए, प्रधान मन्त्री के शासन में होता हुआ भी, तुम्हारा

तस्मिंश्च समासन्नस्थिते ते प्रवानामात्यसमधिष्ठितमपि न त्वया
विना राज्यं सुस्थिरमिति प्रतिभाति ।

नायकः—धिर् मूर्ख ! मतङ्को राज्यं हरिष्यतीति शङ्कसे ?
विदूषकः—अथ इ ? अथ किम् ?

नायकः—यद्येयम्, तत् किं न स्यात् ? ननु स्वशरीरात् प्रभृति

शत्रुरस्ति, स हि अत्यन्तपादभिको न अर्योकार्थं विचारयति, प्रत्युत कार्याकार्य-
विचारणमलगानां कृन्वयिति मनुते । अतः स राजधानीं स्वदूहिता निरीक्ष्य
यदा कदाप्यवसर लब्ध्वा सहसा अभिषेक्येदिति । तस्मिन्=मतङ्गे,
समासन्नस्थिते=मगामणे गमीपवर्तिनि स्थिते, प्रधानेनामात्येन-सन्धिवेन,
अधिष्ठितम्=कृतशासनम्, अपि, ते, राज्यम्, स्वया=भवता जीमूतवाहनेन,
विना, न सुस्थिरम्=न सुदृढतया स्थायि, इति प्रतिभाति=प्रतीयते । स
हि राजगृह्याया राजधान्यामपश्य स्वप्रणिधिम् प्रहृयुवजापमुपादयेत्,
अतएवया वनवासं परित्यज्य राजधान्यां तन्निपातव्यमेव । स्वसमीपे अमानि
ज्वलन्ति शमो पृष्ट दत्त्वा नोदागनीय नीतिविरुद्धादिति भावः । अथ किमि-
तिपत्रद्वयं स्वीकारे । मतङ्गस्यैव राज्यं हरिष्यतीति शङ्का ममाह-वेवेति भावः ।
नायकंको यद्येयमिति-यदि, एवम्-मतङ्गो मम राज्यं हरेदपि, तत्-तर्हि,
किं न स्यात्-मन्मदीप्सितं तत् किं न भवेत्, इदमपि मतङ्गेन राज्यहरणम्-
ममार्माष्टमेव सम्पद्येनेति भावः । तदेव समर्थयते-नन्वित्यादि । स्वशरीरात्
प्रभृति-प्रगृह्णतिशब्द आगर्थ, स्वशरीरात्कार्यं, सर्वं वस्तुजातम्, मया,
परार्थमेव ननु स्थायमपि, परिपाक्यते-रक्षयते, ननु-निश्चयेन । ननु यदि ते
गर्भं परार्थमेव तर्हि राज्यमिदं परस्मै द्रुतो न दीयते-इत्याशाद्यप्यनोदयितु-
माह-यत् इति । तु-किन्तु, राज्यं यत् स्वयम्-आरक्ष्येन न दीयते-परस्मै न
समर्थयते, तत्, तानस्य-पितुः, अनुसंधानं अनुसंधेय-काम तस्माद्-तातो मे
राज्यमिदं कामयते, अतो न स्वयं दीयते । पितुरनुसंधेय एव परस्मै राज्य-

राज्यं, तुम्हार विना सुस्थिरं भर्त्सि हे, पसा मुझे जान पड़ता है ।

नायकः—धर्त्सि मूर्ख ! तुझे हर है कि मतङ्ग राज्य छीन देगा ?

विदूषकः—और क्या ?

नायकः—यदि ऐसा ही भी हो इससे मेरा कौन सा अभीष्ट सिद्ध नहीं

१ धर्त्सि-पुनर्-विदूषकः—अथ इ (अथ किम्) इति पाठो नास्ति ।

सर्वं परार्थमेव मया परिपाल्यते । यत्तु स्वयं न दीयते, तत् तातानुरोधेन । तत् किमनेनावस्तुना चिन्तितेन ? वरं ताता-
ज्ञैवानुष्ठिता । आज्ञापितभ्यासि तातेन, यथा—'घत्स !
जीमूतवाहन ! बहुदिवसपरिभोगेण दूरीकृतसमित्कुशकुसुम-
मुपभुक्तमूलफलकन्दनीवारप्रायमिदं स्थानं वर्त्तते । तदितो

वितरणे प्रतिघ्न्यक, वस्तुतस्तु नाहं तुच्छमिदं राज्यं मात्रयाऽपि कामय इति भाव । तदिति, अबस्तुना—तुच्छवस्तुना । तुच्छस्यास्य राज्यस्य चिन्तन अर्थमेवेत्यर्थ । वरमिति—एतद्राज्यपालनेन मया ताताज्ञैव सम्यक् परिपालिता, नतत्र ममाल्पशोऽप्यामाङ्गिरिति भाव । अथवा अलमनया तुच्छराज्यचिन्तया, एतदपेक्ष्य पितुराज्ञापालनमेव वरम् इति भाव । एतेन स्वराटीराज्येच्छेन राज्य प्रत्यवस्तुत्वभावनया तच्चिन्ताया अप्यसहनेन च जीमूतवाहनस्य शम परा कौटिमारोपिन कविना । अथ नायक पितुराज्ञा-
माह—आज्ञापितभ्येत्यादिना । इदम्=वतमानम्, स्थानम्, बहुदिव-
सपरिभोगेण=बहुनि दिवसानि चिरमिति यावत्, परिभोग उपयोग, तेन,
[द्वितीयायोगविभागान् समाप्त] दूरीकृतसमित्कुशकुसुमम्=दूरीकृतानि साकल्येनोपयुक्तया लुप्तानि समिधे यज्ञियकाष्ठानि, कुशा वर्गा, कुसुमानि पुष्पाणि च यत्र तादृशम्, उपभुक्तमूलफलकन्दनीवारप्रायम्=मूलानि च, फलानि च, कन्दाश्च, नीवारश्च—गुनिधान्यानि च, इति मूलफलकन्द नीवारा, उपभुक्ता स्वोपयोगमानीता, मूलफलकन्दनीवारा, प्रागेण बाहुल्येन यत्र तथाभूतम् [यत्र उपभुक्तप्रायमूलफलकन्दनीवारमित्युचित पाठ] तत्=तस्माद्, इत्.=अस्मात् स्थानात्, मलयपर्वतं गत्वा, तस्मिन्, किञ्चित्=किमपि, निरासयोग्यम्=समिदादीना यज्ञव-
स्तूनाम्, मूलादीनां च प्राणयानोपयोगिना पदार्थानां प्राशुर्भेण निवामार्हम्, आश्रमपदम्=आश्रमस्थानम्, निरूपय=पश्य—अन्विच्छेति यावदिति ।

होगा। अपने शरीर से लेकर सभी कुछ मैं दूसरों के लिये ही धारण करता हूँ। जो मैं (राज्य को) स्वयं ही नहीं दता, वह केवल पिता जी के अनुरोध से। इसलिए इस तुच्छ वस्तु की चिन्ता से क्या लाभ ? पिता की आज्ञा का पालन हो, यही अच्छा है। पिता ने मुझे आज्ञा दी है कि 'वेदा जीमूतवाहन !

मलयपर्वतं गत्वा किञ्चित् तस्मिन् निवासयोग्यमाश्रमपदं
निरूपय' इति । तदेहि मलयपर्वतमेव गच्छावः ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । एदु भवं । [इयुर्भा परिक्रामतः]

यद् भवानाज्ञापयति । एतु भवान् ।

विदूषकः—[अपनोऽवनोऽन्य] भो यश्मत्स ! पेन्त्र पेन्त्र ।

एसो एतु सरसयणसिण्णिद्वर्चदणवणुच्छुङ्गपरिमिलणलगायहु-
लपरिमलौ विमलनडण्णिपडणजञ्जरिञ्जंतण्णिञ्जकण्णुलितसि-
निरमीभरामाग्वाहो पडमसङ्गमोऽण्णिद्वर्चपिआकण्णुगहो
विअ मग्गपरिस्ममं अण्णअंतो रोमञ्जेदि पिअचअरसं मलअ-
मारुवो ।

भो वयस्य ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्य । एष एतु सरसधनस्त्रिग्वचन्दन-
यनोत्सङ्गपरिमिलनलप्रवहुलपरिमलौ विमलतटनिपतनजर्जराय-

अन चिरनिवाधेन समिदादीना मूनार्दीना चास्पत्यं जातम्, अतो मलयपर्वते
प्रचुरगामग्रीकं किमप्याधमोषितं स्थानं मार्गयेति पित्राज्ञप्तमिति भावः । तत्=
तस्मान्, एहि=आयाहि मलयपर्वतम्=मलयपर्वत गिरिभेद गच्छावः,
आधमोषितम्यानान्वेषणार्थमिति जेषः । विदूषक स्वीकरोति—यद् भवानिति ।
अयं प्रातो मलयगिरिरिति सूचयितुं विदुषाद्यो नागक संरोध मलयपर्वतं
वर्णयति—भो वयस्येति । प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व=परस्परं परस्परं, सरसेति=

बहुत दिनों तक उपवास करने से इस स्थान पर (अथ) समिदा, कुजा
और पृथु समाठ हो गए हैं और कन्द, मूल, फल और नीवार (मुनि-
पात्र) भी प्रायः नहीं रहे । अतः मलयपर्वत पर जाकर रहने योग्य
आश्रम के लिये कोई स्थान देखो ।' इत्यर्थः, आश्रम मलयपर्वत पर ही चले ।

विदूषकः—जैसी आपकी आज्ञा । आइए, आप ।

(दोनों चलते हैं)

विदूषकः—(आगे देमकर) हे मित्र ! देखो, देखो । रमते, घने और
शुभ चन्दन वृक्षों के मसके से अत्यन्त सुगन्धित, ऊँचे नीचे तटों से गिर कर
निम्ने हुए, भग्नों के उद्वलते हुए ठण्डे जलधाराओं से युक्त, प्रथम मिलाप के लिये
उत्तुफ प्रियतमा के आतिङ्गन की भौंति मार्ग की बकावट को दूर करता हुआ,
यह मलयाचल-समीर मेरे प्यारे मित्र को (तुम्हें) रोमाञ्चित कर रहा है ।

माणनिर्भरोच्छ्रलितशिशिरसीकरासारवाही प्रथमसङ्गमोत्कण्ठित-
प्रियाकण्ठग्रह इव मार्गपरिश्रममपनयन् रोमाञ्चयति प्रियवयस्यं
मलयमारुतः ।

नायकः—[निरूप्य सविस्मयम्] अये ! प्राप्ता एव घयं मलय-
पर्वतम् । [समयन्तादवलोक्य] अहो ! रामणीयकमस्य । तथा हि—

सरसानि-आशीणि, घनानि-निबिडानि, खिग्धानि-ज्वेहसहितानि यानि
चन्दनवनानि-चन्दनवृक्षाणां विपिनानि, तेषामुत्सर्गस्य-क्रोडस्य, परिमल-
नेन-सर्पकैण, लाम-सपृक्त, बहुल-अधिक, परिमल-सौरभ यत्र तादृश,
चन्दनसौरभवानित्यर्थ, विपमेति=विपमेभ्यो निप्रोजतेभ्य, तटेभ्यो गिरि
प्रान्तेभ्य, पतनेन, जर्जरायमाणा-विशीर्यमाणा, ये निर्भरा-जलप्रवाहा,
तेषाम् उच्छ्रलिता-ऊर्ध्व गता, शिशिरा-शीतला, ये शीकरा-जलकणा,
तेषाम्, आसारम्-प्रसर समूहमित्यर्थ, यहति-धारयतीति तादृश, निर्भरजल
विन्दुवाहकत्वाच्छीतलो मन्दस्येत्यर्थ, एष =अनुभूयमान, मलयमारुतः=
मलयपर्वतपवन, प्रथमेति-प्रथमे सङ्गमे-पतिसमागमे, उत्कण्ठितया जातो
त्कण्ठया, प्रियया-दयितया (कृत) कण्ठग्रह इव-कण्ठश्लेषेण इव, [मलयपवन-
स्योपमानमिदम्] मार्गपरिश्रमम्=मार्गस्य अश्वयमनस्येत्यर्थ, परिश्रमम्-
श्लेढम्, अपनयन्=दूरीकुर्वन्, प्रियवयस्यं त्वाम्, रोमाञ्चयति=तापुल-
कयति । यथा प्रथमसमागम प्रत्यस्त्युत्कण्ठिता दयिता दृढकण्ठश्लेषेण पत्युप-
श्लेढमपनयति रोमाञ्च च तस्य तनोति, तथैवाय मलयपवन आश्रमोचितस्थाना-
न्वेषणार्थमिहागतस्य तव मार्गश्रान्तिगपहरन् शैत्यवशाद् रोमाञ्चमुद्धानयति
इति भाव । पूर्णोपमालङ्कार । अत्र मलयमारुतस्य तादृशदयिताकण्ठग्रहो
पमया जीभूतवाहनस्य चन्दनमाणमलयवतीसमागमसूचनेन वादकात् पताका
स्थानमुपन्यस्तम् । तदुक्तं दर्पणे—

द्यर्षो वचनविन्यास सुकृष्ट काव्ययोजित ।

प्रधानार्थान्तराच्छेषी पताकास्थानक परम् ॥

अये इति । अहो इत्याश्चर्यद्योतको निपात । रामणीयकम् =रमणी-
यत्वम् । रमणीयशब्दाद् भावे जुन् ।

नायक—(देख कर आश्चर्य के साथ) अरे, हम तो मलयपर्वत पर
पहुंच ही गए ! (चारों ओर देखकर) अहा ! यह कैसा मनोहर है । क्योंकि,

to-substantive

माद्यद्दिग्गजगण्डमिच्छिरुपर्यैः मङ्गलध्वजचन्दनः

कन्दस्कन्दरगद्गरो जलनिधेरास्फालितो वीचिभिः ।

पादाक्षरकरत्रयीकशिल सिद्धाङ्गनाना गते

दृष्टोऽय मलयचल, किमपि मे चेत करोत्युत्तुम् ॥६॥ makes me / me
long time fle

नायको मलयपर्वतस्य रामणीयक वर्णयति-माद्यद्दिग्गज-
गण्डमिच्छिरुपर्यैः=माद्यन्त-मबोन्मत्ता, दिग्गजा-दिशा गजा ऐरावता
द्य, शरीरेण बलेन च तत्पदशा करिण इत्यर्थ, तथा गण्डमित्य प्रशस्त्य
गण्डा करीक्षा, [प्रशमावचनैधैत्येन गमाग, 'मतस्त्रिकीर्णमिध्रा एतु
प्रकाण्डस्थलमित्यय' इति वचनाद् मिच्छिराच्छ्रोऽत्र प्रशमापरो बोध्य, प्रशस्त्य
न स्योन्यातिरायदृत्तम्] तामा कपर्यै-कपर्याविनोदाय वर्णयं, भद्रकव-
चन्दनः=भमानि-आमर्दितानि, अत एव अवनति-निर्यदूरसानि, चन्दनानि
चन्दनतरवो यत्र तादृश, जलनिधे =जलाना निधे समुद्रस्य, वीचिभिः=
तरङ्ग, आस्फालितः=ताडित, अनएव कन्दस्कन्दरगद्गरः=कन्दन्ति-
उभे प्रतिष्वनन्ति, कन्दरा इतिमा दगं, गद्गरीणि-देवकृतानि नैसर्गिकाणि
विलानि गुहास्थानि यत्र तथाभूत् । सिद्धाङ्गनानाम्=सिद्धाना देवमोनिवि-
शेषाणाम्, अत्रना-त्रिय [प्रशान्तान्यद्रानि आसां सन्तीति अत्रना, 'यद्वात्
कन्यायै' इति मत्वर्थायो ना प्रत्यय] तामाम्, गतैः=गमनै [भावे क,
दृती तृतीया] पादाक्षरकरत्रयीकशिल=पादयो अलक्षणेन-
याववरणेन, रक्षा-रक्षिमान नीता, मीक्षिकानाम्-सुत्रानाम् शिला यत्र
तादृश, [यद्यपि मुक्काना शिला न भवन्ति, तथापि मुक्काघटितत्वाद् मुत्रान
वतिनिर्मलस्फटिकमयत्वाद् मुक्काशिलात्व बोध्यम्] अयम्=पुरोदरयमान,
मलयम्-चन्दन तद्वदुजोऽवलो मलयचल =मलयगिरी । दृष्ट =

यह मलयपर्वत, जिस पर मस्त दिग्गजों के गण्डस्थल की रगड से
दूरे हुए चन्दन वृक्षों में से रस बह रहा है, जिस की चन्दराश्यों के गमने
से आवाज आ रही है, जिस से समुद्र की तरफे ठकराती है, जहा सिद्धों की
श्रियों के चन्दने विरले के कारण उनके वीचों के यावक रस से मोती की
शिखाएँ बर हो गई हैं, भरे मन को इस तरह ठसुक कर रहा है कि बुद्ध
कहा नहीं जाता ॥६॥

१ शेष्यो = 'मङ्गलरक्ष उर्मिर्वा श्रिया वीचिरपार्यैषु' इत्यमर ।

२ 'दरी तु कन्दरं वा स्त्री देवयातविले गुहा गद्गरम्' इत्यमर ।

तदेह्यलारुह्य वासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपयावः ।
विदूषकः—एवं करेह । [अप्रतः स्थित्वा] एदु भवं ।
[आरोहणं नाटयत ।]

एवं कुर्वः । एतु भवान् ।

नायकः—[दक्षिणाश्विस्पन्दन सूचयन्] अये !

दक्षिण स्पन्दते चक्षुः फलाकाङ्क्षा न मे क्षित् ।

न च मिथ्या मुनिवचः कथयिष्यति किं शिवम् ॥१०॥

विदूषकः—भो यश्चस्स ! अयस्समासएणं दे पिअं शिवेवेदि ।

हादृशपयोक्त सन्, मयेति शेष । मे=मम जीमूतवाहनस्य, चेतः=मनः, किमपि = केनाप्यनिर्वचनीयप्रकारेणेत्यर्थः । उस्तुकम् = उत्कृष्टतम्, करोति, स्वपिपये-इति शेषः । अत्र चन्दन-कन्दर-गङ्गरादीनां वाहुत्वेन, सिद्धजनसंनारसंबन्धेन च मलयपर्वतस्य निवासयोग्यत्वं व्यञ्जितम् । अस्तु क्यस्य हेतुभिः समर्थनात् काव्यलिङ्गम् । तदुक्तम्—'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्ग समर्थनम्' इति । शार्दूलनिर्णयितं छन्दः ॥११॥

तदेहीति । निरूपयावः=पश्याव । दक्षिणाक्षीति । दक्षिणस्याक्षः स्पन्दनं स्फुरणम् । अये-इति विस्मयाभिव्यक्तं सम्बोधनम् ।

दक्षिणमिति । दक्षिणम् । चक्षुः = नेत्रम्, स्पन्दते = स्फुरति, ममेति शेषः । मे=मम सर्ववस्तुषु निस्पृहस्य, क्षित्=कस्मिंश्चिदपि कर्मणि, फलाकाङ्क्षा=फलस्य-इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररूपस्य, आकाङ्क्षा-इच्छा, न=नास्तीत्यर्थः, किं च, मुनिवचः=मुनीनां-शकुनशास्त्रकर्तृणाम्, वच-दक्षिणाश्वि स्फुरणस्य शमसूचकत्वरं वाक्यम् । तदुक्तम्—

—इसलिये आश्रो, इस पर चढ कर रहने योग्य कोई आश्रम स्थान देखें ।

विदूषक—ऐसा ही करे । (आगे सदा होकर) खादप आप ।

(दोनों चढने का अभिनय करते हैं)

नायक—(दाहिनी आँसू का फटकना सूचित करता हुआ) मित्र !

मेरी दाईं आँसू पटक रही है, (पर) मुझे फल की इच्छा कोई नहीं । मुनिगो का वचन भी भूला नहीं होता । न जाने, यह (शकुन) क्या (फल) बतलाता है ? ॥१२॥

विदूषक—हे मित्र ! यह अपश्य निकट भविष्य में होने वाले तुम्हारे कल्याण की सूचना दे रहा है ।

भो वयस्य ! अवश्यमासन्नं ते प्रियं निवेदयति ।

नायकः—एवं नाम यथाऽऽह भवान् ।

चिदूपकः—[विलोक्य] भो यश्चस्स ! पेक्ख पेक्ख । एवं
क्खु सधिसेसघणसिखिद्धपाञ्चविशोद्धिञ्चं सुरहिहविग्गन्ध-
गट्ठिभण्णुहामधूमणिग्गमं अणुव्विग्गसुहणिसणसायश्चणं
तपोवणं पिञ्ज लम्बीञ्चदि ।

भो वयस्य ! प्रेक्षस्य प्रेक्षस्य । एतत् खलु सविरोपयनस्त्रिग्ध-
पावपविशोभितं सुरभिहविर्गन्धगर्भितोहामधूमनिर्गममनुद्विप्रसुख-
निपण्णश्चापदणं तपोवनमिव लक्ष्यते ।

वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठेषु वक्षिणः ।

दाने देनादिरूपायां स्वन्देऽक्षुङ्गणेऽपि च ॥ इति ।

मिथ्या=विसर्वादि-प्रतारकमित्यर्थः । न=नास्तीत्यर्थः । मुनिवचनप्रमा-
णाद् अवश्यमिदं दक्षिणाक्षिस्पन्दनं किमपि फलमुत्पादयेदिति भावः । तत्,
इदम्=दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्, किं नु=किं नाम फलम्, कथयिष्यति ? सर्वथा
निष्पृहस्य मम न जाने किं फलमनेनोत्पादयिष्यते-इति भावः । अनुद्विप्-
ण्डः ॥१०॥

भो वयस्येति । आसन्नम्=अभिरभावि ।

एवमिति । यथा भवान् आह, ततथैवास्त्वित्यर्थः ।

भो वयस्येति । एतत्=पुरोदयमानम्, सधिसेपेत्यादि-सविरोपम्-
अल्पधिकं यथा स्यात्तथा, घनैः-मार्द्वैः, त्रिग्धैः-सरसैः, पादपैः-पृष्ठैः, विशो-
भितम्-विशेषेण शोभा प्राप्तम्, सुरभीत्यादि=सुरभि-सुगन्धि, हविः-
होमद्रव्यम्, तस्य गन्धः-सौरभम्, तेन गर्भितः-मिश्रितः, उहाम-अल्पधिकं,
धूमः, तस्य निर्गमम् निर्गमनस्थानम् [धूमस्य निर्गमो बहिर्निस्सारणं यन्मादिति
वि दे तु व्यधिकरणयद्गुणीहिरापयेत्, पच्छन्तस्य च सोऽसौत्र एव] ।
अनुद्विप्रेत्यादि-अनुद्विप्र-केनाप्यत्रासितत्वाद् लक्ष्यमप्रगतः शान्तः

नायक—अच्छा, जैसा तुम कहते हो वैसा ही हो ।

चिदूपक—(देखकर) दे मित्र । देखो, देखो । यह प्रदेश विशेष रूप से
घने और त्रिग्ध (हरे-भरे) वृक्षों से सुशोभित है, यहां सुगन्धित हवि के सुगन्ध
से राजा हुआ पुष्पों सूब निकल रहा है, और जगहली जनवर बेहदकं मौज
से बैठे हुए हैं, यह तो तपोवन जैसा प्रतीत होता है ।

नायकः—सम्यगुपलक्षितम् । तपोवनमेवैतत् । कुत -
 वासोऽर्थं दययेव नातिपृथक् कृत्वास्तद्व्या त्वघो
 मग्नोऽऽलक्ष्यजरत्कमण्डलु नभ स्वच्छ पयो नैर्मरम् ।
 हरयन्ते जुटितोन्मिताश्च वटुभिर्मोन्त्य क्वचिन्मेखला गुणैरेव
 नित्योर्कर्णमया शुकैः च पद साध्यामिद पठ्यते ॥११॥

इति यावत्, सुखम्-सुखपूर्वकम्-निर्मयमिति यावत्, निपण्ण-उपविष्ट,
 श्वापवानाम्-यात्रादिर्हितजनानाम्, गण-समूहो यत्र तादृशम्, तपोवन
 मिथ-मुनीनां तपधर्यारण्यमिव, लक्ष्यते-खलु ।

सम्यगिति । उपलक्षितम्=विज्ञातम् ।

तपोवनमेवैतमिति निश्चये कारणान्तरमाह-वासोऽर्थमिति । क्वचित्=
 कस्मिंश्चित् स्थाने, वासोऽर्थम्=[वासस इति वासोर्थम्, 'अर्थेन सह
 नित्यसमास -' इत्यादिना समास, क्रियाविशेषणत्वाज्जपुसकत्व कर्मत्व च]
 यत्रमानप्रयोजनावेत्यर्थ, दययेव=करुणयेव, नातिपृथक्=नातिमहत्त्व -
 वल्लोपयोगिमानविस्तार -इत्यर्थ, कृत्वाः=द्विधा, तरुणाम्=वृक्षाणाम्,
 त्वच्छ.=वल्कलानि, वृश्यन्ते=अवलोकयन्ते, क्वचिद्, नभस्त्वच्छम्=
 नभ-आकाशम्, तदिव स्वच्छम्-निर्मलम् ['उपमानानि सामान्यवचने -'
 इत्यनेन समास] अतएव, मग्नोऽलक्ष्यजरत्कमण्डलु=नम्रम्-जलान्तर्नि-
 हितमपि, आलक्ष्यम् समन्ताद्भक्षयितु योग्य-स्पष्ट प्रतीयमानम्, जरत्-
 र्जाण्यशीर्णम् [र्जाण्यतरवृत्] कमण्डलु-तपस्विना जलगानम्, यत्र तादृशम्,
 नैर्मरम्=निर्मराणाम्-वारिघ्नोत्साम् [शपिकोऽण्] पयः=जलम्, हरयत
 इति शेष । मग्नचारिणा जलपात्र यदा जीर्णं भग्नं वा भवति, तदा तै तद
 पात्र जले क्षिप्यते, अत्र नैर्मरे पयसि क्षिप्तानि तानि जार्ण्यभ्रानि पात्राणि
 जलनैर्मल्येन स्पष्टमाभातीति भाव । क्वचिद् भ्रमालक्ष्येति पाठ ।

नायक—तुम्हाला अनुमान ठीक है । यह तपोवन ही है । क्योंकि,
 यहा वन के लिये वृक्षों की त्वचाप मानों दवा-पूर्वक पतली पतली छीली
 गई है, आकाश के समान स्वच्छ झरनों के पानी में होने हुए टूटे फूटे
 कमण्डलु साफ दिखाई पड़ते हैं, कहीं कहीं मग्नचारियों की, टूट जाने पर
 फेकी हुई भूज की भेखलाएँ भी देखने में आती हैं और नित्य सुनने के
 कारण तोता तक भी सामवद के पद बोलता है ॥११॥

१ दययेव २ मग्न ३ रज ४ कर्णतया

तदेहि प्रविश्य अचलोकयावः । [प्रवेश नाटयत]

नायक — [सर्वतो विलोक्य] अहो ! तु खलु मुदितमुनिजन-
प्रविचार्यमाणसन्दिग्धवेदवाक्यविस्तरस्य पठद्वद्भुजनाच्छिद्य-

कचित्, घट्टभि = मद्यचारिभि, [उज्ज्वलकर्तारि तृतीया], तुष्टि-
तोऽजिफता = तुष्टिता - खण्डिता, अत एव उजिफता - त्यक्त्वा ['पूर्वकालिक-'
इत्यनेन समास] मौञ्ज्य - मुञ्जाख्यतुणनिर्मिता [मुषशब्दाद्
विकारार्थेऽण्, अण्णन्तत्वाद् कप] मेखस्ता = कटिप्रदेश धारणीयानि
त्रिदूतानि मुञ्जसूत्राणि, दृश्यन्ते । इव च = एव ध्रुवमाणम्, शुकेन =
कीरेण [पठनकर्तारि तृतीया] नित्याकर्णनया = नित्यम् - प्रतिदिनम्,
आकर्णनया - ध्वयेन, मनसि श्रुतीतमिति शेष, साध्याम् = ग्रामवेदमन्त्रा-
णाम्, पदम्, पठ्यते = उच्यते । शुष्कारिकादीना यथाधृतोच्चारण
प्रसिद्धमेव । अत्र आश्रमस्वरूपवर्णनात् स्वभावोक्तिः । नातिदृष्टुमशक्यताकर्मणे
दयोहेतुकत्वसमावनाद् हेतुप्रेक्षा । नगस्त्वच्छमित्यत्र लुप्तोपमा । ममालक्ष्य
जरत्कमण्डलुतमा जलस्य नैर्मल्य समर्थितमिति काव्यलिङ्गम् । शार्दूल
विक्रीडित छन्द ॥११॥

एव मलयपर्वतोऽयमिति विनिश्चित्य नायकस्तत्र प्रविश्य निरीक्षणार्थं
विदूषकमाह्वयति - तदेहीति ।

आश्रम प्रविश्य सर्वतो विलोक्य विस्मयाकान्तमना नायक आत्मनो
विस्मय प्रकाशयति - अहो तु खलु इति । अहो तु खलु इति निपातसमुदायो
विस्मयस्योत्क । अहो = आश्चर्यकरी, तपोवनस्य प्रशान्तरमणीयता =
प्रशान्तता शान्तिप्रधानता, रमणीयता मनोहरत्व चेति वाक्ययोजना ।
कीदृशस्य तपोवनस्येत्वानादृश्यायामाह - मुदितेत्यदि । मुदिता - निष्टुह
तया सदा प्रसन्नमनस, मुनिजना, तै प्रविचार्यमाण - सावधान भीमास्य
मान, सदिग्ध - अनिधितार्थ, वेदवाक्यानाम् - धृतीनाम्, विस्तर - समूहो
यत्र तादृशस्य, पठदिति - पठद्भि - अभ्यस्यद्भि, वद्भुजै - मुनिकुमारकै,
आच्छिद्यमाना - लोलूयमाना आर्द्रार्द्रा - सरसतरसा [प्रकरे पुणवचनस्य

अच्छा ता आश्रो पुसकर देखे ।

(प्रवेश का अभिनय करते हैं)

नायक—(सब आर देखकर) अहो ! तपोवन कितना शांत और
रमणीय है । जहां प्रसन्नचित्त मुनिजन सदिग्ध वेदवाक्यों का विचार कर

मानाद्राद्रिसमिधस्तापसकुमारिकाऽऽपूर्यमाणवालवृक्षकालवालस्य प्रशान्तरमणीयता तपोवनस्य । इह हि—

मधुरमिव वदन्ति स्वागत भृङ्गशब्दै-
नेतिमिव फलनमैः कुर्वतेऽमी शिरोभिः ।

इत्यनेन द्वित्वम्], समिध—यज्ञियकाष्ठानि यत्र तथाभूतस्य, तापसेति—तापसानाम्—तपस्विनाम्, कुमारिकाभि—वालिकाभि, आपूर्यमाणानि—जलेनासिध्यमानानि, बालवृक्षफणाम्—लाघुपादपानाम्, आलवालानि—वृक्षमूले जलधारणस्थानानि यत्र तस्य, विषयनिष्ठहा मुनयोऽस्मिन्नाश्रमे वेदवाक्यानि मीमांसन्ते । मुनिकुमारश्च स्वाभ्यायमभ्यस्यन्तोऽपि बालस्वभावात् कार्यान्तर समिच्छेदनमपि विदधते, सुकुमारस्तु मुनिकुमारिका. बालपादपानामालवालानि जलमासिद्यन्ति—इति भाव । स्वभाषोक्तिरलङ्कार ।

आत्मनो विस्मयं समर्पयितुं पुनरप्याह—इह हि इति । इह हि—इति पदद्वय मधुरमिवेत्यादियथान्वयि । इह हि=आसिस्तपोवने, शाखिनैः=वृक्षा जटा अपि, अतिधिसपर्याम्=अतिधीनाम्—अकस्मात् खण्डमुपस्थिता नामभ्यागतानाम्, सपर्याम्—पूजाम्, अतिधिसत्कारमिति यावत्, शिक्षिताः=उपदिष्टा । कथम् ? कथमितीह प्रश्ने । तथाहि, अमी=वृक्षा, भृङ्गशब्दैः=भृङ्गाणाम्—भ्रमराणाम्, शब्दै—गुञ्जितै, मधुरम्=धीनसुखद यथा स्वात् तथा, स्वागतमिव=स्वागतवचनमिव, वदन्ति=व्याहरन्ति । फलनमैः=फलै—फलानां भारेणेत्यर्थ, नमै—नतै, शिरोभिः=शाखाप्रभागै, नेतिमिव=प्रणाममिव, कुर्वते=विदधते, उभयत्र ममेति शेष । पुष्पवृष्टीः=पुष्पाणाम्—विकसितकुसुमानाम्, वृष्टी—वर्षणानि, किञ्चन्तः=क्षिपन्त, मम [सम्बन्धसामान्ये पृष्टी] अपर्याम्=अर्घाहं द्रव्यम् [अर्घाद् यत्] ददते इव=वितरन्ताव । अत्र कविना प्रकृततपोवने पर्यायोक्त्या पुष्पफल

कर रहे हैं, जहां ब्रह्मचारिगण पढ़ते हुए गीली समिधाओं को तोड़ रहे हैं । और जहां तपस्वियों की कन्वाप नन्दे नन्दे पौधों के आलवालों में पानी गर रही हैं । यहा तो—

यथा वृक्षों को भी अतिधि सत्कार की शिक्षा दी गई है ? (क्योंकि वे)

१ 'न्तः । २ 'अम्भसा यत्र धारणाम् स्वादालवालमावालमावाप' इत्यमर ।

३ 'वृक्षो महीरह शाखी' इत्यमर । ४ 'पूजा नमस्यापचिति सपर्या-
वर्दणः रामा' इत्यमर ।

मम ददत इवार्थं पुष्पवृष्टी किरन्तः

कथमतिथिसपर्यां शिञ्जिताः शाखिनोऽपि ॥१२॥

तन्निवासयोग्यमिदं तपोवनम् । मन्ये भविष्यतीह वसताम-
स्माकं निर्वृतिः ।

विदूषकः—भो घञ्जस्त । किं एषु कस्तु पदे ईसिवलिअकन्धरा
शिञ्जलमुद्गायसरंतद्वरदलिअदम्भकथला समुएणमिददिएणैकक-
एणा सुद्वणिमीलिदलोअणा आअणंतं विअ हरिया लफलीअन्ति ।

भो घयस्य । किं हु खल्वेते ईपद्वलितकन्धरा निश्चलमुखा-✓

समृद्धि शिञ्जिता । शाखिनोऽशस्यनापिर्विरोधे । जटानामपि शाखिना तपस्विजन
सतर्गमाहात्म्यात् सर्वमुपपद्यत इति विरोधस्याभासतत्त्वम् । यत्र च जडा अपि
अतिथिसपर्यांचतुष्टयत्र चेतनाहाया स्फुरित्यत्र किमु बह्वन्वमिति वैभुतिक-
न्यायेन तपस्विनामभ्यातिथेयत्वसूचनात् काव्यार्थापत्तिर्व्यज्यते । तपाचेय-
मसङ्कारेणालङ्कारव्यक्ति । मृङ्गाणां गुणिते शाखिना स्वागतव्याहरणस्य,
शाखाप्रममने तत् प्रणमनस्य, पुष्पशृष्टिकरणे तदर्थदानस्योत्प्रेक्षणाहुत्प्रेक्षापि ।
तदुक्त प्रकारे—‘समावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना’ इति । अदुर्धपादोक्तस्य
अतिथिसपर्यांशिक्षणरूपस्य कारणस्य पूर्वपादनयोक्तेन तत्कार्येण समर्थ
माद् अर्थान्तरग्यास । तदुक्त दर्पणे—

‘कार्यं च कारणेनेद कार्येण च समर्थ्यते’ इति ।

मालिनीशतम् । तद्वक्ष्ये यथा—

‘ननमययमुतेन मालिनी भोगिलोकै’ इति ॥१२॥

तद्वृत्तिः । तद्=यस्मात् पुष्पफलसमृद्धिमयमिदम्, तस्मादित्यर्थः ।

मन्ये इति । मन्ये=निश्चयसिमीत्यर्थः । निर्वृतिः=सुखम् ।

भो घयस्येति—ईपद्वलितकन्धरा=ईपद्व, बलिता=तिर्यक्कृता,
कन्धरा=[क शिरो धरतीति तथाभूता] ग्रीवा, वैस्वाहरा, निश्चलोति-

अमरों के गुञ्जन द्वारा मनो मँडि वजनों से मेरा स्वागत कर रहे हैं, फलों के
बोझ से भुँकों हुई श्रेष्ठियों से मानो वह मुझे नमस्कार कर रहे हैं और
पुष्पों की वर्षा करते हुए मानो वे मुझे अर्थ दे रहे हैं ॥१२॥

इसलिए यह तपोवन निवास के योग्य है । मेरे विचार में हनं यहा
रहते हुए सुख मिलेगा ।

विदूषक—हे मित्र ! जरा तिरछी गरदन किये हुए जिनके निश्चल मुख

पसरदरदलितदर्भकवलाः समुन्नमितदत्तैककर्णाः सुसनिमीलित-
लोचना आकर्णयन्त इव हरिणा लक्ष्यन्ते ।

नायकः—[कर्णं दत्त्वा] सखे ! सम्यगुपलक्षितम् । तथाहि-
स्थानप्राप्त्या दधान प्रकटितगमका मन्दतारव्यवस्था
निहादिभ्या विपन्त्या मिलितमक्षिरनेनेव तस्यास्त्रेण ।

नियलानि—वर्षणकियाशून्यानि, सुखानि, तेभ्य, अपमरन्—रामने पतन्,
दरदलित—ईदधर्नित दर्भस्य—कुशस्य—कवल प्राप्त, येया तादशा,
समुन्नमितेति—समुन्नमित—सम्यगूर्णमुपापित, दत्त—धवणाय प्रवणाकृत,
एक, कर्ण—भोजनम्, वैस्तादशा, सुसैति—सुसन—धवणनेनानन्देन निमी-
लिते—सुन्निते, लावने—नेने वैस्तादशा, एते=पुरोदरयमाना, हरिणा=
मृगा, किं नु एतु=क शब्दमित्यर्थ, ['नु' इति निपात प्रश्ने, 'खलु' इति
निहासायाम्—'नु' पृच्छाया विद्वन्धे च' 'निषेधवाक्यासङ्घारनिहासानुनये खलु'
इयुमयप्रामर] आकर्णयन्तः=श्रवन्त इव स्थिता, लक्ष्यन्ते=प्रतायन्ते।
धवणासङ्घमृगस्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिरत्रालङ्कार । तदुक्तं दर्पणे—

‘स्वभावोक्तिदुस्वार्थस्वक्रियारूपवर्णनम्’ इति ।

कर्णं दत्त्वेति—विद्वपकोक्त मृगाणा शब्दाकर्णन निधेतु कर्णमेवाम
धवणोन्मुख इत्येयर्थ । निर्धार्य कथयति—सखे इति । सखे ! मृगा कचन
शब्द श्रवन्तीति स्वया साधु विज्ञातमित्यर्थ ।

तदेव ममर्थायनुमुक्तमते—तथाहीति, स्थानप्राप्तयेति । एते=पुरो
दरयमाना, कुरक्षा=हरिणा, दन्तान्तरालस्थितवृणकयलच्छेद-
शब्दम्=दन्तानाम्, दन्तराले—मध्ये, स्थित, य, वृणकवल—धातप्राप्त,
तस्य वृद्धे—दन्तमधर्पणेन वृद्धेदनम्—वर्षणमित्यर्थ, तस्य शब्द—तस्मिन्ती

से आपे चनाप हुप दर्भ के प्राप्त बाहर गिर रहे हैं, और एक कान
ठठाकर लगाप हुप, अखे बन्द किए हुप य हरिण कुछ मुझे हुप से
प्रतीत होते हैं ।

नायक—(कान लगाकर) मित्र ! अपने ठीक अनुमान किया । क्योंकि,
ये हरिण अपने अङ्गों को निश्चल किए हुप, दलों के बीच ली
हुई धम के और के चबने का शब्द बन्द करके (वृण चनाप

पृष्ठे दन्तान्तरालस्थितनृणकवलयवेदशब्द निषम्य
 न्याजिह्वाङ्गा. कुरङ्गा स्फुटललितपद गीतमाकर्णयन्ति ॥१३॥

ध्वनि, तमपि, नियम्य=निरुध्य [पासप्राग्वर्षणध्वनिमपि गीतध्रुवणे प्रति-
 बन्धक मत्वा चर्षणक्रियामेव रजकवन्त सन्त इत्यर्थ], व्याजिह्वाङ्गाः=
 विशेषण, समन्ताद् जिह्वानि-अलमानि, निष्यन्दानीत्यर्थ, अङ्गानि-शरीरा-
 वयवा, येषां तादृशा सन्त, स्थानप्राप्तया=स्थानानाम्-उर उगटादीनां
 स्वरोत्पत्तिस्थानानाम् प्राप्ति-प्रचर्षण सम्बन्ध, शब्दजनकत्रायोरिति शेष,
 तथा वयायर्थं तत्तत्स्थानात्स्वरोद्भावेनेत्यर्थ, प्रकटितममकाम्=प्रकटित,
 प्रकाशित, गमक-यद्गादिष्वमस्वराणामुत्पानप्रकार ['स्वरोत्पानप्रकारस्तु
 गमक परिधीर्तिष्ठ' इति गंगातविद] यत्र त दशीम्, मन्द्रतारव्यधस्थाम्=
 मन्द्र-गम्भीर तार-उच, तयो गम्भीरोचयो स्वरयो, व्यधस्था-
 यथास्थान, नियमेन अवस्थानम्, दधानम्=धारयत्, अतिस्तेनेय=
 अले-ध्रुवस्य, इनेन-शब्देनेव ध्रुवत्त्वात्तददेशेनेत्यर्थ, निर्द्वादिन्याः=
 रणत्या, विपन्स्थाः=वीणाया, तन्त्रीस्वनेन=तन्त्रीणाम्=विपथी
 गुणानां [तार इति भाषाप्रतिष्ठानाम्] स्वनेन-ध्वनिना, तन्त्रीम्यो
 निर्गतेन ध्वनिनेत्यर्थ, मिलितम्=सम्बद्धमनुगतमिति यावत् । अतएव
 स्फुटललितपदम्=ध्रुवनि स्पष्ट प्रकीर्तानि, ललितानि मुन्दराणि
 मनोहराणीति यावत्, पदानि-मुपतिष्ठन्तरूपाणि, यत्र तादृशम्, गतिम्=
 गानम्, आकर्णयन्ति=श्रवन्ति । गीतप्रिया इमे हरिणा सुप्रसिद्धत-
 प्राग्वत् चर्षणध्वनिमपि गीतध्वनिध्रुवणे विप्रकल्पमाकलयन्तधर्षणक्रिया
 परिचय निवृत्ता भूवा गीतध्वनिमाकर्णयन्ति । एतेन यद्गीत जडान्
 शृणोमपि वरायति तच्चेतनोन्मथा सुर्यादित्यत्र किमु चकम्बमित्येव गीयमान-
 गीतस्य सीमापानिश्चय सूचयत् । किंचात्र र्धने यथास्थान स्वरोद्भावेन स्वरा
 णामुत्पानप्रकार गण्य प्रतीयते । यत्र मन्द्र स्वर उचितस्तत्र मन्द्र, यत्र तु

बन्द करक) स्पष्ट और सुदृष्ट शब्दों वाले गीत को सुन रह है, यह
 गीत मीलों की गूत्र के सदृश बजती हुई वीणा के तारा के स्वर से समुद्र है,
 इसमें स्थान-प्राप्ति (यथाचित कण्ठ आदि स्थानों से उत्पत्त्य) के कारण
 स्वरों का उत्पान प्रकार (गमक) स्पष्ट है और स्वरों की मन्द्र तार
 व्यवस्था भी विरामज है ॥१३॥

विदूषकः—भो वधस्स ! को उण एसो तवोवणे गाअदि ?
भो वयस्य ! कः पुनरेण तपोवने गायति ?

नायकः—यथैताः कोमलाद्गुलितलाभिहन्यमाना नाति-
स्फुटं कणन्ति तन्त्रयस्तथा काकलीप्रधानं गीयत इति तर्क-
यामि । [अद्गुल्यभेषाप्रतो निर्दिशन्] अस्मिन्नायतने देवतामाराध-
यन्ती काचिद्दिव्या योपिदुपचीरयति ।

तारस्तत्र स एवेति मन्त्रतारस्वरव्यवस्थापनमध्यत्र गति साधु कृतम् । किंचि-
स्वभावमुन्दरमपीद गीत पधरीकरुतानुकारिविपशीस्वनानुगतमिरयद्दो अस्व
सीन्दर्यातिशयः । अपि च यद्यपि गीयमानमस्पष्टार्थमप्यलक्षितपदमपि चित्त
हरयेव तथापि इदं तु गीतं स्पष्टार्थं च ललितपद चेति यत् सत्यं सर्वाङ्गमु-
न्दरगितमिति भावः । मृगजातिवर्णनात् स्वभावोक्तिरत्रापि । वृत्तं अश्वरा ।
तल्लक्षणं यथा—अधैर्याना श्रयेण त्रिमुनियतियुता अश्वरा कीर्तितेयम् ॥१३॥

एवं नायककृतगीतप्रशंसया नायकं तदाकृष्टमिव मन्यमानो विदूषक
स्तस्य हृदये गानकर्तृदर्शनोत्कण्ठसम्प्रादायेतु संश्लेष्य प्रश्नयति—कः पुनरिन्दि-
क एव गायरो भवेत्, यो नगरं त्यजत्वात्त्र विषयविरहविरलजनाधिष्ठिते तप
श्वरारण्ये समागत्य गायतीति भावः ।

नायक उत्तरयति—यथैता इति । यथा=येन प्रकारेण—यस्माद् हेतोरिति
भावः । एताः=पुरो च्चनन्त्य, तन्त्रयः=विषयीगुणा, कोमलेति=कोमलै
मृदुभि, अद्गुलीनाम्, तलै, अभिहन्यमाना=ताप्यमाना, नातिस्फुटम्-
अनतिस्पष्टम् यथा स्यात् तथा [अतिस्फुटशब्देन 'न' शब्दस्य समास
न तु नम, अतएव नलोपो न] कणन्ति=शब्दायन्ते, तथा=ने-
प्रकारेण—नस्माद्हेतोरित्यर्थ, काकलीप्रधानम्=सर्बली-मृदममधुरध्वनि

विदूषकः—मित्र ! तपोवन में यह कौन गा रहा है ?

नायकः—कौंचि कोमल अद्गुलियों से बनाए हुए नीला के तार अति
स्पष्ट नहीं (धीमे) गूँज रहे हैं, इसलिये अनुमान करता हूँ कि इस गाने में काकली
(मधुर और मृदम स्वर) की प्रधानता है । (जंगली से सामने की ओ
मेंकेत करता हुआ) इस मन्दिर में कोई दिव्याङ्गना देवता की आराध-
के लिये नीला बना रही है ।

१ 'तन्त्री गीणागुणे मता' इति मेदिनी । २ 'अकली ॥ वले मृदं
इयमरः ।

विदूषकः—भो वयस्य ! एहि अग्नेषु देवताश्रयणं पेकसम्ह ।
भो वयस्य ! एहि आवामपि देवतायतनं प्रेक्षावहे ।

नायकः—वयस्य ! साधूकं खलु भयता । वन्द्याः खलु
देवताः । [उपसर्पन् सदसा स्थित्वा] वयस्य ! कदाचिद् द्रष्टुमन-
होऽयं जनो भयति । तदायां (तमालगुल्मान्तरितौ पश्यन्तावः) ✓
यस्य प्रतिपालयावः । [तथा वृत्त]

प्रधान मत्र क्रियाया यथा स्यात् तथा, गीयते=गान कियते, इति, तर्कयामि=
अनुमिनोमि । साधनेन राष्ट्रयानुमानादनुमानालङ्कारः । नातिस्फुटकरणस्य
कीमलानुसितलाभिहृतिहेतुना समर्थनात् काव्यलिङ्गम् ।

अस्मिन्निति । अस्मिन्=पुरो दरवमाने, आयतने=देवतास्थाने, देव-
ताम्, आराध्यन्ती=उपासनाया प्रसादयन्ती, काचिद्=अस्माभिरविज्ञाता,
दिव्या=दिवि भवा-देवशोकवासिनी, योगिन्=ज्ञो, उपवीणयति=वीणया
उपगायति ['सरथापपारा-' इत्यादिना उपोपपदाद् वीणाशब्दादिण्यम्] ।

एतेन 'नास्चित्तस्य प्रवेश' इति रूपकनियमानुरोधाद् वक्ष्यमाणप्रवे-
शाया मलययस्याः सूचनां वृत्तेति विभाव्यम् ।

विदूषणो देवतायतनप्रेक्षणव्याजेन नायकं तत्र गन्तुं प्रेरयति—भो वय-
स्येति । नायकस्तदुक्तं समर्थयते—साधूकमिति । सन्निरहिते देवतायतने-
देवता वन्दनीया एव, तद्वन्दनानन्तरमेव कार्यान्तरमनुष्ठेयम्, तद्देवतायतन
प्रति गन्तुं स्वया साधूकम् ।

उपसर्पन्=देवमन्दिरं प्रति गगन नाटयन्, सदसा स्थित्वा-अक-
स्माद् गतिनिरोध नाटयित्वेत्यर्थः । गतिनिरोधे हेतुमाह-कदाचिदिति ।
कदाचिदिति संशयोपन्यास । अयम्=पुरो देवतायतने देवतामुपवीणयन्, जनः,
कदाचिद्, द्रष्टुमनर्हः=परस्वीत्वाद् द्रष्टुमयोग्यो भवति-भयोदित्यर्थः । अयं भावः —

विदूषकः—हे मित्र ! आओ, हम भी इस देव मन्दिर को देखें ।

नायकः—वयस्य ! आपने ठीक कहा । देवताओं का वन्दन अवश्य
करना चाहिए । (आगे बढ़ता हुआ ठिठक कर) मित्र ! कदाचिद् इस
(पूजा करने वाली स्त्री) को देखना हमारे लिए अनुचित हो, इसलिए
(आओ) हम दोनों इस आग्निसूत्र के मुकुट के पीछे छिपकर देखते
हूए देव-दर्शन के अवसर की प्रतीक्षा करें । (बैठे ही करते हैं)

[तत प्रविशति भूमद्युपविष्टा वीणा वादयन्ती मलयवती चेटी च]

नायिका—[वीणया गायति]

उत्फुल्लकमलत्रेसरपरागगौरद्युते ! मम हि गौरि ! ।

अभिवान्द्रितं प्रसिष्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन ॥१४॥

यदि चैयमूत्रा तर्हि परस्त्रीत्वाद् अदर्शनीयैव । यदि चानूडा तर्हि कन्यकात्वात् तद्दर्शनं दोषाकम् । परं न ज्ञायत इयमूदानूडा वेति । तद्=ऊडास्वानूडात्वयो-
रनिश्चयादेव, तमालतरुगुल्मान्तरितौ=तमालतरुणा तमालवृक्षाणाम्,
शुभेन समूहेन, अन्तरितौ व्यवहितौ, अचसरम्=देववन्दनावसरम्, प्रति-
पालयाय.=प्रतीक्षावहे । तथा कुटत.=तमालतरुममूढपृष्ठे निलीय तिष्ठत ।
अथ पूर्वसूचिता सवीणा मलयवती तचेटी च प्रवेशयति-ततः प्रवि-
शतीति ।

नायिकेति । नायिकापि नायकवन् 'स्यामी कृती कुर्वाणः' इत्यादिनायक-
मामान्यलक्षण्ये प्रतिपादितस्यागादिगुणैर्युता भवति ।

उत्फुल्लेति—उत्फुल्लकमलत्रेसरपरागगौरद्युते=उत्फुल्लानि विक्र-
मितानि, कमलानि, तेषां चैवरा -किंजल्का, तेषां पराग -पुष्परज, तद्बद्ध
गौरा-गौरवर्णा, युतिः-मान्ति, यस्यास्तथाभूते, हे भगवति=ऐरवर्षादि-
विशष्टे । [भगवत् इत्येवर्षादिवाची । तदुक्तं वैष्णवे- 'ऐरवर्षस्य समप्रत्य
वर्षस्य यशसं धिय । ज्ञानविज्ञानयोश्चैव परया भग इतीरया' इति ।]
गौरि ! = हे पार्वति, युष्मत्प्रसादेन=युष्मात्म, [यदुवचनं शिवगणपत्यादि-
गौरीपुद्गवर्गप्रहासम्] प्रसादेन-अनुसन्धेय, मम=मलयवत्याः, अभि-
व्यान्द्रितम्=अभीष्टितम्, अनुरूपवरप्राप्तिरूपम्, प्रसिष्यतु=प्रकरोत
मिष्यतु-निष्पन्नम् । प्रार्थनाया लोड् । हिरन्न पचतुषिपूरणान्नप्रयोजन ।
वाचकलुगोपमात्तद् इति । इतम् आर्या ॥१४॥

(भूमि पर मैठी हुई नीला बजाती हुई मलयवती और उसकी दासी का प्रवेश)

नायिका—(वीणा के साथ गाना है)

मित्रे हुए कमल की सुनियो के पास के समान गौर बलु बली
हे भगवति ! गौरि ! गुहारी हवा से मेरी मन कामना सिद्ध हो ॥१४॥

१ 'किंजल्क केपरोडश्रियाम्—' इत्यमरः । २ 'परागः पुष्परज'
इत्यमरः ।

नायक — [कणं दत्त्वा] वयस्य ! अहो गीतम् ! अहो वाद्यम् !

व्यक्तिर्य्यञ्जनधातुना दशविधेनाप्यस्य लन्धाऽमुना
विस्पष्टो हृतमध्यतन्वितपरिच्छिन्नप्रिधाऽयं जयः ।

कणं दृशेति—स्पष्टप्रवणाय गानराज्दार्दश कणं कृत्वेत्यर्थः ।

अहो इति=गीतवाद्ये उभय अपि अस्यदुष्पुने, परम मे विस्मय पुष्पांत-
इति भावः ।

अथ गीतवाद्ययोराध्वर्येकर वैशिष्ट्य प्रतिपादयति—व्यक्तिरिति ।
अत्र=अस्मिन् दिव्ययोपिना गीयमाने गीते, दशविधेनापि=दश-दश-
मख्याका कल-तल निष्कान्तितादय, विधा-प्रकारा भेदा इति यावत्,
वस्य तादृशेनापि कल-तलादि-समप्रदशभेदमाहितेनापीत्यर्थ, अमुना=
सगीतशास्त्रेषु प्रसिद्धन, व्यञ्जनधातुना=[व्यञ्जि स्वरात् इति व्यञ्जन,
व्यञ्जनव्याप्तौ धातुव्यञ्जनभातुस्तेन] व्यञ्जनाख्येव वादित्रवादनकौशलेन,
व्यक्ति =स्फुटता, लन्धा=प्राप्ता । तदुक्तं नाट्यशास्त्रे—

विस्तार करणध्वनिदो व्यञ्जनकस्तथा ।

च चारो घातवा ज्ञेया वादित्रकरणाभया ॥

विस्तारादाना प्रत्येक लक्षणानि विस्तरभवाच्च लिख्यन्ते । तज्ज्ञानामुभि
रेषोनत्रिशतमोऽप्यायो नाट्यशास्त्रस्याध्येतव्यः ।

व्यञ्जनधातोर्दशभेदत्व यथा तत्रैव—‘इति दशविध प्रयोज्यो बीषाया
व्यञ्जने धातु’ । ते च दशभेदा विस्तृत्य तत्रैव निरूपिता । यथा—

व्यञ्जनधातुर्ज्ञेय कलतलनिष्कान्तिताम्ययोन्मृष्टम् ।

रेफावमृष्टपुष्पानुस्वनित विन्दुरनुबन्ध ॥

अस्फुटशब्दा नु तन्त्रीणां स्पर्शेन यत् कल तु तत् ।

वामेन पीडन कृत्वा दक्षिणेनाहतस्पर्शम् ॥

सभ्यादृष्टप्रहारश्च निष्चेदितमिदं प्रथमे ।

सभ्याप्रदेशिनी घातमुन्मृष्टमिति मञ्जिष्ठ ६

नायक—(कल लगाकर) बाह ! बाह ! क्या है वाद्य ?
और गाना है ।

इस में तो दशों प्रकार का बीषावादन-कौशल (वाद्य-कौशल)
है, तीन प्रकार की रय (की बति) दृष्ट (२५२, ३४ (२२२

गोपुच्छाप्रमुखाः क्रमेण यत्पक्षिसोऽपि संपादिता-
स्तत्त्वौघामुगताश्च वाप्यविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिताः ॥१५॥

सर्वान्गुलिसमाक्षेपाद् रेफ इत्यभिधीयते ।
कनिष्ठाद्गुण्ठकाभ्यां तु दक्षिणाभ्यामधोगतम् ॥
तन्नीपु त्रिप्रकार वाप्यवमृशमिति स्मृतम् ।
कनिष्ठाद्गुण्ठययुक्त पुष्पमित्यभिधीयते ॥
तत्रस्थानेपरम्भामस्नपानुस्वनितमुच्यते ।
गुर्वक्षरैकतन्त्र्या तु विन्दुरित्यभिधीयते ॥
व्यासतागामादेषामनुबन्ध सार्नघातुको ज्ञेय ।

ध्वषनात्मस्य शीघ्रावादनप्रकारस्य यावन्तोऽपि दश भेदास्तत्तादव
उपरि लक्षिता अत्र गीते स्पष्टं प्रतीयन्त इति भावः । किं च द्रुतमध्य-
लम्बितपरिच्छिन्नः=[द्रुतश्च मध्यश्च लम्बितश्चेति द्रुतमध्यलम्बिता ।
तत्र द्रुत शीघ्रं, मध्यो नातिशीघ्रो नातिविलम्बित, लम्बितो विलम्बित,
तैः परिच्छिन्न] द्रुतमध्यलम्बिताख्येभेदे, परिच्छिन्न-परिमित, अयम्=
सर्गतरात्रे प्रख्यात, लयः=तालान्तरालवर्ती काल, त्रिधा=द्रुतादिभिन्नानि
प्रकारैः, विस्पष्टः=मुद्रकाशित, अत्र गीत इति शेषः । द्रुतादिभेदेन
प्रतिच्छिन्नविधौऽपि लयाऽत्र सुस्पष्ट भासते-इति भावः ।

तत्र लयलक्षणं यथा वाद्यरात्रे—

तालान्तरालवर्ती यः स कालो लय उच्यते ।

त्रिविधः स च विज्ञेयो द्रुतो मध्यो विलम्बितः ॥

गोपुच्छाप्रमुखाः=गोपुच्छा-गोपुच्छति नाम्नी यति, प्रमुखा-आदि,
यामा ता, गोपुच्छादय इत्यर्थे, प्रमुखाशब्देन समा-सोत्तोरद्वयार्थोर्ध्वार्थ
बोध्यम्, तिस्रः=त्रिसख्यावा, यतयः=तालानां विरामा, अपि, क्रमेण=
क्रमेण, संपादिताः=कृताः । मध्ये मध्ये यथास्थानं यतीनां सन्निवेशोऽपि
गीतेऽत्र सम्पादित इति भावः । यतिलक्षणं यथा—

तालच्छन्दोऽवगतिविषये पाठते चो विराम

वायैर्हान-ध्वण्यसुभयो नामत ता गति स्यात् ।

विन्मिन (चीमी) भी पृथक् पृथक् स्पष्ट है, गोपुच्छा आदि तीनों यतीयो
का भी इसमें क्रम से अर्थात् जमाव हुआ है और सरव, ओष, अनुगत—ये
तीन वाद्योंवादन के प्रकार भी यही भाँति दरसाए गए हैं ॥१५॥

चेटी—[सप्रणयम्] भट्टिदारिण । चिरं क्षु वादग्रंतीप कुदो
ए परिस्समो अगहत्थाणं ?

लयगानाद् यतिः सम्यक् कथिता वतिलादिभि ।

ममा सोतोवहा चैव गोपुच्छा चेति गा त्रिधा ॥

गोपुच्छालक्षणं नाट्यशास्त्रे यथा—

गुणमिलंधुभिर्धैवमपि भावितमसुरम् ।

सम्बिता येन भूयिष्ठा गोपुच्छा दक्षिणे यतिः ॥

किंच तत्त्वबोधानुगतताः=तत्त्व च, ओषथ, अनुगतयेति तत्त्वबोधानु
गता—तत्त्वादिनामका, त्रयः, वाद्यविधयः=वाद्यवादनविधानानि इत्यर्थः ।
सम्यक्=यथायथम्, दर्शिताः=प्रकाशिता । तत्त्वादिभेदेन त्रिधा प्रसिद्धा
वाद्यवादनसैन्यस्यत्र वीणावाद्ये वादयिष्या साधु निदर्शितेति भावः ।

तत्त्वादिशब्दार्थं यथा—

त्रिविधं वैशुववाद्यं कर्तव्यं गीतमंधयं तर्जुं ।

तत्त्वं तत्त्वानुगतमोषधानिककरणसंयुक्तम् ॥

लय-ताल वरुण-पदयतिगीत्यसुरभावकं भवेत्तत्त्वम् ।

गीतं च यदनुगच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम् ॥

आग्निदकरणवहुलमुपयुपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।

अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं चौपं युधेर्द्वयम् ॥

स्विते तत्त्वं प्रयोक्तव्यं मध्ये चानुगतं भवेत् ।

द्रुते चौपं प्रयुञ्जीया(१)देष वाद्यगतौ विधिः ॥

इदमत्र बोध्यम्—अत्र 'अहो रामणीयकम्' इत्यत्र प्रवृत्ति, 'व्यक्ति-
रूपनधानुना' एतन् परं यावत्—अविना नायके अद्गुनरमस्य साधु
परिपोष कृतः । तथाहि—लोकोत्तररमणीयानि तपोवनं मलयवन्था गीतं
वीणावादनं चान्नात्मबन्धनम् । 'वासोऽर्थम्' 'मधुरमिव वदन्ति' 'स्थानप्राप्तया'
'व्यक्तिर्व्यंजनधानुना' इत्यादिभिस्तद्दर्शनमजोदीपनम् । अहो रामणीय-
कम्, अहो गीतम्, अहो वादित्रमित्यादिकथनं त्रैविद्यासाधुशानुभावा,
दर्पादयश्च व्यभिचारिणः । एतैर्विभावादिभिर्नायकगतौ विस्मयोऽभिव्यज्यमानो
रसपदवीमारोहति । किं च एतेन पद्येन गीतवादित्रकलावैपुष्यं च मलय-
वत्या व्यज्यते । शार्दूलविज्रीडितं रुन्द ॥१५॥

भर्तृदारिके इति । चेष्टा भर्तृदारिकेति नाद्या नायिकायाः संशोधनं

भर्तृदारिके ! चिरं खलु वादयन्त्याः कुतो न परिश्रमोऽ-
महस्तयोः ?

नायिका—[साधिज्ञेपम्] हञ्जे ! कुतो मे देईप पुरदो वी-
षादअन्तीप अग्गदत्थाणं परिस्समो !

हञ्जे ! कुतो मे देव्याः पुरतो वीणां वादयन्त्या
अमहस्तयोः परिश्रमः !

चेटी—भर्तृदारिके ! खं भणामि किं पदाप णिकरुणाप
पुरदो वाइवेण ? जा एत्तिअं कालं कएणआजणहुकरेहिं णिअ
मोयासणेहिं आराधअन्तीप अज्जवि ण दे पसादं इंसेदि ।

रूपकनियमानुरोधाद् । तदुक्तम्—'वाच्या प्रकृतिभी राज कुमारी भर्तृदारिक'
इति । भर्तृ स्वामिनो दारिका वन्येति तदर्थं । चिरमिति—चिरं=धीणा
वाद्ययन्त्यास्ताव अमहस्तयोः=[हस्तयोरग्ने-इति अमहस्तौ-उज्जदन्ता-
दित्त्वारप्रशब्दस्य पूर्वनिपात] हस्तस्याप्रभाययोरित्यर्थः । [एकेन वीणा
धारणादिकार्यमपरेण तन्त्रीताडनमिति द्विवचनं युक्तमेव] कुतः=कस्मात्,
परिश्रमः=श्रान्ति, न=न भवतीत्यर्थः । चिर वादनं परिश्रान्तिहेतु,
तव तु सुगुणार्थं अपि चिरं वादयन्त्या न परिश्रम इत्यन को हेतुरिति भावः ।

साधिज्ञेपमिति—अधिज्ञेपस्तिरस्कार, तेन चहेति साधिज्ञेपम्—
महापञ्चमीभावः । तिरस्कारमुद्देश्येति । हञ्जे=इति । हञ्जे इति नायिकया
चेत्या संबोधनम् । ['हरडे हञ्जे हलाहाने नीत्वा चेटी सर्वा प्रति' इत्यमर]
एतेन मलयवर्तामिणे देवीविषयो रतिभावो व्यज्यते ।

नन्विति । मनु=इति निधये, एतस्याः, निष्करुणाया =
निर्दयाया, पुरत =अग्रे, यादितेन=वीणाया वादनेन, किम्=किं परम्,
न किमपीत्यर्थः, इति निधयेन, भणामि=कथयामि । या देवी. पत्ता-

भर्तृदारिके ! ननु भणामि किमेतस्या निष्कृष्टायाः
पुरतो यादितेन ? या प्लावन्त कालं कन्यकाजनदुष्करेर्नियमो-
पासनैराराधयन्त्या अद्यापि न ते प्रसादं दर्शयति ।

विदूषकः—करणम् कस्तु पसा, किं ख येकखम्ह ?
कन्यका खल्वेवा, किं न प्रेक्षावहे ?

नायकः—को दोषः? निर्दोषदर्शनाः कन्यका मयन्ति । किन्तु
कदाचिदस्माम् इष्ट्वा पालभाषसुलभलज्जासाध्वसाध्व चिरमिह
तिष्ठेत्, तदनेनैव लताजालान्तरेण पश्याथः ।

घन्तम्=अभिदार्शयिष्ये, कालम्=समय यावत्, कन्यकेति=कन्यका जे
नानाम्=अनूदाना दुवतीनाम्, दुष्करे=दु खेन कर्तुं शक्ये, नियमोपासनै =
नियमा प्रदानि, उपासनानि श्यानादीनि, ते, आराधयन्त्याः=प्रसादयन्त्या
अपि, ते=तव, अद्यापि=अद्य यावत्, प्रसादम्=अनुग्रहम्, न दर्शयति=
न प्रकटयति । अतस्त्वज्यता निरर्थक परिधम इति भावः ।

विदूषकश्चेत्यतया नायिकाया कन्यात्वं निर्धारार्ह-कन्यकेति । किं
मेति=कुतो न तां परयाथ, परस्मिन् दशने दोष आत्रावहे, न पुनरनुदाया
अपीति भावः । नायकस्तदुक्ति समर्थयते=को दोष इति । निर्दोषेति=
निर्दोषम्=पापाजनकम्, दर्शन यासा ता निर्दोषदर्शना । किन्त्यति=
अस्मान्, इष्ट्वा, कदाचिद्, पालभावेति=पालभावे, सुलभात्=नैर्गिका-
दित्यर्थं, लज्जासाध्वसात्=[लज्जा च साध्वम चानया समाहाते लज्जा-
साध्वसम्=तस्माद्] लज्जा, साध्वसेर्न=अयेन चैवर्थं, इह=देवायतने,
चिरं न तिष्ठेत्=शीघ्रमेवेत् प्रतिनिवर्तेत्, अशीघ्रवित्दर्शनपाठिर्निर्दोषेति
भावः । तद्=एत अस्मद्दर्शनजनितलज्जासाध्वसात् तस्या इतो निवर्तन
समाधित तस्मादित्यर्थं, अनेनैव=अमीषस्थितेन, लताजालान्तरेण=
लताना चाले-समूहे, अन्तरेण=क्षिप्रेण-अवकाशेन, पश्याथः । विदूषकोऽहो

कठिन (दुष्कर) व्रत और उपवासों से इसकी आराधना कर रही है परन्तु
यह आप पर धर भी अपनी इया नहीं दरसती ।

विदूषक—यह तो कोई कन्या है, इसलिये क्यों न देखें ।

नायक—क्या हानि है ? कन्याओं के देखने में कोई दोष नहीं । किन्तु

१ 'भातिभी साध्वम भयम्' इत्यमरः । २ 'अन्तरमवकाशावधि पार-
धानान्तर्धिभेदादर्थ्ये' इत्यमरः ।

विदूषकः—एत्वं करेऽह । [उभौ परयत] एवं कुर्वः ।

विदूषकः—[दृष्ट्वा सविस्मयम्] भो चञ्चस्स ! पेक्ख पेक्ख ।
अहह अच्चरिअ ! ए केवलं वीणाविण्णाणेणेव सुहं करोदि ।
जाय इमिया वीणाविण्णाणाणुरूपेण रूपेण वि अच्चीणं सुहं
उत्पादेदि । का उण एससा ? किं दाव देई ? आहो एाअकरणआ !
आहो विज्जाहरदारिआ ? आहो सिद्धकुलसम्भवेत्ति ?

भो बयस्य ! प्रेक्षत प्रेक्षत । अहह आरच्यम् ! न केवलं
वीणाविज्ञानेनैव सुखं करोति । यावत् अनेन वीणाविज्ञानानुरूपेण
रूपेणापि अक्षयोः सुखमुत्पादयति । का पुनरेषा ? किं
तावत् देवी ? आहोस्वित् नागकन्यका ? आहोस्वित् विद्याधर-
दारिका ? आहोस्वित् सिद्धकुलसम्भवेत्ति ?

यावदिति । यावदित्यवधारणे । अनेन=बहुर्विपयीकियमाणेन, वीणाविज्ञानानुरूपेण=वीणायाम्-वीणावादनप्रकारे इत्यर्थे, विज्ञानम्-विशिष्टं ज्ञानमक्षय-नैपुण्यमित्यर्थं, तस्य, अनुरूपेण=योग्येन, रूपेण=सौन्दर्येण, अक्षयो' नैत्रयो, सुखम्, उत्पादयति । यथास्या वीणावादननैपुण्यमद्भुतम्, तथैव सौन्दर्यमप्यद्भुतमेवेति भावः ।

विदूषको गायक प्रति जिहासते—का पुनरिति । एषा=देवतायतनस्थिता सुन्दरी, का=किंजातीया, भवेत्, किं तवद् देवी=कानन देवकन्यालि ? सम्भव है, हमें देखकर बाहिकीर्षित लज्जा और भय के कारण यह यहाँ देर तक न उठे । इसलिये इस स्त्रो-कुल की आठ में होकर देखें ।

विदूषक—येषा ही करे ।

(दोनों देखने हैं)

विदूषक—(देख कर आश्चर्य से) हे मित्र ! देख, देख । अहा ! क्या ही आश्चर्य है ! वह तो न केवल वीणा चतुर्भुजे (हमें) सुखी कर रही है, किन्तु वीणा-चतुर्भुजे के अनुरूप (अपने) सौन्दर्य से भी (हमारी) आँखों को आनन्द दे रही है । तो यह कौन होगी ? क्या यह कोई देवी है ! यानाग कन्या ! ना कोई विद्याधर की पुत्री ! अपना सिसों के कुल में उत्पन्न हुई कोई नालिका है !

नायकः—[सस्पृहमवलोकयन्] वयस्य ! केयमिति नाव-
गच्छामि । एतत् पुनरहं जानामि ।

स्वर्गस्त्री यदि तत् कृतार्थमभवच्छत्रुःसहस्रं हरे-
र्मागी चेत् रसातलं शशभृता शून्यं मुखेऽस्याः स्थिते ।

आहोस्वित्=अथवा, नागकन्यास्ति ? विद्याधरपुत्री, सिद्धकुलोत्पन्ना वा
कश्चिदस्ति । देवादिषु यादृशं सौन्दर्यं प्रसिद्धं तादृशमेवास्या अपि दृश्यते, परं
विशिष्य न निर्णयते—केयं किंजातीयेति भावः ।

नायकोक्तौ सस्पृहमिति—स्पृहा=अभिलाषा, तथा सहेति सस्पृहम् ।
केयमिति—इयं का—इत्यहमपि, न अवगच्छामि—न जानामि । एतदिति—
पुनः शब्दस्वर्षे—किन्वेतदहं जानामि—इत्यर्थः ।

किं जानासीति जिज्ञासायामाह—स्वर्गस्त्रीति । इयम्, यदि स्वर्गस्त्री=
स्वर्गलोकवासिनी काचन देवकन्या स्यात् । तत्=तर्हि, हरेः=इन्द्रस्य,
चत्रुःसहस्रम्=चत्रुपा नेत्राणाम्, सहस्रम्, सहस्रसंख्याकानि चत्रुपि-
इत्यर्थः । कृतार्थम्=कृत—सिद्धः अर्थः—प्रयोजनं यस्य तत्, सफलमिति
भावः, अभवत्=जातम् । [रम्यवस्तुनिरीक्षणमेव चत्रुःफलम्, इयं च
सर्वरम्यातिशायिनी, अत एमां दृष्ट्वा चत्रुःसहस्रफलमिन्द्रेण लब्धम्,
अग्न्यथा व्यर्थमेव तस्य भवेत् चत्रुःसहस्रम् इति भावः] चेत्=यदि, इयं
मागी=नागकन्या, स्यात्, तर्हि अस्याः मुखे=आनने, स्थिते=विद्यमाने
एति, रसातलम्=पातालम्, शशभृता=[शशं विभर्तीति शशभृत्,
तेन] पूर्णचन्द्रमसा, शून्यम्=रहितम्, न=स्यादित्यर्थः । चेत्, इयम्,
विद्याधरी=विद्याधरस्य देवयोनिविशेषस्य कन्याऽस्ति, तर्हि, नः=अस्माकम्,
जातिः=विद्याधरनाम्ना प्रसिद्धा जातिः, सकलान्यजातिजयिनी=
सकलाद्यु, अन्यासु जातिषु, जयिनी—उत्कर्षवती, अस्ति । [वीणावादन-
विज्ञानेन, सौन्दर्येण चानुपमयाऽनया विद्याधरजातेर्महात्कर्षः सम्पन्नः,
नदीदरां सौन्दर्यं वादनकलानैपुण्यं चान्यजातिषु काप्यवलोक्यत इति भावः]
यदि, इयम्, सिद्धान्वयजा=सिद्धानाम्—सिद्धाण्यदेवयोनिविशेषाणाम्,

नायक—(उत्सुकता से देखता हुआ) मित्र ! यह कौन है, यह तो मैं
नहीं जानता, किन्तु इतना तो जानता हूँ कि—

यदि यह कोई स्वर्गसुन्दरी है तो इन्द्र की हजार आँखें इतार्थें होगईं ।
यदि नागकन्या है तो इसके मुख के विद्यमान होने हुए पाताल लोक चन्द्रमा

जातिर्न सकलान्यजातिजयिनी विद्याधरी चेदिय

स्वात् सिद्धान्वयजा यदि त्रिभुवने सिद्धा प्रसिद्धास्ततः ॥१६॥

विदूषक — [नायकमवलोक्य सहर्षमात्मगतम्] दिद्विभ्रा चिरस्स
दाय कालस्स पडिदो करु एसो गोअरे मम्महस्स । [आत्मान
निर्दिश्य भोजनमभिनाय] अइथा णहि णहि, मम एव्व एकस्स
पहाणस्स ।

दिष्टया चिरस्य तावत् कालस्य पतितः खल्वेव गोषरे
मन्मथस्य । अथवा नहि नहि, ममैव एकस्य ब्राह्मणस्य ।

अन्वये—कुले, जाता—उत्पन्ना, स्वात्, ततः=तर्हि सिद्धाः, त्रिभुवने=
त्रिषु भुवनेषु [समाहारे इन्द्र] प्रसिद्धाः=प्रख्याता, स्युरिति शेष,
सिद्धेष्वात्मस्य रूपस्य कतानैपुण्यस्य च पूर्वमदर्शनाद् इति भाषः ।

अनेन नायिकाया अपूर्वं सर्वातिशयित्वसौन्दर्यमभिव्यज्यते । द्वितीय
पादे नायिकागुणसम्बन्धेन पातालस्य सार्वदिकपूर्णचन्द्रवस्त्रबोधनेन सुख
बन्धनघोरभेदातिशयोक्ति, इतरलोकापेक्षया पातालस्य स्वतिरेषश्च व्यरूपी ।
अगम्योपेक्षाभयागुवेशसकर । सन्देहोपन्यासात् सन्देहालङ्घति । एव नायिका-
गुणमगुणपर्यन्तया तस्या नायकस्यानुसंगो भ्यज्यते । शार्दूलविकीर्णित
वृत्तम् ॥१६॥

नायकमवलोक्येति—नायकस्य वेशस्यापगम, अनुरागोत्पत्तिश्च
विदूषकस्य हर्षं हेतु । दिद्विभ्रादि—दिद्विभ्रत्यानन्दसूचकमभिव्यज्यम् । एषः=
नायक, चिरस्य कालस्य=चिरकालानन्तरम् इत्यर्थ । मन्मथस्य=मन्मथ,
गोषरे पतितः=कामवशीऽभवदित्यर्थ । आत्मानं निर्दिश्य=अहम्
से रहित नहीं (करा जा सकता) । यदि यह विद्याधरी है तो हमारी जाति
अगम्य सब जातियों से जाती ले गई और यदि यह सिद्ध कुल में उत्पन्न हुई
है तो समझो कि सिद्ध तीनों लोकों में निरुपगत होगे ॥१६॥

विदूषक—(नायक को देख कर, प्रसन्न होकर, मन में) सौभाग्य से
नदी देर के बाद यह कापदेर के अगुल में पँसा है (अपनी ओर सकेत और
भोजन करने का अभिनय करके) जयवा नहीं नहीं, मेरे अकेले ब्राह्मण के
(अगुल में पँसा है) ।

१ 'अन्यजायोऽन्वयो वंश' इति पुलनामस्त्वमर ।

२ 'दिष्टया समुपज्ञेय भेत्यानन्दे-' इत्यमर ।

चेटी—[सप्रणमम्] भट्टिदारिण ! एं भणामि, किं एदाए
येककृणाए पुरदो धाइदेण ? [इति वीणागाथाक्षिपति]

भर्तृदारिके ! ननु भणामि, किमेतस्या निष्कृणायाः
पुरतो वादितेन ?

नायिका—[सरोपम्] हञ्जे ! मा भअयदिं गोर्णि अधिक्खिय ।
एं अज्ज किदो मे भअयदीए पसादो ।

हञ्जे ! मा भगवतीं गौरीमधिक्खिप । नन्वद्य कृतो मे,
भगवत्या प्रसादः ।

चेटी—[सहर्षम्] भट्टिदारिण ! कहेहि दाव कीरिसो ?
भर्तृदारिके ! कथय तावत् कीट्ठाः ?

नायिका—हञ्जे ! जाणामि, अज्ज सिधियए एदं एव्व वीणं
यावअंती भअयदीए मोरिए मखिद्धि—“वञ्छे मलअयदिं !
परिनुद्धिद्धि तुह पविणा वीणावियखाणाविसएण, इमाए अ
मालजणडुकराए असाहारणाए ममोयरि अत्थिए । ता विजा-
हरचक्रयही अचिरेण ज्ञेय पाणिगहणं देणिव्यत्तइस्सदि” ति ।

व्यामनिर्देशं नाटयित्वेत्यर्थः । अथवेति पञ्चान्तरे । नहीति—न वक्तव्यं
मन्मथगोचरे पतित इति, अपि तु ममेवायमधीनतां गत इति भावः । इयन्तं
कालमयं शगपरायणो न मम मनागप्यभ्युद्येत् । इदानीं तु कामधागुरा-
निपतित विपगलम्पटं यथेच्छं नर्तयिष्यति इदम् । भेदी पुनरपि
नायिका अर्थवीणावादनप्रयासाद् निवर्तयति—भर्तृदारिके इति । आक्षिपति=
नायिकाहस्ताद् वीणागाथाक्षिपति । नायिकोक्ती मा—इति । अधिक्खिप=
तिरस्कृत । नन्विति—अथ, भगवत्या, मे, प्रसादः=अनुग्रहो वरप्रदानरूपः,
कृत । चेटी प्रषाद जिज्ञासते—भर्तृदारिके इति ।

चेटी—(प्रेम-पूर्वक) भर्तृदारिके ! मैं कहती तो हूँ कि इस निम्बुरा
(गौरी) के अंगे (वीणा) नजाने से क्या लगम ? (यह कह कर वीणा
झीनती है)

नायिका—(बोध से) हञ्जे ! मगनती गौरी की निन्दा न कर । आज
मगनती मे मेरे ऊपर हृषा की है ।

चेटी—(प्रसन्न होकर) भर्तृदारिके ! जरा कहो तो बेसी हृषा ।

हञ्जे ! जानामि, अद्य स्वप्ने एतामेव वीणां वादयन्ती भगवत्या गौर्ध्या भणित्वाऽस्मि—“वत्से मलयवति ! परितुष्टाऽस्मि तत्रैतेन वीणाविज्ञानातिशयेन, अनया च बालजनदुष्करया असाधारण्या समोपरि भक्त्या । तद् विद्याधरचक्रवर्ती अचिरेणैव ते पाणिग्रहणं निर्वर्त्तयिष्यति” इति ।

चेटी—[अर्पणम्] महिद्वारिण ! जह एष्यं, ता कील सिधि एषं इमं भणीअदि ? ए द्विअअत्थिदो वरो देईए विरणो ।

भर्तृदारिके ! यद्येवं, सत् कस्मान् स्वप्नः अयं भययते ? ननु हृदयस्थितो वरो देव्या वत्तः ।

गायिका चेटीं प्रयुत्तरयति—हञ्जे इति । भणित्वास्मि=कथित्वास्मि । [कर्मणि ऋ] परितुष्टा=प्रसन्ना । वीणाविज्ञानातिशयेन=वीणाना वीणाविषये, यद् विज्ञानं नैपुण्यम्, तस्यातिशयं वरकर्मस्तेनेत्यर्थः । बालजनदुष्करया=बालजनैर्दुष्करा दुःसेनं कर्तुं शक्या, तथा । असाधारण्या=अस्य मान्यया विशिष्टया । तत्=तस्मान्, विद्याधरचक्रवर्ती=चक्रराजमण्डलम्, वर्त्तयति शास्तीति चक्रवर्ती, विद्याधरणा चक्रवर्ती सम्राट्, अचिरेणैव=शीघ्रमेव, पाणिग्रहणम्=निवाहम्, निर्वर्त्तयिष्यति=विधायति, तं स्वप्नात्नेन स्वीकरीष्यतीत्यर्थः । यद्यपि मलयवतीपाणिग्रहणानन्तरं जीमूतवाहनस्य चक्रवर्तिपदारोहणं जातं तथापि चक्रवर्तिपदे भविष्यदर्थे णिनिबोधः । तथाच यो विद्याधरचक्रवर्तिपदारोहयति स त्वा परिणेष्यति इति भावः । भर्तृदारिके इति—यद्येव ते भगवत्या वरो दत्तः, तर्हि करमाह हेतोः स वरस्त्वया स्वप्न इति कथ्यते । मिथ्यावस्तु स्वप्नशब्देन व्यक्तं दियते । न चायं मिथ्या । यतो वस्तुनो हृदयेनापि त्वं विद्याधरचक्र-

गायिका—चेटी ! मुझे स्मरण है कि आज स्वप्न में जब मैं इसी वीणा को बजा रही थी तो भगवती गौरी ने मुझे कहा—“बेटी ! मैं तेरी इन वीणा बजाने की कुशलता और मेरे प्रति इस असाधारण मन्त्रि से, जो कि बालकों में दुर्लभ होती है, प्रसन्न हूँ । इसीए (कोई) विद्याधरचक्रवर्ती शीघ्र ही तेरा पणिग्रहण करेगा” ।

चेटी—(हर्ष से) भर्तृदारिके ! यदि पति वात है तो स्वप्न क्यों कहती हो ? देवी ने मनचाहा ही वर दिया है ।

विदूषकः—[धृत्वा] भो चञ्चल ! अचसरो कष्ट एतो
अहायं देईदंक्षणस । ता एहि उवसप्पम्ह ।

भो वयस्य ! अचसरः खल्वेपोऽस्माकं देवीदर्शनाय ।
तदेहि उपसर्पावः ।

नायकः—न तावत् प्रविशामि ।

विदूषकः—[अनिच्छन्तमपि नायकं बलादाकृष्य उपहत्य] लोहित
भोदिप । भोदि ! सचकं जेव चतुरिआ भणादि, धरो एव्य सो
देईण दिरणो ।

स्वस्ति भवत्यै । भवति ! सत्यमेव चतुरिका भणति, वर
एव स देव्या दत्तः ।

वर्तितमेव वरम्—पतिं कामयते । अतस्त्वद्दृढदयस्थित एव वरस्तुभ्यं देव्या
दत्तः । अत्र चेत्या बक्रोक्त्या नायिकाया हृदयमुद्वेदितम् ।

अथ विदूषको नायकस्य पूर्वमुदितानुरागगुरीपयितुं समुचितमवसरं मन्वा-
मस्तं देवीदर्शनाय प्रेरयति—भो वयस्येति । देवीदर्शनाय=देव्या भगवत्या
गौर्याः [देव्या नायिकाया मलयवत्या—इति तु विदूषकस्य हृदि स्थितोऽ-
भिप्रायः] दर्शनाय—साक्षात्करणाय ।

नायकः प्रवेष्टुं निषेधति—न तावदिति ।

स्वस्तीति—भवत्यै=नायिकायै मलयवत्यै, स्वस्ति=कल्याणम्,
अणु । ['नमःस्परित्त—'इत्यादिना चतुर्थी] 'भवति' इति विदूषकेण नायिकायाः
संबोधनं नाट्यनियमातुरोधेन । तदुक्तं दर्पणे—

भवेद् रामो न वेदा न भवतीति विदूषकः ।

सत्यमेवेति—एषा चेद्गी सत्यमेव भणति, देव्या एव वर एव दत्त
इत्यापाततः सन्दर्भोक्त्या । एष उपस्थितो नायक एव वरो वरणीयः पतिर्दत्त
इति ॥ इति स्थितोऽभिप्रायः ।

विदूषकः—(मुनकर) हे मित्र ! हमारे लिये देवी के दर्शन का यही
अवसर है । आओ, चले ।

नायकः—मैं तो नहीं जाऊँगा ।

विदूषकः—(म्निच्छन्ते हुए नायक की बलपूर्वक सँज कर और समीप
जाकर) आपका कल्याण हो । वह ठीक ही कहती है । देवी ने यह 'वर'
ही दिया है ।

नायिका—[ससाधसमुत्तिष्ठन्ती नायकमुद्दिश्य] हञ्जे ! को ए
फलु एसो ?

हञ्जे ! को नु खल्वेपः ?

चेटी—[नायकं निरूप्यापवार्यं] इमाए अणएणसरिसाए
आकिदीए एसो सो भअवदीए पसादीकिदो ति तकेमि ।

अनया अनन्यसदरया आकृत्या एए स भगवत्या प्रसादी-
कृत इति तर्कयामि ।

नायिका—[सस्पृहं सलज्जम् नायकमवलोकयति]

नायकः—तनुरियं तरलायतलोचने !

असितकम्पितपीनघनम्नि ! ।

उत्तिष्ठन्तीति प्रस्थापुमिति शेषः । नायकमुद्दिश्येति—पृच्छतीति
शेषः । निरूप्य=दृष्ट्वेत्यर्थः । अपवार्यं=नायको न शृणुयादिति हेतो
परानुस, कथयतीति शेषः । तदुक्तं दरारूपके—

‘रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य पराहत्यापवारितम्’ ।

अनयेति—अनया=पुरोदरयमानया, अनन्यसदरया=अनन्यमाथा-
रया-लौकीतरया, आकृत्या=सौन्दर्येणेत्यर्थः, उपलक्षित, एएः=पुर उप-
स्थित, सोऽस्ति, यो भगवत्या गौर्या, स्वप्ने तुभ्यं प्रसादीकृतः=स्वप्रमादरूपेण
दत्तः । इति तर्कयामि=अनुमिनोमि ।

सस्पृहमिति—अनेन मलयवत्या नायकविषयोऽनुरागः सूचित । तदुक्तं
दर्पणे—‘दृष्ट्वा दरीयति मीढा संमुखं नैव पश्यति’ इत्यादि ।

एवविषये नायिकायाः स्पृहामनुभूयोदीपिततद्विषयानुरागो नायकथा-
दृष्टिमिस्ता संक्षेपगति-तनुरिति । तरलायतलोचने ! =तरले-बधले,
आयते-विस्तृते, लोचने-नेत्रे यस्यास्यमाभूते । असितकम्पितपीनघनम्नि
!=असितेन-श्यासेन, कम्पितौ-वेपमानौ [आदिकर्मणि कृ], पीनौ-स्मृणौ,

नायिका—(हृदयदा कर उठती हुई नायक की ओर इशारा करके)
चेटी । यर कीन हे !

चेटी—(नायक को देखकर) इस असाधारण आश्चर्य से अनुमान
करती हूँ कि यह नदी (नर) है, जो भयवती ने तुम्हें प्रसाद रूप में दिया है ।

(नायिका नायक को रज्ज्या तथा जाह की दृष्टि से देखती है)

नायकः—हे अश्वत् और दीर्घ भयनो नायी ! इनाग (दम गूलने) के

श्रममल तपमेव गता पुन

किमिति सम्भ्रमकारिणि ! सिद्यते ? ॥१७॥

नायिका—[अपवार्य] इच्छे ! अदिसद्दसेण ए सफकुणोम
एदस्स अदिमुही ठाडुं । [नायक तिर्यक् सलज्जघ परयन्ती किञ्चित्
रात्रुसी तिष्ठति] ।

हज्जे ! अतिसाध्वसेन न शक्नोमि एतस्याभिमुत्ती स्यातुम् ।

चेटी—भट्टिदारिण ! किं पदम् ? भर्तृदारिके ! किमेतत् ?

नौ—कठिनौ, स्तनौ—कुचौ यस्यास्तादृशः । [स्तनशब्दात् 'स्वाप्नायोपसर्जनाद्-'
त्पादिना ङीप्, उभयमपि सप्तुही स्तम् ।] इयम्=पुरो हर्यमाना, ते
तनुः=शरीरमणि, तपसैव=देव्याराधनमतादिनैव, अलम्=अत्यर्थम्,
प्रमम्=भ्रान्तिम्, गता=श्रमास्ति । सम्भ्रमकारिणि ! [सम्भ्रमस्वरा,
गं करोतीति सम्भ्रमकारिणी, तत्सवधाने रूपम्] इत प्रस्थातु त्वरमाणे ।
त्वर्थ । पुनः=भूयोऽपि, किमिति=केन निमित्तेन, सिद्यते=आयास
क्रेयते । तव तन्वी तनुस्तपसैव निरतिशय भ्रान्ता, किमर्थं पुनरपि प्रस्थान-
वरधेयमायास्यस इति भाव । अत्र नायकगतो नायिकाविषय पूर्वानुरागो
यज्यते । तदुक्त दर्शये—

'धवणाद् दर्शनाद् वापि मिथ सखदरागयो ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वराग स उच्यते ॥'

नायिकाप्रालम्बनम् । तस्यास्तरलायतलोचनत्वकम्पितपांनभनस्तनत्वा-
दीपनम् । चाङ्कितनुगाव । उक्तदृष्टदयो व्यभिचारिण्यु । श्वासकम्पौ
यिकाया वद्वेगमभिव्यङ्क । हुतविलम्बित वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—'हुत
लम्बितमाह नमो भरो' ॥१७॥

चेदयुक्तौ किमेतदिति । किमेतदनुचितमनुधीयते । अतिधेत्त्रे परा-
धीभूयावस्थानमनुचितमिति भाव ।

रण तुम्हारे स्थूल और कठिन कुच काँप रहे हैं । तुम्हारा यह शरीर तपस्या
ने से ही काफी दुर्बल हो चुका है तो फिर क्यों धबकाकर कट ठठाली हो !

नायिका—(हटकर) सखि ! अधिक धबकाहट (भय) के कारण मैं इसके
मने नहीं उठर सकती । (नायक से, उन्मात्पूर्ण तिरछी, दृष्टि से देखती, दुर्-
ला सा मुँह फेर कर खड़ी हो जाती है)

चेटी—भर्तृदारिके ! यह क्या !

नायिका—हज्जे ! ए सककुणोमि एदस्स आसएणे चिट्ठिदुं ।
ता एहि अएणदो गच्छुम्ह । [उत्थातुमिच्छति ।]

हज्जे ! न शक्तोमि एतस्यासन्ने स्यातुम् । तदेहान्यतो गच्छावः

विदूषकः—भो ! भाअदि क्खु एसा । मम पठिअविअं
विअ मुहुत्तअं धारेमि ।

भो ! विभेति एत्त्वेण । मम पठितविद्यामिव मुहूर्तं धारयामि ।

नायकः—को दोषः ?

विदूषकः—भोदि ! किं एत्थ तुस्साखं तपोवणे ईरिसो
आआरो ?—जेण अदिही आअदो चाआमेत्तएण वि ए
संभावीअदि ?

भवति ! किमत्र युष्माकं तपोवने ईदरा आचारः ?—येना-
तिथिरागतो वाङ्मात्रेणापि न सम्भाव्यते ?

विदूषकं क्तौ भो इति । एषा विमेति=अपरिचितपुर्यदर्शनाद् इति
शेष । तद् एनामित प्रतिष्ठमानाम्, मुहूर्तं=स्वल्पसमयं यावत्,
धारयामि=गमनाद् धारयामि । कामिव-मम पठितविद्यामिव=
यथाहं मन्दमेधतया स्वाधीतं मुहूर्तमानं धारयामि, नाधिकम्, तथेमा-
मपि । विदूषकस्य परिहासशीलत्वात् परिहासार्थैवेवमुच्यते । को दोष इति-
धार्यता न कोऽपि दोष इति भावः ।

भवतीति—अतिथिः=अभ्यागतः, न विद्यते तिथिरागगनातिथिर्यस्य
■, अकस्माद् आगन्तुक इत्यर्थः । चाद्मात्रेण=वाग्वेति वाच्यं नम्, तेन
[मयूरव्यंमकादिन्वात् गमाग] केवलया सूत्रतया धारयापीत्यर्थः । न

नायिका—चेटी ! म इसके समीप नहीं टहर सकती । इसलिये आओ,
दूसरी ओर चले । (उठने की इच्छा करती है) ।

विदूषक—हे मित्र ! यह दरती है । अपनी पढ़ी हुई विद्या की तरह
भोदी देर इसे रोक्ता (टहराता) हूँ ।

नायक—क्या हब है ?

विदूषक—देवि ! क्या यहा तुम्हारे तपोवन में ऐसा सिद्धाचार देखि
आये हुए अतिथि का केवल नापी से भी स्वरकार नहीं किया जाता ?

चेटी—[नायिकं दृष्ट्वा आत्मगतम्] अयुरज्जदि विश्व पथ
रदाए दिट्टी। भोदु एव्वं दाव भणिस्सं। [प्रकाशम्] भट्टिदारिए !
हुत्तं भणादि यल्लणो । उइदो क्खु दे अदिहिजणसकारो । ता
किं इरिसे महानुभावे पडिपत्तिमूढा विअ चिट्ठसि ? अहवा
चिट्ठ तुपे, अहं एव्व जघाणुरुत्तं करइस्सं । [नायकं निर्दिश्य]
साअत्तं अज्जस्स ? आसणपडिमाहेण अलङ्करोत्वार्यं इमं प्रवेशम् ।

अनुरज्यतीवात्रैनस्या दृष्टिः । यवतु एवं तावद् भणिष्यामि ।
भर्तृदारिके ! युक्तं भणति ब्राह्मणः । उचितः सलु ते अतिथिजन-
सत्कारः । तत् किमीदरो महानुभावे प्रतिपत्तिमूढा तिष्ठसि ?
अथवा तिष्ठ त्वम्, अहमेव यथाऽनुरूपं करिष्यामि । स्वागत-
साध्यस्य । आसनपरिग्रहेण अलङ्करोत्वार्यं इमं प्रवेशम् ।

सम्भाष्यते=न सत्क्रियते । अतिथेर्वाक्मात्रेणापि सत्कारकरणं सदाचार-
विरुद्धमिति भावः ।

अनुरज्यतीयेति—एतस्याः=मनयवत्याः, दृष्टिः, अत्र=नायके, अनु-
रज्यतीये=गानुराणंवास्ति । इमां नायके जातानुराणामिव सख्यशामीति भावः ।
ईदरो=वनव्यसामान्यसौन्दर्येण सौजन्योचितेन व्यवहारेण च प्रकृत-
स्वमादात्म्ये, महानुभावे=महान्, अनुभाव-प्रभावस्तेजो यस्य तादरो,
[विषयगतमीयम्] ईदशमहानुभावपुरुषविषय इत्यर्थः, किम्=केन कारणेन,
प्रतिपत्तिमूढेय=प्रतिपत्ती गौरवे-सत्क्रियायाम्, मूढेव, कर्तव्यज्ञानशून्येव,
तिष्ठसि=वर्तते ? स्वकृतव्यमतिविमत्कारं किमिति विस्मरामि । अथवा=नात-

चेटी—(नायिका का देख कर मन ही मन में) इसकी ओसे इस
(नायक) के ऊपर अनुरक्त सी जान पटती है । तो मैं इस तरह बात ब्रह्मती
हूँ । (मुँह से बोलते हुए) भर्तृदारिके ! यह ब्राह्मण ठीक कहता है । आप
को अतिथि का सत्कार करना ही चाहिये । तो किस लिये इस भ्रष्ट पुरुष के
सत्कार के विषय में मूढ़ सी खट्टी हों । अथवा आप ठहरिए, मैं ही यथोचित
(सत्कार) कर दूंगी । (नायक से) आपका स्वागत हो । आसन स्वीकार
करके श्रीमान् इस स्थान को अलङ्कृत करें ।

विदूषकः—भो वञ्चस्स ! सोह्य एसा मखादि । उवधि-
सिअ एत्थ मुहुत्तञ्च वीसमम्ह ।

भो वयस्य ! शोभनमेपा भणति । उपविरयात्र मुहूर्त
विश्रान्त्यावः ।

नायक—युक्तमाह भवान् । [उमासुपविशत]

नायिका—[बेटीकुदिरम] अह परिहासखाले ! मा एव्वं करेदि ।
कदापि कोधि तावँसो पेक्खादि, तदो मं अधिखीदेत्ति सभाव
इस्सदि ।

अयि परिहासखाले ! मैवं कुरु । कदापि कोऽपि तापसः
प्रेक्षते, ततो मामविनीतेति सम्भाषयिष्यति ।

[तत प्रविशति तापस]

तापसः—आज्ञापितोऽस्मि कुलपतिना कौशिकेन । यथा—

चहूरागा आसगन्धप्रभवन्ती तिष्ठ स्वम्, अहमेव शासीनस्ते, यथानु-
रूपम्—अचित्तमन्तिकम्ब—यथोचितमिति भाव । करिष्यामि—आति-
सन्पादयिष्ये । बेटी सत्करोति—स्वागतमिति । आस्तनपरिमहेयः
आस्तनस्य आस्तरणम्, परिग्रहेयः—स्वीकारेण ।

विदूषकभेदयुक्त समर्पयति—भो वयस्येति ।

एव बेटीवचसा सविदूषके नायके दत्तास्तरण उपविशति सति अपरि-
चितजनसन्निधानेनात्मनोऽविनयमाशङ्कमाना नायिका बेटी कुप्यति-
अयि इति । त्व सर्वदेवोचितमनुचित वा समवमविभाषैव परिहास
करोपि । एवम्—अपरिचितजनसन्निधानम् । मा कुरु [माशब्दोऽयम्, न-
भार, अत एव न माञ्चि कुरु] । एवमकरणे हेतुमाह—कदापीति । कदापि
कदाचित्, कोऽपि—अतर्कितोपनत, तापस यदि मां प्रेक्षते—अपरिचितजन
सन्निहिताम् इति शेष, तत =तर्हि, स माम्, अविनीता=कुलीनकन्यक

विदूषक—हे मित्र । यह ठीक कहती है । थोड़ी देर बैठ कर आग
कर ले ।

नायक—आपने ठीक कहा । (दोनों बैठते हैं)

नायिका—(बेटी से) अरी ठठोलीवान ! ऐसा न कर । (यदि
कदाचित् कोई तपस्वी देखे तो मुझे निर्लज्ज ही समझेगा ।

“वत्स शशिडलय ! पितुराशया सिद्धराजमित्रावसुर्भविष्यद्विद्याधरचक्रवर्तिनं कुमारजीमूतवाहनमिदं मलये पर्वते कापि वर्तमानं भगिन्या मलयवत्या वरहेतोर्द्रुमद्य गतः । तञ्च प्रतीक्षमाणाया मलयवत्याः कदाचित् मध्यन्दिनसवन-वेलाधधिरतिकामेत्, तदेनामाह्वयागच्छ” इति । तत् तपोवन-गौरीगृहमेव गच्छामि । [परिक्रम्य भूमिं निरूप्य सविस्मयम्] अये ! कस्य पुनरियं पांशुले भूपदेशे प्रकाशचक्रबिम्बा पदपङ्क्तिः ? [अग्रतो जीमूतवाहनं निर्दिश्य] नूनमस्त्रीवेयं महापुरुषस्य । तथाहि-

जनोपितविनयशून्येयमिति, सञ्जमाघविष्यति=उत्प्रेक्षिष्यते शक्तिष्यते ।

अत्र कोऽपि तापसः अक्षय इत्यनेन जनिध्वमाद्यप्रवेशस्तापसः सूचितः । 'नासूचितस्य प्रवेश' इति नाट्यनियमात् ।

तापसं प्रवेशयति—तत इति । आज्ञापितोऽस्मीति । कुलपतिना=कुलानां ज्ञानसमूहानाम्, वतिः—भोजनच्छादनाभ्यापनादिना पालयिता, तेन । तदुक्तम्—

सुतीनां दशमादृष्टं धोऽक्षपान्नादियोषणात् ।

अभ्यापयति विप्रियं स वै कुलपतिः स्मृतः ॥

कौशिकेन=इशिककुलोत्पन्नेन । अग्रे सुगमम् । तामिति—तम्=सुवराजं मित्रावसुम्, मध्यन्दिनसवनवेलाधधिः=मध्यन्दिने-गच्छात्, सवनम्—ज्ञानम्, तस्य वेला—समयः, तस्याः, अवधिः—सीमा, अतिकामेत्=व्यर्तायात् । गौर्यां

(तपस्वी का प्रवेश)

तापस—कुलपति कौशिक ने मुझे आज्ञा दी है कि “बेटा शशिडलय ! पिता की आज्ञा से आज सिद्धराज मित्रावसु अपनी बहन मलयवती के घर के लिये यहाँ कहीं मलयपर्वत पर विद्वान्मात्री विद्याधर चक्रवर्ती कुमार जीमूतवाहन को ढूँढने गया है । उस (मित्रावसु) की प्रतीक्षा करते हुए उस (मलयवती) का मध्याह्न ज्ञान समय न निकल जाने, इसलिये उसे बुला लाओ” इसलिये, तपोवन स्थित गौरी के मन्दिर में जाता हूँ । (घूमता हुआ भूमि पर देख कर आश्चर्य से) अरे, इस घूरी में (मे) किसके पाशों के चिह्न हैं । त्रिन में चक्र का चिह्न स्पष्ट दीख रहा है । (सामने जीमूतवाहन को देखकर) मे अनुरथ इसी महापुरुष के (पादचिह्न) हैं । क्योंकि—

१ 'सवनं त्वध्वरे ज्ञाने सोमनिर्दलनेऽपि च' इति मेदिनी ।

उष्णीष- स्फुट एष मूर्धनि विभारपूर्णेयमन्तर्भुवो-
अनुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षःस्थलं स्पन्दते ।

उपासनायै गृहीतवता मलयवती प्रातरादिषु तिस्रध्वपि संध्यासु स्नाति । तदेव तस्मिन् मध्याह्नानावसर । अत मोऽवगरस्वराया कदापिद् व्यतीयाद्, इति हेतोः, एनाम्=मलयवतीम् । अगच्छ अये इति, पांशुले=पाशुले धृति-बहुले [पाशुनशब्दरूपलन्यमप्योऽप्यस्ति-‘तालव्या अथ दन्त्याश्च शम्बशूकर-पाशव ’-इति द्विरूपकोश-] प्रकाशचक्रचिह्ना=प्रकाशम्-व्यक्तिमापन्नं स्पष्ट भासमानम्, चक्रस्य, चिह्नम्-लक्षणं यत्र सा । पदपङ्क्तिः=पदानां पादचिह्नानाम् पङ्क्तिः । पाणिपादे शब्दचक्रचिह्नलाञ्छितप्रकवती भवतीति सामुद्रिकागम-सिद्धान्तः । अत पश्यचिद् भविष्यचक्रवर्तिन एवैषा पदपङ्क्तिः । नूनमिति-नूनमिति निश्चये । महापुरुषस्य=महात्मानो पुरुषस्तस्य । [‘आत्महत ’-इत्यादिना गहच्छन्दस्वात्मम्] पूर्वनिश्चयं समर्थगते-तथाहीति ।

उष्णीष इति । यथा=येन प्रशरिण, यस्माद्धेतोरित्यर्थः । मूर्धनि=शिरसि, स्फुटः=प्रकाशमान, एष उष्णीषं=चक्रवर्तिलक्षणभूत उष्णीषाख्यो रेखाविशेष, विभाति=विशिष्य शोभते । [उष्णीषो मुकुटमिति तु नोचितं व्याख्यानम्, सामुद्रिकलक्षणवर्णनप्रमत्ते-मुकुटनिर्देशस्यासङ्गते, तस्य सामुद्रिकलक्षण-वाभावात् । [बह्वक्षरशिवरामोऽप्युष्णीषमिह नामुद्रिकलक्षणलेनवाच्यं यत्], भ्रुवोः, अन्तः=मध्ये, इयम्=स्फुटं प्रतीयमाना, ऊर्णा=लोभ्रामावर्त, विभातीति शेषः । चक्षुः, सामरसानुकारि=सामरसं कमलम्, अनुकरोति तच्छीलम्, कर्णान्तविधान्ततया विस्तृतत्वेन रक्ततया च कमलवत्सदृशमित्यर्थः । वक्षःस्थलम्=उर, हरिणा=पिह्वेन, स्पन्दते=स्पर्धां करोति-हरिवक्षस्थलवदस्य वक्षस्थलमपि विस्तीर्णम्-इति भावः । किञ्च, इदम्=धूलौ व्यक्तम्, पदद्वयम्=पादचिह्नद्वयम्, चक्राङ्कम्=चक्रम्-चक्ररूप, अङ्क-चिह्नं यत्र तादृशमस्ति, तथा=तेन प्रकारेण-

यह सिर पर उष्णीष चिह्न शोभा दे रहा है, मौहों के मध्य में ऊर्णा (भौरी विद्यमान) है, आंखें कमल के समान हैं, छाती सिंह की छाती से टकर

१ 'पादचिह्नयो स्थानत्राणयोरद्भवस्तुनो-' इति पदशब्दाधंगणनाया मेदिनी । २ 'उष्णीषस्तु शिरसेष्टे किरीटे लक्षणांतरे' इति मेदिनी । ३ 'ऊर्णा मेधादिलोमि स्यादावर्तं चान्तरा भ्रुवो' इत्यमरः । ४ 'पञ्चेहं सामरसम्' इति कमलनामस्मरः ।

चक्राङ्ग यथा पदद्वयमिदं मन्ये तथा कोऽप्यय
नो विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यति ॥१८॥

अथवा कृतं सन्देहेन । व्यक्तमेतेनैव जीमूतवाहनेन भवि-
तव्यम् । [मलयवती निरूप्य] अये ! इयमपि राजपुत्री । [अभी
विलोक्य] चिरात् पलु युक्ताकारी विधि स्यात्, यदि युगल-

तस्मादेतोरिति भावः । मन्ये=अनुमिनोमाति भावः । अयम्=पुरस्थितः,
कोऽपि=अनिर्वचनीयमहिमा युवा, विद्याधरचक्रवर्तिपदम्=विद्या-
धराणां चक्रवर्तिन-सम्राजः, पदम्=सिंहासनम्, अप्राप्य=अनभिगत्य,
नो विद्याधरमप्यति=न विद्याभिष्यति, न निर्वर्तिष्यति इति भावः ['वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद् वा'—इति वर्तमानसमीप्ये भविष्यति लट्] अचिरादेवा-
नस्य चक्रवर्तिपदमधिरोहयताति भावः ।

अत्रोष्णीपादिभिर्हेतुभिर्नायकस्य भविष्यत्तत्त्वानुमानादनुमाना
लङ्कारः । तल्लक्षणं यथा—

‘अनुमानं तु किञ्चिद्दृश्या ज्ञानमाश्वस्य साधनात्’ ।

यथारान्दोऽत्रानुमान एव । तदुक्तं विश्वकोशे—‘यथाशब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्य-
योगानुमानयोः’ । अयमत्रानुमानप्रयोगः—अयं युवा लक्ष्यमानचक्रवर्तिपदः,
उष्णीपादिचक्रवर्तिलक्षणोपेतत्वाद्, दुष्पन्तशिशुभरतादिवत् । चक्रादि-
चिह्नानां राजलक्षणं च सामुद्रिकं उक्तम् । तद् यथा—

यस्य पादतले पद्मचक्रं वाप्यथ तोरणम् ।

अङ्गुलिशकुलिका वापि स राजा भवति ध्रुवम् ॥

शुक्रैर्मध्ये यस्य रोमभालश्चैव सुविस्तृतः ।

करैश्च चरणे चिह्नचक्रादिसहिराज्यभाक् ॥

वृत्तशार्दूलविम्बितम् ॥१८॥

अथवेति—सन्देहेन कृतम्=सन्देहो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

इयमपीति—इयं राजपुत्र्यपि, अत्रैव वर्तते इति शेषः । चिरादिति—
यदि, अन्योऽन्यानु रूपम्=परस्परस्य योग्यम्, एतद्=मदमे वर्तमानम्,

केती है और दोनों हाथों पर चक्र व चिह्न हैं, इसलिये मैं समझता हूँ कि जो
कोई भी है, वह विद्याधर चक्रवर्ती की पदवी प्राप्त किये बिना विश्राम नहीं
लेगा ॥१८॥

अथवा सदह नहीं करना चाहिये । सचमुच, इसे ही जीमूतवाहन होना

मेतदन्वोन्यानुरूपं घटयेत् । [उपसृत्य नायक निर्दिश्य] स्वा
भवते ।

नायकः—भगवन् ! जीमूतवाहनोऽभिवाद्यते ।

[उरधातुमिच्छति]

तापसः—अलमलमभ्युत्थानेन । मनु “सर्वस्याभ्याग
शुभः” इति भगवन्निवास्माक पूज्यः । तद् यथासुखं स्वीयतां
नायिका—अज्ज ! पणमामि । आर्य्य ! प्रणमामि ।

तापसः—[नायिका निर्दिश्य] घटसे । अनुरूपमर्तुंगामि

युगलम्=युनोर्दुग्मम्, विधि.=विधि, घटयेत्=भेलयेत्, तर्हि स वि
रात्=चिरकालानन्तरम्, युक्तकारां=उचितकर्ता स्यात् । अयं भाव
विवाहोचितं यय प्राप्तया मलवक्त्या कृते चिरकाङ्क्षितो योग्यो वरै मे
प्राह मिलित आसीत् । इदानीं वेतदनुरूपो वरोंऽपमुत्तरन् । इयमपि चा
रूपेण प्रुणेन वातुरूपैव । तथा चानयोर्भवे विवाहो भवेत् तर्हि अस्माभि
धिरकाङ्क्षितो योग्यसमागमो विधिना कृत स्यादिति ।

उरधातुमिच्छति=तापसं इष्ट्वा अभ्युत्थाने माटयितुं यतत इत्यर्थ
अलमलमिति-अभ्युत्थानयज्ञो न कर्तव्यः । कुन इति निष्ठाताया
माह-जनु इति । 'मर्स्याभ्यागतो शुभ' इति शास्त्रवचनात् एतेवास्मा
पूजनीय, अभ्यागतरवाद् । अभ्यागतः=अतिथि, शुभ=शुभवाचरणीय
अनुरूपेत्यादि-अनुरूप भर्तार गच्छतीति-अनुरूपमर्तुंगामिनी

आहिमे । (मलयवती को देखकर) अये, यह भी राजपुत्री है । (दोनों को
देखकर) यदि विधवा एक दूसरे के योग्य इस जोड़े को मिलाने दे तो चिरका
के बाद विधवा मुक्तिपुत्र कार्य करने वाला सिद्ध होगा । (पास आकर नायक
के प्रति) आप का कल्याण हो ।

नायक—भगवन् ! जीमूतवाहन आपको प्रणाम करता है । (अन्मुत्थान
करना चाहता है)

तापस्वी—रहने दोषिये, उठने (अन्मुत्थान) की आवश्यकता नहीं ।
“अतिथि सब का मुख होता है” इसके अनुसार आप ही हमारे पूज्य हैं,
इसलिये आराम से बैठिये ।

नायिका—आर्य्य ! प्रणाम करती हूँ ।

तापस—(नायिका से) बतसे ! अपने योग्य वर को प्राप्त करो ।

मूया । राजपुत्रि ! त्वामाह कुलपति कौशिकः । यथा—“अतिक्रामति मध्यन्दिनसयनवेला, तत् त्वरितमागम्यताम्” इति ।

मलयवती—अ गुरु आणवेदी । [आत्मगतम्]

यद् गुरुराज्ञापयति ।

एतन्तेरु गुरुर्यथायथा अयथाते ददद्दसससुहाह ।

गमनागमनाधिरूढ अज वि दोलापदि मे हियम् ॥१६॥

एकतो गुरुवचनम् अन्यतो द्यितदर्शनमुजानि ।

गमनागमनाधिरूढमद्यापि दोलायते मे हृदयम् ॥

स्वस्वरूपयोग्य वर प्राप्नुहि-इति भाव । त्वरितम्=शाम्रम् । नायिका गुरोरज्ञा स्वीकरोति-यद्गुरुरिति ।

एकत इति—एकत = एकस्मिन् पक्षे, [धार्मिकभक्तिरस्तसि] गुरुवचनम्=गुरो-कौशिकस्य, वचनम्=आज्ञा, गृह प्रति नियतनायेति शेष । अन्यत = अन्यस्मिन् पक्षे, द्यितदर्शनमुजानि=द्यितस्य-प्रियस्य-जन्मवाहनस्य, दर्शनम्-साक्षात्कार, तत्सुखानि-तज्जनितानन्दसन्दोह, अत, मे=मम, हृदयम्=मन, गमनागमनाधिरूढम्=गमन गृह प्रति, अगमनम्-गृहमगत्यात्रैव द्यितदर्शनसुखानुभव, तयो, अधिरूढम्-उत्कृष्टम्, मत्, अद्यापि, दोलायते=दोलेन न स्थिरीभवति, गतभ्यमगन्तव्य वेति निर्णेतु न प्रभवतीति भाव । गायानन्द । तल्लक्षणमथा—

प्रथमे द्वादशमात्रा द्वितीयेऽथदशमि सयुक्ता ।

यथा द्वितीय तमा कृताय पञ्चदशविभूषिता गायता ॥

इदं प्राकृतपद्यमध्यावन्मुदितेषु बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यते, क्वचित्तु मोपलभ्यते । वस्तुतस्तु पद्यमिदं प्रक्षिप्तमेवाभाति । अनेन हि पद्येन नायिकाया धीरोदात्तत्वं निरूप्यते । या रत्न कस्मिंश्चिद् यूनौ सखातचक्षुरागमात्रा गुरोरज्ञापालनेऽपि विकल्पते, स्वगृहीत व्रतमपि नापेक्षते, स्वपुत्रमप्येकपदे

राजपुत्रि ! आपको कुलपति कौशिक ने कहा है—मध्याह्नकरु क खान का समय बीन रहा है, सो शीघ्र आया ।

नायिका—अ गुरु जी की आज्ञा । (मन ही मन) एक ओर तो गुरु जी की आज्ञा और दूसरी ओर प्रियतम के दर्शन का आनन्द, जाऊँ या उड़ूँ, ऐसा विचलते हुए मेरा हृदय अब भी अस्थिर हो रहा है ॥१६॥

[उत्थाम नि श्वस्य सकृज्ज साजुरागद्य नायक पश्यन्ती तापससहिता निष्कान्ता]

नायकः—[सोत्कण्ठ नि श्वस्य नायिका पश्यन्]—

अनया जघनाभोगभरमन्धरयानया ।

अन्यतोऽपि यजन्त्या मे हृदये निहित पदम् ॥२०॥

विदूषकः—भो ! दिष्टं तुष पेक्खिदव्व, ता दाणिं मज्झण
सुराकिरणसंतावदिउणिदी विअ मे उदरग्गी घमघमाअदि । त
पादि णिफमग्गह । जेषु यल्लणो अदिही भविअ मुणिजणसआसादे
तजेहिं कद्दमूलफलेहिं पि दाव पाणधारणं करेमि ।

भो ! दृष्टं त्वया प्रेक्षितव्यम् । तदिदानीं मध्याह्नसूर्यकिरण-

विस्तारति, ता खलु पृथा कथमिष धीरोदात्ता भवितुमर्हति । नच चरित्र
चित्रणे परमपटुः श्रीहर्षो नायिका तथा वर्णयैदिति चेतो विश्वसिति ॥१६॥

अनयेति—जघनाभोगभरमन्धरयानया=जघनस्य—कटिपुरोभागस्य
आभोग—विस्तार, तस्य, भर—भार, तेन मन्धरम्—मन्दम्, यागम्—गमन
यस्यास्तथाभूतया गजेन्द्रबन्धमन्दगामिन्येत्थर्य, अन्यतोऽपि=अन्यस्यामपि
दिशि, यजन्त्या=गच्छन्त्या, अनया=नायिकया, मे=मम, हृदये=मनसि,
पदम्=चरणम् [स्थानम्], निहितम्=स्थापितम् [कृतम्] । अनया
गजगामिन्या सर्वथाकान्त मे चेत इति भाव । यत्रैव गमन तत्रैव पदनिधान
लोके दृष्टम् । अत्र तु गमनमन्यत्र पदनिधान चान्यत्रेति कारणाकार्ययोर्भिन्न
देशानस्थितया असङ्गतिरलङ्कार । तदुक्तम्—“कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायाम-
सङ्गतिः” । अनुष्टुप् छन्द ॥२०॥

विदूषकोक्ता—दृष्टमिति । त्वया, प्रेक्षितव्यम्=दर्शनयोग्यं वस्तु, दृष्टम् ।
तदिति—तदिति वाक्यारम्भे । इदानीम्=अस्मिन् समये, मध्याह्नसूर्य-

(उठकर, सौंस लेकर, ऊन्हा और प्रेम से नायक को देखती
हुई, तपस्वी के साथ बाहर निकल जाती है)

नायक—(उत्कण्ठ से निश्वास लेकर नायिका को देखता हुआ)
जपन के मार के कारण मन्दगति वाली इस (नायिका) ने दूसरी ओर
जाते हुए भी मेरे हृदय पर पाव रख दिया है ॥२०॥

विदूषक—जो देखना था, सो देख लिया । दोपहर के सूर्य की किरणों

१ 'पथान्जितम्ब झीक्या जीवे तु जघन पुर—इत्यमर ।

सन्तापद्विगुणित इव मे उदरामिर्धमधमायते । तदेहि निष्क्रामावः । येन ब्राह्मणोऽतिथिर्मूत्वा मुनिजनसकाशात् लब्धैः कन्दमूलफलैरपि यावत् प्राणधारणं करोमि ।

नायकः—[ऊर्ध्वमवलोक्य] मध्यमध्यास्ते नभस्तलस्य भगवान् सहस्रदीधितिः । तथाहि—

किरणसन्तापद्विगुणितः=मध्याह्नस्य—[अहो मध्यम् इति मध्याह्न, एकदशिसमाप्त, 'अहोह एतेभ्य—इत्यनेनाहन्शब्दस्याह्लादेशः] सूर्यः—ललाटन्तप, तस्य किरणै—रिमभिः, सन्ताप, तेन द्विगुणित इव—द्विगुणता नीत इव, मे=मम, उदरामिः=जठरानल, धमधमायते=अधिकं दीप्यते, मध्याह्नराष्ट्रं शुभुवा मे मदीतिर्धर्मः । सूर्यकिरणसन्तापस्योदरामिद्विगुणीकरणं हेतुस्वमुपेक्षितमित्युपेक्षालङ्कारः ।

मध्यमिति—सहस्रदीधितिः=महत्त्वं दीधितैवः किरणा यस्य सः सूर्य इति यावत् । नभस्तलस्य=नभस आकाशस्य, तलम्, तस्य, मध्यम्—मध्यप्रदेशम्, अध्यास्ते=अधितिष्ठति । [मध्यमित्यत्र—'अधिराष्ट्रधासा कर्म—' इत्यनेन द्वितीया]

तापादिति—तापात्=ग्रीष्मगन्तापात् [विरहसन्तापात्] तत्-क्षणं घृष्टचन्दनरसापाण्डू=तत्क्षणे—मतापानुभवक्षण एव, घृष्टानि—स्वगण्डभिरया वपितानि, चन्दनानि—चन्दनतरवः, तेषा रसेन—द्रवण, आपाण्डू—इषट्पुत्रवर्णौ, [विरहसतापानुभवक्षणे घृष्टचन्दनद्रवणैरेण घृष्टचन्दनपट्टवद्वा आपाण्डू—इति च] कपोली=गण्डस्थले, घट्टन्=पारयन्, संसक्तैः=निरन्तरचलितैः, निजकर्णतालपवनैः=निजस्य—स्वस्य, कर्णौ, तयोस्तलं—प्रास्थलनम्, तस्य पवनै—तदुत्पन्नैर्वायुभिः, अथवा कर्णावेन

के सताप मे माने दुमुनी बढी हुई मेरी जठरामि धमध रही है । इसलिये आश्रो चले । जिससे कि मैं ब्राह्मण अतीथि होने के कारण अणियों से प्राप्त क्रिये हुए कन्दमूल फल आदि से ही अपनी प्राण रक्षा करूँ ।

नायक—(ऊपर देखकर, सूर्य भगवान् आकाश के मध्य में विराज रहे हैं । क्योंकि—

१ 'भानुः करो मरीचि क्षीर्णसयोर्दीधितिः क्षियाम्—'इत्यमरः । २ 'तालं ..... गीतकालकियामाने करस्थले दुमान्तरे—'इति मेदिनी ।

तापान् तरुणशृष्टचन्द्रनरसापाएद् कपोलौ वहन्
संसर्त्रैर्निजकथंतालपवनैः संवीज्यमानाननः ।

सम्प्रत्येप विशेषसिद्धहृदयो हस्तोज्ज्वलितैः शीकरै-
गाढायज्ञकदुःसहामिष दशां धत्ते गजानां पतिः ॥२१॥

[निष्कान्ताः सर्वे]

इति प्रथमोऽङ्कः ।

तालौ तालवृन्तौ, तयोः पवनं-तज्जं: समीरणैः, संवीज्यमानाननः= संवीज्यमानम्-स्वस्पर्शनं सेव्यमानम्, आननम्-भुग्म्, यस्य तादृशं, हस्तोज्ज्वलितैः=हस्तेन-शुश्रूषादरणेन [श्रेण च] उज्ज्वलितैः-स्पर्शैश्चित्तं पति यावत्, शीकरैः=जलकण्ठैः, विशेषसिद्धहृदयः=विशेष-अतिशयेन, सिद्धम्-उच्चितम्, हृदयम्-गच्छ प्रवेशः, येन तादृशं, एषः= पुरस्मितः, गजानाम्=शरिणाम्, पतिः=यूयपो यजेन्द्र इति यावत्, गाढायज्ञकदुःसहाम्=गाढम्-अतिभूमि गतम्, आयज्ञकम्-उत्कृष्टम्, तेन, दुःसहाम्-दुःखेन सोढुं शक्याम्, दशामिष=कामजनितान्ध्यामिष, धत्ते=धारयति । यथा कश्चिद्विरहपीडितो विरहानलतापशान्तये कपोल-योधम्बदनपङ्कमुपलम्बति, तालवृन्तेन स्वामनं बीजयति, अम्बुकण्ठैश्च विरहानलज्वालाभिर्दन्द्यमानं हृदयमासिद्धति, तथैवायमपि गजयूयपो लक्षयते । अस्यापि कपोलौ स्वस्पर्शजनितचम्बदनपादपद्वैरुपलम्बितया पारद्वयणौ, एषोऽपि स्वमुलं निरन्तरमलिताभ्यां तालवृन्ताभ्यामिष कर्णोभ्यां बीजयति । स्वशुश्रूषादण्डादृतेर्वारिभिर्हृदयमात्मनोभिपिषति । अतोऽयं विरहोत्करिण्यौ दुःसह कामदशामनुभवविषय लक्षयते-इति भावः । श्रीभर्तौ हस्तिनां स्वभावोऽयमिति स्वभाषोक्तिः । गाढोत्करिण्यजनितकुस्मदृदयो-प्येषणादुपेक्षा च, सा च श्रेयानुप्राणिता । श्रीभवर्णनमुत्तेन द्वितीयाद्वै प्रतिपादयिष्यमाणो नायकस्य निप्रलम्भोऽप्यत्र कविनोपचितः । शार्दूल-विनीडितं वृत्तम् ॥२१॥

इस समय यह गजराज गर्मी के कारण अत्यधिक उत्कृष्टता से होने वाली दुःसह दशा जैसी दशा का अनुभव कर रहा है । इसके दोनों कपोल तत्काल रगड़े हुए चम्बदन नृत्तों के रस से कुछ कुछ गुम हो रहे हैं, कर्णरूपी

१ 'स्यादायज्ञकमाध्यानमुत्करिण्योत्कृष्टलिङ्ग रतिः' ।

इति प्रथमोऽङ्क इति-इतिशब्द समासबोधक । अङ्कयति चिह्नयति
 (सौर्भद्वै) पदार्थान्-इत्यङ्क । तल्लक्ष्यं यथा—

अङ्क इति रुदिसन्दो भावैश्च रसैश्च चिह्नयत्यर्थान् ।
 नानाविधानयुक्तान् यस्मात्तस्माद् भवेदङ्क ॥
 यत्रार्थस्य समासिर्वैत्र च बीजस्य भवति सहर ।
 किञ्चिदिव तमभिन्दु सौऽङ्क इति सदावगन्तव्यं ॥

इति श्रीमदच्युतानन्दतनुजन्मधर्मपरमेश्वरानन्दशर्मकृताया प्राशविनोदिन्या
 नागानन्दप्याख्याया प्रथमोऽङ्क समाप्तः ॥१॥

तल्लक्ष्यं से उत्पन्न हुई पवन निरन्तर इसके मुख पर बीजना हुआ रही है
 और वह अपनी शक्ति से छिटके हुए जल बिन्दुओं से अपने हृदय को विशेष
 रूप से साँच रहा है ॥२१॥

(सब का प्रस्थान)

द्वितीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेट्टी]

चेटी—आणत्तहि भट्टिदारिआए मलयवदीए । जहा—
'हजे ! मनोहरिण ! अज्ज चिराअदि मे भाअरो अज्जो मित्ता-
वस्स । ता गदुअ जाणेहि किं आअदो ए वेत्ति' । [परिक्रामति ।
नेपथ्यागिगुल एभ्वा—] का उए एसा तुरिदुत्तुरिदं इदो जेएव
आअच्छदि ? [निरूप्य] कंहं चदुरिआ !

आशप्ताऽस्मि भर्तृदारिकया मलयवत्या । यथा—'हजे
मनोहरिके ! अद्य चिरयति मे धाता आर्ष्यः मित्रायसुः । तद्
गत्वा जानीहि किमागतो न वा' इति । का पुनरेषा त्वरित-
त्वरितमित एवागच्छति ? कथं चतुरिका !

अथ प्रथमाङ्के परस्परदर्शनसंज्ञातचक्षुरागयोर्नायकयोर्विप्रलम्भपरिपोष
दर्शयितुकामो द्वितीयाङ्के आदौ नायिकाया कर्मसन्तापशान्तये चन्दन-
लतागृहचन्दमणिशिलातलसजाकरणाद्यर्थमुपक्षेप्तुं प्रवेशकभारभते—'ततः
प्रविशति चेट्टी' इत्यादिना । प्रवेशकलक्षणं तूपरिष्टादुल्लेखिष्यते ।

आशप्तास्मीति—आशप्ता=आदिष्टा । अद्य=अद्य, नेत पूर्व
कदापि, चिरयति=चिर करोति, [चिरशब्दात् 'तत्करोति—'इति णिच्]
विलम्बते इत्यर्थः । आर्ष्य इति भ्रातृ स्वापेक्षया ज्येष्ठस्य आदरसूचनार्थम् ।
केति—त्वरितत्वरितम्=वरायाभतिशयबोधनार्थं द्विर्बचनम् । अतिशीघ्र
मित्यर्थः । इत एव=अन्वयाभेदं दिशि । इत एवातिशीघ्रमागच्छन्तीत्यका
भवेदिति भावः । अन्तिकमुपस्थिता दृष्ट्वा प्रलम्भिजानाति—कथं चतुरिकेति ।

(चेट्टी का प्रवेश)

चेटी—राजकुमारी मलयवती ने मुझे आज्ञा दी है कि "सखि मनो-
हरिके । मेरे भाई आर्ष्य मित्रायसु न आज देर कर दी है । इसलिए जाकर पता
तो कर कि वे लौटे हैं या नहीं ।" (घूमती है । नेपथ्य की ओर देख कर)
यह कौन अतिशीघ्रता से इधर ही आ रही है ? (देख कर) क्या
चतुरिका है ?

[ततः प्रविशति द्वितीया चेटी]

प्रथमा—[वपमृत्य] हला चदुरिण ! किं खिमित्तं उण मं परिहरिअ एण्यं नुरिदाए गच्छीअदि ?

हला चतुरिके ! किं निमित्तं पुनमां परिहृत्य एवं त्वरितया गम्यते ?

द्वितीया—हला मणोहरिण ! आणत्तहि भट्टिदारिआए मल्लअवदीए—'हल्ले चदुरिण ! कुसुमावचअपरिस्तमण्डिस्तहं मे सरीरं। सरदादवजणिओ धिअ मे संदापो अधिअवरं याघेदि । ना गच्छ तुमं, बालकदलोपत्तपरिस्सिपत्ते चंदणसदाएण अण्ड-मणिमिलाअलं सज्जीकरेहि' ति । अणुचिट्ठिदं अ मए जघा आणत्तं । जाव गदुअ भट्टिदारिआए खिबेदेमि ।

आत्मानम् असम्भार्यैव गतरं प्रयान्ती चतुरिकामालोक्य जातराद्वा मनोहरिका ता संबोध्य जिज्ञासते—किं निमित्तमिति । परिहृत्य=परित्यज्य मामसम्भाष्यैवेत्यर्थः ।

चतुरिकोत्तरपति—हलेति । हलेति मरुयाः सम्बोधने । सडुइम्—'हगडे हल्ले हलाङ्गाने गीचां चेटीं सदीं प्रति' इति ।

कुसुमेति—कुसुमावचयपरिधमनिःसहम्=उनुमानाम्, अच-वचय—इत्यात् श्रौटनम्, संवचयनं वा, तेन यः परिधम -परिभ्रान्ति, तेन निःसहम्-अराहम्, मे शरीरम् [कर्म] । संतापः=व्यथा [आपाततो धर्मजनित-वस्तुतस्तु कामज्वरोत्पादिता] । शरदात्पजनित इव=शरदि-शरदात्तां, आतपो धर्मः, नेत्र जनित इव=उत्पादित इव, अधिकतरम्=अतिरागेन, पाधते=व्यथयतीत्यर्थः ।

संतापे इव सहत्वप्रतीत्यर्थं शरदात्पजनितसंतापगादृश्यम् बोधितम् । शर-त्काले निर्मलाकारे सपत सूर्यस्यातपो नितरां तीव्रतया दुःसहो भवति । वस्तु-तस्तु विदग्धया नायिकया कामज्वरजनितसंतापस्य धर्मजनितत्वबुद्धये तत्र शरदात्पमादृश्यं बोधितम् । न चेन्वचिन्मे कामव्यथा जानीयादिति ।

(दूसरी चेटी—चतुरिका का प्रवेश)

पद्मली (मनोहरिका)—(पास जाकर) सति चतुरिके ! तू किस लिये मुझे छोड़ कर (मुझे बिना कुछ कहे ही) इस प्रकार शीघ्रता से जा रही है ।

हला मनोहरिके ! आज्ञप्ताऽस्मि मर्त्यदारिकया मलयबत्या-
 'हृञ्जे चतुरिके ! कुसुमावचयपरिश्रमनिःसहं मे शरीरम् । शरदा-
 सपन्नित इव मे सन्तापोऽधिकतरं बाधते । तद् गच्छ त्वं,
 बालकदलीपत्रपरिक्षिप्ते चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलातलं सज्जी-
 कुह' इति । अनुष्ठितञ्च मया यथाऽऽज्ञप्तम् । यावद् गत्वा मर्त्य-
 दारिकायै निवेदयामि ।

प्रथमा—जह एष्वं, ता लहुं गदुञ्च खिवेदेहि, जेण से ताई
 गदाए उवसमादि संदायो ।

यद्येषं, तल्लघु गत्वा निवेदय, येनास्यास्तत्र गताया उप-
 शान्यति सन्तापः ।

द्वितीया—[विहत्यात्मगतम्] एण इरिसो से संदायो जो एव्व
 उवसमिस्सदि । विधित्तरमणीञ्चं चंदणलदाघरञ्चं पेक्खन्तीप
 अधिञ्चदरो संदायो हुविस्सदि सि तक्केमि । [प्रकाशम्] ता

तद्विति-तत्=तस्माद् मम सतापशान्त्वर्थमिति यावत्, एवम्=चतु-
 रिका, बालकदलीपत्रपरिक्षिप्ते=बालानि-अभिनवोद्गतानि, मृद्भि इति
 यावत्, कवत्या-कदलीवृक्षस्य, पत्राणि-पत्राणानि, तै परिक्षिप्त-परि-
 क्षिप्ते, सूर्यकिरणप्रवेशानहं, चन्दनलतागृहे=मृदुभिश्चन्दनराज्याभिर्वि-
 रक्षिते निडजे, चन्द्रमणिशिलातलम्=चन्द्रमणिशिला-चन्द्रकान्तीपल
 शिला, तस्मात्तल पीठम्, सज्जीकुह=अराज सज्ज कुह-इति सज्जीकुह-संवि-
 धेहि । अनुष्ठितम्=भंगदितम् । यथाज्ञप्तम्=आज्ञप्तमन्तिकम्य-आदेशात्
 सारेणैत्यर्थं । यद्येषामिति-यदि, एवम्=अनेन त्वदुक्तप्रकारेण अतिसतत

दूसरी (चतुरिका)—सखि मनोहरिके ! राजकुमारी मलयवती ने मु-
 आज्ञा दी है कि "ह चतुरिके ! पूर तोटने की शकावट से निबल मेरे
 शरीर को (विरहजन्य) सताप शरद श्चतु की घुप की तरह कष्ट दे रहा है
 इसलिये तू जा और कोमल केले के पत्तों से आवृत चन्दन-कुञ्ज में रखी
 चन्द्रमणि शिला को सँवार" । और मैंने आज्ञानुसार कार्य कर दिया है
 तब तक जाकर राजकुमारी को सूचना दे देती हूँ ।

पहली (मनोहरिका)—यदि ऐसा है तो शीघ्र जाकर सूचना दे
 जिससे कि वहाँ जाकर उसका सन्ताप शान्त हो ।

गच्छ तुमं । अहमपि 'सज्जीकिदं मखिसिलाअलं' चि गदुअ
भट्टिदारिआए खियेदेमि ।

नेहशोऽत्याः सन्तापो य एकमुपशमिष्यति । विविक्त-
रमणीयं चन्दनलतागृहं प्रेक्षमाख्याया अधिकतरः सन्तापो भवि-
ष्यतीति तर्कयामि । तद्गच्छ त्वम् । अहमपि 'सज्जीकृतं मखि-
शिलावलम्' इति गत्वा मत्तुंदारिकार्यै निवेद्यामि ।

[इति निष्क्रान्ते]
प्रवेशकः ।

पीठितास्ति मत्तुंदारिका, तसू=तर्हि, लघु=शीघ्रम्, निवेद्य=विक्षापय ।
अस्याः=नामिकाया मलयवत्या, तत्र=चन्दनलतागृहे । उपशमम्=
शान्तिम् । विदुष्येति=नामिकाया संताप कीदृश इत्यत्र विषये मनोहरिकाया
अज्ञानमेव चतुरिकाया हासल्य कारणम् । मेहश इति=ईदृशः=पर्मजनिता,
एवम्=चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिसिलातलोपवेशनशयनादिना, उपशमि-
ष्यति=उपशम गमिष्यति । अन्यथेति=विविक्तरमणीयम्=विविक्त
निर्जनमेकान्तम्, रमणीयम्=मनोहर य, अधिकतरं भविष्यति=उदीपक-
त्वादिति भाव । तर्कयामि=समाश्रयामि । नायमस्या आतपजनित संताप,
यच्छीतोपचारैश्चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिसिलातलोपवेशनशयनादिभिदुपशम्येत,
अपि स्वल्पविधोऽय कामभंगार्थं य प्रत्युत्तैभि पूर्वोक्ते रीतोपचारैर्विद्विमेवोपे-
यात्, न पुन शान्तिम् । विरहोदीपकत्वादितेषामिति भाव ।

निष्क्रान्ते इति—सूचनायार्थं सूचयित्वा धेत्यो निर्गते इत्यर्थ ।

प्रवेशकः इति—प्रवेशक समाप्त इत्यर्थ । प्रवेशकत्त्वं यथा दशरूपके—

दुसरी (चतुरिका)—(हेस कर मन मे) इसका संताप पेसा नहीं
है, जो इस प्रकार शान्त हो जाय । मैं तो समझती हूँ, एकान्त और रमणीय
रत्ना-कुल को देखकर इसका संताप और अधिक बढ़ेगा । (प्रकट में) अच्छा
तो तू ना । मैं भी राजसुमारो को निवेदन करती हूँ कि मखिशिला तैयार है ।
(दोनों का प्रस्थान)

प्रवेशक

१ 'लघु क्षिप्रमर हुतम्' इत्यमर । २ 'विविक्तौ पूतविजनी' इत्यमर ।

[तत प्रविशति सोऽप्यत्र मलयवती चेटी च]

मलयवती - [निश्चयात्मगतम्] हिअअ ! तद्द एवम तदा
नस्ति जणे लज्जाय मे परम्मुहीकरिअ दाणिं तदिं अत्तणा
गदंसि स्ति अहो ! दे अत्तंभरित्तणं । [प्रकाशम्] इहं
चदुरिण ! आदेसेहि मे मअवदीण आअदणं ।

हृदय ! तथा नाम तदा तस्मिन् जने लज्जया मा
पराह्मुखीकृत्येदानीं तत्रात्मना गतमसीनि । अहो ! ते आत्म-
म्भरित्वम् । हृज्जे चतुरिके ' आदिरा मे भगवत्या आशतनम् ।

वृत्तवर्तिष्यमाशाना कथाशाना निदर्शक ।

प्रवेशकस्तु नायाहे नीचपात्रप्रयोजित ॥

अत्र प्रवेशके नीचपात्राभ्यां चेटाभ्यां कुण्डुमावचयचन्दनलतागृहव-
कान्तमणिशिलागलनिर्माणैरूपो उक्तोऽर्थः, चन्दनलतागृहे नायिकायाः
राजवर्तिष्यमाशोऽर्थः प्राकृतभाषया निदर्शितः ।

अथ पूर्वसूचिता मलयवती प्रवेशयति-उत्त. प्रविशतीति । ततः
चेरानिष्कमणानन्तरम् । सोत्कण्ठाम्=उत्कण्ठया सहिताम् । उत्कण्ठ
लक्षणं यथा—

रागे त्वलम्भविषये वेदना महती तु या ।

सशोषिणी तु गात्राणां ताम् कण्ठं विदुर्विधा ॥

हृदयेति-हे हृदय ! हे मम मन ! तदा=तस्मिन् काले-गीत
आशतने परस्परदर्शनावसरे इत्यर्थः । तस्मिन् जने-प्रियतमे (पतिबुद्धौ
भावितत्वाद् नामामहणम्), तथा नाम=केनचिद् अवर्णनीयेन प्रकारेण
माम्=मलयवतीम्, लज्जया, पराह्मुखीकृत्ये=परावृत्तमुखी कृत्वा-प्रि-
तगत्वा वाण्यादिनाप्यातिष्य कर्तुमननुभत्य, इदानीम्, आत्मना=स्व-
मेव-मा परित्यज्यंश्च, तत्रैव=प्रियतमे, मत्तम्=प्रसम्, अस्मि (कर्तारि ल
इति=एवभूतम्, अहो इत्यसमावनाशाम्, ते=तव आत्मम्भरित्वम्

(उत्कण्ठित मलयवती और चैटी का प्रवेश)

मलयवती—(आह भर कर मन मे) हे हृदय ! तू कितना स्वार्थी है
उस समय तौ लज्जा से गुग्गु उनकी ओर से विमुख कर दिया और
स्वयं उसी के पास चला गया है । (प्रकट में) चैटी चतुरिके । मुझे दे
के मन्दिर का मार्ग दिखा ।

चेटी—[आत्मगतम्] चंद्रगुलदाघरञ्चं पत्थिदा भणदि
भञ्चदीप आञ्चदणं । [प्रकशम्] खं चंद्रगुलदाघरञ्चं भट्टि-
दारिआ पत्थिदा ।

चन्दनलतागृहं प्रस्थिता भणति भगवत्या आयतनम् ।
ननु चन्दनलतागृहं भर्तृदारिका प्रस्थिता ।

नायिका—[सलजम्] हञ्जे । सुदुःखं सुमराधिदं । ता पदि
तहि ज्ञेय गच्छद्द ।

हञ्जे ! सुदुःखं स्मारितम् । तदेहि तत्रैव गच्छावः ।

(आत्मानं स्वाममात्रं विभक्तिं पोषयति—इत्यात्मस्मारः—‘फलेप्रहितमम्भ-
रिध’ । तस्य भावस्तत्त्वम्) स्वार्थमात्रप्रवृत्तम् । शरीरमात्रेणाहमत्र तिष्ठामि,
मनस्तु मम तत्रैव प्रेषति संगतमित्यर्थः । अत्र याहं सर्वदेव सर्वस्मिन्नपि कर-
णीये कर्मणि त्वा प्रियसुहृदित्याकलप्य स्वदानानुपतिन्मभवम्, प्रियमप्रियं
वा वस्तु लब्धविना न जात्वप्युपागुञ्जि, तां वञ्चयित्वा त्वं तूष्णीं निर्गम्य पुत्र-
वशे प्रियं वस्त्वास्वादयामि—इत्यहो ते स्वार्थपरायणत्वम्—इत्येवं मनसि
अप्रस्तुतकुमिप्रभयवहारसमारोपान् समासोक्तिः । तल्लक्षणं यथा बुवन्त्यानिन्दे—

‘ममामोक्तिः पारिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्’ ।

एतेन मन संगतिरूपा कामवशात्त वर्णिता । तदुक्तम्—
वचूणस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावनो च
भ्यागृति स्यात्तदनु विषयप्रगतभेदधर्मैर्न ।
निद्राच्छेदस्तदनु तनुना निरुपपत्तं च पद्यात्
सिपयं मूर्च्छां तदनु मरणं श्युदंशुः श्युदंशुः ३

हले इति—आदिश=धोषयेत्यर्थः । अत्र चन्द्रगुलदाघरञ्चं भणदि
मनवत्या देवनायतनमार्गप्रशेन तचित्तस्य दिव्यं शक्तिं
नन्विति—ननुत्र शहायाम् । चन्द्रगुलदाघरञ्चं भणदि
रिका किमिति भगवत्या आयतनस्व मार्गच्छेदं श्युदंशुः श्युदंशुः ३ ।

चेटी—(मन मे) राजकुमारी चंद्रगुलदाघरञ्चं भणदि भणदि
कहती है कि देवी के मन्दिर का मार्ग छेद (३३३) चन्द्रगुलदाघरञ्चं
कुल की ओर चली है ।

नायिका—(उदा मे) चंद्रगुलदाघरञ्चं भणदि भणदि
वही चले ।

चेटी—एदु एदु भट्टिदारिआ । [अप्रतो गच्छति]
एतु एतु भर्तृदारिका ।

[नायिका अप्यन्यतो गच्छति]

चेटी—[पृष्ठतो दृष्ट्वा सोद्वेगमात्मगतम्] अहो ! से सूरणहिअअ
रण ! कहं त उजेव देधीभवरुं परियदा । [प्रकारम्] भट्टिदा
रिण ! ए इदो चदणलदाघरअ । ता इदो इदो एहि ।

अहो ! अस्याः शून्यहृदयत्वम् । कथं तदेव देधीभवन
प्रस्थिता । भर्तृदारिके । नन्वित्चन्दनलतागृहम् । तदित इत एहि ।
[नायिका सविलस्य सलज्ज च तथा करोति]

सलज्जमिति—कामाकान्ताया मे हृदयशून्यता चेव्या विशातति
नायिकाया लज्जानुभव । सुप्सु=माधु । तत्रैव=चन्दनलतागृहे ।

अन्यतो गच्छति=चन्दनलतागृहाद् अन्यस्या दिशि गच्छति, चित्त
वित्तत्वादिति भाव ।

अहो इति—अहो अत्र विधादे । शून्यहृदयत्वम्=शून्य हृदय यस्या,
तस्या भावस्तत्त्वम्, [सामान्ये नपुंसक कृत्वा ततस्त्वो विधेय, शरद कृतार्थ
तेत्यादावेवैव गति] अन्यमनस्का गन्तव्यमार्गमपि न चेततीत्यर्थ ।

कथमिति—तदेव=पूर्वदृष्ट प्रियतमदर्शनदम् । नन्विति—चन्दनलता
गृहम्, इतः=अस्या दिशि पर्यते, तत्=तस्माद्, एहि=ध्यायाहि ।

सविलस्यमिति—विलस्य—विस्मयान्वित । अत्र च विलस्य इति भाव
प्रधानो निर्देश तथा च विलस्य विस्मय इत्यर्थ । बोधिताप्यह नाचेतिमिति
आरमनोऽन्यमनस्कतातिशयेन विस्मय । चेव्या स्वस्य प्रियतमलानमनस्कता
विज्ञानाच्च लज्जोदय ।

चेटी—राजकुमारी जी । आइये, आइय । (आग आगे चलती है)
(नायिका दूसरी ओर जाती है)

चेटी—(पीछे देखकर, घबराकर मन में) ओहो ! यह कैसी
शून्यहृदय हा रही है, फिर उसी देवी के मन्दिर की ओर कैसे चल पडी ।
(प्रकट में) राजकुमारी ! चन्दनकुज ता इधर है, इसलिये इधर आओ ।
(नायिका घबराकर और लज्जा पूर्वक वैसा ही करती है)

१ 'अहो धिगर्थे शोके च करुणार्थविधादयो' इति मेदिनी । २ 'विलस्यो
विस्मयान्वित' इत्यमर ।

चेटी—इदं चंद्रखलदाघरश्रं । ता पयिसिअ चंद्रमणिसि-
सादले उपयिसिअ समन्ससदु भट्टिदारिआ ।

इदं चन्दनलतागृहम् । तन् प्रविश्य चन्द्रमणिरालातले उप-
विश्य समाश्रयितु भर्तृदारिका ।

[उभे उपविशत]

नायिका—[निरख्य आमगतम्] भयर्थं कुसुमाउह ! जेण
तुमं रूयसोहाय णिञ्चिदो सि, तस्सि तुए ण किञ्चि किदं । मं
उए अणयरद्ध अचलत्ति करिअ पहरंतो कहं ण लज्जेसि ?
[आत्मान निर्बन्धे मन्नावरणा नादयन्ती प्रकाशम्] हजे ! कील उए
घणपल्लयणिरुद्धसूरकिरणं तादिस एव चंद्रखलदाघरश्रं ण मे
अज्जयि संदायहुक्कणं अयणेदि !

भगवन् कुसुमायुध ! येन त्वं रूपशोभया निर्जितोऽसि,
तस्मिन् त्वया न किञ्चिदपि कृतम् । मा पुनरनपराद्धामनलेति

भगवत्प्रति—कुसुमायुध=[कुसुमानि-अरविन्दाविपुष्पापयेव आयु-
धानि-अस्त्राणि यस्य त , सर्वेधने रूपमिदम्] हे भद्रे ! । अरविन्दादीना
प कामसायकर्ममन्यत्रोक्तम् । तथा—

अरविन्दमशोक च चूल च नवमल्लिका ।

नीलोपलम्ब पर्यते पञ्चबाणस्य सायना ॥

येन=प्रियतमेन, त्वम्, रूपशोभया=रूप सावगमम्, तज्जनितया
शोभया प्रिया, निर्जित=पराभूतोऽसि, तस्मिन् त्वया, किञ्चिदपि=वीर्ये
!पादनादिरानुज्जोवित किमपि कर्म, न कृतम् । अनपराद्धाम्=अपरा
धरहिताम् [अपराध्यते कर्तारि निष्ठा, ततो नन्व ममात्स] मां ॥ अचला=
निर्बलेयम्, इति कृत्या=इति विनाशे, प्रहरन्=स्वबाणप्रहार युक्तेन ['लक्ष्ण
हेतवो- क्रियाया ' इति शत्रुप्रत्यय] मयि बाणप्रहारकरणेनेत्यर्थं, कथं न
लज्जसे=धिमिति लज्जा जानुभवसि । कारणकार्यवैयधिकरणयादसंगतिर-

चेटी—रानकुमारी । यह है चन्दन-गृह । इसलिये आप इससे अन्दर
आकर चन्द्रमणिराला पर बैठ जायें ।

(दोनों बैठ जाती हैं)

नायिका—(सौत झोडकर, मन में) भगवन् कामदेव ! तिस ने तुझे
(अपने) सौन्दर्य से मान कर दिया है, उसका तो तू कुछ न बिगाड़ सका ।

कृत्वा प्रहरन् कथं न लज्जसे ? हञ्जे ! कस्मात् पुनरेतद्घन-
पल्लवनिरुद्धसूर्यकिरणं तादृशमेव चन्दनलतागृहं न मे अद्यापि
सन्तापदुःखमपनयति ।

चेटी—[सस्मितम्] जानामि अह एत्थ कारणं; किंतु अस
भाषणीअ त्ति भट्टिदारिका ए तं पडिबज्जदि ।

जानाम्यहमत्र कारणम्, किन्तु असम्भावनीयमिति भर्तृ-
दारिका न तत् प्रतिपद्यते ।

शालहार । तथा च प्रत्यनीकाल्लड्ढतिर्भ्यज्यते । स्वपराभवकर्तारि अक्षममा
पास्तदनुक्ता मा प्रासयतीति भाव । प्र यनीकलक्षणे यथा—

प्रतिपद्यमशक्रेण प्रतिकर्तुं तिरस्किया ।

या तदीयस्य तत्स्तुतुर्थं प्रत्यनाठ तदुच्यते ॥

हजे—घनपल्लवनिरुद्धसूर्यकिरणम्=वनै-सान्ने, पल्लवै-पत्रै,
निरुद्धा-शरिता, सूर्यस्य किरणा-रश्मयो यत्र तादृशम्, तादृशमेव=नया
शतश सतापहारकारेण पूर्वमनुभूतमेव, एतत्=मया अधिष्टीयमानम्,
चन्दनलतागृहम्, अद्यापि, मे, सन्तापदुःखम्=सतापजनित
पाठम्, कस्मात्=केन हेतुना-इत्यर्थ, न, अपनयति-दूरीकरोति ।
सस्मितम् इति-स्मित मन्दहास । सतापमिति सामान्य निर्दिश्य ना
भ्रामयितुं गतत इयमिति शब्दा मन्दहासे हतु । जानामीति—अह-
चन्दनलतागृहे स्थितत्वा अपि ते सतापस्नानपणमे, इत्यर्थ । किमिच्छति-
तत्=मया निर्दिष्ट कारणम्, असम्भावनीयम्=सम्भावयितुमयोग्यम्
इति कथयित्वा, भर्तृदारिका, न प्रतिपद्यते=न स्वीकरिष्यति [वर्तमान
समीपे भविष्यति लट्] ।

किन्तु मुझे निरपराध को अनला जान कर खोट करते हुए क्या तुम्हें लज्जा
नहीं आती ? (अपनी ओर देख कर, कामातुर दशा को दर्शाती हुई,
प्रकट में) सखि ! यह वही चन्दनकुछ है, जहां घने पत्तों के कारण सूर्य की
किरणों का प्रवेश नहीं होता । फिर क्या कारण है कि यह आज मेरे सन्तापजनित
दुःख का दूर नहीं कर रहा है ?

चेटी—(मुस्करा कर) मुझे इसका कारण मझी मँति ज्ञात है, परन्तु
राजकुमारी इसका असम्भव कह कर मानेशी नहीं ।

नायिका—[आत्मगतम्] लक्ष्मिपदा निश्च अहं पदाप, तद्वयि पुच्छिस्सं । [प्रकाशम्] हज्जे ! किं तव एदिशा । कहेहि दाय, किं तं कारणं ?

लक्ष्मिपदाहमेतया, तथापि प्रच्छामि । हज्जे ! किं तवै-
तेन । कथय तात्, किं तत् कारणम् ?

चेटी—एमो दे दिअअच्छिउदो यरो ।

एय ते हृदयेष्टो वरः ।

नायिका—[सहर्षं समग्रम नोःथायामतो द्विनाशि पदानि गत्वा]
कहिं कहिं सो ? कुत्र कुत्र सः

चेटी—[उचयान्स्मितम्] महिन्दारिण ! सो को ?

भरुदारिके ! म कः ?

लक्ष्मिपदेति—अनया चेष्टया मम रहस्यं विज्ञातमिति भावः ।

हज्जे इति यद्यहं त्वदुक्तं कारणं न प्रतिपत्स्ये तर्हि, एतेन—ममाप्रति-
पत्त्या, तव्य=चेष्टया, किं हीयते—इति शेष, मम स्वाकृत्या अस्वीकृत्या वा न
तव कापि हानिरिति भावः ।

एय इति—एय. =त्वया चिन्त्यमान, ते हृदयेष्टः=हृदयस्य—मनसः,
इष्ट—प्रिय, वरः=वरणीयाऽर्घ्यं, वरुणेनेप्सितां देवतायतनद्वये युवति निगू-
षामिप्राय, तव सत्तापानपगमे हेतुरिति शय ।

सहर्षमिदयाद—चेष्टया 'एय वरः' इत्युक्त्या ॥ हृदयेष्ट युवान मग्नमेष्ट
ममीपवर्तिनमिव मत्वा मलयवती हर्षमनुभवन्ती सवरमुचय द्विप्राणि=द्वे
वा त्रीणि वा ['सख्ययाव्ययासत्रा—' इत्यादिना समाम, तदनु इच्छप्रयय]
पदानि, गत्वा जिज्ञासते—कुत्र कुत्र स इति ।

चेटी जिज्ञासते—स क इति । त्वया 'म' इति तच्छब्देन को निर्दिश्यते

नायिका—(मन में) मह मुझे ताट गई है, फिर भी पूछनी हूँ ।
(प्रकट में) चेटी ! तुम्हें इससे क्या ? (मैं स्वीकार करू या न करूँ) ।
कह तो सही, वह क्या कारण है ?

चेटी—मह तुम्हारा मनचाहा वा (तुम्हारे सत्ताप का कारण है) ।

नायिका—(सटपट सुशी से ठठकर आम दा तीन कदम भर कर)
वहाँ है कहाँ है वह (वर) ?

चेटी—(ठठकर मुस्करा कर) सानुगारी ! वह कौन ?

[नायिका सलज्जमुपविश्य अधोमुखी तिष्ठति]

चेटी—भट्टिवारिण ! एदमिह वक्तुकामा—एसो दे हिअ-
अच्छिदो बरो देईण दिण्णत्ति सिबिण्ण पत्थाविदे जो तक्खणं
एव विमुत्तकुसुमचावो विअ मअयं मअरद्धओ भट्टिदारि-
आए दिट्ठो । सो दे इमस्स संदावस्स कारखं, जेण एव सहा
वसीदलं पि चंदणलदाघरअं ए दे संदावदुक्खं अयणेदि ।

भर्तृदारिके ! एतदस्मि वक्तुकामा—एष ते हृदयेष्टो वरो
देव्या दत्त इति स्वप्ने प्रस्तुते यस्तरक्षणमेव विमुक्तकुसुमचाप
इव भगवान् मकरध्वजो भर्तृदारिकया दृष्टः । स ते अस्य सन्ता-
पस्य कारणम्, येनैवं स्वभावशीतलमपि चन्दनलतागृह न ते
सन्तापदुःखमपनयति ।

इति भाव । नायिका सलज्जामिर्यादि—स्वप्नप्रवेशेण स्वरहस्योद्भेद विशाष
लज्जामनुभूय शिरोऽवनमय्य तिष्ठतीत्यर्थः ।

भर्तृदारिके इति—हे भर्तृदारिके=हे मलयवति, एतद्=वक्ष्य
गायाम्, वक्तुकामा=कथयितुमभिलाषवती, ['तुक्काममनसोरपि' इत्यनेन
हसुनो मल्लोप] अस्मि, अहमिति शेष । तत्र तु 'एष ते हृदयेष्टो
पर' इत्यर्थवाक्य एव ध्रुते सन्नम सञ्जात । इदानीं सफल मद्रूविबद्धित
श्रुतु इत्यभिप्राय । एष ते इत्यादि-देव्या आगतने मया 'एष ते हृद-
येष्टो वरो देव्या दत्त.' इति स्वप्ने=स्वप्नसम्बन्धिनि सलापि, प्रस्तुते=
प्रकान्ते, तरक्षणमेव=तस्मिन्नेव काले, विमुक्तकुसुमचाप=विगुह-
त्यक्त, कुसुमनाप=पुष्पनिर्मित धनु, येन तादृश, पुष्पाकार्मुकरहित,
भगवान्, मकरध्वज इव=क्रमदेव इव स्थित, य=य कोऽपि युवा,
भर्तृदारिकया=त्वया मलयवत्या, दृष्टः=साक्षात्कृत, स एष, तेषस्य
सन्तापस्य कारणम्, नान्यत् किमपि—इति भाव ।

(नायिका बैठकर लज्जा से नीचा मुँह कर लेती है)

चेटी—राजकुमारी ! मैं तो यह कहना चाहती थी कि 'देवी ने तुझे
यह मनोवाञ्छित वर दिया है' इस प्रकार स्वप्न की बात चलने पर उसी क्षण
आप ने कुसुमनाप रक्षित भगवान् कामदेव के सट्टा जिस (मनुष्य) को
देखा था, वही आपके इस सन्ताप का कारण है, जिस से स्वभावतः ठण्डा भी
यह चन्दन-तुलसी लता आपके सन्तापप्रमित श्लेष्म को नहीं मिटा रहा है ।

नायिका—[चतुरिकाया अलकानि सज्जयन्तो] दृष्टे ! चतुरिका
फलु तुमं । किं दे अवरं पच्छाईअदि, ता कहिस्सं ।

हृञ्जे ! चतुरिका खलु त्वम् । किं ते अपरं प्रच्छाघते,
तत् कथयिष्यामि ।

चेटी—भट्टिदारिण ! खं वारिणं पडव कहिदं इमिणा वरासा-
यमत्तजणिदेण संभमेण । ता मा संतप्य । जइ अहं चतुरिका,
तदा सोधि भट्टिदारिअं अचेफयंतो ण मुहुत्तअं पि अणणहिं
अहिरमिस्सदि । ता एदमिपि मए लफिखदं ।

भट्टिदारिके ! ननु इदानीमेव कथितममुना वरालापमात्र-
जनितेन सम्भवेण । तन्मा सन्तप्यस्व । यद्यहं चतुरिका, तदा
सोऽपि भट्टिदारिकामप्रेक्षमाणो न मुहुत्तमप्यन्यस्मिन्नभिरंस्यते ।
तदेतदपि मया उचितम् ।

अलकानि सज्जयन्तीति—अलकाः=चूर्णकुन्तला—तान् सज्जयन्ती=
प्रमाद्यन्ती । अलकशब्दस्य शीतत्वं चिन्त्यम् । चेत्या अलकप्रमाणं स्वर-
हस्ये तदानुकूल्यसंपादनार्थम् । चतुरिकेति—न केवल नाम्ना, अपि त्वर्य-
तोऽपि त्वं चतुरिका=रहस्यार्थगोपने निपुणा, अतीति भावः । प्रच्छाघते=
गोप्यते, त्वत्तो रहस्यार्थगोपनं ध्येयमेवैवयं ।

ननु इति—अमुना=अभिरनिर्गतेन, वरालापमात्रजनितेन=वर-
शब्दोच्चारणमात्रोत्पन्नेन, संभवेण=प्रान्त्या, इदानीमेव=अस्मिन्नेव समये
कथितम्, ननु=निश्चयेनेत्यर्थः । अयं शब्द—त्वया मा प्रति स्वरहस्यकथनं
नावरयकम्, त्वद्वरहस्यं तु 'एष ते हृदयेत्ये वर.' इति मनुक्त्वावयवभट्टकरान्द-

नायिका—(चतुरिका की अलके सँनाखी हुई) चेटी ! तू सच-
मुच चतुरिका है । तुम्ह से और क्या छिपाऊँ । इसलिये कहती हूँ ।

चेटी—राजकुमारी ! अभी २ केवल 'वर' शब्द कहने से उत्पन्न हुई
तुम्हारी धमराहट ने ही सब कुछ कह दिया है । इसलिये ह.क्षी मत हो ।
यदि मैं सचमुच चतुरिका (चतुर) हूँ तो मैंने यह भी ताट लिया है कि
उसे भी आपने दर्शनो के बिना दृष्ट गर के लिये भी किसी और वस्तु में
अनुराग नहीं है ।

नायिका—[साक्षम्] हजे ! कुदो अम्हाणं एत्तिआणि
भाअधेथाइं ?

हजे ! कुतोऽस्माकमियन्ति भागधेयानि ?

चेटी—भट्टिदारिण ! भा एव्वं भण । किं मधुमथणो घच्छ-
स्थलेण लच्छिअणुव्वहंतो खिण्णुदो भोदि !

भर्तृदारिके ! मैवं भण । किं मधुमथनो वत्तःस्थलेन लक्ष्मी-
मनुद्वहन् निर्वृतो भवति ?

भवणममनन्तर जातेन त्वत्संभ्रमेसैव प्रकाशितम्, इति कृत पिष्टपेषणेन ।

यदीत्यादि—यथाह यस्तुतश्चतुरिका=रहस्योद्भेदने निपुणास्मि,
ततः=तर्हि, सोपि=यस्तथा देवतायतनेऽक्षितार्थाकृत, भर्तृदारिकां=त्वा
मलयवतीम्, अपश्यन्=अनीक्षमाण, ['लक्षणहेत्वो क्रियाया.'—इति हेतौ
शतृप्रत्यय] त्वदर्शनेनेत्यर्थ, मुहूर्त्तमपि=क्षणमात्रमपि, अन्यस्मिन्=
स्वदतिरिक्ते यस्तुनि [त्वा विहायान्यस्या ललनायामित्वान्तरोऽभिप्राय] न
अभिरमते=नाभिरति प्राप्नोति-नानुरज्यतीत्यर्थ, इत्येवमपि मया
लक्षितम्=शातमेव । अय भाव —यदि वस्तुतस्त्व मम गूढाभिसधिविज्ञान
चातुर्ये विश्वमिधि, तर्हि त्वामह प्रवीभि—यथा त्व तस्मिन्निरतिशयमनुरक्तं ॥
विना व्यथमे, तथैव सोऽपि त्वमि सातिशयमनुरक्तत्वा विना न कश्चिदपि
पश्यानि रमत इति त्वया विश्वसनीयम् ।

साक्षमिति—साधुपातमित्यर्थ । चेत्वा आश्वासनजन्यहर्षोद्गम एव
नायिकाया अधुपातस्य हेतु । हजे इत्यादि—अस्माकम्, इयन्ति=एतत्
परिमाणानि, भागधेयानि=भाग्यानि, कुतः=क संभाव्यन्ते इति शेष ।
यस्य बहु भाग्य तत्रैव तादृशा महापुरुषा अनुरज्यन्ति, नान्यस्मिन् अल्प-
भाग्ये । यदि सत्यमह तदनुरागभाजनं तर्हि विपुलभागधेयास्मि—इति भाव ।

नेदुशुक्तौ किमित्यादि—मधुमथनः=[मथ्याताति मथन, कर्तरि ल्यु,
मधोर्मथनो मधुमथन] मधुनामकस्य दैत्यस्य हन्ता-नारायण, वत्तः
स्थलेन=उरसा, लक्ष्मीम्=श्रियम्, अनुद्वहन्=अधारयन्-अनाच्छिष्य-
क्षिति यावत्, निर्वृत =प्रीत, भवति किं ? न भवतीत्यर्थ । अय भाव -

नायिका—(औसू भरन्तर) चेटी ! मत्त, हमार पेसे भाग्य कहो !

चेटी—राजकुमारी ! पेसा न कहो । क्या भगवान् मधुसूदन लक्ष्मी
को विना छली से लगाए सुखी रह सकते हैं ?

नायिका—किं सुअणो पिअं अज्झिअ अणं भाणिटुं जाणादिं ? सदि ! अदो वि मं सदावो अहिअदर वाहेइ । जं सो महानु-
भाओ याअमेत्तएण वि अकिदपडिवात्ति अदक्खिअणत्ति मं
सभाचइस्सदि । [स्ति रोदिति]

किं सुजनः प्रियं वर्जयित्वा अन्यद् भणितु जानाति ?
सति । अतोऽपि मे सन्तापोऽधिकतरं बाधते, यत् स महानु-
भावे वाङ्मात्रेणाप्यकृतप्रतिपत्तिमदक्षियेति न सम्भावयि-
ष्यति ।

यथा नारायणो वल्लभा प्रियभालिङ्गवैत निर्गतिं प्राप्नोति नान्यथा, तथा सोपि
तव प्रियतमस्त्वामाश्रिष्येव निर्गता भविष्यति । प्रस्तुतमसकार्यं अप्रस्तुत
कीर्तनादप्रस्तुतप्रशसा ।

नायिकोक्ता किमिति—सुजना प्रियमेव भाषन्ते न पुन रामान्यमानग-
प्यप्रियम्, अप्रियभाषणं मन्ते ते शिक्षितमेव नेत्यर्थः । स्वयापि सौजन्येन मधु-
वमनेत्याद्यप्रस्तुतप्रशसया मम प्रियमेव भाषितम् इति भावः । अत्रापि विशये
‘प्रस्तुते सामान्यकीर्तनादप्रस्तुतप्रशसा । सरतीति—इ सति [‘सख्यशिक्षति
। भाषायाम् इत्यनेन तद्विशब्दान् जीप्, ‘सम्बन्ध-’इति इत्थं] अतोऽपि=
‘अस्मादपि वक्ष्यमाणाद् हेतौ, सतापः=कामज्वरजनित, माम्, अधि-
कतरम्=नातिशयम्, बाधते=पीडयति, यत् स महानुभावः=[महान्
अनुभाव प्रभावो यस्य स] महोदय, वाङ्मात्रेणापि=[वागेव वाङ्-
मात्रम् तेन, मधुरव्यसकादित्वात् समास] केवलतया सूततया वाचापि,
‘अकृतप्रतिपत्तिम्’=[न कृता प्रतिपत्ति यथा ताम्] अकृतसत्काराम्,
‘माम्’=मलयवतीम्, अदक्षिणा=अवतुल्य लोकव्यवहारशून्या, इति,
‘संभावयिष्यति’=उल्लेखिष्यते-मस्यते । लोकव्यवहारशून्यत्वदि क-यानाम्
परिणोयत्वभाषादयति । विशपती विदग्धस्तु न क्यमपि तादृशा विवदेदिति
एतस्या अन्तरोऽभिप्रायः । अतएव तस्मां सतापातिशयः ।

नायिका—यथा सुजन भी नभी प्यारी वल्ल के अनिहित और कुछ
बागना जानते हैं ? सति । मुझे इस बात से भी अधिा दु ख टारहा है कि
वह महापुरुष, जिसका मेने वाली मात्रसे भी सत्कार नहीं किया, मुझे पूछ
सिमझगा । (यह कह कर रोती है)

चेटी—भट्टिदारिण ! मा रोद । [उत्थाय चन्दनपल्लव गृहीत्वा निष्पीड्य हृदये ददाति] अं भणामि मा रोद स्ति । अअं खु धण-पट्टदिणो चन्दणपल्लवरसो इमेहि अविरलपडन्तेहि अस्तु चिन्दूहि उएहोकिदो ण दे हिअअसन्दावदुक्खं अवणेदि । [कदलीपत्रमादाय वीजयति]

भर्तृदारिके ! मा रुदः । ननु भणामि मा रुद इति । अयं खलु स्तनपट्टदत्तचन्दनपल्लवरसोऽमीभिरविरलपतङ्गिरश्रुविन्दु-भिरुष्णीकृतो न ते हृदयसन्तापदुःखमपनयति ।

नायिका—[हस्तेन निवारयन्ती] सहि ! मा वीजेहि । उएहो खु एसो कदलीदलमारुओ ।

सखि ! मा वीजय । उण्णः खल्वेष कदलीदलमारुतः ।

इति रोदिति=इति-पूर्वोक्तहेतोः, रोदिति-अभयि मुच्यति ।

निष्पीड्य=विमर्दनेन तदूरस निस्सार्य इत्यर्थः ।

अयं खल्विति—स्तनपट्टदत्तः=स्तनोपरिपरिहिते पट्टवासासि दत्तः—धारित, अयम्, चन्दनपल्लवरसः=मलयजकिमलयजलम् अविरलपतङ्गिः=अविरलम्—निरन्तरम्, गतङ्गि, अश्रुविन्दुभि, उष्णकृतः=उष्णता नीत, सन्, ते=तव, हृदयसन्तापदुःखम्=हृदये य सन्तापमज्वरजनितस्ताप, तज्जम्भं इ खम्, न अपनयति=न दूरीकरोति सखीति—मा वीजय—कदलीदलम्यजनचालनेन पवन मोत्पादयेत्यर्थं कदलीदलमारुतः=कदलगा -कदलीवृक्षस्य, दलात् जात मादत पवन, उण्णः=ताप अस्ति । कदलीदलमारुतस्योष्णता विद्वभ्यत ई विरोध । निरहतापवर्षनाच्च तादाभासत्वम् ।

चेटी—राजकुमारी । रोमत । (उठकर चन्दन का पत्रा लेकर छाती पर निचोड़ती है) मैं कहती तो हूँ, मत रो । यह स्तनो पर निचोड़ा हुआ चन्द के पत्रों का रस इन निरन्तर गिरती हुई आँसुओं की बूंदों से मिला कर गर होने के कारण तेरे हृदय के सन्ताप की पीड़ा को नहीं दूर कर सकता (केले का पत्रा लकर हना करती है)

नायिका—(हाथ से छटती हुई) सखि ! हवा न कर । यह केले पत्रे की हवा भी गरम है ।

चेटी—भट्टिदारिण ! मा इमस्स दोसं करोहि ।

भर्तृदारिके ! मा अस्य दोषं कुरु ।

कुणसि घनचन्दनलतापल्लवसंसर्गसोदका पि इमं ।

यीसाक्षेहि तुम विम्र कदलीदलमारुत उएहं ॥१॥

करोपि घनचन्दनलतापल्लवसंसर्गशीतलमपीमम् ।

निःश्यासैस्त्वमेव कदलीदलमारुतमुष्णम् ॥

नायिका—सहि ! अस्थि कोयि इमस्स दुपखस्स उवस-
मोवाओ ।

सरि ! अस्ति कोऽप्यस्य दुःखस्योपशमोपायः ।

चेटी—भट्टिदारिण ! अस्थि, जदि सो इह आअच्छे ।

भर्तृदारिके ! अस्ति, यदि स ब्रह्मागच्छेत् ।

[तत प्रवेशति नायको विदूषकश्च]

भर्तृदारिके इति—यत् कदलीदलमारुतस्त्वयोष्ण इत्यनुभूयते, न
स मारुतस्य स्वीयो दोष -इति भावः ।

त्वमेव तदुष्णतायामपराध्यमीति वस्तुमाह—करोपीति । स्वमेव,
घनचन्दनलतापल्लवसंसर्गशीतलमम्=पना निविडा, ये चन्दनलता-
नाम्, पल्लवा—नूतनविसलयानि, तेषा संसर्गेण—सम्पर्केण, शीतलम-
शिराम्, अपि, इमम्=त्वयागुभूयमानम्, कदलीदलमारुतम्=
कदलीदलानां वातानेनोत्पद्यमानं पवनम्, निःश्यासैः=स्वमुखनिर्गतैस्त-
तिर्वायुभिः, उष्णीकरोपि=अनुष्णमपि, उष्णीं तप्तं करोपि । परोत्कृष्टगुण
महणात् तद्गुणालङ्कृतिः, तदनुप्राणित शीतलत्वोष्णत्वयोर्विरोधश्च, काल-
भेदेन च तदामासत्वम् । गायत्रा छन्द । सप्तम्यमुक्तं श्रुत् ॥१॥

यदीति—सः—स्वदृष्टो युवा जीमूतपाहन । अथ 'अस्ति यदि
स इहागच्छेत्' इत्यनेन सूचितं नायकं प्रवेशयति 'ततः' इत्यादिना ।

चेटी—राजकुमारी । इसे दोष न दो ।

स्वयं तुम्हीं तो घने चन्दन वृक्ष के पत्तों के संसर्ग से ठण्डी केले के
पत्त की इस पवन को अपने लम्बे लम्बे साँसों से गरम कर रही हो ॥१॥

नायिका—ससि ! क्या इस दु-ख को शान्त करन का कोई उपाय भी है ?

चेटी—राजकुमारी । हों है, यदि वह यहाँ आ जाय ।

(नायक और विदूषक का प्रवेश)

नायकः—

व्यावृत्त्यैव सितासितेक्ष्णरचा तानाश्रमे शामिनः
कुर्वत्या विटपावसत्रविलसत्कृष्णाजिनौघानिव ।
यद् दृष्टोऽस्मि तथा मुनेरपि पुरस्तेनैव मद्याहते
पुष्पेपो ! भवता मुपैव किमिति क्षिप्यन्त एते शराः ॥२॥

एवम् 'आदौ वाच्य स्त्रिया राम पुम पश्चात्तदिति' इति नियमागुरोभेन पूर्वं मलयवत्या पूर्वरागविप्रल्भं परिपोष्य नायकस्य जीमूतवाहनस्य तं परिपोषयितुमुपक्रमते—व्यावृत्त्येति । व्यावृत्त्य एव=परावृत्त्याभूयैव, देवतायतने भा दृष्ट्वा लज्जया मुक्तं परावृत्त्यैव स्थितइति भावः, आश्रमे=[अधिकरणसप्तमी] आश्रमस्थान्-इत्यर्थः, तान्=मया साक्षाद् दृष्टान्, शामिनः=[शास्त्राशास्त्राद् ग्रीष्मादित्वादिनिर्मत्वर्थाय] इच्छान्, सितासितेक्ष्णरचा=[सिता चरती अमिता च सितासिता, ईक्ष्णयो इक्ष्णो ईक्ष्णयश्च, सितासिता चासौ ईक्ष्णयश्च-इति विग्रहः] सितामितया श्वेत-क्ष्णया, ईक्ष्णयो-स्वनेत्रयोः, इना-इन्त्या, विटपावसत्रविलसत्कृष्णाजिनौघानिव=विटपेषु-शास्त्रानु, अवसत्रा अवलम्बिता, विलसन्त-शोभमाना, कृष्णाजिनौघान्-कृष्णसारास्त्रयुगबभ्रुणाम्, ओघा-सन्नायनं साहरानिष, कुर्वत्या=पम्पादयन्त्या, तथा=देवतायतनदृष्ट्या-मलयवत्या, मुनेरपि=तापसस्यापि, पुर=समये, यद् दृष्ट=तिररन्त्या दृष्ट्या विपर्ययाकृत, अस्मि, अहमिति शेषः, तेनैव=तन्कृतेन दृष्टिपातेनैव, मयि=जीमूतवाहने, आहते=विदे सति, हे पुष्पेपो !=[पुष्पाद्यैव इषयो वाणा यस्य स, सगोपने रूपम्] हे पुष्पायुध मदन !, भवता, एते=मा-व्ययन्तो मयानुभूयमाना, शराः=वाणाः, मुघा=व्ययमेव, किमिति=केन हेत्वन्तरेण, क्षिप्यन्ते=प्रेर्यन्ते ? तद्दृष्टिवापैरेवाहतस्य मम पुनरपि त्वया स्वबाणैर्हिननं पिष्टपेषणायितमात्रम्, इति भावः ।

नायकः—वह (नायिका) अपने नेत्रों की श्वेत कृष्ण कान्ति के द्वारा आश्रमस्थ उन वृक्षों को ऐसा बना रही है मानो उनकी शाखाओं पर कृष्णाजिन लटकें हुए हैं । उसने जो मुझे मुनि की उपस्थिति में भी धूम कर देखा है, मैं ता उससे ही घायल हो गया हूँ । ऐ कामदेव ! तुम व्यर्थ ही ये बारू मुझ पर क्यों छोड़ रहे हो ? ॥२॥

१ 'आजिन चर्म कृति स्त्री' इत्यमरः ।

विदूषकः—भो वज्रस्त ! कहिं खु गअं दे धीरस्तणं ।
भो वयस्य ! कुत्र खलु गर्तं ते धीरत्वम् ।

नायकः—वयस्य ! ननु धीर एवास्मि । कुतः,
नीता किं न निशा शशाङ्कधवला नाघातमिन्दीवर
किं नोऽमीलितमालतीसुरभय सोढा प्रदोषानिला ।

इतकृष्णकान्तियुताभ्या नायिकाया नेत्राभ्या निरीक्षिता पादपास्तदृशुणात्
श्वेतरूप कृष्णरूप च] गृहीत्वा अंशत श्वेता अंशतश्च कृष्णा मन्तस्तथा
पश्यन्ते—वर्षतेषु दृष्टेषु कृष्णसारमृगवर्माणि लम्बितानि भवेयुः, ताम्यपि हि
ब्रूतकृष्णामि भवन्ति, अतोऽत्रोत्प्रेक्षालङ्कृति । तथा च तद्दृशुणालङ्कारो
व्यज्यते, स चोत्प्रेक्षाया उपपादवत्पातदङ्गम् । मुनेरपि पुर इत्यनेन नायिकाया
राजकविपयीऽनुरागातिशयो व्यज्यते । आह्ननमखरय धर्म । स चात्र नायि-
काया दृष्टवमुपपद्यमान पीटा लक्षयति । विरहपीडातिरावध व्यङ्ग्य । अत्र
श्रीमूतवाहनमिष्टा मलयवर्तीविपयिणी रति प्रयायेन व्यज्यते । सा च वियोग-
शलावच्छिन्नत्वाद् विप्रलम्भपदेन व्यपदिश्यते । वृत्त शार्दूलमिकीर्तितम् ॥२॥

नीता इति—मया=श्रीमूतवाहनेन, शशाङ्कधवलाः=शशाङ्केन—पूर्ण
नन्द्रेण, धवला—शुभा, निशाः=ज्योत्स्न्य पूर्णिमापत्रय इत्यर्थ, न नीताः=
नातिवाहिता किम् ? अपि त्वतिवाहिता एव । इन्दीवरम्=नीताम्बुजम्,
न आघातम्=न प्राणविपयीकृतम् किम्, अपि त्वाघातमेव । उऽमीलित-
मालतीसुरभय.=उऽमीलिता विकसिता, मालत्व—मालतीपुष्पाणि,
तामि, सुरभय—सुगन्धय, प्रदोषानिला.=प्रदोष—रजनीमुय निशारम्भ
काल इति यावत्, तस्य अनिला—वायव, न सोढा.=न मर्षिता किम्,
अपितु मर्षिता एव । कमलाकरे=[कमलानाम् आकरे] कमलवने, मधुलि-
टाम्=भ्रमराणाम्, भङ्गारः=कमलमिति गुणनम्, चा, न श्रुतः=नाक
र्षित, किम् । अपि त्वाकर्णित एव । तथापि, भवान्=विदूषको मम वयस्य,
निर्व्याजम्=निश्चलम्, न परिहासेन, अपितु वस्तुत इत्यर्थ, माम्=श्रीमूत
वाहनम्, विधुरेषु=दु सेषु, अधीर=धैर्यरहित, इति, केन=केन
निमित्तेन, अभिघत्ते=कषयति ।

विदूषक—मित्र ! तुम्हारा पैरें कहीं चला गया ?

नायक—मित्र ! धीर ही तो हैं ? क्यों,

मैंने क्या चोदनी रातें नहीं काटीं ? क्या कमल की मूख नहीं सुँधी ?

वया सिली हुई मालती से सुगन्धित सायकाल की (धीमी धीमी) पवन

भङ्गारः कमलाकरे मधुभिर्हा किं वा मया न श्रुतो
निर्व्याप्त विधुरेष्वधीर इति मां केनाभिभक्ते भवान् ॥३॥

अथवा, न सम्यगहं प्रवीमि । वयस्यात्रेय !

श्रीहृदयेन न सोढाः शिखाः कुसुमेपवांस्यनङ्गेन ।

येनाद्यैव पुरमव वदामि धीर इति स कथमहम् ॥३॥

यदि परिहासमुद्देशेन त्वयाहमधीर इत्युपास्यन्वस्तर्हि न मयात्र किमपि
बहुव्यम् । मुहुपरिहासस्य सहर्षं सोढव्यत्वात् । नदि च वस्तुतस्तत्त्वकथन
सुदयैव त्व मामधीर इत्युपास्यन्वस्तर्हि निर्निमित्तोऽयमुपास्यन्वस्तर्हि । नदि
कोऽप्यधीर - एका तामसीमपि रात्रिमातिवाहयितु समर्थः । अह त्वमिवर्षण-
परा इव नैका न द्वे वा अपि त्वनेका ज्यौत्स्नारत्यवाहयम् । नैतावदेव किन्तु
परमोद्दीपनानि इन्दीवरघ्राणादीन्वप्यकरवम् । तथापि त्वमधीरत्वेन माम-
क्षिपसि, तत्केन हेतुनेति भावः । धैर्यं प्रस्तुते तत्कार्यस्याप्रस्तुतस्य काष्ठा
प्रकाशनाद् अप्रस्तुतप्रशंसा । शार्दूलविन्नीक्षितं इत्यम् ॥३॥

अथचेति—पञ्चान्तरे । नाहं सम्यक्=सत्यम्, प्रवीमि, वदते
नाधीर इति ।

स्ववचनस्यासत्यत्व प्रमाणयति—श्रीहृदयेनेति । श्रीहृदयेन=[श्रिया
हृदयमिष हृदय यस्य तेन, सप्तमुपमानपूर्वपदस्य बहुश्रीहिष्ठतरपदलोपश्च]
श्रीहृदयहृदयेन-अतिकारण [श्रियाम् मलयवत्या हृदयम्-अनुगो
पस्य तेनेति वा], येन=मया जीमूतवाहनेन, अद्यैव न तु पूर्वम्, तत्र=
भवत, पुरः=अग्रे, त्वत्समञ्च इत्यर्थ, अनङ्गेन=शरीररहितोनापि कामेन,
शिखाः=प्रेरिताः, कुसुमेपवांसि=पुष्पमया अपि बाणा, न सोढा=
न मार्षिता, सः, अहम्=अशरीरस्यापि मृदुतमकुसुमशरैरपि विचलित
सन्, धीरः=अहं धीरोऽस्मि, इति, कथम्=केन प्रकारेण, वदामि=
कथयामि—कामस्य मृदुलैरपि पुष्पमयै शरै जुञ्चस्य ममात्मनो धीरत्वप्रति

नहीं सही ? और क्या कमलों के बन में गौरो की गुजार नहीं सुनी ? तो
फिर व्यर्थ ही आप मुझे दु ख में अधीर क्यों कहते हैं ? ॥३॥

अथवा, मैं ठीक नहीं कह रहा हूँ । सबे अत्रिय ।

कामिनी में आसक्त हुए जिस पुरुष ने आज ही तुम्हारे सामने अशरीर
कामदेव के फेंके हुए फूलों के बाण भी न सहे, वह मैं (जीमूतवाहन) कैसे
कह सकता हूँ कि 'मैं धीर हूँ' ॥३॥

विदूषकः—[आत्मगतम्] एवं अर्धरत्नं पद्विबज्जन्तेण
आचक्रिदो गेण हिअअस्स महन्तो आवेओ । ता जाव कर्हि
एव एवं अचक्रिदामि । [प्रकाशम्] भो वअस्स ! कीस तुवं अज्ज
लहु एव गुरुजणं सुस्सुसिअ इह आअदो ।

एवमर्धरत्नं प्रतिपद्यमानेनाख्यातोऽनेन हृदयस्य महाना-
वेगः । तद् यावत् कुप्रेवैनमपक्षिपामि । भो वयस्य ! कस्मात्
त्वमद्य लघ्वेव गुरुजनं शुश्रूपित्वेहागतः ।

नायकः—वयस्य ! स्थाने लघ्वेप प्रश्नः । कस्य धान्यस्यैतत्

पादनं मिथ्याविक्रयनमानम् । किं चादृष्टमद्भुतस्य पुरुषान्तरस्य पुर-
वदाचिदिदं विक्रयनं शोभेतापि, मदखिलवृत्तसाक्षिणस्तवाग्ने त्वेवं प्रतिपादनं
सर्वथा न युज्यत इति भावः । धरत्नप्रतिपादनानौचित्यस्य पूर्वार्धेन समर्थ-
नात् काम्यलिङ्गम् । 'कुसुमेपवोऽनन्तेन' इत्युभयोर्विशेष्यपदयोः सामिभाग-
त्वात् परिकराद्भ्रुरब्धः । आर्यावृत्तम् ॥४॥

पद्यमिति—पद्यम्=पूर्वोक्तेन प्रकारेण, अर्धरत्नम्=कारत्नम्,
आत्मन इति शेषः, प्रतिपद्यमानेन=स्वाकुर्वता, अनेन=जीमूतवाहनेन,
हृदयस्य=हृदयमनसः, महान्, आवेगः=चोभः, आख्यातः=सूचितः ।
तद्वित्यादि—तत्=तस्माद्, एनम्=जीमूतवाहनम्, कुप्रेव=कस्मिँधिद् विष-
यान्तरे, अपक्षिपामि=नयामि-विषयान्तरसङ्गचितं करोमात्पर्यं, येनास्य
पामज्जरजनितं क्षौभं किञ्चिद्विकोपशान्थेत् । नायकः विषयान्तरसङ्गमानसं कर्तुं
प्रश्नयति—भो वयस्येति । लघ्वेव=शीघ्रमेव, गुरुजनम्=रक्षो पितरौ,
शुश्रूपित्वा=परिचर्यं । पितृभेषापरायणस्य तत्रैवमतिशीघ्रं पितरौ परित्यज्येहा-
गमनं न निर्निमित्तं भवितुमर्हति, तत् कथय किं तस्मिन्निमित्तमिति भावः । नायकः
उत्तरयति—वयस्येति । स्थाने=युज्यत इत्यर्थः । अवमरोचित एव ते प्रश्न
इति भावः । कस्य वेति—वयसि रदस्यमिदं नान्यं प्रति प्रथयितुमुचितम्,
तथापि ■ मम रदस्यवेदि मित्रमिति त्वा प्रति वयस्याम्येवेति भावः । वयसि-

विदूषक—(मन मे) इस प्रकार अपनी अर्धरत्न को स्वीकार करते
हुए इस ने अपने हृदय की ओर व्यथा प्रकट कर दी है । अफ़्दा तो इस
किसी दूसरी ओर आदृष्ट करता हूँ । (प्रकट में) हे मित्र ! आज आप अपने
माता पिता की सेवा करके शीघ्र ही यहाँ कैसे आ पहुँचे ।

नायक—मित्र ! तुम्हारा प्रश्न उचित है । तुम्हें छोड़ दूसरे किस,

कथनीयम् । अद्य खलु स्वप्ने जानामि सैव प्रियतमा [अत्रत्या निर्दिशान्] अत्र चन्दनलतागृहे चन्द्रकान्तमणिशिलायामुपविष्ट प्रणयकुपिता किमपि मामुपालभमानेव रुदती मया दृष्टा । तदिकृत्वापि स्वप्नानुभूतदयितासमागमरम्येऽस्मिन्नेव प्रदेशे दिवसशेष समतिपाहयितुम् । तदेहि गच्छावः ।

[परिक्रामत]

चेटी—[क्यों दत्त्वा ससन्नमम्] भद्रिदारिण ! पदसहो विद्य
सुखीअदि ।

भद्रिदारिके ! पदशब्द इव श्रूयते ।

नायिका—[ससन्नममात्मानं परयन्ती] हल्ले ! मा ईदिसं आआर

दुमुपवमते-अद्ये-वादि । जानामि=स्मरामीत्यर्थं । प्रणयकुपिता=
प्रणयेन कुपिता-प्रणयकोपवती । पापोऽत्र मान । तबुद्धु दर्पणे—

मान कोप न तु द्वेषा प्रणयेभ्यासमुद्भव ।

द्वयो प्रणयमान स्यात् प्रमोदे गुणहासपि ॥

प्रेम्य कुटिलगमिवात् कोपो य कारणं विना ।

उपालभमाना=प्रभिक्षिणन्ती, स्वप्नानुभूतदयितासमागमरम्ये=
स्वप्ने, अनुभूत-साक्षात्कृत, दयितावा-प्रेयस्था मलयवत्या, समागम-
मेल, तेन रम्ये-रमणीये, दिवसशेषम्=अवशिष्ट दिनम्, पितृह्युपूषात
र्हात शय । समतिपाहयितुम्=व्यतिनापयितुम्-व्यतीत कर्तुमिति यावत् ।
गच्छाव इत्यस्य चन्दनलतागृहमिति शेष ।

पदशब्द इव=चरणभिषेपेजन्वशब्द इव ।

पुरुष से वह बात कही जा सकती है ? आज मैंने स्वप्न में देखा कि नही प्रियतमा (डँगुली से सक्त करके) इस चन्दन कुञ्ज के अन्दर चन्द्रकान्तमणि शिला पर बैठी हुई प्रेम से रूठ कर मुझे कुछ उपलक्ष्य सा दे रही है और रो रही है । इसलिये मैं चाहता हूँ कि इसी सुहाबने स्थान पर, जहाँ स्वप्न में अपनी प्यारी से मिलान हुआ है, सारा दिन व्यतीत करूँ । इसलिये आओ, चलें । (घूमते हैं)

चेटी—(कान लगाकर, धनराहत से) राजकुमारी ! पावों की सी आँसु
मुनाई देती है ।

नायिका—(धनराकर अपने आप को देखती हुई) चेटी ! मुं

पेक्सिअ को वि द्विअअं मे तुलीअहु । ता उट्टेहि । इमिणा
रत्तासोअपादवेण थोवारिदाथो पेक्सिअ को एसो ति ।

हञ्जे ! मा ईदृशमाकारं प्रेक्ष्य कोऽपि हृदयं मे तुलयतु ।
तदुत्तिष्ठ । अनेन रत्ताशोकपादपेनापवारिते पश्यावः क
एष इति ।

[तथा कुरुतः]

विदूषकः—भो चअस्स!एवं चन्दणलदाघरअं । ता पविसह्य ।
भो वयस्य ! एतच्चन्दनलतागृहम् । तत् प्रविश्यावः ।

[नाट्येन प्रविशतः ।]

नायकः—

चन्दनलतागृहमिदं सचन्द्रमणिशिलामपि शिष्यं न मम ।

चन्द्राननया रहितं चन्द्रिकया मुखमिव निश्यायाः ॥१॥

हञ्जे इति—ईदृशम्=कामविकारकान्तम्, आकारम्=आकृतिम्,
ममेति शेष, प्रेक्ष्य=विलोम्य, मे=मम, हृदयम्=हृदयतं भावम्, कोऽपि,
मा तुलयतु=नास्तिमुयात् । आशङ्काम्-सोद । अपवारिते=अन्तर्हिते ।

एषः=यस्यायं पश्यावः श्रूयते, स क इति, पश्यावः=इष्याव इत्यर्थः ।

चन्दनलतागृहं दयिताशून्यं दृष्ट्वा नायको वक्ति—चन्दनलताते ।

सचन्द्रमणिशिलामपि=[चन्द्रमणिचन्द्रान्तः, तस्य शिला तन्मयी
शिलेत्यर्थ, तथा सह वर्तमानम् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे-' इति बहुव्रीहिः]

चन्द्रकान्तोपलशिलासाहितमपि, इदम्=इदं, चन्दनलतागृहम्,

इस दृश में देख कर कोई भरे मन की अवस्था न भौंप ले । इसलिये उठ,
इस रत्न शोक की आद में होकर देखें कि कौन है ?

(रत्नशोक की आद में होकर देखती हैं)

विदूषक—हे भित्र ! यह चन्दनलतागृह है, इसलिये (इस में)
प्रवेश करे ।

(दोनों प्रवेश का अभिनय करते हैं)

नायक—जिस प्रकार चंद्रनी के बिना प्रदोष (निश्यामस) अन्धा नहीं
लगता, उसी तरह यह चन्दन-गृह, यद्यपि चन्द्रकान्तमणिशिला से सुशोभित
है, तथापि उस चन्द्रवदनी के बिना मुझे बिल्कुल अन्धा नहीं लग रहा ॥१॥

चेटी—[नायकं दृष्ट्वा] भट्टिदारिण ! दिष्टिआ वदसि ।
सो एव्य दे द्विअअवज्जहो ।

भट्टिदारिके ! दिष्ट्या वर्धसे । स एव ते हृदयवल्लभः ।

नायिका—[दृष्ट्वा सहर्षं मत्सप्यस च] हज्जे ! इमं पेक्खिअ
ए सक्कुणोमि इह अत्थासएणे ठावुं । कदाइ एसो मं पेक्खे ।
ता एहि । अएणदो गच्छुहा ।

हज्जे ! इमं प्रेक्ष्य न शक्नोमीहात्यासमे स्थातुम् । कदा-
चिवेप मां परयेत् । तदेहि । अन्यतो गच्छावः ।

चन्द्राननया—[चन्द्रवद् आनन यस्यास्तया] इन्दुमुख्या प्रेयस्या, रहि-
तम्=विपुलं सत्, चन्द्रिकया=ज्योत्स्नया रहितम्, निशाया=रात्रे,
मुखमिय=प्रारम्भ इव-प्रदोषकाल इवेत्यर्थं, मम=जीगृत्वाहनस्य, प्रियम्=
प्रीत्युत्पादकम्, न=नास्तीत्यर्थं ।

यथा चन्द्रिकया विना निशारम्भस्तमस्वाएडमलीमसतया नागन्द कस्य
चिदुत्पादयति, तथैव चन्दनलतागृह सचन्द्रोपलमपि चन्द्राननया तदा विना
न मन प्रीतिमुत्पादयति । चन्द्रोपलचन्द्र उदिते द्रवति, तेन च ताप उपशा-
म्यति । केवलस्तु चन्द्रापलोऽकिञ्चित्करस्तापहरणे, तथा च चन्द्रानना सा विना
द्रवशब्देन चन्द्रमणिशिला न मन तापहरणे क्षमेति गृहोऽभिप्रायः ।

उपमासङ्कार । प्रीत्युत्पादकहेतौ विद्यमानेऽपि प्रीतेरनुत्पादात् विरोधो-
क्तिरपि । सा च चन्द्राननया रहितमिति निमित्तोपादानात् सनिमिता । 'विरोधो-
क्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावन' इति तल्लक्षण काव्यप्रकाशे । चन्द्राननया
विना न प्रियमिति कचनाद् विनोक्तिरपि । विनोक्तिरूपेण यथा—

'विनोक्तिर्यद् विनाम्येन नासाध्वन्यदसाधु वा' ।

विनाशब्दप्रयोगस्तु न तत्रावश्यकः । तदर्थमात्रप्रतीतिस्त्वावश्यसि ।
अत्रोपमाने निशामुखे-उपमेयगतचन्द्रमणिशिलाप्रतिनिधिभूतं न किमप्युपात्त-
मिति हीनपदत्वमुपमादोषोऽपि प्रतिभाति । आर्या छन्द, १५॥

नायिकोक्तौ—इमं प्रेक्ष्येत्यादि । अत्यासन्ने=नेदायासि स्थाने । सोरु-

चेटी—(नायकं का देखकर) राजकुमारी ! तुम माग्धवती हो । यह
वही तुम्हारा प्रियतम है ।

नायिका—(देखकर, आनन्दपूर्वकं और धवराकर) चेटी ! इसे देख कर

१ 'चन्द्रिकया जीमुदा ज्योत्स्ना' इत्यमर । २ 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमर ।

[सौरकम्प पदद्वय ददाति]

चेटी—[विहस्य] अतिकातरे ! इह द्विदं पि को तुमं पेकलदि ।
 ॥ विसुमरिदो अन्तरे रत्तासोअपादवो । ता इह एव चिट्टल ।
 अतिकातरे ! इह स्थितामपि कस्त्वां परयति । ननु
 विसृतोऽन्तरे रत्ताशोकपादपाः । सदिहैव तिष्ठावः ।

[तथा कुरु]

विदूषकः—[निरूप्य] भो बध्नस्स ! एसा सा चन्द्रमणिलिला ।
 भो वयस्य ! एसा सा चन्द्रमणिलिला ।

[नायक सवाप्प नि श्वसिति]

कम्पमिति—ऊर्ध्वं कम्प ऊरुकम्प, ऊरुकम्पेन यद्वेति सौरकम्पम् । अनेन
 नायिकाया कम्पापरपर्यायं वेपथुनाम सार्विकभाव उक्त । तदुक्त दर्पणे—
 सान्भ ह्वेदोऽथ रोमाश्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथु ।

वेपथुर्गमधुप्रलय इत्यथो सार्विका स्मृता ॥

विहस्येति—रत्ताशोकपादपान्ताहितावा अपि नायिकाया अन्यकर्तृक-
 दर्शनमभावन चेत्प्य हासस्य हेतु । अतिकातरे=अतिभीतिस्वभावे । इह=
 रत्ताशोकपादपान्तर्हिते स्थाने । कस्त्वां परयति=वा न कोऽपि इन्द्रम-
 र्हीतीत्यर्थ । अन्तरे=मध्ये । मध्ये स्थितोऽथ रत्ताशोकपादपरत्वा व्यवधाति
 इति विरमृत किं लयेति भाव । शस्=तस्माद्-अन्यकर्तृकारम्भेक्षणस्याश-
 ङ्काया अभावादेवेत्यर्थ ।

विदूषकौर्ध्वं निरूप्येति—निरूप्य=दृष्ट्वा ।

सवाप्पमिति—सवाप्पम्=माधु ।

मैं यहाँ (इसके) अधिक नजदीक खड़ी नहीं रह सकती । कदाचित् यह मुझे
 देस न ले । इसनिच चल, और स्थान पर चले ।

(कौपती हुई जाँचो सहित दो पग धरती है)

चेटी—(हँस कर) अतिकातर ! यहाँ खड़ी हुईं तुमो कीन दम्ता
 है ? नीच में रह अशोक का वृक्ष है, यह तू बिलकुल मूल गाँ है । इसलिसे
 यही ठहरे ।

(वैसे ही करती है)

विदूषक—(दसकर) हे मित्र ! यह नही चन्द्रमणिलिला है ।

(नायक आँसू मर कर लम्बी साँस देता है)

चेटी—भट्टिदारिण ! एसा सेत्ति आलावो सुणीअदि । ता अयहिदा सुणह ।

भट्टिदारिके ! एसा सेत्यालापः श्रूयते । तदवहिते शृणुव ।
[उभे आकर्षयत]

विदूषक,—[हस्तेन चालयन्] भो घञ्चस्त ! ए भणामि एसा सा चन्द्रमणिसिल सि ।

भो वयस्य ! ननु भणामि एसा सा चन्द्रमणिशिलेति ।

नायक,—घयस्थ ! सम्यगुपलक्षितम् । [हस्तेन निर्दिशन्]

शशिमणिशिला सेध यस्या विपाण्डुरमानन

करकिसलये कृत्वा वामे घनधसितोद्गमा ।

वेदपुत्री—एषेरयादि । आलाप शब्द = भवद्विते = सावधाने [अथ पूर्वाद् वधाते ■, वधातेर्दि, प्रथमाया द्विवचनम्] ।

शशिमणिशिलेति—इयम् = पुरोदरयमाना, सा = सैव, मत्प्रिया धिष्ठिततया स्वप्ने मया साक्षात्कृता, शशिमणिशिला = चन्द्रकान्तशिला, अस्ति, यस्याम् = वत्र शिलायाम्, विपाण्डुरम् = विरापेण पाण्डुर पीठ वर्यम्, मधुनियोगादिति शेष, आननम् = मुखम्, वामे = सन्धे, करकिसलये = [कर किसलयमिव पल्लवमिव तस्मिन्] किसलयकामसौ करे, कृत्वा = निधाये वर्षे, स्थिता, घनधसितोद्गमा = घन सान्द्रो बहुल धसितानाम्—नि श्रासानाम्, उद्गम = उद्भवता यस्या, साहशा धिरपति = [धिरशब्दात् 'तत्करोति—इति शिष्य, तत शतरि, सतम्येकवचने रूपम्] सकैतस्थान शब्दु विलम्ब कुर्वति, मयि = [विषयसत्तना] मधुविषये, श्रुवोः = नेत्रोपरिभागस्वर्गोमगज्यो, भनाक् = ईषन्, स्फुरितै = स्प दौ

चेटी—राजकुमारी ! 'यह वह है' ऐसी बातचीत सुनाई देती है । इसलिय ध्यान स मुने ।

(दोनों सुनती हैं)

विदूषक—(हाथ से फिंफोडकर) हे मित्र ! मैं कहता हूँ कि यह वही चन्द्रमणिशिला है ।

नायक—मित्र ! तूने ठीक पहचाना । (हाथ से संकेत करता हुआ) यह वही चन्द्रमणिशिला है, जिस पर, मरे जाने में देर होने के कारण

१ 'नाम शरीरे संबध स्याद्' इत्यमर । २ 'पल्लवोऽस्त्रा किसलयम् इत्यमर ।

चिरयति मयि व्यत्राकृता मनाङ्स्फुरितैर्भुवो-
र्विरमितमनोमन्युर्दृष्टा मया रुदती प्रिया ॥६॥

तदस्यामेव चन्द्रकान्तमणिशिलायामुपविशावः ।

नायिका—[विचिन्त्य] का उण एसा भयिस्मदि ।

का पुनरेषा भविष्यति ।

चेटी—भट्टिवारिण ! जह् अम्मे ओवारिदा दाव पदे
पेक्त्रह, मा णाम तुमम्पि एत्वं विद्धा ।

मर्द्वारिके ! यथाऽऽवामपवारिते तावत् एनं पश्यावः, मा
नाम स्वमप्येतेन दृष्टा ।

व्यत्राकृता=व्यक्रम्-प्रकटितम् आकृतम्-शान्तरीऽभिप्राय-विलासौ-
पालम्भरूपः, मया, तथाभूता, चिरमितमनोमन्युः=चिरमित-दूरीकृतः
उपस्थितं मा दृष्ट्वेति शेषः, मनस, मन्यु-कौषः, मया तादृशी, रुदती=
अधुणि मुच्यती, [प्रियाऽद्वयमजन्तकौपस्य प्रियदर्शने भाति ह्येदममेन
रोदने परमवमानम्-इति निदर्शनं,] प्रिया=मलयवती, मया=जीमूतवाहनेन,
दृष्टा=साक्षात्कृता, स्वप्न इति शेषः । दरिणीवृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—

‘रमयुगद्वयैर्नीं श्रं श्लो गी यदा हरिणीं तदा’ ॥६॥

विचिन्त्य=नायकोक्तं विचार्य । का पुनरिति-एषा=या एतेन मद्-
बलमेन दृष्टा, सा का भविष्यति ? न खलु मदितय भवेत् इति तस्या
गूढामिषन्धिः ।

मर्द्वारिके इति-यथा=येन प्रकारेण, आवाम्, अपवारिते=
रक्षाशौचपादपेन श्रान्तहिते रात्रौ, एतम्=चन्द्रवक्त्रभजनम्, जीमूतवाहनम्,
दीर्घं निःश्वासं छांदसीं, अपने पंक्तिं मुस को बाँधे हस्तकमल पर रखे
हुए मैंने अपनी प्रिया चेटी हुई देखी थी । यद्यपि उसने अपने मन के रोष को
रोका हुआ था, तथापि भौंहों की हलकी फटकन से उसके हृदय का मात
स्पष्ट श्राव होता था ॥६॥

तो इसी चन्द्रकान्तमणिशिला पर बैठी है ।

नायिका—(सोचकर) मला, वह कौन होगी ?

चेटी—रात्रुभाती ! जैसे हम छिपी हुई इतकों देख रही हैं, यदाचित्
रखने भी आपको इसी प्रकार देख लिया रहे ।

नायिका—जुज्जइ पदं । किं पुण्य पण्यत्रकुविदं पित्रजर्ण
हिअण करिअ मन्तेदि ।

युज्यत एतत् । किं पुनः प्रणयकुपितं प्रियजनं हरये
कृत्वा मन्त्रयते ।

चेटी—मा ईदिसं आसङ्गं करेहि । पुणो वि दाव सुणस ।
मा ईदशीमाशङ्गां कुरु । पुनरपि तावच्छृणुषः ।

विदूषक—[आत्मगतम्] अहिरमदि एसो एदाए कहाए ।
भोदु, एदं एव से चहाचइस्सं । [प्रकाशम्] भो वअस्स ! तइ
पठएणा तुए किं भणिदा ।

अभिरमत एव एतया कथया । भवतु, एतदेवास्य बर्ध-
यिष्यामि । भो वयस्य ! तथा प्ररुदिता स्वया किं भणिता ।

पश्याथः, एवम्—तथैव, एतेनै स्वमणि, मा नाम दृष्टा=न खलु साक्षात्
कृता, भवे, अय भाव—यथा पादपान्तरिहताभ्यामावाग्यामय हरयते,
तथैव त्वमपि क्वचिदन्तरिहितेन एतेन दृष्टा भवेरिति ।

युज्यत इति—सभवत्येतदित्यर्थः । किमिति—पुन शब्दरबोधे, किन्तु
इत्यर्थः । हृदये कृत्वा=उदिरयेत्यर्थः । मन्त्रयते=आलपति । किन्त्वय
जन प्रणयकुपिता काचन श्रियामुदिरय आलपतीति शब्दार्थः । कदाचिदव
मदतिरिक्ताया कस्याचनान्यस्यामनुरक्त इति नायिकाया गूढाराद्धा ।

मेति—ईदशीम्=मदन्यस्यामनुरक्तोऽयम्, इत्येवभूताम् । पुनरपीति-
विशेषनिर्णयायेति शेषः ।

अभिरमत इति—अभिरमते=प्रीतिं प्राप्नोति । बर्धयिष्यामि=
प्रभोक्षरपरम्परयेति शेषः । भो वयस्येति—स्वप्ने दृष्टा रुदता स्वप्रिया
प्रति त्वया निमुक्तमिति भावः ।

नायिका—हो सकता है । किन्तु यह प्रेम में रुठी हुई किस प्रियता
का लक्ष्य करके कह रहा है ?

चेटी—पेसी शका मत कर । फिर से सुन लेती है ।

विदूषक—(मन में) यह इस प्रसन्न से प्रसन्न होता है । अच्छा,
इसी प्रसन्न को आपे बदलता हूँ । (प्रकट में) हे मित्र ! उस प्रकार रोती हुई
को आप ने क्या कहा ?

नायकः—वयस्य ! इदमुक्ता—

निष्यन्दत इवानेन मुखचन्द्रोदयेन ते ।

एतद्वाप्याम्बुना सित् चन्द्रकान्तशिलातलम् ॥७॥

नायिका—[सरोपम्] सुदं एदं चउरिए ! अरिथि किंपि
अदो धरं सोदव्यं । [सावम्] एहि गच्छह्य ।

श्रुतमेतच्चतुरिके ! अस्ति किमप्यतः परं श्रोतव्यम् । एहि
गच्छावः ।

चेटी—[हस्तेन गृहीत्वा] भट्टिदारिए ! मा एवं । जेण सुवं
दिद्वा, सो अएणं उहिसिअ एवं भणिसिदि ति ए मे हिअअं
पत्तिआअदि । ता कहावसाणं दाव पडियालह्य ।

भट्टिदारिके ! मैवम् । येन त्वं दृष्टा, सोऽन्यामुद्दिश्यैवं भणिष्य-
तीति न मे हृदयं प्रत्येति । तत् कथावसानं तावत् प्रतिपालयावः ।

निष्यन्दत इति—वाप्याम्बुना=[वाप्यमेवाम्बु वाप्याम्बु, तेन] अथु
जलेन, सित्तम्=उदितम्, एतत्, चन्द्रकान्तशिलातलम्=चन्द्रकान्त-
शिलाया, तलम्=पृष्ठम्, अनेन, ते=तव, मुखचन्द्रोदयेन=मुखमेव चन्द्रः
तस्य उदय—उद्गम, तेन, निष्यन्दत इत्येव=प्रसवतीव । त्वजेप्रजलै-
शार्दीकृतमिदं चन्द्रमणिसिलतलं तथा भाति यथा मन्ये इदं स्वम्बुजचन्द्रोदयेन
जलानुद्गिरति इति भावः । चन्द्रोदये चन्द्रोपला- सवतीति कविसमयः । चन्द्र-
कान्तशिलाया जलसम्बन्धदर्शनाद् निष्यन्दोत्प्रेक्षा । सा च मुखचन्द्रोदयेनेति
रूपकानुप्राणिता । अनुष्टुप् छन्दः ॥७॥

सरोपमिति—अन्यनायिकासङ्गानुमानाद् रोपः ।

हस्ते गृहीत्वा=गच्छन्ती हस्ते गृहीत्वा निवार्यत्यर्थः । भट्टिदारिके

नायक—भिन्न ! मैने उसे यह कहा कि—

आसूओं से सींची हुई यह चन्द्रकान्तशिला मनो तरें इस मुखचन्द्र
के उदय होने से प्रवित हो उठी है ॥७॥

नायिका—(कोप से) चतुरिके ! सुना ! क्या इससे अधिक और भी
कुछ सुनने की आवश्यकता है ? (आसू मार कर) चलो, चलो ।

चेटी—(हाथ पकटकर) राजकुमारी ! ऐसा न करो । मला जिसने
आपको देस लिया हा, वह किसी और की ओर सेनेत करने ऐसा कहेगा, यह
बत मेरा दिल नहीं मानता । इसलिये प्रसन्न की समाप्ति तक तो प्रतीक्षा करें ।

नायकः—वयस्य ! तामेवास्यां शिलायामालिख्य तथा चित्र-
गतयात्मानं विनोदयेयम् । तदित एव गिरितटांमन शिला
शकलान्यानय ।

विदूषकः—अं भवं आखुवेदि । [निष्क्रम्य प्रनिरय] भो
वयस्य ! तुष पक्षो वरलो आणतो, मण्डण इह पद्वदादो पञ्च
पण्णा आणीदा । ता आलिहदु भवं ।

यद्भवानाज्ञापयति । भो वयस्य ! त्वयैको वर्ण आह्वितः, मया
पुनरिह पर्वतात्पञ्च वर्णा आनीताः । तदालिखतु भवान् ।

इति-प्रत्येति=विश्वसिति । कथावसानम्=कथाया अन्तम्, प्रतिपाल
यावः=प्रतीक्षिष्यावहे, कथान्त यावद्द्रैव स्यात्तव्यमित्यर्थः ।

इदमत्र बोध्यम्—वियोगिना स्वप्रतिपत्तौ प्रियादर्शनादिभिर्विनोदोऽ-
न्यनाभिहित । तद् यथा—

वियोगावस्थासु शिवजनसदृशानुभवन ततश्चिरं कर्ण स्वपनसामये दर्शनमपि ।
तदङ्गसदृशानामुपनतवता स्पर्शनमपि प्रतीकार कामव्यथितमनसा कोऽपि कथित

तत्र स्वप्रदर्शनं पूर्वं वर्णितम् । इदानीं नायकविदूषकोक्तिप्रत्युक्तिरप्या
चित्रदर्शनं वर्णयितुमारभते—वयस्येति । तामेव=स्वप्रदृष्टा प्रियाम्, चित्र-
गतया=चित्ररूपेण स्थितया, विनोदयेयम्=तत्प्राप्त्युत्कण्ठा किञ्चिदिव
प्रशमय्य आत्मानं सतोषयेयम्—तद्विदित इति । इतः=अस्मादेव अन्तिक
स्थात्, मन शिलायाः=नागजिह्वाया भातुविशेषस्य, शकलानि-
खण्डानि ।

यद् भवानिति—यथा भवान् आज्ञापयति, तथा करोमीत्यर्थः । भो वय-
स्येति—वर्णकं=वर्णयति—रञ्जयति नीलपीतादिरूपमुत्पादयतीति वर्णकं

नायक—मित्र ! (जी चाहता है) इस शिला पर उसी कान्चित्र खींच
कर उस चित्रमयी प्रिया से जी नहलार्कें । तो इसी पहाड़ पर से मैंने सिले से
दुकड़े उठा लात्रो ।

विदूषक—जो आप की आज्ञा । (बाहर निकलकर और प्रवेश कर
मित्र ! आप ने तो एक ही रंग के लिये कहा था पर मैं यहाँ पर्वत से
पाँच रंग ले आया हूँ । अब आप चित्र खींचिए ।

१ 'मन शिला मनोयुता मनोहा नागजिह्वा' इत्यमर । २ 'मि
राकलक्षणे वा' इत्यमर ।

नायकः—चयस्य ! साधु कृतम् ।

[रूढ़त्वा शिलायामालिखन् सरोमात्रम्]

सखे ! पश्य पश्य,

अङ्घ्रिष्टबिम्बशोभाधरस्य नयनोत्सवस्य शशिन इव ।

दयितामुखस्य मुखयति रेखापि प्रथमच्छेपम् ॥८॥

[आलिखति]

रत्नधातुः (रत्न इति भाषायाम्) एकं पद्यमन शिलास्यः, आञ्जसः= आनेतुम् आदिष्टः, पञ्च=पञ्चवर्णवन्त, पञ्चसंख्यानाः, यर्णाः=वर्णकाः ।

नायकश्चित्रमण्डलात्पौत्रं मय्य एव विदुषकं संबोधय तत् प्रशंसति—अङ्घ्रिष्टे-
ति । अङ्घ्रिष्टबिम्बशोभाधरस्य=[अङ्घ्रिष्टं बिम्बम्, अङ्घ्रिष्टबिम्बम्,
तस्य शोभेव शोभा यस्य सः—अङ्घ्रिष्टबिम्बशोमः—‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य
बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च’ इत्यनेन गमातोत्तरपदलोपी, सादसोऽधरो यस्य सः,
तस्य] अङ्घ्रिष्टम्—हस्तस्पर्शादिनानुपहृतम्, यद् बिम्बम्—बिम्बफलम्, तद्वत्
शोभा—अन्तिर्गस्य सादरा, अधर—ग्रभरोष्ठो यस्य सादरास्य, चन्द्रपक्षे—
अङ्घ्रिष्टा—नेपावरणादिनानुपहृता, या बिम्बस्यै—मण्डलस्य, शोभा, तस्याः
शः—धारकः [धरति पयाद्यच्] तस्य, नयनोत्सवस्य=नयनयोदरसवस्य—
नयनानन्दकरस्य, [मुखे चन्द्रे चोभयत्र समानम्] अत एव शशिन इव=
चन्द्रमस इव, स्थितस्य, दयितामुखस्य=दयितायाः—प्रेयस्याः पूर्वं वेषता-
यतने पश्चात् स्वप्ने च साक्षात्कृतायाः, मुखस्य—आननस्य, स्मारिका, प्रथम-
दृष्ट्या=प्रथममवलोकिता [इतः पूर्वं कदापि केनाप्यनालिखितात्वाद् दर्शनस्य
ग्राह्यम्], चन्द्रपक्षे—शुक्लपक्षद्वितीयार्थां प्रथमं साक्षात्कृता, तत् पूर्वमभाव-
स्याप्रतिपदोश्चन्द्रस्थादर्शनाद्—दर्शनस्य ग्राह्यम् । इयम्=मयाऽऽलिखिता,

नायक—मित्र ! अच्छा किया । (रंग लेकर शिला पर चित्र खींचना हुआ रोमांच-पूर्वक) मित्र ! देख, देख ।

पके हुए बिम्बफल के समान सुन्दर ऊपर वाले और नयनों को आनन्द देने वाले प्रियतमा के मुख की रेखा की पहली झलक भी वैसी ही मुख-दायिनी है, जैसे सम्पूर्ण मण्डल से सुशोभित और शीशुओं को टटटक पकड़वाने वाले चन्द्र की पहली कला ॥८॥

(चित्र खींचना है)

विदूषकः—[सकौतुकं निर्वण्य] भो चञ्चल ! अप्यश्च फलं वि
एवं आलिङ्गीश्रुदिति अच्युरिभ्यं ।

भो वयस्य ! अप्रत्यक्षमप्येवमालिङ्ग्यत इत्याश्चर्यम् ।

नायकः—वयस्य !

प्रिया संनिहितैवेयं संकल्पैः स्थापिता पुरः ।

इत्था इत्था खिलाम्पेनां यदि तत्कोऽत्र विस्मयः ॥१॥

रेखा अपि, चन्द्रपक्षे रेखा=रेखाचरणी चलापि, सुखयति=हृदयमानन्द-
यति । यथा द्वितीयाया चन्द्रमसः कलामात्रमपि दृष्टिगोचरोभूतं प्रहारमा-
नन्दयति, तथैव दयितामुखचित्रस्यासमप्रस्थापीयं रेखा मे मन सुखयति ।

पूर्णापमालङ्कारः । शशी उपमानम्, दयितामुखमुपमेयम्, अक्रिष्टबिम्ब
शोभाभरत्वं नयनोत्सवत्वं च समानो भर्म, इवशब्द उपमानाचकम् । चित्ररेखा-
शाशिकलयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावः । यत्प्रतिकृते रेखापि चित्तं सुखयति
एतत् स्वयं कियत् सुखयेदिति वचनभङ्गाया अर्थापत्तिम्बजनद्वारा नायिकमुखस्य
सौन्दर्योत्तिरायो भ्यज्यते । आर्यावृत्तम् ॥७॥

आलिङ्गति=चित्रयतीत्यर्थः ।

भो वयस्येति—अप्रत्यक्षमपि=इदानीमसन्निधानेन चलुरगोचरोऽपि,
पद्यम्=अतिसाम्यवत् इत्यर्थः, आलिङ्ग्यते इत्यहो ते चित्रकलानैपुण्यमिति
भावः ।

नात्र किमप्याश्चर्यमिति प्रतिपादयति नायक —प्रियेति । संकल्पैः=नि-
न्तरघ्यानैः, पुरः स्थापिता=मदमे स्थिरीकृतेव, इयम्=मद् हृदयसनाभि-
ष्ठिता, मम प्रिया=मलयगती, संनिहितैश्च=अस्तिकस्यैव, अस्ति न दूरे,
हृदयस्थिताया निरन्तरं चिन्त्यमानायाः कृते दूरत्वम्, इति भावः । यद्यपि
नाहित सा बहिरिन्दियजन्यप्रत्यक्षविषया तथापि मानसेन प्रत्यक्षेणाहं तां
सर्वदेव साक्षात्करोमीति गूढामिसन्धिः ।

विदूषक—(विस्मय-पूर्वक देसकर) हे मित्र ! उसके प्रत्यक्ष न होते
हुए भी ऐसा चित्र बनते हैं, यह आश्चर्य है ।

नायक—मित्र ।

संकल्प द्वारा सामने स्थापित की हुई प्रियतमा तो निकटवर्तिनी ही है ।
यदि उसी को देख देख कर मैं चित्र बना रहा हूँ तो इस में आश्चर्य की
क्या बात है ! ॥६॥

नायिका—[निश्चय साधु] चतुरिण् ! जादं खु कहावसाणं ।
ना एहि । अय्यमित्तावसुं दाव पेम्बह ।

चतुरिके ! जात रलु कयावसानम् । तदेहि । आर्यमित्रा-
वसुं तावत् परयावः ।

चेटी—[सविद्यादमात्मगतम्] हं जीविअणिरपेन्खो चिअ ले
आलापो । [प्रकाशम्] भट्टिदारिण् ! गदा एव तहिं मणोहरिअ ।
अदो कदाह भट्टिदारओ मित्तावसु इह एव आअच्छे ।

हं जीवितनिरपेत्त इवास्या आलापः । भर्तृदारिके ! गतैव
तस्मिन् मनोहरिका । अतः कदाचिद्भर्तृदारको मित्रावसुरि-
हवागच्छेत् ।

यदि, पनाम्—['द्वितीयाटीस्त्वेन - 'इत्यनेनान्वादेशे इदरान्दरस्यैनादेशे]
'गवनोपनीता मप्रियाम्, हृष्ट्वा हृष्ट्वा=पुन पुन साक्षात्कृत्य, लिखामि=
लेखनात् करोमि, तत्=तर्हि, अत्र=पुन पुनर्हृष्ट्वा चित्रलेखने, को
पेम्बयः=किमाश्चर्यम्, न कोऽपीत्यर्थ । निपुणास्तु चित्रकार सङ्घदेव
पृथा वस्तु, एतदलिकानैपुण्येन चित्रगुद्भासयन्ति, अह पुनरात्मन प्रिया
अन पुनरवलोक्य चित्रितामकार्यमिति नात्र किमपि विस्मयस्थानमिति भाव ।
स्वतुष्टुप् इत्य् ॥६॥

निःश्रुत्येति—प्रियारक्षितेत्यादिरूपया नायकोक्तया 'तोऽन्यप्रानुसत्र'
इति नायिकाया अत्र एव तस्मिन्नासाद्यपातयोर्हेतु । चतुरिके इति—कथाव
ज्ञानमप्यनुभूतम्, तेनापि महिचार एव समर्थितो भवति, यस्मात्तौ मदन्वत्या
स्याचिदवुरक्त । इमिति—इम् इति विषादस्रोतकमव्ययम् । अस्या =
अलपक्या, आलापः=स्वरव्याक्ति वचनभङ्गी वा, जीवितनिरपेत्त इव=
निर्गता अपेक्षा यस्य स निरपेत्त, जीविते निरपेत्त] जीविते-जीवने प्राणभारणे,
निरपेत्त-नि स्तुद इव, अनुभूयत इति शेष । अय भाव-अनया तात कथा
सानमिति श्लेषोक्तया भावमकथाया ध्वन्यवसान सूचितम् । अर्थात् स्वप्राण

नायिका—(निश्चास लेकर, आँसू भर कर) चतुरिके ! कथा समाप्ति
की हुई । इसलिये चला, आर्य मित्रावसु स मिल लें ।

चेटी—(दुःख से मन में) हूँ । इसकी बातचीत तो जीवन की धारा से
पारग्या सी प्रकट करती है । (प्रकट में) रत्नपुत्रि ! उसके पास तो
है ही है । इसलिये सम्भव है, आर्य मित्रावसु यहीं आ जायें ।

[तत प्रविशति मित्रावसु]

मित्रावसुः—आज्ञापितोऽस्मि तातेन । यथा—घत्स मित्रावसो ! कुमारो जीमूतवाहनोऽस्माभिरिद्वासप्रवासात् सुपतः क्षितः, तद् युग्योऽयं वरः । तस्मै वत्सा मलयवती प्रतिपाद्यतामिति । अहं तु स्नेहपराधीनतयान्यदेव किमप्यवस्थास्तरमनुभवामि । फुतः,

यद्विद्याधरराजवंशतिलकः प्राज्ञः सर्ता समतो

रूपेणाप्रतिमः पराक्रमधनो विद्वान् विनीतो युवा ।

रथागाध्यवसाय प्रकटित । इदानीं जीमूतवाहनस्यान्यानुरागेऽनया निधिनेयं प्राणान् धारयिष्यतीति भावः । तत्र=मित्रावसुसमीपे—तमानेतुमित्यर्थः । अनेन 'नासूचितस्य प्रवेश' इति नाञ्चनियमानुरोधेन भविष्यत्प्रवेशस्य मित्रावसो सूचनं कृतम् ।

अथ पूर्वसूचितं मित्रावसुं प्रवेशयति—ततः प्रविशतीति । आज्ञापित इति—आसप्रवासात्=आसभे—समीपे, वासात्—निवासात् । प्रतिपाद्यताम्=भूमिरूपेण दीयताम् । स्नेहपराधीनतया=स्नेह-भगिनी मलयवत्या वात्सल्यम्, तत्पराधीनतया—तत्परतन्त्रतया, अन्यदेव किमप्यवस्तुमशक्यमित्यर्थः, अवस्थान्तरम्=अन्यामवस्थामित्यवस्थान्तरम् [मयूरभ्यंसकादित्वात् समारा.] भिन्नामवस्थामिति भावः, अनुभवामि । यद्यपि मित्रा मलयवती जीमूतवाहनाय प्रतिपादयितुं निश्चितमाज्ञप्तं च, तथाप्यत्र त्वन विषये भगिनीवात्सल्यदोषात् 'स्नेहं यस्तु पापराज्ञी' इति श्लोकेन भविष्यदनिश्चयस्य निश्चिन्नामेव दशामनुभवामि—इति भावः ।

तदेवावस्थान्तरं सहेतु प्रतिपादयति—यद् विद्याधरेति । यद्यस्मात् कारणाद्, [अयं जीमूतवाहन], विद्याधरराजवंशतिलकः

(मित्रावसु का प्रवेश)

मित्रावसु—पिता ने मुझे आज्ञा दी है कि "बेटा मित्रावसु ! पढ़ने के कारण हम ने कुमार जीमूतवाहन को मली मौति परस लिया कि वह सुयोग्य वर है । इसलिये उसके साथ मलयवती का विवाह कर दो" पर स्नेह के कारण मेरी तो कुछ खीर ही दशा हो रही है । क्योंकि,

यद् (जीमूतवाहन) विद्याधर-राजकुल में श्रेष्ठ है, बुद्धिमान् है, अज्ञानों में सम्मानित है, अत्यन्त सुन्दर है, अति पराक्रमी है, विद्वान् ।

यथासूनपि सत्यजेत् कस्याया सत्त्वार्थमभ्युद्यत-
स्तेनास्मै ददत् स्वसारमनुला तुष्टिर्विपादश्च मे ॥१०॥

॥पराणाम्, राजकश-राजकुलम् [यत्र जाता विवाहपण्डा एवोऽभि-
व्यन्ते], तस्य तिलक-तिलकचन्मूर्धन्य, प्राञ्च.= [प्रकथ्येण जानानीति
।, प्रज्ञ एव प्राज्ञ, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्, अथवा प्रज्ञाऽस्वास्तीति प्रज्ञा-
त्वाद् 'प्रज्ञाधदा-'इत्यादिना मत्वर्थोयोऽण्] परिहृत, सत्ताम्=साधुजना-
म्, संमतः=माननीय, रूपेण=सौन्दर्येण ['प्रकृत्यादिभ्य उपसहयानम्'
एनेन वृत्तीया], अप्रतिमः=[न प्रतिमा-सादरय यस्य स] अनुपम,
रतिशयसौन्दर्ये इत्यर्थे, पराक्रमघन = पराक्रम-शौर्यमेव, घनम्-शक्ति
म्, यस्य तादृश, विद्वान्=धीर-विपस्त्वपि धैर्याद् अविध्यवमान,
नीतं = विनययुक्त, जितेन्द्रियश्च, युवा=तदणव, अस्ति । यच्च=यस्माच्च
। अमम्, करुणया=दयाया, सत्त्वार्थम्=[सत्त्वेभ्य इति सत्त्वार्थम्]
पिना हिताय, अभ्युद्यतः=[अभि, उद् इति उपसर्गौ, ताभ्या पराद्
इ क] उद्युक्त सन्, अद्यूनपि=प्राणानपि, सत्यजेत्=सत्यम्-अना-
भिन ज्ञात् [सभावनाया लिट्], प्राणिहिताय स्वात्तुज्जम्हताऽस्य न
, रागपि दुःख समास्येतेति भावः । तेन=उक्तेन हेतुद्वयेन, अस्मै=
मृतवाहनाय, स्वसारम्=भगिनी मलयवताम्, ददत्.=पत्नीरूपेण
दीच्छत, मे=मम, अनुला=निरतिशयेत्यर्थे, तुष्टिः=आत्मप्रीति-
। प्रसाद, विपाद = दुःख च, भवत इति शेषः ।

'कन्या वरवते रूप माता विश पिता भुतम् ।

वापवा कुलमिच्छन्ति मिश्रमिहारे जना ॥'

इवैतत्पराङ्गा चरेऽन्वेपणीया सर्वे गुणा जीमूतवाहने सन्त्येव । तथाहि-
प्राःप्रतिमो युवा चेत्यनेन तत्र रूपसम्पत्तिरुक्ता । पराक्रमघन इत्युक्त्या
य वीरत्वोपन्यासेन विषमपि सूचितम् । 'वीरभोग्या वसुन्धरा' इति वचनाद् ।

८ है, युवा है (सब कुछ है) । परन्तु वह जो दया से प्रभावित होकर
सी मी प्राणी के लिये अपने प्राण तक न्यौछावर कर सकता है, इस
रण इसे अपनी बहन देते हुए मुझे प्रसन्नता और दुःख (दोनों)
रह है ॥१०॥

* १ 'सन् साधो धीररास्तयो' इति मेदिनी । २ 'विद्वान् शानिनि
इति धरणि । ३ 'विनीतस्तु निस्तुते निर्वितेन्द्रिये' इति हेम ।

श्रुतं च मया । यथा—असौ जीमूतवाहनोऽग्रेव गौर्याथ
सम्बद्धे चन्दनलतागृहे वर्तते इति । तदेतच्चन्दनलतागृहम
यावत् प्रविशामि । [प्रविशति]

विदूषकः—[ससंभ्रममवलोक्य] भो यशस्व ! इमिणा पक्ष
देहि कदलीपत्रेण इमं चित्तगदं कम्म । एसो खु सिद्धसु
राओ मित्रावसु इह एव आश्रयो । कदाइ एसो पेम्मे ।

भो ययस्य ! अनेन प्रच्छादय कदलीपत्रेणैव चित्र
कर्म । एष खलु सिद्धयुवराजो मित्रावसुरिहैवागतः । कदापि
देव परयेत् ।

प्राज्ञ इत्यनेन भुरामुपहितम् । विद्याधरराजवंशतिलक इत्यनेन बराविष्णु
रुपन्यस्ता । अतो जीमूतवाहनस्याभीष्टितसर्वगुणसम्पन्नतया भगिनीपति
वरणे मित्रावसोर्निरतिशयसंतोष । परं परमकाव्यकोऽयं परहितान्
यासौ पितरवप्युपेक्ष्यासूनपि स्वान् तृणवदुत्सृष्टुं सर्वदैव सोत्साह । स क
चिन् परोपकाराय तन्मात्रावलम्बा मद्भगिनीमप्युपेक्ष्य स्वप्राणान् हस्त
तीति तस्य भगिनीपतित्वेन वरणे मित्रावसोर्विपादः । एतदेव मित्रावसोर्वि
पादोभयसंमिश्र पूर्वोक्तं किमप्यवस्थान्तरम् । अत्र तुष्टिहेतुभामनेकेषा निश्चित
अतुल्येति विरोधेन तुष्टेरतुल्यत्वं प्रतिपादितम् । विपादस्य त्वेक एव हेतु
सोऽपि संभाव्यमान एव ननु निश्चितः, इति न तस्यातुल्यत्वम् । एतेन जी
वाहनस्य नागशिशुरक्षोदेशेन करिष्यमाण गृहणाय स्वशरीरसमर्पणमपि द
त्तम् । अत्रैकस्मिन्नधिकरणे हर्षविपादयोर्विद्वद्युगयोर्वर्णनाद् विरोधः, क
भेदेन तदाभासत्वम् । तुष्टिविपादहेतूना तुष्टिविपादाभ्या क्रमेणान्वय
यथासंख्यमपि । 'यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकरथा समन्वयः' इति तल्लक्षणा
प्राज्ञो विद्वानिति पुनरुक्तवदाभासश्च । शार्दूलविकीर्तितं वृत्तम् ॥१०॥

गौर्याश्रमसम्बद्धे—गौर्या आश्रम—आयतनम्, तेन सम्बद्धेन
पार्श्ववर्तिनीत्यर्थः ।

मेने मुना भी है कि वह जीमूतवाहन यहाँ ही गौरी के मन्दिर से लगे
चन्दनकुज में है । यह चन्दनकुज है । मैं प्रवेश करता हूँ । (प्रवेश करता है
विदूषक—(धनराहत से देसकर) हे मित्र ! इस कले के पदों से
चित्र को छिपा दे । यह सिद्धों का मुनराज मित्रावसु यहीं आ पहुँचा है ।
कदाचिन् यह देख ले ।

[नायकः फदसीपत्रेण प्रच्छादयति]

मित्रावसुः—[उपस्थित्य] कुमार ! मित्रावसुः प्रणमति ।
 नायकः—[हृष्ट्या] मित्रावसो ! स्वागतम् । इह स्थीयताम् ।
 चेट्टी—भट्टिदारिण्ये ! आश्रयो तु एसो मित्रावसु ।

भट्टिदारिके ! आगतः उत्थेष मित्रावसुः ।

नायिका—हजे ! पियं मे । हजे ! पियं मे ।

नायकः—मित्रावसो ! अपि कुशली सिद्धराजो विश्वावसुः ।

मित्रावसुः—कुशली तातः । तातसंदेशेनैवास्मि त्वत्सका-
 हागतः ।

नायकः—किमाह तत्रभवान् ।

नायिका—सुणिएसं दाव किं तादेण संदिद्धं सि ।

श्रोण्यामि तावत् किं तातेन मंदिष्टमिति ।

मित्रावसुः—इदमाह तातः—अस्ति मे दुहिता मलयवती
 जीपितमियास्य सूर्यस्यैव सिद्धराजान्धपस्य । सा मया

मित्रावसो इति—विश्वावसुः=मित्रावसोः पितृ । तातसंदेशेनेति—
 यः पितृर्विश्वावसो, संदेश—कानिकम्, तेन । हेतौ तृतीया । सा तातदेशं
 येषुमित्यर्थः । किमित—तत्रभवान्=पुत्र्य ['त्रिपु तत्रभवान् पुत्र्य-
 पात्रभवानपि' इत्यमर], माननीयिन विश्वावसुना किं संदिष्टमित्यर्थः ।
 पतमिद्येत्यादि—मकलस्यापि सिद्धराजवरास्य प्राणवत्प्रियेत्यर्थः ।
 । जीपितसादृश्योपन्यासेन—मलयवत्वा सिद्धराजवरा एकन्यात्वम्,

(नायकः केले के पत्ते से ढाक देता है)

मित्रावसु—(पास आकर) कुमार ! मित्रावसु आपने प्रणाम करता है ।

नायक—(देखकर) मित्रावसो ! आपका स्वागत करता हूँ । यहाँ बैठिए ।

चेटी—राजकुमारी ! यह तो, मित्रावसु आ गया ।

नायिका—चेटी ! मैं बहुत प्रसन्न हुई ।

नायक—मित्रावसो ! सिद्धराज मित्रावसु कुशल तो हैं न ?

मित्रावसु—पिता जी स्व-कुशल हैं । जन्हीं का संदेश लेकर आप के
 यहाँ आया हूँ ।

नायक—माननीय महाराज ने क्या कहा है ?

नायिका—सुनूँ तो पिता जी ने क्या संदेश भेजा है ।

मित्रावसु—पिता जी ने यह कहा है—“मेरी एक मलयवती नाम

सुभ्य प्रतिपादिता, प्रतिगृह्यतामिति ।

चेटी—[निहस्य] भट्टिदारिष्य ! किं ए कुप्यसि दारिष्य !
मर्ददारिके ! किं न कुप्यसीदानीम् ।

नायिका—[सस्पृह ससज्ज शार्फामुखी स्थित्वा] हजे ! मा तुस्स ।
किं विस्सुमरिद्व वे एवस्स अण्णहिअअसण्ण ।

हजे ! मा तुप्य । किं विस्सुत त एतस्यान्यहृदयत्वम् ।

नायक —[अपवायं] वयस्य [सङ्कटे पतिता स्म ।

विरतिशयसौन्दर्याद्यनेकगुणत्वं, स्वपितृस्नद्वयस्य नात्यन्तप्रियत्वं द्योति-
तम् । सेति—एतारशी कन्या मया=स्वभारमनैव, सुभ्यम्, प्रतिपादिता=
वता । एतेनास्या अवरयस्वीकार्यत्वं सूचितम् । प्रतिगृह्यताम्=स्वाकिन्य
ताम् । अयाचितोपनता सर्वगुणभङ्गना गृहलक्ष्मीरिव नापेक्षणायेति भाव ।

विश्वाशमोर्षाधिकेन प्रसादमियानुभवन्त्यां नायिका विलोक्य विहसन्ती
चेटी ता परिहासपूर्वकमावष्टे—किं नेति । इदानीं=नीमूतवाहनाय स्वार्पण
सूचकपितृसदेशप्रवणकाले । किं न कुप्यसि=क गतस्ते क्रोध ? । हजे
इति—मा तुप्य=नात्र तुष्टे किमपि कारणं परगमाति भाव । मां
पत्नीरूपेण स्वीकर्तुं पित्रा मित्रावसुमुखन प्रार्थित एव स, न तु तेनायापि
स्वस्वीकृतिरवापि तत्स्वीकृतौ च मम सदेह एव । किमिति—एतस्य=
आमूतवाहनस्य, अन्यहृदयत्वम्=अन्मात्रुरागित्वम्, पूर्वानुभूतमिति शेष,
ते=तव विस्मृतम्, किम् ? । अपवायंति—पराव् प्रेरणार्थं । मित्रावसुर्न
शत्रुयादिति परावर्तने हेतु । वयस्येति—सङ्कटे=कठे कर्तव्यकर्तव्ययो
सदेह इति भाव । एकन सिद्धराजो विश्वावसुरात्मनमयाभारमनैवार्पयताति न
प्रसरति वाद् नकारमुच्चारयितुम् । अन्यतो देवतायतनस्वप्नयो माहात्कृताया
प्रेयस्या मम चेती ता विहाय नान्या स्वीकर्तुमादिशतीति न शक्नोमि निषेधे
मात्मन कर्तव्यमकर्तव्य वेति भाव ।

की कन्या है, आ इस सम्पूर्ण सिद्धराज वंश का मानो जीवन है । उसे मैं
आपको अर्पण करता हूँ, ग्रहण कीजिए॥ ।

चेटी—(हँस कर) राजकुमारी ! अब क्यों क्रोध नहीं करती ?

नायिका—(स्पृहा और रुजा से मुँह नीचा किये हुए) चेटी !
प्रसज मत हो । क्या तू भूल गई है कि इसका हृदय किसी और में लगा है ?

नायक—(अदृग एक और को) मित्र ! (मैं तो) सङ्कट में पड़ गया हूँ ।

विदूषकः—[अपवार्य] भो ! जानामि भवदो ए तं वज्रिश्च
अएणहिं चित्तं अहिरमदि सि । तद्द वि ज किञ्चि भणिश्च
बिसज्जीअदु एसो ।

भो ! जानामि भवतो न तां वर्जयित्वा अन्यत्र चित्तमभिरमत
इति । तथापि यत्किञ्चिद्गुणित्वा विसृज्यतामेपः ।

नायिका—[सरोपमात्मगतम्] हदास ! को वा एदं ए जानादि ।
हताश ! को वैतन्न जानाति ।

नायक.—मिश्राधसो ! क इव नेच्छेद्भवद्भिः सह स्थाप्य-
मिमं संबन्धम् । किन्तु न शक्यते चित्तमन्यतः प्रवृत्तमन्यतो
निवर्तयितुम् । अतो नाहमेनां प्रतिप्रर्हतिमुत्सहे ।

[नायिका मूर्च्छां नाटयति]

भो जानामीति—ताम्=देवतायतनस्वप्नसाक्षात्कृतम् । अभिरमते=
अदुरज्यति । तथापीति—यत् किञ्चिद् भणित्वा=येन केनापि मियेष्येति
भाव । एपः=मिनावयु । विसृज्यताम्=त्यज्यताम्, गन्तुमनुगन्तव्यतामिति
'भाव । विदूषकवचन ध्रुवा कोपाक्रान्ता नायिका मनस्येवाह-हताशेति । हता-
विनाशिता, आशा-जीमूतबाहनपाणिप्रहणरूपोऽघिताप, ममेति शेष, येन,
तस्योपने हताशेति रूपम् । हे हताश ! हे मदाशाविनाशिन् विदूषक !,
एतत्=यथा नायकाय दीयमान मदाशाविरुद्धमुपदेशम्, को वा न
जानाति=त्वादशास्य दुष्टस्यैतत् प्रायेण शगेव सभाव्यते स्मेति भाव । मिश्रा
धसो इति—भवद्भिः=प्रतिष्ठितसत्कृतोत्पद्युष्माभि, सहायै योगे कृतीया ।
स्थाप्यम्=स्तुतम्, इमं संबन्धम्=वैवाहिकसंबन्धम् । क इत्येव न-
श्चशब्दो वाक्यालङ्कारे । गवोऽर्पाच्छेदिति भाव । अन्यतः प्रवृत्तम्=एकत्र
प्रयत एव लग्नम्, चित्तम्, अन्यतो निवर्तयितुम्=अन्याभिमुखी-

विदूषक—(अलग एक ओर को) माई ! जानता हूँ कि उसका अतिरिक्त
और कहीं तुम्हारा जी नहीं लगता, वो भी कुछ न कुछ कहकर इसे बिदा करो ।

नायिका—(क्रोध से मन में) दुष्ट ! यह कौन नहीं जानता !

नायक—मिश्राधसो ! आप के साथ इस उत्तम सम्बन्ध को कौन नहीं
बाँदेगा । किन्तु एक और लगा हुआ चित्त दूसरी ओर नहीं मोटा जा सकता ।
इसलिये मैं उसे स्वीकार करने का साहस नहीं करता ।

(नायिका मूर्च्छा का अभिनय करती है)

चेटी—समस्ससदु समस्ससदु भट्टिदारिआ ।

समाशसितु समाशसितु भर्तुदारिका ।

विदूषकः—भो ! पराहीणो खु एसो । ता किं एदेण भण-
स्तेण । गुरुअणं से गदुअ अन्भत्येहि ।

भोः ! पराधीनः खल्वेषः । तत् किमेतेन भणता । गुरु-
जनमस्य गत्वाध्यर्थयस्व ।

मित्रावसुः—[आत्मगतम्] साधूकम् । नार्यं गुरुवचनमति-
कामति । एष गुरुजनोऽप्यस्मिन्नेव गौर्याश्रमे प्रतियसति ।
तथावद्गत्यास्य पित्रोर्मलयधर्तां प्रतिप्राहयामि ।

कर्तुं न शक्यते । एकस्या प्रेयस्या निरतिशयमनुरक्तस्य मे चेतसोऽन्यत्र
प्रवृत्तिरसंभवितीति भावः । एनाम्=स्वद्भगिनीं मलयवतीम्, प्रतिप्राही-
तुम्=उपयन्तुम्, पत्नीत्वेन स्वीकर्तुम् । विदूषके नायकस्यैवं स्पष्टं निषेधेन
निष्पन्नप्रार्थं तस्य (जीमूतवाहनस्य) गार्हस्थ्यमुखप्रवेशरूपं स्वाभिलाषं
जातान्तरायं मन्यान नायकोक्तमन्यथा योजयन् स्वयमेव मित्रावसुमाह—
भो इति । भोः=मित्रावसो !, एषः=जीमूतवाहन, पराधीनः=स्वपित्रधीन इति
यावत् । अयमभिप्रायः—भो मित्रावसो ! यदुक्तमनेन—अन्यत्र प्रवृत्तमित्यादि,
तेनायमभिप्रेति यत् पितृसेवाया प्रवृत्त मे मनस्ततो निवर्तयितुं न शक्यते
इति । तत् किमेतेनेति—तत्=तस्मात्, पितृसेवापरधोनस्यास्थ वचो न
त्वया बहु मन्तव्यम्, उवैच्छणीयम्—इति भावः । गुरुजनमिति—गुरुजनम्=
जीमूतकेतुमस्य पितरम् । यस्यस्य पिता जीमूतकेतुस्वद्भगिन्या एतेन
पाणिप्रदण्ण स्त्रीकुर्यात्सर्पमप्यवरयं ताशुपयच्छेदिति हृदयम् । साधूकमिति—
विदूषकोक्ते साधुवं समर्पयते—नायमिति । अयम्=जीमूतवाहन, गुरु-
वचनम्=पित्राज्ञाम्, नातिकामति=न लक्ष्यते । प्रतिप्राहयामि=
स्वीकारयामि पित्रोरिति संबन्धसामान्यपक्षी । पित्रेति भावः ।

चेटी—राजकुमारी । धीरज धरो, धीरज धरो ।

विदूषकः—माई ! यह तो परवश है, इसलिये इसके (पेसा) कहने से
क्या ? इसके पिता से जाकर प्रार्थना करो ।

मित्रावसु—(मन में) ठीक कहा । यह अपने माता-पिता का कहना
नहीं टारता । इसके माता-पिता भी इसी गौरी के मन्दिर में रहते हैं । अच्छा
तो जाकर इसके माता-पिता द्वारा (इससे) मलयवती को स्वीकार करवाऊँ ।

[नायिका समाश्रयिते]

मित्रावसुः—[प्रकाशम्] एवं निवेदितात्मनोऽस्मान् प्रत्या-
ख्यानः कुमार एव बहुतरं जानानि ।

नायिका—[सरोपम्] क्वं पञ्चफलाणलहुश्रो मित्रावसु
पुणो धि मन्तेदि ।

कथं प्रत्याख्यानलघुर्मित्रावसुः पुनरपि मन्त्रयते ।

[निष्क्रान्तो मित्रावसु]

नायिका—[गालमात्मनं परमन्ती] किं मम एदिणा दोष्म-
गाकलाहमलियेण अश्रन्तदुफसमाइणा अज्ज वि सरीरहृदपण ।
जाव इह एव रत्तासोअपाद्वे इमाए अदिमुत्तलदाए उच्च-
न्धिअ अत्ताणं वायादइस्सं । ता परं दाय । [प्रकाश मविलास-
रिमतम्] हजे । पेकर दाय मित्रावसु कूरं गदो थ वेत्ति । जेण
अहं इदो गमिस्सं ।

नायिका, समाश्रयिते=पैर्भयं यप्राति । कदाचिदभ्यर्थितोऽस्य पिता
ममैतेन पाणिमदृष्ट्वा स्वोद्वेगदित्याशीव धैर्यबन्धे कारणम् । पयमिति-
पयम्=पूर्वोक्तप्रकारेण, निवेदितेति=निवेदित-विरूपित, आत्मा-स्वात्म-
गताभिप्रायसर्वत्कर्ममलयवतीस्वीकरणरूप, यैस्ताभूताम् । अथवा निवे-
दित-तुभ्यमर्पित, आत्मा-आत्मयत् प्रिया मलयवती यैस्ताभूताम् ।
अस्मान्=स्वयमुपरिधत्ताम् सिद्धैवशांत्वानपि, प्रत्याख्यानः=निराकरणं,
कुमार एव=भवान् जीगृह्णन्वाह्न एवेत्यर्थः । बहुतरं जानानि=बहुज्ञोऽस्ति ।
गौस्तुगटोहिरियम् । अस्मरप्रत्याख्यानेन न भवता बहुतरं जानोचितमाचरितम्,
इति भावः । सरोपमिति—नायकेन मित्रावसो प्रस्तानम्य प्रत्याख्यानमेव
नायिकाया रोपस्य हेतुः । प्रत्याख्यानलघुः=प्रत्याख्यानेन-निषेधेन, लघु-
तिरस्कृत इति भावः । मन्त्रयते=भंगयते, नायकेन सहेति रोपः ।

(नायिका होश में आती है)

मित्रावसु—(प्रकट में) इस प्रकार हमारी प्रार्थना को दुहराते हुए
कुमार स्वयं बहुतरं हैं ।

नायिका—(शोक से) क्यों मित्रावसु तिरस्कृत होकर भी बातचीत
कर रहा है ?

(मित्रावसु ना प्रत्याख्यान) .

किं ममैतेन दौर्भाग्यकलङ्कमलिनेनात्यन्तदुःखभागिनाद्यापि शरीरहृत्केन । यावदिहैव रक्ताशोकपादपेऽनयातिमुक्कलतयोद्ब्रध्या-
त्मानं व्यापादयिष्यामि । तदेवं तावत् । इञ्जे ' परय तावन्मि-
त्रावसुर्वूरं गतो न वेति । येनाहमपीतो गमिष्यामि ।

चेटी—जं भद्रिदारिद्र्या आखवेदि । [कतिचित् पदानि गत्वा]
अएणादिसं से हिअअं पेन्खामि । ता ए दाव गमिहलं । इह
एव ओधारिदा पेक्खामि किं एसा पडियज्जदि सि ।

यद्गुर्वदारिकाज्ञापयति । अन्याहरामस्या इदं पर्यामि । तन्न
तावद्गमिष्यामि । इहैवापवारिता पर्यामि किमेवा प्रतिपद्यते इति ।

किमिति—दौर्भाग्यकलङ्कमलिनेन=दुर्भाग्य भाव इति दौर्भाग्य-
प्रियजनानुरागापन्नता ['दुर्भंगा पत्युरप्रिया' इत्यमर], तदेव कलङ्क-लाञ्छनम्,
तेन, मालिनम्-मलीमस दुर्दर्शनम् तेन, अत्यन्तदुःखभागिना=अत्यन्त-
निरतिशयम् दुःखम्-प्रियजनानुरागाप्राप्तिजन्य इत्यं, तद्गजति-प्राप्ति,
इति तथामूलेन, एतेन भाररूपेणैति भाव, शरीरहृत्केन=कृत्स्ितशरीरेण
['कृत्स्ितानि कृत्स्नै 'इति कर्मधारय], मम=मलयवला, किम्=किं प्रयोजन
सिध्यति, न किमपीत्यर्थ । यत् खलु शरीर प्रियमावर्जयितुमेव नालम्, धिक्
तच्छरीरम्, एसाज्यमेव तदिति-गूढाभिप्राय । यावदिति—उद्ब्रध्प=ऊर्ध्व
कराटे, बद्ध्वेत्यर्थ । अनया लम्बमानया, अतिमुक्कलतया=वासन्त्या
सतया ['अतिमुक्क पुण्ड्रक स्यात् वासन्ती माधवी जता' इत्यमर], व्या-
पादयिष्यामि=प्राणैर्विषयैश्चयिष्यामीत्यर्थ । अन्याहरामिति—अन्या-
हराम्=अन्मनिषम्, अपवारिता=अन्तर्हिता, प्रतिपद्यते=करातीत्यर्थ ।

नायिका—(ऑसू मरकर अपनी ओर देखती हुई) अब मेरे दुर्भाग्य-
रूपी कलङ्क से कलुषित, अत्यन्त दुःखी, इस निकृष्ट शरीर से क्या काम ?
इसलिये यहीं इस रक्त अशोक के वृक्ष पर इस अति-मुक्कलता से फाँसी लेकर
आरामहत्या कर लेती हूँ । अच्छा तो मैं ऐसा करती हूँ । (प्रकट में, विस्मय-
सहित मुस्कराहट के साथ) चेटी ! जग देसना, मित्रानस बूर निकल गया है
या नहीं, ताकि मैं भी यहाँ से चलूँ ।

चेटी—जो राजकुमारी की आज्ञा । (कुछ कदम चल कर) इस का
चित्त कुछ और ही तरह का देस रही हूँ, इपरिये मैं जाऊँगी तो नहीं, महीं
खिप कर देखता हूँ कि यह क्या करती है !

नायिका—[उत्थाय दिशो विलोम्य पाशं गृहीत्वा सासम्] मञ्ज-
चदि गौरि ! इह तुष ए किदो पसादो । ता अण्णस्सि पि दाव
जम्मे जह ए ईरिसी दुप्पवभाइणी होमि, तह करेहि । [कण्ठे
पारामर्षयति]

भगवति गौरि ! इह त्वया न कृतः प्रसादः । तदन्यस्मिन्नपि
तावज्जन्मनि यथा नेहसी दुःखभागिनी भवामि, तथा कुत ।

चेटी—[दृष्ट्वा ससभ्रमम्] परिस्ताअह परिस्ताअह । एसा
महिदारिआ उव्वग्धिअ अत्तारणं वायादेदि ।

परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एषा मर्तुवारिकोद्व्युत्थ्यात्मानं
व्यापादयति ।

नायकः—[समंभ्रममुत्थ] कासौ कासौ ।

चेटी—इअं असोअपादवे । इयमशोकपादवे ।

नायकः—[दृष्ट्वा सहर्षम्] कथं सैवेयमस्मन्मनोरथभूमिः ।

[नायिका पाणी गृहीत्वा लतापाशमाच्छिपन्]

उत्थायेत्यादि—पाशम्=बन्धनम् । भगवतीति—इह=अस्मिन्
जन्मनि । परित्रायध्वमिति—उद्वेद्य=शरोन कण्ठे बद्धयेत्यर्थः ।
व्यापादयति=प्राणैर्वियोजयति । कथमिति—सैव=स्वप्नादिषु साक्षात्
हता, अस्मन्मनोरथभूमिः=अस्माकं मनोरथस्य-अभिलाषस्य, भूमिः-
आश्रय-विषय इति यावत् । नायिकामिति-लतापाशम्=अतिमुहलता-
कृपं बन्धनम् । आच्छिपन्=तद्दृष्ट्वा आच्छिन्दन् ।

नायिका—(उठकर, चारों ओर देखती हुई पाश पकड़ कर रोते हुए)
भगवति गौरि ! तू ने इस जन्म में तो कृपा नहीं की । किन्तु दूसरे जन्म में तो मैं
इस प्रकार दुःख की मागिनी बनूँ, ऐसी कृपा करना । (गले में फाँसी टाँगती है)

चेटी—(देखकर, घबराहट से) बचाओ, बचाओ । राजकुमारी
फाँसी लगा कर आत्महत्या कर रही है ।

नायक—(अट से पास जाकर) कहाँ है वह ? कहाँ है वह ?

चेटी—यह अशाकनुस पर ।

नायक—(देखकर, प्रसन्नता से) ओहो ! यह तो वही है, जिसे मेरा
हृदय चाहता है । (नायिका का हाथ पकड़ कर पाश छीनता हुआ)

न खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कार्यमेवं
 अपनय करमेत पल्लवामं लतायाः ।
 कुसुममपि विचेतु यो न मन्ये समर्थं
 कलयति स कथं ते पाशमुद्धन्धनाय ॥११॥

नायिका—[लतापवनम्] हृदि । को एष खलु एतौ । [नायकं
 निरूप्य सरोप हस्तनासेषुमिच्छति] मुञ्च मुञ्च मे अग्गाहार्थं । को
 तुमं विचारेतुं । मरणे वि किं तुमं एव अभ्यर्थणीश्रो ।

हा धिक् । को नु खल्वेवः । मुञ्च मुञ्च मेऽप्रहस्तम् ।
 कस्त्वं निवारयितुम् । मरणेऽपि किं त्वमेवाभ्यर्थनीयः ।

न खल्विति—हे मुग्धे=बालस्वभावे सुन्दरि !, एवम्=पाशेन कयटं
 बद्ध्वा, साहसम्=सहसा आत्मव्यापादनरूप कर्म, न खलु न खलु,
 कार्यम्=नैव कर्तव्यम्, त्वेति शेष । नखलुराब्दयोर्द्विरुक्तिरत्यन्तानौ-
 पित्यसूचनार्था । आरमहस्याया मृजननिम्बितत्वादिति भाव । पल्लवा-
 भम्=पल्लवसदृशम्—किमलमकंगलम्, एतम्, करम्=अप्रहस्तम्,
 लतायाः=लतामकाशात् [अपादाने पञ्चमी], अपनय=दूरीकुर । लता-
 पाश मुञ्चेत्यर्थ । मन्ये=अहं जाने । यत्, यः, मे=नव, कर, कुसुमम् अपि=
 अत्यन्तमृदुल पुष्पमपि, विचेतुम्=अवचेतुम्—वृन्तात् श्रोत्रयितुम्, मुचि-
 पातत वा सप्रहीतुम्, न समर्थः=न शक्नु, स, ते कर उद्धन्धनाय=कण्ठ-
 मुद्धन्धुम् ['तुमर्थाच्च भाववचनात्' इत्यनेन चतुर्थी], परशम्=लतारूप
 बन्धनम्, कथम्=केन प्रकारेण, कलयति=धारयति, न धारयितुं समर्थ ।

यत्र लताकुसुममपि कठोरायते तत्र लतापाश कठोरामेतेत्यत्र किमु
 बह्व्यमिति कैमुतिकन्यायेनार्यान्तरप्रतीति काव्यार्थापत्तिरलङ्कार । मालिनी
 वृत्तम् । 'ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकैः' इति तल्लक्षणम् ॥११॥

नायिकोक्तं मरणेऽपीति—अभ्यर्थनीयः=प्रार्थनीय । जीवनाय त्वद-

ये मोली ! ऐसा साहस न कर और इस किसलय के समान कोमल
 हाथ को हता से हटा ले । मेरे विचार में यह तुम्हारा हाथ, जो फूल चुनने
 में भी असमर्थ है, कौसी लगाने के लिये पाश को कैसे पकड़े हुए है' ॥११॥

नायिका—(सहम कर) हाय ! यह कौन है ? (नायक को देख कर
 क्रोध से हाथ लुडाला चाहती है) छोड़ो, छोड़ो, मरा हाय ! तुम रोकने वाले कौन
 हो ? क्या मरने में भी तुम्हारी ही आज्ञा की आवश्यकता है ?

नायकः—नाहं मुञ्चामि ।

करुटे हारलतायोग्ये येन पाशस्तवार्पितः ।

गृहीतः सापराधोऽयं स कथं मुच्यते करः ॥१२॥

विदूषकः—भोदि ! किं पुण्ये से मरणव्यवसायस्स कारणं ।

भवति ! किं पुनरस्या मरणव्यवसायस्य कारणाम् ।

चेटी—[साकृत्] खं एसो एष दे पिअवअस्सो ।

नन्वेप एष ते प्रियवयस्यः ।

पेक्षाभूदिति मित्रावस्तुमुखेन त्वत्प्रार्थना कृता, परं न त्वयाभ्युपगता । इदानीं
मृत्युमभिकाङ्क्षन्त्यापि मया किं त्वमेव प्रार्थनीय ? अन्यनिरपेक्षे मरणे
न त्वाप्रार्थनमावश्यकमिति गृह्याभिसन्धिनाधिकार्या ।

हस्तामोचनदेतुमुपन्यस्यति नायक—करुठ इति । येन=येन करेण,
हारलतायोग्ये=हारलताया -भौक्तिकमात्रया , योग्ये=मुक्ताहारधारणोचिते
इत्यर्थे , तव=भवत्या , करुठे, पाशः=बन्धनम्, अर्पितः=दत्त , सः
सापराधः=कृतापराध इत्यर्थे [अपराधेन सह वर्तत इति तुल्ययोगे
बहुमीहि , सहसा सापेता], अयम्, करः=हस्त , गृहीतः=मया धृत
मन्, कथम्=केन हेतुनैत्यर्थे , मुच्यते=ख्यज्यते । यथा कश्चिद् राज-
पुरुषोऽपराधिनं निगृह्य न मुञ्चति तथैवाहमपि उद्बभूव ते प्राणान् वियोज-
यितुं यत्तमानं भापराधमिदं करं न त्यज्यामीति भावः । प्रस्तुतात् वृत्तान्ताद्-
प्रस्तुतराजपुरुषापराधितृप्तान्तप्रतीते समासोक्तिः । समासोक्तिलक्षणं यथा-
'समासोक्तिः परिष्फूर्तिं प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चैत्' । इत्तमनुष्टुप् ॥१२॥

भवतीति—अघति=चेत्या संबोधनम् । मरणव्यवसायस्य=
मरणे-प्राणत्यागे, व्यवसाय-निवृत्त्ये , तस्य । चेटपुङ्खे साकृत्तमिति-नाकृ-
तम्-आकृतम्-अभिभवस्तंन यदिति, सामिप्रायमित्यर्थः । नन्विति-एष
इत्यङ्गुल्या निर्देशः । एषः=पुर स्थित , ते, प्रियवयस्य एष=प्रियमित्र
जीमूतवाहन एवेत्यर्थः ।

नायक—मैं नहीं छोड़ूंगा ।

हार पहनने योग्य मले में जिसने पौसी की रस्ती ढाल दी हो, वह
अपराधी हाम पकटा हुआ कैसे छोटा जाय ? ॥१२॥

विदूषक—(चेटी से) श्रीमती जी ! इसके मरने के उद्योग का क्या कारण है ?

चेटी—(ताना मारते हुए) गद्दी तुम्हारा प्यारा मित्र ।

नायकः—[सानुशयम्] कथमहमेवास्या मरणकारणम् । न खल्वयमगच्छामि ।

विदूषकः—भोदि ! कहां चित्र । भवति ! कथमिव ।

चेटी—जा सा पित्र्यवधस्सेख्दे का वि हि अत्रवल्लदा आलि-
हिदा, ताए पक्खवादिखा एदेण पडिवादअन्तस्स धि मित्ताय-
सुणो एाहं पडिच्छिदे ति जादखिब्बेदाए इमाए एवं ववासिदं ।

या सा प्रियवयस्येन ते कापि हृदयवल्लभा आलिखिता,
तस्यां पक्षपातिना एतेन प्रतिपादयतोऽपि मित्रावसोर्नाहं प्रती-
ष्टेति जातनिर्वेदयानयैषं न्यवसितम् ।

नायकः—[सहर्षमागगतम्] कथमियमेवासौ विधवावसो-
र्बुहिता मलयवती । अथवा, रत्नाकरादृते कुतश्चन्द्रलेखा-
प्रसूतिः । कष्टं, मनाग्वाञ्छितोऽस्मि ।

सानुशयमिति—अनुशयः—अनुताप, तेन सहेति सानुतापमित्यर्थः ।
न खल्विवति—न जानामि, कुतोऽहमस्या अस्मिन् मरणव्यवसाये
निमित्तमभूत् । भवतीति—कथमियं=कथमयं हेतुरित्यर्थः । या
सेति—कापि=काचिदपि, अस्माभिरज्ञातपरिचया, हृदयवल्लभा=स्वहृद-
यप्रेयसी, आलिखिता=लिखिता । पक्षपातिना=भासकेन, प्रति-
पादयतः=ददत्, मित्रावसो [‘पष्ठी चानादरे’इत्यनादरे] स्वयं प्रतिपादयन्तं
मित्रावसुमप्यनादृत्येत्यर्थः । न प्रतीष्टा=न स्वीकृता । जातनिर्वेदया=जात-
उत्पन्न, निर्वेद=वैराग्यम्, वस्यास्तथाभूतया, प्रियतिरस्कृतं जीवनव्यर्थ-

नायक—(शोक से) क्या मैं ही इसके मरने का कारण हूँ । मैं नहीं
समझता, कैसे ?

विदूषक—श्रीमती जी ! सो कैसे ?

चेटी—‘वह जो तुम्हारे प्यारे मित्र ने अपनी किसी प्रियतमा का चित्र
बनाया है, उसके प्रेम के कारण इसने मुझे अस्वीकार कर दिया, यद्यपि
मित्रावसु स्वयं (मुझे) अर्पण कर रहा था’ इस कारण इसे वैराग्य हो गया
है और इसने ऐसा (मरने का) निश्चय किया है ।

नायक—(प्रसन्नता-पूर्वक मन में) अच्छा, यही वह विधावसु की
कन्या मलयवती है । अथवा टीक है, चन्द्रकला समुद्र के अतिरिक्त और कहीं
से उत्पन्न हो सकती है ? सेद है कि मैं कुछ धोके में रहा ।

विदूषकः—भोदि ! जह एवं, अणुवरज्जो दाणिं पिश्रवञ्च-
स्तो । अहय जह ए पत्तिआश्रदि, सञ्च एन गदुअ सिलादलं
पेक्खदु होदी ।

भवति । यद्येवम्, अनपराह इदानीं प्रियवयस्यः । अथवा
यदि न प्रत्येति, स्वयमेव गत्वा शिलातलं पश्यतु भवती ।

नायिका — [सहर्षं सलज्ज न नायक पश्यन्ती हस्तमाक्षेप्तुमिच्छति]
सुञ्च सुञ्च मे अग्गहस्यं । सुञ्च सुञ्च मेऽमहस्तम् ।

मिति स्वश्रीवने जातीदासीन्वेति भावः, अनया, एवम्=करुणे यथा वत्सा
स्वप्राणत्रियोजनम्, इययसित्तम्=निधितम् । सहर्षमिति—अस्ती=
मिनावशुना मद्य प्रतिपाद्यमाना । अथवेति—रत्नाकराद्=रत्नानामाकराद्-
रामुदात्, अस्ते=विना, समुद् परित्यज्येत्यर्थः, चन्द्रलेखाप्रसूतिः=चन्द्र-
लेखाया—चन्द्रकलाया, प्रसूति—उत्पत्ति । यथा चन्द्रलेखारूपस्य रत्नस्योत्पत्ति
कौस्तुभादिसर्वरत्नानामाकरात् समुदादेव जाता, नान्यस्माद्, तथेदमपि कन्या
रत्न सर्पगुणाकराद् विश्वावसैरेव जातमिति नात्र सदेह । अत्र रत्नाकरविश्वा-
वसोश्चन्द्रकलामलयदत्तोऽप्यपरस्पर विम्बप्रतिविम्बभावाद् दृष्टान्तः । दृष्टान्त-
लक्षणं यथा—‘चेद् विम्बप्रतिविम्बत्व दृष्टान्तस्तदलङ्कृति’ । मनाक्=
किञ्चिद्, यञ्चित्तः=विप्रलम्ब, अज्ञानेनेति शेषः । देवतायतनादिषु नैक्य सा
द्वारहता, मे हृदयप्रेयसीयमेव विश्वावसोर्दुहितास्तीति न भया विशातम् । अतएव
मिनावशुमह प्रत्याख्यातवान् । यदि भ्यस्तस्यम्, नैव प्रत्याख्यास्यमिति भावः ।

भवतीति यदि=चेद्, एवम्=या सेत्यादिना त्वदुक्त एव त्वद्भर्तृदारि-
काया मरणभयवशात् हेतु, तर्हि, इदानीम्, प्रियवयस्यः=अथ जीमूतवाहन,
अनपराह=अपराधरहित । [कर्तारिक्तान्तस्य नञा समास] अनेन शिलातले
त्वद्भर्तृदारिकाया एव चित्रमालिखितम्, तत्रैव चायमाश्रु, तदासक्ते-
नैवानन सा विद्यावशुकन्यायविज्ञाय मिनावशु प्रत्याख्यात इति भावः ।
यदीति—यदि न प्रत्येति=यदि मनुक न विश्वसिधि, तर्हि, पश्यतु=शिला-
तले लिखित चित्रमिति भावः ।

विदूषक—श्रीमती । यदि यही बात है तो अब मेरा प्यारा मित्र
निर्दोष है । यदि विश्वास न हो तो आप स्वयं चलकर शिलातल को देख लें ।

नायिका—(हर्ष और रुग्ण से नायक को देखती हुई हाथ छुदाना
चाहती है) छोड़ी, छोड़ी, मेरा हाथ ।

नायकः—[सस्मितम्] न तावन्मुञ्चामि, यावन्मया हृदय-
बल्लभां शिलायामालिखितां न पश्यसि ।

[सर्वे परिक्रामन्ति]

विदूषकः—[कदलीपत्रभषणीय] एसा से हिअअबल्लहा ।
एसास्य हृदयबल्लभा ।

नायिका—[निरुप्यापवार्य, सस्मितम्] चउरिए ! अहं विअ
आलिहिदा । चतुरिके ! अहमिवाल्लिखिता ।

बेटी—[चित्राकृति नायिका च निर्वर्ण्य] अट्टिदारिए ! किं
भणसि अहं विअ आलिहिदत्ति । एरिसं से सारिक्खं, जेण
ए आणीअवि किं वाच इह मणिसिलादले अट्टिदारिआए पडि-
यिअं संकअं, आहु तुअं आलिहिदत्ति ।

भर्तृदारिके ! किं भणसि अहमिवाल्लिखितेति । ईदरामस्य
सादरयं, येन न ज्ञायते किं तावदिह मणिरिलानले भर्तृदारि-
कायाः प्रतिविम्बं संक्रान्तम्, उत स्वमालिखितेति ।

चतुरिके इति—अहमिवाल्लिखिता—रूपेण नत्सदरया एवेद चित्र
मनेनालिखितमिति भाव । अथवा—इवशब्द राभावनायाम्, तथा संभाव्यते
यथानेनाहमालिखितेत्यभिप्राय ।

चित्राकृतिमिति—निर्वर्ण्य=दृष्ट्वा, चित्राकृतिनायिकाकृत्योर्दर्शनं तयो
साम्यपरीक्षायै । बेटी तयोरत्यन्त साम्य विलोक्याह—किं भणसीति—न त्वत्स-
दरयालिखिता, अपि तु स्वमेवाल्लिखितेति भाव । अथवा, किमत्र सभावनाया,

नायक—(मुस्कराकर) तब तक नहीं छोडूंगा जब तक तुम मेरे द्वारा
शिकारक पर बनाए हुए प्रियतमा के चित्र को देख न लेगी ।

(सब घूमते हैं)

विदूषक—(केले के पत्ते को हटाकर) यह इसकी प्रियतमा है !

नायिका—(देखकर, एक ओर दृष्टकर, मुस्कराती हुई) चतुरिके !
मुझ जैसी का ही चित्र सींचा गया है ।

बेटी—(चित्र तथा नायिका को देखकर) राजकुमारी ! क्या कहती हो—
मुझ जैसी का चित्र सींचा गया है ! इसमें तो ऐसी समानता है कि पता नहीं
लगता कि इस मण्डिशिला में तुम्हारी परछाईं दीख रही है या (स्वयं) तुम
ही चित्रित की गई हो ।

नायिका—[विहस्य] दुज्जर्णीकिदह्नि इभिणा इदं चित्तं
दंसअन्तेण । .
दुर्जनीकृतास्म्यमुनेर्व चित्रं दर्शयता ।

विदूषकः—भो ! णिव्वुत्तो दाणिं गांधव्वो विवाहो । मुञ्च
दाणिं से अग्गहस्सं । एसा का वि तुरिअतुरिअं आअच्छदि ।

भोः ! निर्युत्त इदानां गान्धर्वो विवाहः । मुञ्चेदानीमस्या
अग्रहस्तम् । एषा कापि त्वरितत्वरितंमागच्छति ।

[नायको मुषति]

वस्तुन तवैवेदं चित्रं नान्यस्या इति भावः । तदेवोपपादयति—ईदृशमित्यादि ।
तत्र चित्रस्य च, ईदृशम्=इत्थंभूतम्, सादृश्यम्=अत्यन्तं साम्यम्, अस्ति ।
येन सादृश्येन हेतुना, न ज्ञायते=न निर्धार्यते, किमिदं निर्मले बन्दुमणि-
शिलातले, संक्रान्तम्=प्रतिफलितम्, [दर्पणे मुखप्रतिबिम्बमिदं] तत्र
प्रतिबिम्बमस्ति, उत तत्र चित्रम् इति निवेतुं न शक्यत इति भावः ।

दुर्जनीति—अनेन मतिप्रयेण इदं स्वलिखितं मन्त्रिणं दर्शयित्वा, दुर्जनी-
कृता=दुर्जन्यं प्रापितारिम । चित्रदर्शनात् प्रामहमद्योषिषं यद्यमेव (जीमूत-
बाहनः) सापराधो वदयं मपित्रा प्रतिपाद्यमानामात्मन्यशुरह्ना मां प्रति-
प्रहीतुं प्रायाह्यातवानिति । परं वस्तुतो नायमपराध्यति । अयं तु मयि नितरा-
मशुरहो मद्दुर्विहङ्गयामसहमानो मां मणिशिलातले आतिरूप्य चित्रगतं
मां परयन् कथंविदात्मानं विनोदयति । चित्रदर्शनात्सहं जानामि यद्दमेव
सापराधा, वदस्मिन्नपराधे मयि निरतिशयानुरागिणिषु व्यर्थं कोपमकार्षम् ।
निर्मिमिसक्रोधप्रकटनेनाहमेवेदानीं दुर्जना जातेति भावः ।

विप्रलम्भानन्तरमेव संभोगस्य साधीयान्परिपोष इति सादित्पनिदः ।
तदुक्तम्—न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्रुते ।

कपायिते द्वि वछादौ भूयान् रामो विवर्धते ॥

अतो द्वितीयाद्यादारभ्येतः पूर्वन्तमभिलाषस्पृहादिदशकामदशावर्णनेन
विप्रलम्भं परिपोषं प्रापय्य संभोगं वर्धयितुमुपक्रमते—भो इति । निर्वृत्तः=

नायिका—(हंस कर) इसने मुझे निव दिसला कर अपराधिनी बना
दिया है ।

विदूषक—हो, अब तुम्हारा गान्धर्व विवाह हो गया । अब इनका हाथ
छोड़ दो । यह कोई जल्दी-जल्दी (शर) आ रही है ।

(नायक हाथ छोड़ देता है)

जह—अज एव मलयवदीप विवाहो । ता लहु एदं गेहिअ
आअच्छत्ति । सा एहि गच्छह ।

आज्ञप्तास्मि युवराजमित्रावसुना । यथा—अथैव मलय-
वत्या विवाहः । तल्लप्पेनां गृहीत्वाऽऽगच्छेति । तदेहि गच्छावः ।

विदूषकः—गदा तुवं दासीए धीए ! एदं गहिअ । पिअय-
अस्सेण उए इह एव अथिद्वं ।

गता त्वं दास्याः पुत्रि ! एतां गृहीत्वा । प्रियवयस्येन पुन-
रयंयासितव्यम् ।

चेटी—इदास ! मा मुनर । तुहाणं पि ह्वणं आअदं एव ।
इतारा ! मा त्वरस्व । युप्पारुमपि अपनकमागतमेव ।

[नायिका सानुपगं सत्तज्ज नायकं परमन्ती सपरिवार निष्क्रान्ता]

[नेपथ्ये वैतालिक पठति]

गतेति—परिहासोक्तिरियम् । गतेति गच्छतेरादिकर्मणि क, गन्तुमा-
रन्वेत्यर्थः । 'दास्या पुत्रि !' इत्यत्र 'पठया आकोशे' इत्यनेनाकोशार्थे
पठया अनुक्तं । त्वमितौ नायिकामात्मना सह नयसि । अस्मन्मित्रं पुन-
रिहैकाकिं वा विना विमनायमानं किं करिष्यति । विवाहस्तु ह्यरेव जायते ।
तन् कथमेकाकिर्ना मलयवत्येव नीयते, नायमपि इति भावः । इतायेति—
विदूषकेनामुष्टया चेद्व्यापि इतारीति विदूषकस्य ताकोशं सम्बोधनम् ।
युप्पारुम्=नव मित्रस्य लामृतवाहनस्येत्यर्थः । अपनकम्=[अत्यन्तदुर्गतेति
अपनकम्] आनन्दाधनद्रव्यम्—उत्कर्तनादि [आतेषिजन्ताल्लुदि, स्वार्थे
कप्रत्यये रूपम्, 'गलासावनुवमा च' इत्यनेन मित्त्वम्, यित्ता हस्व], आगत-
मेव=प्राप्तप्रायमेव, किमर्थमापुन्नीभवतीति भावः । अपनकं आनवेत्यपरे ।

अथ चूलिकयोद्वाहस्नानवेला सूचयितुमुपक्रमते—नेपथ्ये इति । चूलि-
कालक्षणं दर्शये यथा—'अन्तर्जवनिकासंस्थे सूचनायंस्य चूलिका' इति ।

विदूषकः—अरी दानी की छोफरी । तू तो इसे लेकर चल दी । श्रीर
मेरा प्यारा मित्र यहाँ ही रहेगा ।

चेटी—डुए । अधीर मत हो । तुम्हारे भी स्नान की सामग्री आ गई है ।
(रजा श्रीर प्रेम से नायक को देखती हुई परिवार-सहित नायिका का प्रस्थान)

(नेपथ्य में वैतालिक पढ़ता है)

[प्रविश्य]

चेटी—[सहर्षं सहसोपख्य] भट्टिदारिण । पडिच्छिदा तुषं
जीमूतवाहनस्य गुरुदि ।

भर्तृदारिके । प्रतीष्टा स्वं जीमूतवाहनस्य गुरभिः ।

विदूषकः—[कथन] संपुण्यो मणोरहो पित्रयश्चरुसस्त ।
अद्य असहोदीप । अहव य पदायं । [भोजनमभिनयन्] मम
एव यहाणस्त ।

सम्पूर्णो मनोरथः प्रियवयस्यस्य । अथवात्रभवत्याः । अधवा
नैतयोः । ममैव प्राक्षरणस्य ।

चेटी—[नाविकागुरिरय] आषसक्षि जुयराअमिचायसुणा ।

सम्पन्न । गान्धर्वः=अष्टाभा विवाहनामेकतम । कन्यावरयोऽभ्योन्यानुपग
जन्मो विवाहो पान्धर्व इत्युच्यते । तदुक्तं मनुना—

इच्छन्माऽभ्योन्यसयोग कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वं स तु विज्ञेयो मैथुन्य कामसभय ॥

एषेति—स्वरितस्वरिता=अतिशीघ्रमित्यर्थ । एतेन द्वितीयस्या-
श्वेत्या प्रवेश सूचित । भर्तृदारिके इति—प्रतीष्टा=स्वीकृता, स्तुपात्वे-
नेति शेष । गुरुभिः=मातापितृभ्यामित्यर्थ । सम्पूर्ण इति—मलयवती-
लाभेनेति भाव । अथवेति—अत्रभवत्याः=मलयवत्या, पतिरूपतया
जीमूतवाहनस्य लाभेनेति भाव । अथवेति—एतयोः=जीमूतवाहनमलय-
वत्यो । ममैवेति—मनोरथ सम्पूर्ण इति पूर्वेणान्वय । नानाविधभोजन
लाभसमावनयेति शेष ।

(प्रवेश करके)

चेटी—(प्रसन्नता से भट्टपट पास जाकर) राजकुमारी ! जीमूतवाहन
के माता पिता ने तुम्हें (स्तुपारूप से) स्वीकार कर लिया है ।

विदूषक—(नाचता हुआ) प्यारे मित्र का मनोरथ पूरा हो गया । नहीं
नहीं, इन (राजकन्या) का । अथवा दोनों का ही नहीं । (खाने का अभिनय
हो गया) ।

• मुझे आज्ञा दी है कि
• उसे के आ' । इसलिए

जह—अज एव मलयवदीप विवाहो । ता लहु एदं गेहिअ
आअच्छत्ति । ता एहि गच्छह ।

आज्ञप्तास्मि युवराजमित्रावमुना । यथा—अथैव मलय-
वत्या विवाहः । तल्लप्पेनां गृहीत्वाऽऽगच्छेति । तदेहि गच्छावः ।

विदूषकः—गदा तुवं दासीए घीए ! एदं गहिअ । पिअअ-
अस्सेण उण इह एव अअिदव्यं ।

गता त्वं दास्याः पुत्ति ! एतां गृहीत्वा । प्रियवयस्येन पुन-
रक्षेत्रासितव्यम् ।

चेटी—इदास ! मा तुवर । तुहाणं पि ह्यणअं आअदं एव ।
हताश ! मा स्वरस्व । युष्माकमपि स्रपनकमागतमेव ।

[नायिका सातुरागं सस्रज नायकं पश्यन्ती सपरिवार निष्क्रान्ता]

[नेपथ्ये वैतालिक पठति]

गतेति—परिहासोक्तिरियम् । गतेति गच्छतेरादिकर्मणि ॥, गन्तुमा-
रन्धेत्यर्थ । 'दास्या पुत्ति !' इत्यत्र 'घट्टया आकौशे' इत्यनेनाकौशार्थे
पठया अलुक् । स्वमितो नायिकामात्मना सह नयसि । अस्मन्मित्र पुन-
रिदृकाकि ता विना विमनायमान किं करिष्यति । विवाहस्तु द्वयोरैव जायते ।
तत् कथमेवाकिनी मलयवयेव नीयते, नायमपि इति भाव । हताशेति—
विदूषकेनाहुटया चेलाऽपि हताशेति विदूषकस्य साकौशं सम्योधनम् ।
युष्माकम्=तत्र मित्रस्य जीमूतवाहनस्तेत्यर्थ । स्रपनकम्=[स्रप्यतेऽनेनेति
स्रपनकम्] ज्ञानसाधनद्रव्यम्—उत्कर्तनादि [आतेण्जिन्ताएण्युदि, स्वार्थे
कप्रत्यये रूपम्, 'ग्लान्नावनुवमा च' इत्यनेन मित्त्वम्, मित्ता हस्व], आगत-
मेव=प्राप्तप्रायमेव, किमर्थमाकुलीभवसीति भाव । स्रपनकं ज्ञानवेलेत्यपरे ।

अथ चूलिकयोद्गाहज्ञाननेसा सूचयित्तुमुपकमते—नेपथ्ये इति । चूलि-
कालक्षणं दर्पणे यथा—'अन्तर्जवनिकासस्थे सूचनार्थस्य चूलिका' इति ।

विदूषक—श्री दासी की छोकी । तू वो इसे लेकर जल दी । और
मेरा प्यारा मित्र मर्दो ही रहेगा ।

चेटी—डूट ! अथीर मत हो । तुम्हारे भी ज्ञान की सामग्री आ गई है ।
(रजा और प्रेम से नायक को देखनी हुई परिवार-सहित नायिका का प्रस्थान)

(नेपथ्य में वैतालिक पढ़ता है)

वृष्ट्या पिष्टातकस्य द्युतिमिह मलये मेरुस्तुत्या दधान
सद्य सिन्दूरधूलीकृतदिवससमारम्भसन्ध्यातपशी ।

वैतालिक. = स्तुतिपाठक । [विंशधेन तासैन न्यनहरतांति विमोहे तेन
व्यनहरति' इति व्यवहारार्थे ठक्]

वृष्टयेति—इह=अरिमन्, मलये=गलयाचले, पिष्टातकस्य=पट
वासस्य ['पिष्टात पटवासक' इत्यमर], वृष्ट्या=वर्षणेन, मेरुस्तुत्याम्=
मेरुपुतिसदृशीम्, पीतामित्यर्थ, सुमेरो स्वर्णमयत्वाद्, द्युतिम्=शोभाम्,
दधान.=धारयन्-सम्पादयन् [विवाहादिमहोत्सवेषु हरिश्वादिपिष्टे पिष्टा-
तको निर्मागते । स च तदाना विनोदपरैर्लोकैर-योन्य विकार्यते-इति
लौकाचार । अत्रापि मलये पीतपिष्टातकचूर्णं सिद्धा अवाकिरन् । तेन
तस्य मलयस्य सुमेरोरिव शोभाऽजनि-इति भाव], सद्य = तत्क्षणमेव,
पिष्टातकवृष्टपानन्तरमेवेत्यर्थ, सिन्दूरधूलीकृतदिवससमारम्भस-
न्ध्यातपशीः=सिन्दूरस्य, धूत्या-धूपन सिन्दूरधूलिवर्षणेनेत्यर्थ, कृता-
विहिता, दिवससमारम्भस्य-प्रातःकालस्य, सन्ध्याया-सायंकालस्य च,
य आतप-धर्म, तस्य थी-शोभा येन तादृश [प्रातःपिष्टातकवर्षणा-
नन्तर रक्तसिन्दूरवर्षणेनात्र मलय उभयसन्धयो शोभा समदृश्यतेति
भाव], अथवा-सिन्दूरधूल्या, कृता दिवसारम्भेऽपि-प्रातःकालेऽपि, सन्ध्या
तपस्य-सध्याकालिकस्यारक्तस्य गर्मस्य, थी, येन तादृश इति व्याख्यात
व्यम् [प्रातःकालेऽपि तत्र मलये सिन्दूरवर्षणेन सध्याकालशोभा सम
जायतेति भाव] । क्वचित्तु 'धूलीकृत' इत्यस्य स्थाने 'दूरीकृत' इति पाठ ।
सिन्दूरेण-रक्तचूर्णेन ['सिन्दूर रक्तचूर्णके' इति भेदिना], दूरीकृता-तिर
स्कृता दिवसारम्भस्य-प्रातःकालस्य, सन्ध्यातपस्य च थी येन तादृश इति
तदर्थ, [तत्र मलयपर्वते पिष्टातकसिन्दूरवर्षणजनिता थी प्रभातसाय-
कालयो भिन्नमतिशेते स्मेल्यर्थ], सिद्धलोक = सिद्धाना समुदाय, चल-
चरणरखन्-नूपुरहावहृद्यैः-चला-चञ्चला, चरणा, तेषु रणन्त-

पीठे गुहाक (पिष्टातक) की नृष्टि से मलयपर्वत की शोभा को सुमेरु
पर्वत के समान बनाता हुआ, सिन्दूर चूर्ण के द्वारा प्रातःकाल में सायंकालिक
धूप की शोभा को उपदिष्ट करने वाला सिद्ध लोक चञ्चल चरणों के बजते
हुए नूपुरों की झनकार के कारण मनोहर नारियों के गीतों से आपके मनोरथ
की सिद्धि के लिये विवाह मङ्गल-दान की सूचना दे रहा है ॥१२॥

उद्गीर्तितङ्गनानां चलचरशरशन्नूपुरहादहृषे-

रुद्राहन्नानवेलां कथयति भवतः सिद्धये सिद्धलोकः ॥१३॥

विदूषकः—[आकर्ष्य] भो बभ्रस्स ! आभ्रदं ह्वयभ्रं ।

भो बधस्य ! आगतं स्तपनकम् ।

नायकः—[सहस्रम्] सखे ! यद्येवं, किमिदानीमिह स्थीयते ।

तदागच्छ । ततं नमस्कृत्य ज्ञानभूमिमेव गच्छावः ।

अन्योन्यदर्शनकृतः समानरूपानुरागकुलवयसाम् ।

केपांश्चिदेव मध्ये समागमो भवति पुण्यवताम् ॥१४॥

[निष्क्रान्तौ]

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

ध्वनन्त, नूपुर - मञ्जीराः ['मञ्जीरोऽङ्गी स नूपुरः' इति रमसः], तेषाम्, हाद - शब्द, तेन हृषे - हृदयहारिणिः, अह्वननाम् - सिद्धयुवतीनाम्, उद्गीर्तितैः = तारस्वरेणोच्चारितैर्गानैः [करणैः], भवतः = जीगूतनाहनस्य, सिद्धये = विवाहमङ्गलसम्पत्तये, उद्वाहज्ञानवेलां = उद्वाहस्य - विवाहसम्बन्धिन, ज्ञानस्य - अभिप्रेक्ष्य, वेलां - समयम्, कथयति = सूचयति ।

अन्यस्य भियोऽन्वेन धारणामभवात् सादरये पर्यवसानेन निदर्शनालङ्कार । एकदिग्भ्रमधिकरणे प्रातः सार्यकालिकयोर्विद्वयोः अयोर्दुर्गपत् प्रतिपादनाद् विरोधश्च । सादरयास्तु विरो उपरिहार । लौकिकाचारवर्णनात् स्वभावोक्तिरपि । अनुप्रासश्च । स्रग्धरा छन्दः । तल्लक्षणं यथा - 'स्रग्धर्याना प्रयेण त्रिसुनियतियुता स्रग्धरा वीर्तितेयम्' ॥१३॥

आकर्ष्येति - वैतालिकवाक्यमिति शेषः ।

अन्योन्येति - समानरूपानुरागकुलवयसाम् = समानम् -

विदूषक - (सुनकर) हे मित्र ! स्नान की सामग्री आ गई है ।

नायक - (प्रसन्नता-पूर्वक) यदि ऐसी बात है तो अब यहाँ ठहरने से क्या लाभ ? आओ, पिता जी को प्रणाम करके स्नान करने के स्थान पर चलो ।

मैं समझता हूँ कि, समान रूप, प्रेम, कुरु और आयु वाले विरले ही पुण्यवान् स्त्री पुरुषों का समागम एक दूसरे को देखने के अनन्तर होता है ॥१४॥

(दोनों का प्रस्थान)

तुल्यम्, अन्योन्यानुसूयमित्यर्थ, रूपम्-सीन्दर्यम्, अनुराग-परस्परप्रीति, क्लृप्तम्-वश, पय-अवस्था च येषां तादृशानाम्, केयांश्चिदेव=विरलानामित्यर्थ, पुण्यघृताम्=अस्मिन् पूर्वस्मिन् जन्मनि सुकृतं सञ्चितवताम्, यूनाम्, अन्योन्यदर्शनकृतः=अन्योन्ययोः, दर्शनेन-साक्षात्कारेण-तारामैत्रकेण, कृत-विहित, समागम-सयोगो भवति । इति मध्ये अप्रस्तुत-सामान्यवर्णनादप्रस्तुतप्रशङ्गा । तथा चैतादृशसमागमवयोर्जामूतकेतुमलय-चार्यो सीमान्मातिरायो व्यज्यते । आर्यावृत्तम् ॥१४॥

इति श्रीमदच्युतानन्दतनुजन्मश्रीपरमेश्वरानन्दशर्मकृतायां ब्राह्मविनोदिन्या
नागानन्दव्याख्यायां द्वितीयोऽङ्क समाप्त ॥१॥

तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति मत्त उज्ज्वलवेपथ्वपकहस्तो विटधेटश्च]

विट.—

विद्युत्तु जौ पिबद्द सुर जणस्त पिद्यसङ्गम च जौ कुण्ड ।

मह दे हो विद्य देवा यलदेवो कामदेवो अ ॥१॥

द्वितीयाङ्कान्ते जीमूतवाहनमलयवल्लोर्विवाहोपलक्षणेण सभोगमुपक्रम्य कैशिक्या वृष्ट्या तत्परिपोषयितुकामस्तदन्नतया हास्यरस किञ्चिद् वर्ययित्वा सुरापानोन्मत्त पानपात्रपाणि विट चेट च प्रवेशयति—तत इति । ततः= विदूषकनायकयोर्निष्क्रमणानन्तरम् । मत्त.=सुरापानेन आतमद, उज्ज्वल-
लक्षणेण.=उज्ज्वल -रोचमान, वेप -परिधान यस्य तादृश । चपकहस्तः= चपक -पानपात्रम्, हस्ते, यस्य स । कैशिक्या वृतेर्लक्षणा नाव्यशाले यथा—
या ऋक्षणेपथ्यविशेषविना छांसयुता या बहुवृत्तगीता ।
कामोपभोगप्रभवोपचारा ता कैशिकी वृत्तिमुदाहरन्ति ॥

तत्र सभोगलक्षणे यथा दर्शये—

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

यत्रानुरक्तावन्योन्य मभागोऽयमुदाहृत ॥

हास्यलक्षणे यथा—

हाममूल समाख्यातो हास्यनामा रमो बुधै ।

वेशाङ्गवेपथ्वकृत्वाद् वाच्यो हास्यस्य चोद्भव ॥

विटचेटी नायकस्य शृङ्गारे सहायभूतौ पुरुषौ । तदुक्त दर्शये—

शृङ्गारेऽप्य सहाया विटचेटविदूषकाया स्युः ।

भक्ता नमंस्तु निपुणा उपित्तवधूमानमपना शुद्धा ॥

विटलक्षणे यथा तत्रैव—

सभोगार्हानसपद् विटस्तु घूर्ण कलकदेरात् ।

वेशापचारकुशलो मधुराऽथ बहुमतो गोष्ठयाम् ॥

नित्य सुरापानिन कामासक्तस्य स्वस्य तादृशो एवैष्टदेवते निर्दिशति—
नित्यमिति । यः, नित्यम्=नरवश, सुराम्=मादिराम्, पिबति=प्रास्वा-
दयति, किं च, य, उल्लस्य=विरहविश्रुतिस्य चोक्तस्य, प्रियसङ्गमम्=
प्रियेण-दयितेन दयितया चेलर्य, [प्रिय प्रिया च, प्रियौ, 'पुमान् प्रिया'

सफलं खु मम सेहरअस्स जीविअं,
 वच्चत्थलग्गि दइआ दिव्खुप्पलवासिआ मुहे मइरा ।
 सीसग्गि अ सेहरओ खिअ चिअ सखिठआ जस्स ॥२॥

[परिस्सलर] अरे ! को मं चालेइ । [सहासम्] अबहसं
 षोमालिआ म पग्गिहसदि ।

नित्यं यः पिबति सुरां जनस्य प्रियसङ्गमं च यः करोति ।
 मम तौ ह्यावेश देवौ बलदेवः कामदेवश्च ॥१॥
 सफलं खलु मम शेखरकस्य जीवितम्,
 वक्षःस्थले दयिता दत्तोत्पलवासिता मुखे मदिरा ।
 शीर्षे च शेखरको नित्यमेव संस्थिता यस्य ॥२॥

इति पुन एकशेष । ताभ्या समागम इति विग्रह] सगमम्-सयोगम्,
 करोति=सपादयति, तौ=प्रसिद्धौ, बलदेवः=श्रीकृष्णामज, कामदेवः=
 मग्मथथ, ह्यावेश, नत्वाभ्या कश्चिदन्य, मम=विटस्य, देवौ=भाराधनायौ,
 स्त इति शेष । कमेयोक्तयो सुरापान-प्रियसङ्गमकर्तृत्वयो कमेण बलदेव
 कामदेवाभ्यामन्वयात् यथासक्यत्कार । गाथा छन्द ॥१॥

शेखरक इति विटस्य नामधेयम् ।

विट स्वजन्मसाफल्य समर्धयत—बल स्थल इति । यस्य, वक्ष-
 स्थले=उरसि, दयिता=प्रिया, मुखे=श्रानने, भीलोत्पलवासिता=नीलो-
 त्पलं-नीलकमलं, वासिता-सौरभ प्रापिता, मदिरा=मद्यम्, किञ्च शीर्षे=
 शिरसि, शेखरकः=पुष्परचित आपाठ ['शिलास्वापीउशेखरी' इत्यमर],
 नित्यमिय=सर्वदैवेत्यर्थ, संस्थिता=सनिहिता सन्ति, तस्य मम
 शेखरकस्य जावित सफलमिति पूर्ववाक्येनान्वयः । गाथा छन्द ॥२॥

(तत्पश्चात् उजळ कपडे पहने, प्याला हाथ में लिये मदमत
 विट और चेट का प्रवेश)

विट—मेरे जो दो ही देवता हैं—एक बलदेव जी, जो नित्य मद्य पीते
 हैं और दूसरे कामदेव, जो लोगों का अपन प्रेमियों से मिलान करते हैं ॥१॥

मुझ शेखरक का जीवन नास्तब में सफल है,

जिसके पास मैं तीनों सर्वदा रहते हैं—झाती पर प्रियतमा, मुझ में कमलों
 से मगन्धित मदिरा और शिर पर फूलों का मुकुट ॥२॥

अरे ! को मां चालयति । अवरयं नवमालिका मां परिहसति ।

चेटः—मट्टका ! खदाच आअदा णोमालिआ ।

भट्टक ! न तावदागता नवमालिका ।

विटः—[सरोपम्] पद्मपद्मे जेष्य मलअवदीयिवाहमङ्गलं
शिष्युत्तं । ता कोस इदाणि पमादे वि ण आअच्छदि । [मह-
पम्] अहच इमस्सि मलअवदीए यिवाहमङ्गलूसये सव्यो एव्व
यिअप्यणइणीजणसणाहो सिद्धयिआहरलोओ कुसुमाअरु-
प्याणे आयाणमोक्खं अखुहोदि । ता तहि एव्व णोमालिआ
मं उदिक्खमाणा चिट्ठे । ता तहि एव्व गमिस्सं । फीदित्तो
णोमालिआए विणा सेहरओ । [स्तलन् परिगामति]

प्रथमप्रहर एव मलयवतीविवाहमङ्गलं निर्वृत्तम् । तन्
कस्मादिदानीं प्रभातेऽपि नागच्छति । अथवा अमुष्मिन् मलय-
वत्या विवाहमङ्गल्लोत्सवे सर्व एव निजप्रणयिनीजनसनाथः
सिद्धविद्याधरलोकः कुसुमाकरोधाने आपानसौख्यमनुभवति ।

परिस्वल्पमिति—गुरामद्वरणादिति शेषः । प्रथमप्रहर इति—
निर्वृत्तम्=संजातम् । प्रियप्रणयिनीजनसनाथः=प्रिया-इष्टमिप्रादयः,
प्रणयिनीजना-प्रेयस्यः, तै, मनाथ-माहेतः । सिद्धविद्याधरलोकः=
सिद्धाथ विद्याधराथ, त एव लोक सिद्धविद्याधरलोक-मिदानी विद्याधराणां
न समूह इत्यर्थः, अथवा तेषां लोक इति विग्रहः, अनन्तानां सिद्धाना विद्या-
धराणां च तत्रोत्तमै विद्यमानत्वात् मध्ये समस्तः सिद्धलोको विद्याधरलोकश्च
तत्रोपस्थित इति भावः । कुसुमाकरोधाने=कुसुमानाम्, आकरः=खनि, न
एव उदानं तदिभन्, कुसुमाकरनाम्न्या पुष्पवाटिकायामित्यर्थः । आपानसौ-
ख्यम्=भापानम्-सुरापानगोष्ठी [“आपानं पानगोष्ठिका”इत्यमरः] तस्य सौख्यम्-

(लटकघाता हुआ) अरे ! मुझे कौन टिका रहा है ? (हँस कर) अवरय
नवमालिका मेरे साथ उठ्ठा कर रही है ।

चेट—स्वामिन् ! नवमालिका तो अभी आई ही नहीं ।

विट—(क्रोध से) मलयवती का विवाहोत्सव तो गत सायंकलः को ही
सम्पन्न हो गया था तो क्यों वर अब तक प्राप्त-रुद्ध होजाने पर भी नहीं आई ?
(प्रसन्नतापूर्वक) अथवा उसी मलयवती के विवाह के शुभ उत्सव में सभी

तत् तस्मिन्नेव नवमालिका मामुदीक्षमाणा तिष्ठति । तत् तस्मि-
न्नेव गमिष्यामि । कीदृशो नवमालिकया विना शेखरकः ।

चेट.—एवं उच्यते । पवित्रं भद्रं ।

एतदुद्यानम् । प्रविशतु भद्रकः ।

[उभां प्रविशत]

[ततः प्रविशति स्कन्धन्यस्तवस्त्रयुगलो विदूषकः]

विदूषक — सुदं मयः पित्रवञ्जस्सो कुसुमाञ्जुजाणं गमि-
स्सदिति । ता जाव तस्मिं एव गमिस्सं । [परिक्रम्य] एव
उजाणं, जाव पविस्सामि । [प्रविश्य अमरसंपात नाटयन्] कीस उण
एवे तुडुमहुअरा मं एव अभिहवन्ति । [आत्मानमाप्राप्य] भोडु,
जाणिदं मयः । ज मलञ्जदीए पधुजणेण जामाडुअस्स पिञ्ज-

आनन्दम्, अपेक्षमाणा=प्रतीक्षमाणा, उदीक्षमाणेति पाठेऽपि ॥ एवार्थः ।
नवमालिकेति—नवमालिकया=नवमालिकानाम्न्या मप्रियया, पक्षे
नवया-नवनिर्मितया, मालिकया-पुष्पमालया, विना, शेखरकः=शेखरक-
नामाह विट, पक्षे-शेखर-आपीडाक्य शिरोभूषणम् । कीदृशः=अशोभन
इत्यर्थः । अत्र प्रकरणेन नवमालिकाशेखरक-शब्दयोरभिधायस्तत्रामक-
व्यक्तिविशेषे नियन्त्रणेन, पुष्पमालापीडयो, ताभ्या सह नवमालिका-
शेखरकयोरुपमानोपभयभावस्य च व्यञ्जनया प्रतीतिः । यथा पुष्पमालया विना
आपीडो न शोभन, तथा नवमालिकया प्रयत्या विना शेखरको विटोऽप्यशोभन
इति भावः । तथा च शब्दशक्तयुद्धमनोऽभिधामूलकोऽत्रालङ्कारश्चानि । विनोक्ति
रलङ्कारः । स्कन्धन्यस्तवस्त्रयुगलं =स्कन्धे-असे, न्यस्तम्-स्थापितम्,
वस्त्रयो-वामसो, युगलम्-युग्मम्, येन यत्न वा तादृशः ।

सिद्ध निदाघर लोग अपनी अपनी प्रियतमाओं के साथ कामदेव के उद्यान में
मद्यपान का आनन्द ले रहे होंगे । तो नवमालिका भी वहीं मेरी प्रतीक्षा कर
रही होगी । इसलिये नहीं जाता हूँ । नवमालिका के विना शेखरक किस काम
का ? (लक्ष्मणदाता हुआ धूमता है)

चेट—यह उद्यान आ गया । स्वामी प्रवेश करें ।

(दोनों का प्रवेश)

(वन्दे पर वस्त्रों का जोड़ा लिये हुए विदूषक का प्रवेश)

वश्यस्सोचि सयहुमाणं वरणपट्टि विलिच्छामि । सन्तानकुसुम-
सेहरं च पिण्डम् । एसो अचादरो मे अणत्थीभूदो । किं दाणि
एत्थ करिस्सं । अह्व एदेण एव मलअवदीए सथासादो
सजेण रत्तंसुअजुअलेण इत्थिआ विअ लंवं लंवं परिहिअ
एत्तरोअकिदावगुएउणो गमिस्सं । पेअयामि दाव दासीएपुत्ता
दुट्टमहुअरा किं करिस्सन्ति चि । [तथा करोति]

श्रुतं मया प्रियवयस्यः कुसुमाकरोद्यानं गमिष्यतीति ।
तथायत्तत्रैव गमिष्यामि । एतदुद्यानम्, यावत्प्रविशामि । कस्मान्
पुनरेते दुष्टमधुररा मानेषाभिद्रवन्ति । भवतु, श्रावं मया ।
यन्मलयवत्या यन्धुजनेन जामातुः प्रियवयस्य इति सयहुमानं
वर्णकैर्विलिप्तोऽस्मि । सन्तानकुसुमशेखरं च पिण्डम् । एपोऽ-
त्यादरो मेऽनर्थाभूतः । किमिदानीमत्र करिष्यामि । अथवा

श्रुतमित्यादि—प्रियवयस्यः=नीमूलावाहन । अमरसंपातम्=
ध्रमरणा स्वत्वोपरि सपातम्-मपतनम् । कस्मादिति—मामेवाभि-
द्रवन्ति=मामेवानुमरन्तीत्यर्थ । ज्ञातमिति—कस्माद् हेतोरिति मधुररा
मामभिद्रवन्ति, इति मया ज्ञातमिति भाव । अमरसंपातहेतुं निर्दिशति—
यदिति—जामातुः प्रियवयस्य इति=मां जीमूलावाहनस्य प्रियमुहद
मवेत्यर्थ । वर्णकैः=सुरभिभी रचनद्रव्यै कुङ्कुमादिभि । सन्तानकुसु-
मशेखरम्=सन्तानस्य-देवदृक्विशेषस्य ['सन्तान कल्पवृक्षस्य पुंसि वा
हरिनन्दनम्' इत्यमर], उद्युमानि, तेषाम्-तन्निर्मितमित्यर्थ, शेखरम्-शिरौ-
गुणणम्, पिण्डम्=उदम्, मम शिरसीति शेष । [पिण्डमिति—अपि-
पूर्वाद् नद् धातो क्प्रत्यये रूपम्, अपिशब्दाकारस्य च—'वष्टि मागुरिरलोप-
मवाप्योरुपमर्गयो' इत्यादिश्लेषवार्तिनेन लोप] एष इति—एपोऽत्यादरः=
सुगन्धिरचनद्रव्यैर्मम लेपनम्, शिरसि च पुष्पशेखरस्य बन्धनम् । अनर्था-
भूतः=ध्रमरसंपातहेतुत्वाद् दुःखद इत्यर्थ । किमिदानीमिति—एतभ्यो

विदूषकः—मैंने सुना है, मेरा प्यास मित्र कुसुमाकर नामक उद्यान
में जायगा । अच्छा तो तब तब वहीं चलीं । (घूम कर) यह उद्यान आ
गया, प्रवेश करता हूँ । (प्रवेश करके, अमर का आग्रहण दिखाता हुआ)
ये दुष्ट भौर मेरे ऊपर ही क्यों धाता बोल रहे हैं ? (अपने आप को सूँघ

एतेनैव मलयवत्याः सकाशाद्भव्येन रक्तांशुकयुगलेन स्त्रीव लम्बं
लम्बं परिधाय उत्तरीयकृतावगुण्ठनो गमिष्यामि । पर्यामि
तावदास्याःपुत्रा दुष्टमधुकराः किं करिष्यन्तीति ।

चिटः—[निरूप्य सदर्थम्] अरे चेडअ ! [अद्गुल्मा निर्दिश्य महा
सम्] एसा खु खोमालिआ अहं चिरस्स आअदो ति कुचिदा
अवगुण्ठणं करिअ अण्णदो गच्छदि । ता कण्ठे गहिअ
पसादमि णं ।

अरे नेट ! एषा खलु नवमालिका अहं चिरस्यागत इति
कुपितावगुण्ठनं कृत्वान्यतो गच्छति । वत् कण्ठे गृहीत्वा
प्रसादयान्येनाम् ।

दुष्टमधुकरेभ्यो मोक्षस्य क उपाय कर्तव्य इति भाव । अथवेति—रक्तांशुक-
युगलेन=रक्ते-रक्तवर्णे, अशुक-वले, तयोयुगलेन युगेन । लम्बं लम्बं
(यथा स्यात् तथा) परिधाय=गदपर्यन्तमाःमानमाच्छाद्येत्यर्थ । इधितु
श्रीनेश विधायेति पाठ । उत्तरीयकृतावगुण्ठनः=उत्तरीयेण-उत्तरीय-
वलेण, कृतम्, अवगुण्ठनम्-मुखाच्छादनम् येन तादरा । पर्यामीति-
दास्याः पुत्रा इति तिरस्कारोक्तिः ।

एवेति—चिरस्य=विलम्ब्येत्यर्थ । अन्यन=अन्यस्या दिशि, कोप-
वशात्त मामभ्यागच्छतीति भाव । तदिति—कण्ठे गृहीत्वा=मालिङ्गप ।
प्रसादयामि=अनुनयामीत्यर्थ ।

कर) हौं, समझ गया कि मलयवती के सम्बन्धियों ने, जमाई का प्यारा मित्र
है, इसलिये आदरपूर्वक मेरे ऊपर रक्त मल दिया है और सन्तानक नामक
देनवृक्ष के पत्तों का सेहरा (मेरे सिर पर) बाँध दिया है । यह अधिक
मान मेरे लिये दु सदायी हो रहा है । तो यहाँ अरे क्या करें ! अथवा
मलयवती से मिले हुए इरी लाल जाँठ को स्त्री की माँति लम्बा लम्बा लटवता
हुआ परन कर डुपट से घूँघट निकाल कर खलता हूँ । देखें, अब यह दुष्ट मीरे
क्या कुछ करते हैं ! (जैसे ही करता है)

चिट—(दसकर प्रसन्नता से) अरे चेट ! (अँगूठी से सनेत्र कर के
हँसता हुआ) यह नवमालिका मेरे देर से आने के कारण रोष से घूँघट निकाल
कर दूरी आर जा रही है, इसलिये इसे गले लगा कर प्रसन्न करता हूँ ।

[सहस्रोपसृत्य कण्ठे गृहीत्वा मुखेन ताम्बूलं दातुमिच्छति]

विदूषकः—[मद्यगन्धं सूचयन् नासिकां गृहीत्वा परावृणुषुः]

अहं पक्षाणं महुश्चरणं मुहादो कहं वि परिष्णट्टो अणुस्त
दुष्टमहुश्चरस्त मुहे पडिदो हि ।

अहमेकेषां मधुकराणां सुरात् कथमपि परिभ्रष्टोऽन्यस्य
दुष्टमधुकरस्य मुखे पतितोऽस्मि ।

चिटः—कहं कोषेण परम्मुहीभूदा । [विदूषकस्य चरणावा-
त्मनः शिरसि कुर्वन्] प्रसीद् योमालिए ! प्रसीद् ।

कथं कोषेन पराङ्मुखीभूता । प्रसीद् नवगालिके ! प्रसीद् ।

[ततः प्रविशति धेरी]

चेटी—आणत्तहि भट्टिदारिआए मादाए—‘हन्जे योमा-
लिए ! कुलुमाअय्याणं गच्छिअ उव्याणपालिअं पल्लयिअं
भणाहि—अज्ज सयिसेसं तमालयाहिअं सज्जीकरेहि । मलअ-
यवीसद्विवेण जामादुपण पत्थ आअन्तव्वं ति’ । आणत्ता अ
मए पहयिआ । जाय रअणीविरहुक्कयिअं पिअयल्लहं
सेहरअं अणुणेतामि । [रप्त्वा] एसो सेहरओ । [सरोपम्] कहं
अणुणं कं पि इरियअं पसादेदि ।

अहमिति—एकेषाम्=अन्येषाम् [‘एके मुख्यान्मकेवलाः’ इत्यमरः]
कथमपि परिभ्रष्टः=केनापि श्चरणा (श्लेषपारणेन) मुक्तः ।
अन्यस्य=अन्यविषय, दुष्टमधुकरस्य=दुष्टस्य, मधुकरस्य=[मधु-सुरा,
करे-हस्ते यस्य तादाः] सततसुरसेविनः, मधुकर इति विदूष्यापि
पर्यायान्तरमिति श्रीशिवरामः । सुरादुर्गन्धेन पराङ्मुखं श्लेषेण विदूषकं कोषेन
पराङ्मुखा मत्याह—कथमिति ।

(भट्टपट उचक कर गले लगा कर मुह से पान देना चाहता है)

विदूषक—(मद्य की दुर्गन्ध के मारे नाक दबा कर मुँह मोड़ लेता
है) मैं एक प्रकार के मधुकरों के मुँह से किसी मौति छुटकारा पाकर के दूसरे
दुष्ट मधुकर (शराबी) के खंगुल में फँस गया हूँ ।

चिट—क्या कोष से मुँह मोड़ लिया ! (विदूषक के धँसो में अपना
तिर रस कर) मान जा, नवगालिके ! मान जा ।

(चेटी का प्रवेश)

आज्ञप्तास्मि भर्तृदारिकाया मात्रा—‘हञ्जे नवमालिके !
कुसुमाकरोद्यानं गत्वोद्यानपालिकां पल्लविकां भण—अद्य सवि-
शेषं तमालवीथिकां सञ्जीकुरु । मलयवतीसहितेन जामात्रात्रा-
गन्तव्यमिति’ । आज्ञप्ता च भया पल्लविका । यावद् रजनीवि-
रहोत्कण्ठितं प्रियवल्लभं शेखरकमन्विच्छामि । एष शेखरकः ।
कथमन्यां कामपि स्त्रियं प्रसादयति ।

विटः—

हरिहरपिदामहाणं पि गण्विदो जो ए जाणम् णमिदुं ।
सो सेहरओ चलखेसु तुज्जक थोमालिप् ! पइइ ॥३॥

आज्ञप्तेति—भर्तृदारिकायाः=मलयवत्या । उद्यानपालिकाम्=
उद्यानरक्षिकाम् । पल्लविकेति—उद्यानपालिकाया नाम । अद्येति—सविशे-
षम्=विशेषणैः=वर्षः । तमालवीथिकाम्=नीथिमार्गं, यस्या वीथ्या
उभयो पार्श्वयोस्तमालतटपट्टिर्भवेत्—सा तमालवीथिरित्युच्यते ।
उभाभ्या पार्श्वभ्यां तमालैरुत्तं मार्गमित्यर्थ । तमालतरविरचितं गृहविशेष-
मित्यपरे [‘वीथी पट्टी गृहाङ्गे च रूपघन्तरवमनो.’ इति मेदिनी],
सञ्जीकुरु=अवकण्ठपसारणेन परिपुष्ट-इत्यर्थ । [एजराब्दादयो
‘सञ्जीकुरु’ इति रूपम्], जामात्रा=जीमूनापादनेन । अत्र=उद्याने, तमाल-
वीथ्या वा । रजनीति=रजन्याम्=रनी, विरह-वियोग, मम नवमालि-
काया इति शेष, तेन, उत्कण्ठितम्=आतुत्कण्ठम् । अन्विच्छामि=मार्गयामि
कथमिति—अन्याम्=मदतिरिक्तम्, प्रसादयति=अनुनयति ।

हरिहरेति—गण्वितः=[गर्व संजातोऽस्य, शारदादिभ्य इतच्]
अहकारवान्, यः=शेखरक, हरिहरपितामहानामपि=[इन्द्र]
विष्णु-शिव-ब्रह्मणामपि, [सम्बन्धमामान्ये पठ्यते], नन्तुम्=नमस्कारं

चेटी—राननुमाती कीमाता ने मुझे आज्ञा दी है कि—‘अरी नवमालिके !
कामदेव के उद्यान में जाकर पल्लविका मालिन को कह दे कि आज तमालवीथी
को विशेष रूप से सजा । मलयवती के साथ जमाई वहाँ आयेगे’ । मैंने पल्ल-
विका को आज्ञा दे दी है । मैं अब अपने रात के बिछोटे से उत्कण्ठित प्रियतम
शेखरक को ढूँढती हूँ । (देसहर) यह रहा शेखरक । (क्रोध से) हूँ ! किसी
और स्त्री को मना रहा है ?

हरिहरपितामहानामपि गर्वितो यो न जानाति नन्तुम् ।

स शेरकरकञ्चरणयोस्तव नवमालिके ! पतति ॥३॥

विदूषकः—शासीपुत्रमत्तपालत्र ! कुत्रो एत्य षोमालिञ्जा ।

दास्याःपुत्र मत्तपालक ! कुतोऽत्र नवमालिका ।

चेटी—[निरूप्य सस्मितम्] कदं अहं ति करिअ मदपरव-
सेण नेहरपण अय्यो असेओ पसादीअदि । जाच अलिअकोपं
करिअ तुये यि एदे परिहसिस्सं ।

कथमहमिति कृत्वा मदपरवशेन शेरकरकेण आर्य आत्रेयः
प्रसाधते । यावदलीककोपं कृत्वा द्वावप्येतौ परिहसिष्यामि ।

चेटः—[शेरकरकं हस्तेन चालयन्]

भट्टक ! मुञ्च मुञ्च । एवं ए होइ षोमालिञ्जा । एसा तु
षोमालिञ्जा लोशलचेहि एअणेहि पेस्सन्ती आअदा ।

कर्तुम्, न जानाति=नापठ्यते, नमस्कारं न करोतीति भावः । सः=
गर्वितया-प्रसिद्ध, शेरकरक=शेरकरकाख्योऽहं विट, हे नवमालिके=
तव=भवत्या, कञ्चरणयोः=पादयो, पतति=त्वञ्चरणान्निवन्दत इत्यर्थः ।
मया हरिहरादिभ्योऽप्यधिकं सम्मान्यमानया त्वया मयि कोपं सत्याज्य
इति भावः । पूर्वार्धे हरिहरपितामहानामनमस्कारे गर्विनन्वं हेतुरुपात्त इति पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गम् । मत्तपालक=मत्ताना पालक, संशोधने रूपम्,
मत्तपक, मत्तेषु प्रधानेत्यर्थः । कश्चित् 'मत्तपालक' इति पाठः ।

कथमिति—अहमिति कृत्वा=अहं नवमालिकाऽस्मि, इति कृत्वा-
शुद्ध्या, मदभ्रान्त्येत्यर्थः, मदपरवशेन=गुरुरागानजन्यमदपरार्थानतया-
मदकारणाद् अथविवेकेनैति भावः । आत्रेयः=विदूषक । अलीककोपम्=
अलीकम्-गृहा, कोपम्-क्रोधम् । एतौ=विटविदूषकौ ।

विट—जो गर्व के कारण ब्रह्मा, विष्णु, महेश की भी प्रशाम करना
नहीं जानता, वही शेरकर हे नवमालिके ! तेरे पाँवों पर रहा है ॥३॥

विदूषक—श्री नीच पियकट ! यहाँ नवमालिका कहाँ !

चेटी—(देखकर मुस्कराती हुई) क्या नष्ट में चूर शेरकर आर्य
आत्रेय को 'नवमालिका है' यह समझ कर मना रहा है ? तो मूठ-मूठ क्रोध
करके इन दोनों की हँसी उड़ाती हूँ ।

भट्टक ! मुञ्च मुञ्च । एतन्न भवति नवमालिका । एषा खलु
नवमालिका रोपरक्ताभ्यां नयनाभ्यां पश्यन्त्यागता ।

चेटी—[उपसृत्य] सेहरअ ! का खु हु पसा पसादीअदि ।
शेखरक ! का नु खल्हेपा प्रसाद्यते ।

विदूषकः—[अबगुणठनमपर्नाय] अहं मन्दभाभाप पुत्तो ।
अहं मन्दभाग्यायाः पुत्रः ।

विटः—[विदूषक निरूप्य] अरे कपिलमझडअ ! तुवं पि मं सेह-
रअं परिहससि।अरे चेडअ ! गह इमं । जाव सोमालिअं पसावेमि।
अरे कपिलमर्कटक ! त्वमपि मां शेखरकं परिहससि । अरे
बेट ! गृहाणेमम् । यावन्नवमालिकां प्रसादयामि ।

बेट.—अं भट्टओ आणयेदि । यद्धट्टक आज्ञापयति ।

विटः—[विदूषक विसृत्य चेत्या पदयो पतन्]

पसीद सोमालिप ! पसीद । प्रसीद नवमालिके ! प्रसीद ।

भट्टकेति—रोपरकाभ्याम्=रूपेण-रूपेण, रङ्गभ्याम्-ताम्रवर्ण
भ्याम् । शेखरकेति—प्रसाद्यते=अनुनीयते ।

अरे इति—कपिलमर्कटक ! =घृन्नवर्णवनर । । अपिचेतो हेरियम् ।
त्वमपि=माधारणो जन इति भाव , मां शेखरकम्=शेखरधारिण विद्याधि-
पतिं राज्ञ प्रीतिपात्रम् । कथं तवेदश दुःसहसमिति भाव । अरे
चेटेत्यादि—यावदह नवमालिकां ननुनयामि, तावन् त्व मे मन्परिहासापरा-
धिनमेतं गृहीत्वा तिष्ठेति भाव । चेट्याः=नवमालिकाया इत्यर्थे ।

बेट—(शेखरक को हाथ से हिलाना हुआ) स्वामिन् । छोड़ो, छोड़ो । यह
नवमालिका नहीं है । नवमालिका तो यह कोष से अँस टरकर किम हुए आ रही है ।

चेटी—(पस आकर) शेखरक ! यह किसे मना रहे हो ।

विदूषक—(दुपट हटा कर) मन्दभागिनी के पुत्र मुझ को ।

विट—(विदूषक का देखकर) अरे पीले बन्दर ! तू नी मुझ शेखरक
से झूठा करता है । अरे बेट ! पकट इसे, जब तक मैं नवमालिका को मना लूँ ।

बेट—ओ स्वामी की आज्ञा ।

विट—(विदूषक को छोड़ चैटी के पंखों पर उठा हुआ) मान जा,
नवमालिके ! मान जा ।

विदूषकः—एसो मे अपक्रमितुं श्रवसरो । [पलायितुमीदृते]
एष मे अपक्रमितुमवसरः ।

चेटी—[विदूषक यज्ञोपवीते गृह्णाति । यज्ञोपवीतं वृथ्यति]
कहिं कहिं कपिलमकडअ ! पलाअसि ।
क क कपिलमकडक ! पलायसे ।

[तदुत्तरीयेण गते बह्वाकर्षति]

विदूषकः—होदि शोमालिप ! पसीद । मोआयेहि मं ।
भवति नवमालिके ! प्रसीद । मोचय माम् ।

चेटी—[विदृश्य] जदि भूमिप सीसं णियेसिअ पावेसु मे
पडसि । यदि भूम्यां शीर्षं निवेश्य पादयोर्मे पतसि ।

विदूषकः—[श्लेषम्]

कहं राअमित्तं भविअ दासीप धीदे ! पावेसु वे पडिस्सं ।
कयं राजमित्रं भूत्वा दास्याःपुत्रि ! पादयोस्ते पतिप्यामि ।

चेटी—[अद्गुण्या तर्जयन्ती अस्मितम्] दाणं तुमं पाडइस्सं ।
सेहरअ ! उट्टेहि उट्टेहि । पसरणा खु अहं । [वरुणे गृह्णाति] एसो
जामापुअस्स पिअयअस्सो तुप खसीकिदो ! पदं सुणिअ
कदाइ भट्टारओ मित्तावस्स कुप्पे । ता आदरेण सम्माणेहिंयं ।
इदानीं त्वां पातयिप्यामि । शेररक ! उत्तिवोत्तिव । प्रसन्ना

एष इति—अपक्रमितुम्=पलायितुम् । यदीति—अस्य वाक्यस्य,
तदा त्वा मोचयिष्यामीति शेषः । अद्गुल्येति—तर्जयन्त्याद्गुल्येत्यर्थः । तर्ज-
यन्ती=मर्त्यमन्ती । इदानीमिति—पातयिष्यामीत्यस्य चचरणयोरिति शेषः ।

विदूषक—यह मेरे भाग जाने का अवसर है । (दौड़ना चाहता है)

चेटी—(विदूषक को यज्ञोपवीत से पकड़ लेता है । यज्ञोपवीत टूट जाता
है) पीले बन्दर ! कहीं भाग रहा है ? कहीं ?

(उसी के डुपट्टे से गटा बाँध कर खींचता है)

विदूषक—श्रीमती नवमालिके ! कृपा कर, मुझे छुड़ा दे ।

चेटी—(हँस कर) अतः पृथिवी पर सिर टेक भरे पाँवों पड़े तो ।

विदूषक—(श्लेष से) अरी दासी की छोकरी ! राजा का मित्र होकर
व्या तरे पाँवों पडूँ !

सत्त्वहम् । एष जामातुः प्रियवयस्यस्त्वया सलीकृतः । एतच्छ्रुत्वा
कदाचिद्भट्टारको मित्रावसुः कुप्येत् । तदादरेण संमानयैनम् ।

चिट्टः—अं णोमालिआ आणवेदि । [विदूषकं कण्ठे पृष्ट्वा]
अय्य ! तुमं पिअसंयन्धिअसि करिअ अयहसिदो । [धूर्णयन्]
किं सच्चं एव सेहरअो मत्तो, किदो परिहासो । [उत्तरीयं वतुं-
लीकृत्यासनं वदति] इह उवाविसडु संयन्धिअो ।

यत्रमालिकाज्ञापयति । आर्य ! त्वं प्रियसम्बन्धिक इति
कृत्वा अपहसितः । किं सत्यमेव शेररको मत्तः, कृतः परि-
हासः । इहोपधिरातु सम्बन्धिकः ।

वेदयुहो एष इति—जामातुः=जीमूतवाहनस्येति भावः । प्रियवयस्यः=प्रियमित्रम्, विदूषक इति भावः । सलीकृतः=तिरस्कृतः । भट्टारकः=राजा ['राजा भट्टारको देव' इत्यमरः] । एनम्=विदूषकम् । सम्मानय=सम्बन्धुमानय मसादयेत्यर्थः । आर्यं त्यमिते—हे आर्य ! विदूषक !, त्वम्, प्रियसम्बन्धिकः=प्रियस्य जामातुर्जागृतवाहनस्य, सम्बन्धिक ['सम्बन्धिन्' इतिशब्दात् स्वार्थे क] मित्रमिति यावत् । अथवा जामातृपत्न्यायतया प्रिय सम्बन्धिक, इति कृत्वा—इति विचार्य, अपहसितः=त्वया सह हास्यं कृतम्, जामातृपत्न्यायै महपरिहासं कियत एवेति न त्वया मनसि खेदं करणाय । धूर्णयन्=अक्षिप्त्वा विस्फार्य भ्रामयमित्यर्थः । किमिति—प्रभकाङ्कुरियम् नाह मत्त, इति भावः । कृत इति—मया तु केवलमवसरोचितं परिहासं कृतं इति भावः । उत्तरीयम्=उत्तरीयवस्त्रम्, वतुंलीकृत्यं=अवतुलं वतुलं कृत्वेति विग्रहः] विस्तृतं वस्त्रं सवेष्टयं वृत्ताकारं विधायेत्यर्थः ।

चेटी—(केगुली ॥ धमका कर मुस्कराती हुई) अभी तुम्हें मिराती हूँ । शेररक । उठ, उठ । मैं तेरे से प्रसन्न हो गई । (गले लगा कर) जमाई के इस धारो मित्र को तू ने डीठ किया है । सम्भव है, यह मुनकर भट्टारक मित्रावसु बुद्ध हो । इसलिये आदरपूर्वक इसका सम्मान कर ।

चिट्ट—जैसी भवमालिका की आज्ञा । (विदूषक को गले लगा कर) आर्य ! तू समझी का धारा है, इन्धिये तेरे से उपहास किया था । (भूमना हुआ) क्या सचमुच शेररक मदमस्त है ? केवल ठट्ठा किया था । (उपहास गान करके आसन देता है) समझी यहाँ बैठ जाये ।

विदूषकः—दिट्टिआ अवअदो विअ से मदघेओ । [उप-
विराति] दिप्रथापगत इवास्य मदवेगः ।

विटः—खोमालिए ! उवबिस तुमं एदस्स पस्सदो, जेण
दुबे वि तुल्ले समं सम्माणेमि ।

नवमालिके ! उपविरा त्वमस्य पार्श्वतः, येन द्वावपि युवां
समं सम्मानयामि ।

[चेटी विहस्योपविराति]

विटः—चेडअ ! सुपूरिदं खु एदं असअं करेहि अचछसुराया
चेटक ! सुपूरितं खल्वेतथपकं कुर्वच्छसुरया ।

[चेटः चपकमुन्नयन् पूरणं नाभ्येन करोति]

विटः—[स्वशिर-शेखरात् पुष्पाणि गृहीत्वा चपके विन्यस्य जानुभ्या
पतित्वा नवमालिकाया उपनयन्]

खोमालिए ! पियिअ थोक्खिअ देहि एदं ।
नवमालिके ! पीत्वा थोत्तिआ देहोतम् ।

दिट्टिआ=गौगाग्नेत्यर्थः । अपगत इति—अस्य मदवेग -युरापान-
तन्वमदप्रमाद इत्यर्थः, अपगत इव—प्रायो नष्टः, इति प्रतीयत इति शेषः ।
प्रत्यथा वधमयमारानदानेन मां संभावयेदिति भावः । नवमालिके इति—
राश्वेतः=एकस्मिन् पार्श्वे [आद्यादित्यात् सार्यविभक्तिरुक्तमि], द्वावपि=विदू-
षकं नवमालिकां चेत्यर्थः । समम्=युगपत् । चेटक इति—चपकम्=पानपात्रम्
'चपकोऽथ्री पानपात्रम्' इत्यमरः । अचछसुरया=अच्छया-निर्मलया, सुरया-
मदिरयेत्यर्थः । चेट इति—उन्नयन्=ऊर्ध्वं कुर्वन्नित्यर्थः । स्वशिर इति—
उपनयन्=भूमिं नयन् । नवमालिके इति—पीत्वा=आत्वाप्य, उत्ति-
आ=स्वमुन्नयतया मदिरया पित्तयेत्यर्थः । अथअ—उचित्वा पवित्रीकृत्येत्यर्थः ।

विदूषकः—शुकर है, इस का नया उतर-सा गया है । (बैठ जाता है)
विट—नवमालिके ! तू इसके पास बैठ जा, जिस से मैं तुम दोनों का
एक साथ ही सम्मान करूँ । (चेटी हँस कर बैठ जाती है)

विट—चेटक ! इस प्याले को स्वच्छ मदिरा से खून मर दे ।
(चेट प्याले को उठा कर मारने का अभिनय करता है)

विट—(अपने सिर के मुकुट से पूल उतार कर प्याले में डाल, मुटने
टेक कर नवमालिका को देता हुआ) नवमालिके ! इसे चख कर पवित्र करके दे ।

चेटी—[सस्मितम्] जं सेहरओ आणवेदि । [तथा करोति]
यन्त्रेखरक आज्ञापयति ।

यिटः—[विद्वत्कस्य चपकमुपनयन्] एदं खोमालिश्रामुहसंस-
गायट्टिअरसं सेहरआदो अणेषु केण वि अणास्सादिअपुव्वं ।
ता पिव एदं । किं दे अदो वरं सम्माणं करोमि ।

एतप्रथमालिकामुखसंसर्गवर्धितरसं शेखरकादन्येन केना-
प्यनास्वादितपूर्वम् । तत् पिबैतत् । किं तेऽतः परं सम्मानं करोमि ।

विद्वपकः—[सविलसस्मित इत्वा] सेहरअ ! यम्हणो खु अहं ।
शेखरक ! ब्राह्मणः खल्वहम् ।

यिटः—जह तुमं यम्हणो, कदिं दे यम्हसुत्तं ।

यदि त्वं ब्राह्मणः, क ते ब्रह्मसूत्रम् ।

विद्वपकः—तं खु इमिणा चेडेण आअट्टिअमाणं छियणं ।
तत् खल्वमुना चेटेनाकृप्यमाणं छिन्नम् ।

चेटी—[विहस्य] जह एव्यं, वेदकखरारणिं पि कदिह उदाहर ।
यतोवम्, वेदाक्षराण्यपि कतिचिदुदाहर ।

नवमालिकामुद्योगादि—नवमालिकाया, मुखस्य, ससर्गेण—सम्पर्केण,
वर्धित—अतिशय नीत, रस—आस्वादो यस्य तादृशम् । अनास्वादित-
पूर्वम्=पूर्वम्, अनास्वादितम्—अरक्षितम् [छुपु मुपा समासो भूतपूर्ववत्] ।
अतः परम्—नवमालिकीच्छिद्यमुपासमर्पणादन्यदित्यर्थं । विद्वपकोट्टी-
सविलसस्मितम्=साधर्म्यं स्मितपूर्वं च । शेखरकेति—‘ब्राह्मणेन मुरा न
पातव्या’ ‘ब्राह्मणो मित्य मद्य वर्जयेत्’ इति निषेधात् इति भावः । ब्रह्मसूत्रम्=
यज्ञोपवीतम् । छिन्नम्=भ्रुटितम् । यद्येवम् इति—यद्येवम्=यदि ते ब्रह्मसूत्रं

चेटी—(मुस्करा कर) जैसी शेखरक की आज्ञा । (बैठे करती है)

यिट—(विद्वपक को प्याला देता हुआ) यह नवमालिका के मुख के
सम्पर्क से अधिक रसीला प्याला शेखरक के अतिरिक्त आज्ञा तब पहले किसी
मे नहीं पिया । इसकिये इसे पी ले । इससे बढ़कर तेरा सम्मान क्या करूँ ?

विद्वपक—(घनराहत से मुस्करा कर) शेखरक ! मैं तो ब्राह्मण हूँ ।

यिट—यदि नू ब्राह्मण है तो कहीं है तेरा यज्ञोपवीत ?

विद्वपक—यह इस चेट के रीचने से टूट गया ।

चेटी—(हँस कर) यदि ऐसे है तो कुछ वेदवाणी ही गुना दे ।

विदूषकः—भोदि ! सीधुगन्धेण मे वेदम्वराणि ण्हाणि । अ-
ह्य, किं मम भोदीए समं विवादेण । एसो चम्हसो पादेसु दे पडइ ।
भवति ! सीधुगन्धेन मम वेदाचराणि नष्टानि । अथवा, किं
मम भबत्या समं विवादेन । एए ब्राह्मणः पादयोस्ते पतति ।

[पादयो पतितुमिच्छति]

चेटी—[विहस्य हस्ताभ्या निवार्य] अय्य ! मा मा एद्वं करेहि ।
सेहरअ ! सखं चम्हसो खु एसो । [विदूषकस्य पादयो पतति]
अय्य ! तुए ण कुयिद्वं । संघन्धिआणुकयो परिहासो किदो ।
सेहरअ ! तुमे पि इमे पसादेहि ।

आर्य ! मा मैवं कुरु । शेररक ! सत्यं ब्राह्मणः एतत्त्वेपः ।
आर्य ! त्वया न कोपितव्यम् । सम्वन्धिकानुरूपः परिहासः कृतः ।
शेररक ! त्वमपीमं प्रसादय ।

नूटितम् । वेदाचराण्यपि=अपिशब्द एवार्थे, वेदमन्त्रानेवेति भाव ।
उदाहर=उच्चारय ।

भवतीति-सीधुगन्धेन=मीधो-सुराया, गन्ध-दुर्गन्ध इत्यर्थे,
तेन । नष्टानि=सुमानीत्यर्थ । सुरादुर्गन्ध सोऽसुमशक्तनुबन्त इव अलक्षिता मे
वेदमन्त्रा जाता, तत्र शत्रोर्म्यहमुच्चारयितुम् इति भाव । अथचेति—भवत्या
महेऽयमुक्तिप्रयुक्तिपरम्परया न किमपि प्रयोजन सिध्यतीति भाव । एए इति—
ब्राह्मणोऽप्यहं ते चरणयो पतामि, परं सुरापान आप्नुह मा कार्षीरिति भाव ।
वेदयुक्तीं विहस्येति—वेत्ता विदूषक प्रति पूर्व प्रतिज्ञातमभूद् यदहं
त्वा स्वचरणयो पातयिष्यामि, इदानीं तस्य स्वचरणयो पतन विलोक्य
तस्या दुर्प मजात, म एव तस्या डारास्य हतु । हस्ताभ्यां निवार्य=
पादयो पतन्त विदूषक हस्ताभ्या पादपतनाद् वाधयित्वेत्यर्थ । पादयो-
पततीत्यस्य चेटीति शेष । आर्येति—न कोपितव्यम्=कोपो न वर्तव्य

विदूषक—देमि ! मद्य की दुर्गन्ध से मेरी वेदवाणी लोप हो गई है ।
अथवा, आप से विवाद करनेसे मुझे क्या काम है यह सो, मैं ब्राह्मण आपके
पाँव पकता हूँ । (पाँवों पर मिरना चाहता है)

चेटी—(इसकर हाथों से परे हटाती हुई) आर्य ! ऐसा मत करो । शेररक !
यह सचमुच ब्राह्मण ही है । (विदूषक के पाँवों पकती है) आर्य ! आप क्रुद्ध
न हों । समची ने योग्य ही मैंने ठट्ठा किया है । शेररक ! तू भी इसे मना ले ।

विटः—अहं पि इमं पसादेमि । [विदूषकस्य वादयोर्निषत्स्य]
मरिसेदु मरिसेदु अय्यो, जं मण मदपरवसेण अवरत्तं । जेष
अहं सोमालिआण सह आपाणत्तं गमिस्सं ।

अहमपीमं प्रसादयामि । मर्षयतु मर्षयत्वार्यः, यन्मया मद्-
परवरोनापराद्धम् । येनाहं नवमालिकया सहापानकं गमिष्यामि ।

विदूषक.—मरिसिद्धं मण । गच्छ । जाय अह पि यअस्सं
पेक्खामि । मर्षितं मया । गच्छ । यावद्धमपि वयस्य पश्यामि ।

विटः—अय्य ! तह । आर्य ! तथा ।

[निष्क्रान्तो नवमालिकया विटधेटथ]

विदूषकः—अदिकन्दो खु वग्गखस्स अआलमिच्चू । ता
अहं पि मत्तवालअजणस्संसग्गदूसिद्धो इह दिग्घिआअ ह्हाइस्सं ।
[तथा करोति । पुरोऽवलोक्य] एस्सो खु पिअयअस्सो रुषिणीं
विअ वरत्तंत्तं मलअयदि ओलम्भिअ इदो एव्व आअच्छदि ।
ता इह एव्व धिद्धिस्सं । [स्थित]

इत्यर्थ । सम्बन्धिकानुरूप.=सम्बन्धिषोऽयम् ।

इमम्=विदूषकम् । मर्षयतु=क्षमताम्, भवानिति शेष । अपराद्धम्=
अपराध कृत । येनेति—यदा त्व ममापराध क्षयसे तदाह नवमालिकया सह,
आपानकम्=[आ समन्तात् पान यत्र तत्] सुरापानभूमिम्, गमिष्यामिति
भाव । मर्षितम्=क्षान्तम् । आर्येति—तथेत्यस्यास्तु-इति शेष । भवान्
स्वप्रियवयस्य पश्यतु । अह पुनर्नवमालिकया पानभूमिं गच्छान्नात भाव ।

विट—मैं भी इसे मना लेता हूँ । (विदूषक के पाँवों पर गिर कर)
आर्य ! क्यों! मैंने मद्य की मस्ती में अपराध किया है, इसलिये मुझे क्षमा
करो, क्षमा करो । ताकि मैं नवमालिका के साथ आपानक (मद्य पीने के
स्थान) जाऊँ ।

विदूषक—मैं ने क्षमा कर दिया । जा, जब तक मैं भी अपने मित्र
की मित्ना हूँ ।

विट—आर्य ! बहुत अच्छा ।

(नवमालिका के साथ विट और चेट चले जाते हैं)

विदूषक—नादर की अकार-भृत्यु तो टह गई । शरारी मुदको
के समान म द्धि हुआ मैं अब इस जगजग में नहा हों हूँ । (गीमे

अतिक्रान्तः खलु ब्राह्मणस्याकालमृत्युः । तद्वदमपि मत्त-
यालकजनसंसर्गदूषित इह दीर्घिकायां स्थास्यामि । एष खलु
प्रियवयस्यो रूपिणीमिव वरलक्ष्मीं मलयवतीमब्रलभ्येत एवा-
गच्छति । तदिहैव स्थास्यामि ।

[ततः प्रविराति नायको मलयवत्या विमलतश्च परिवारः]

नायकः—दृष्ट्वा दृष्टिमधो ददाति कुस्ते बालापमाभापिता
शब्दायां परिशृत्य तिष्ठति वञ्छादातिङ्गिता वेपते ।

अतिक्रान्त इति—ब्राह्मणस्य=मे विदूषकत्वेत्यर्थे, अकाल-
मृत्युः=[अकाल मृत्यु] समयात् प्रागेव मरणम्, अतिक्रान्तः=अप-
गतः । सुरापानं सुरापै संगतं च ब्राह्मणस्य कृते महापातकमुक्तं शास्त्रवृद्धिः ।
यद्यहं ब्राह्मणं सन् सुरामपास्यम्, सुरापैर्विद्वेषटादिभिश्च चिरमयात्स्य तर्हि
महापातकं मेऽजनिष्यत तच्चापकीर्तिजनकत्वाद् जीवतोऽपि मे मृत्युमृत्य-
मभयिष्यत् । तदुक्तमभियुक्ते—‘संभावितस्य चाकीर्तिमरणादतिरिच्यते’ इति ।
सुरापानान् सुरापमयेतश्च मुक्तेऽहं यत् सस्यमपमृत्योरेव मुक्त इति भावः ।
तद्विति—मत्तयालक्रेत्याद्-मत्त-सुरापानेन संजातमद्, बालकजन-
बालकपत् कृष्णाकृष्यविवेकरहितो जन, तस्य, संमर्षेण-सम्पर्केण, दूषित-
संजातप्रत्यवाय, इह=मस्थाम्, दीर्घिकायाम्=वरसि । एष इति-एष.=
पुरोदश्यमान, प्रियवयस्यः=जीमूतवाहन, रूपिणीम्=आहुतिधारिणीम्,
इवशब्दो भिलकम्, वरलक्ष्मीमिव=वरस्य-स्वस्य जीमूतवाहनस्य,
तच्चमाम्-शोभामिव, अथवा वरा चामी लक्ष्मीस्तमिव-भ्रेष्ठशोभामिव, स्थिताम्,
अवलम्ब्य=हस्ते गृहीत्वा, इत एव=अस्यामेव दिशि । रूपिणीमिधेत्युपप्रेक्षा ।
कनित्तु रुन्मिणीमिव हरिरिति पाठः । हरिः=हरिवतार भाकृष्णः । तत्रोपमा-
सङ्घारः । अथ पूर्वसूचितो जीमूतवाहन सपरिवारा मलयवतीं च प्रवेशयति—
तत इति । विमलतः=प्रेष्वर्वानुरूप इत्यर्थः ।

अथ विनिर्गमकनिष्ठं सभोगं वर्णयितुकामस्तन्मुखेन नवपरिणीता नायिका
वर्णयति—दृष्टेति । अद्य=आस्मिन् दिने, नवोढा=[नया चामी-उढा चेति
करता है, सामने देखकर) यह मेरा प्यारा मित्र साक्षात् लक्ष्मी रूपिणी
मलयवती को लिये इपर ही आरहा है । इसलिये, यहीं ठहरता हूँ । (ठहरता है)

(नायक, मलयवती और पदनुसार परिजनों का प्रवेश)

नायकः—सामने देखने पर आँसू नीचे कर देती है, बोलने पर बोलती

निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनाधिगन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव मेऽथ सुतरा प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥४॥

[मलयवतीमवलोक्य] प्रिये मलयवति !

हुंकार दत्ता मया प्रतिवचो व=मीनमासेवित
यद्वावानलदीप्तिभिस्तनुरिय चन्द्रातपस्तापिता ।

कर्मधारय, ऊठेति बहते कृ] नवपरिणीता, प्रिया=वयिता, मलयवती,
वामतयैव=प्रतिकूलतयैव, रताविति शेष, मे=मम जीगूतवादनस्य, सुत-
राम्=नितराम् [सु-इत्यभ्यन्तात् तरप्, तत आम्], प्रीत्यै=परितोषाय,
जाता=अभूदित्यर्थ । अथ वामता प्रतिपादयति-दृष्टा=सम्मुखमवलोकिता,
सती, दृष्टिम्=बलु, अघः=नीचै, वदाति=करोतीत्यर्थ, अप परयति,
दृष्टि न मिथयतीति भाव । आयापिता=सलपितापि, सती, आलापम्=
सभापणम्, न कुरुते=न विधत्ते, प्रसुत्तर न वदाति, मीनमाभ्ययतीति
भाव । शय्यायाम्=तरपे, परिवृत्य=पृष्ठ दत्त्वा पराहमुखीभूय, तिष्ठति=
वर्तते, बलात्=प्रसङ्ग, आलिङ्गिता=आश्लिष्टा सती, शेषते=कम्पते,
दूर तु प्रत्यालिङ्गनम्, सखीषु=स्वसहचरीषु, वासभवनात्=शयना-
गारात्, निर्यान्तीषु=बहिर्गन्तुन्तीषु सतीषु स्वयमपि, निर्गन्तुमेव=
बहिर्निर्यातुमेव, ईहते=चेष्टते । अयोदर्शनादिषु सर्वत्र लज्जैव हेतु । अत्र
नायकमिहा नायिकाविपयिणी रति प्राधान्येन व्यज्वते । तत्र मुरथा नामिका
मलयवत्यालम्बनम्, शय्यावस्थानालिङ्गनादिनात्तिस रह स्थानाणुहीपनम्,
दर्शनसभापणादयोऽनुभावा, उत्कण्ठार्थो व्यभिचारिण । नवोढाप्रकृतिवर्णनात्
स्वभावोक्ति । वामतयापि प्रीतिरिति विरोध । अनेकासा क्षणादिक्रियाणां
प्रियेत्येकेन कर्तृकारकेष्वन्वयाद् दीपकञ्च । शार्दूलविकीर्णित वृत्तम् ॥४॥

अथ नायकश्चाट्त्रिभिर्नायिकामनुवृत्तयति-प्रिये मलयवतीति ।

हुंकारमिति—हे प्रिये=हे वयिते मलयवति, त्वद्विरहे, मया=जीगूत-

नहीं, पलम पर मुँह मोह कर बैठती है, जोराजोरी छाती से लगाने से
कॉपती है और शयनागार से ससियों के बाहर जाने पर साथ ही जाना चाहती
है । आज यह नई नट्ट इस प्रकार विरोध करती हुई भी मुझे अत्यन्त आनन्द-
दायिनी लग रही है ॥४॥

(मलयवती की ओर देसकर) प्यारी मलयवति ।

जो मैंने केवल हुंकारमात्र से उत्तर देते हुए मीन धारण किये रक्सा,
जो मैंने यह अफना करीर चन्द्रमा की वनप्रि की न्यार्ई कही पर से ताप,

ध्यात यद्य बहून्यनन्यमनसा नन्नन्दनानि प्रिये
उस्यैतत्तपस फलं मुखाभिद परयामि यत्तेऽनुता ॥२॥

वाहनेन, हुकारम्=हुकारमात्रम् [हुमिति स्वीकृतिसूत्रकमध्ययम् । तदुक्तम्—'हुमिःयेतन्हुयवतामज्ञाकारानुकरणम्'इति विश्व], प्रतिबन्धः=प्रत्युत्तरम्, बद्धता=प्रयच्छता सता, यद्, मोनम्=अभाषणम् वाचो नियमनम्, आसेषितम्=माधितम् । दावानलदीप्तिभिः=[दावधासावनल, तस्य दीप्तिरिव दीप्तिवया तादृशे] दावानल-वनाग्नि, तद्बद्धं ज्वलद्भिः, चन्द्रातपैः=चन्द्रकिरणै, यद्, इयम्, तनु=शरीरम्, तापिता=क्षीयता [चन्द्रातपा उद्दीपयत्वाद् विरहिणो ज्वलयन्तीवेति निरार्ण], किं च बहूनि=अपरिगणितानि, नन्नन्दनानि=नन्नम्-राजी, दिनानि-अहानि च यावत् [अत्यन्तसयोगे द्वितीया], अनन्यमनसा=[अन्यगत मनोऽन्यमन, शाकपाधिकदित्वान्मध्यमपदलोप, अथवा, अन्यस्मिन् मनोऽन्यमन, न अन्यमनोऽनन्यमन, तेन] त्वन्मात्रसलमेन भेतसा, यद्, ध्यातम्=तव चिन्तनकृतम्, तस्यै=धिरमनुष्ठितस्य, तपस =मौनादितपन ध्यानरूपस्य, फलम्=परिणाम, एतद्, अस्ति, यद्, अधुना=अस्मिन् काक्षे, इदम्=अपूर्वशोभ मदन्तिकमुपस्थितम्, ते=तव मलयवषा, मुखम्=आननम्, परयामि=उत्तारावरोम ।

यथा परमज्ञ साक्षात्कर्तुमिच्छन्वो योगिनो मौन-पञ्चामितपन-निरन्तरैकतानध्यानरूप तप आचरन्ति, तप पारषाके च प्रकसाक्षात्काररूप फलमधिगच्छन्ति, तथैव हे प्रेमभि ! मयापि त्वन्मुखसाक्षात्काराय तपस्तप्तम् । तथाहि—त्वद्विरहे मौनमाधितम्, ■ केनपिद् भाषितम्, सामप्रमाभाषितेनापि हुकारमात्रमुच्चरितम्, इदं शरीरमभिवादिभिश्चन्द्रकिरणैरभिधापितम्, अर्द्धदिव निरन्तरैकतानमनसा त्वद्विरूपमपि चिन्तितम्, तथैव—मौनादितपस फलमिदं यद्य त्वन्मुखसाक्षात्कार कियत इति भाव । तप फलरूपताप्रतिपादनेन नायिकाया नायकस्यानुरागातिशयो व्यज्यते । विशेषणसाम्यात् तपस्विदृष्टान्तप्रतीते समासोक्तिः । नायिकादर्शनस्य तप-फलत्वेन सभाषनात्प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । विरहजनितमौनादिषु तपस्वरूपणाद् रूपकम्, तथोत्प्रेक्षायामज्ञता गतम् । वृत्त शार्दूलविकीर्णितम् ॥२॥

श्रीर जा मैत धिरकाठ तक रात्र दिन अनन्य मन से (तेरा) ध्यान किया, ह प्रिय । यह उसी तपस्या का फल है कि अब मैं तेरा यह मख निहार रहा हू ॥२॥

नायिका—[अपवायं] हञ्जे ! ए केवलं दंसणीओ, पिअं पि भणितुं जाणादि ।

हञ्जे ! न केवलं दर्शनीयः प्रियमपि भणितुं जानाति ।

चेटी—[विहस्य] अइ पडिपफखवादिणि ! सखं एव पदं । किं एत्थ पिअवअणं ।

अयि प्रतिपक्षवादिनि ! सत्यमेवैतत् । किमत्र प्रियवचनम् ।

नायकः—चतुरिके ! आदेशय कुसुमाकरोद्यानस्य मार्गम् ।

चेटी—एदु एदु भट्टिदारओ । एत्थेतु भट्टिदारकः ।

नायकः—[परिक्रामन् नायिका निर्दिश्य] स्वैरं स्वैरम् आगच्छतु भवती ।

नायकोद्गामात् न स्तुतिमाकर्ष्य प्रसन्ना नायिका स्ववेदामाह—हञ्जे इति । जानामात्यस्य मप्रियो जीमूनवाहन इति शप । चाइकिनिपुण इति भाव ।

नायिकोद्गमात्पुनरपि समर्पयमाणा चेटी विहस्याह—अयीति । प्रतिपक्षवादिनि=प्रतिफलवचनशाले, भूतार्थवादस्यापि स्तुतिपरत्वप्रतिपादन भवान् प्रतिपक्षवादित्वम् । एतत्=नायकोक्तम्, सत्यमेव=भूतार्थवाद एव, वस्तुतस्तव मुखसाक्षात्कारे नातपस्विनो भविनुमर्हति । किमिति—अत्र, प्रियवचनम्=स्तुति, किम्, न किमपात्यर्थं । अय भाव—सर्वमुन्दरातिशयित्वन्मुखसाक्षात्कारस्य वैकल्प फलरूपता प्रतिपादयता नायकेन न ते काचन स्तुति कृता, प्रत्युत भूतार्थ एवोपन्यस्त । नात्र प्रसत्ते किमपि कारण वेद्यं । अन्वित्तु प्राकृते 'आदिपक्षवादिणि' इति पाठ । तस्य 'अनिपक्षवादिनि' इति शक्यत्वं । त्व नायके निर्यतिशयानुरागवत्यामि, अतएव ताहृत भूतार्थवादमपि स्तुति मनुष्ये—इति तद्गुणभिप्राय । चतुरिके इति—आदेशय=बोधय । एदु=आगच्छतु [आइपूर्वस्थेषाधातोर्लोठि रूपम्] । स्वैर-मिति—स्वैरं स्वैरम्=मन्द मन्दम् ['मन्दस्वच्छन्दयो स्वैरम्' इत्यमर] ।

नायिका—(एक ओर हाकर) यह केवल मुन्दर ही नहीं किन्तु मीठा बराना भी जानता है ।

चेटी—हे प्रतिबुद्ध बोलने वाली ! यह तो सब बुद्ध सत्य ही है । इसमें प्रियवचन की मन्ग कौन सी बात है ।

नायकः—चतुरिके ! कुसुमाकर उद्यान का रास्ता बता ।

चेटी—रात्रुमार ! आइए, पधारिए ।

नायकः—(मुन्दर नायिका का निर्दिष्ट करके) स्वयं स्वयं ही आगच्छतु ।

खेदाय स्तनभार एव किमु ते मध्यस्य हासेऽपर-
स्ताम्ययूरयुग नितम्बभरत कान्च्यानया कि पुन ।
शक्ति पादयुगस्य नोरयुगल वौढु कृतं नूपुरे
स्वाङ्गरेव विभूषितासि वहसि ब्रेणाय कि मयङ्गनम् ॥६॥

खेदायेति—स्तनभार एव=स्तनयो - कुचयो , भार - एतन्वमेव [एव
शब्दोऽत्र केवलायं, केवल कुचयोर्भार - इत्यर्थ] , ते=तव सुकुमार्या मलय
वाया , मध्यस्य=बलमस्य-शरीरमध्यभागस्य, खेदाय=प्राग्गते, भवतीति
शेष , अपरः=तदुपरि घृत इतरौ भार , द्वार =मौलिकफलक , खेदाय भयेदि-
त्यत्र, किमु=किं वक्तव्यमित्यर्थं , ततोऽप्यधिक रौद्र जनयेदिति भाव ।
[एतेन कुचया स्थाूल्य मध्यस्य च भार्यं व्यज्यते], ऊरुयुगलम्=ऊरौ
सकथौ जानूपरिभागयो , युगलम्-युगलम् [कर्तुं] , नितम्बभरत =नित-
म्बस्य-कटिपथाद्भागस्य, भरत -भारादव, ताम्यति=ग्लायति, नितम्बो
परि ताम्बमानया, अनया=प्रायस्त इरयमानया स्वर्णघटितया, काञ्च्या=
मेखलया, ताम्येदित्यत्र, किं पुनः=किं वक्तव्यमित्यर्थं , ततोऽप्यधिक ताम्ये-
दिति भाव [एतेन नितम्बभागस्य परिपूर्णत्व व्यज्यते], ऊरुयुगलम्=
सकथयमेव, वौढुम्=धारयितुम्, पादयुगस्य=चरणद्वयस्य, शक्ति =
सामर्थ्यम्, न=नास्तित्यर्थं , तदुपरि घृते, नूपुरे=मञ्जारे ['मञ्जारीऽर्था स
नूपुर -' इति रमत], वौढुम्, शक्ति, कृतः=कृत स्वादित्यर्थं । [एतेन चरण-
द्वयस्य भार्वातिशयो व्यज्यते] , हे शिवे ! , त्वम्, स्वाङ्गै =स्वशरीराभय-
धरेव, विभूषिता=विशिष्वाल्लङ्कता, असि=भयसि, मयङ्गनम्=हाराय
लङ्करणम्, ज्ञेशाय=शरीरसोदमात्रप्रयोजनाय, किम्=किमर्थम्, वहसि=
धारयसि । निसर्गमुन्दरे स्वावयवैरेव शोभातिशय दधानायास्तव मौलिक-
हारादिधारणस्याधिकत्वेदातिरिक्तं न किमपि प्रयोजनमिति भाव । अत्र
स्तनाद्यवयवाना यथोन्नितस्थौल्यकार्यादिव्यञ्जनमुखेन नितम्बाध प्रदे-
शस्य गोपुञ्जवस्थौल्यतारतम्यबोधनेन च नायिकाया सौन्दर्यातिशयो
व्यज्यते । काव्यायांपतिरत्नहार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥६॥

मह स्तनो का जोर ही तेरी कमर को उठना देने के लिये पर्याप्त है, फिर
मह टार क्यों पहन रखता है ? तेरी जाँघें तो नितम्ब के भार से ही दबी
जा रही हैं, फिर मह नाङ्गनी क्यों ? तेरे पाँव तो जाँघों का भी उठाने का
समर्थ नहीं हैं, फिर (उन पर) मह पापवेन क्यों टाढ़ रख रहे हैं ? तू तो
स्वयं अपने अङ्गों से ही मुग्धभित है, फिर मह महने क्यों व्यर्थ कष्ट मोपने के
लिय पहन रख रहे हैं ? ॥६॥

चेटी—एदं कुसुमाञ्जरुय्याखं । पविसदु भट्टिदारओ ।
एतत् कुसुमाकरोद्यानम् । प्रविशतु भर्तृदारकः ।

[सर्वे प्रविशन्ति]

नायक —[प्रविश्य] अहो ! कुसुमाकरोद्यानस्य श्रीः । इह हि,
निष्यन्दश्चन्दनाशा शिशिरयति लतामण्डपे कुट्टिमान्ता-
नाराक्षरागृहाया प्यनिमनु कुस्ते ताण्डव नीलकण्ठ ।
यन्त्रोन्मुत्रश्च वेगाद्यसति विटपिना पूर्यन्नालवाला-
भापातोत्पीडहेलाहृतकुसुमरज विञ्जरोऽय जलौघ ॥७॥

अहो=आश्चर्यकरात्यर्थ । कुसुमाकरोद्यानस्य भिर्यं वर्णयति-इह हीति ।
निष्यन्द इति—पूर्वोक्तम् 'इह हि' इति पदद्वय पद्यान्वयि । इह हि=
अस्मिन् कुसुमाकरोद्याने हि, चन्दनानाम्=चन्दनवृक्षाणाम्, निष्यन्द=
रसनिर्गतर, लतामण्डपे=लताभिर्मर्मिते मण्डपे-लतामण्डपस्थानित्यर्थ,
कुट्टिमान्तान्=कुट्टिम-बद्धा भूमि ['कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भू-' इति रामा-
धमी], तस्य अन्तान्-प्रान्तप्रदेशान्, शिशिरयति=शिशिर करोति-शीतल
करोतीत्यर्थ । कश्चित् 'लतामण्डप कुट्टिमानाम्' इति पाठ । कुट्टिमानाम्=
उद्यान उपवेशनार्थं निर्मिताना बद्धभूमीनाम्, सम्बन्धि, लतामण्डपम्=आत-
पादिधारणार्थं कृत लताण्डमिति तदर्थ । नीलकण्ठ =मयूर, आपात्=
समीप एव ['आराद् दूरसमीपयो' इत्यमर] समीपवर्तिनमित्यर्थ, घारा-
गृहाणाम्=जलयन्त्रगृहाणाम्, प्यनिम्=शब्दम्, अनु=अनुलक्ष्य
['अनुर्लक्षणे' इत्यनेनाशुरत्र कर्मप्रवचनीय, तद्व्येगे प्यनिरान्देत्र 'कर्म-
प्रवचनीययुक्ते द्वितीया], ताण्डवम्=शयम्, कुस्ते ['ताण्डव नटन
नाट्ये लास्ये नृत्तं च नर्तनम्' इत्यमर], मयूरया घारायन्प्रशब्दे मेघगर्जित

चेटी—यह कामदेव का उद्यान आ गया । स्तमिन् । अन्दर चलिए ।
(सब का प्रवेश)

नायक—(प्रवेश करके) अहा ! कामदेव का उद्यान कैसा सुहावना
है ! यहाँ,

चन्दन-तरुओं का रस ही लता-मण्डप के फर्श को ठण्डा कर रहा है,
घारागृहों की झरझर के साथ साथ मीर नाच रहा है और यन्त्र द्वारा बँका
हुआ और गिरते समय फूलों से टकरा कर उनके पराग से पीटा हुआ जल
वृद्धों की घोंघों का मरता हुआ बब बेग से बहा जा रहा है ॥७॥

अपि च,

अमी गीतारम्भैर्मुखरितलतामण्डपभुज
परगै पुण्याया प्रकटपटवासव्यतिकरा ।

पिबन्तः पर्याप्त सह सहचरीभिर्मधुरस
समस्तादापार्वात्मवममुभवन्तीह मधुपा ॥८॥

अमी जात , तेन च ते हृत्यन्ति, वर्षासु मेघगर्जनमनु नर्तन मयूराणा निसर्ग
इति भाव । किं च यन्त्रोन्मुक्तः=यन्त्राद्-धारयन्त्राद्, उन्मुक्त -व्यक्त -
निर्गत [अथवा यन्त्रेणेति कर्तरि वृत्तीयान्तेन गमात्, यन्त्रनिक्षिप्त इति
तदर्थ], अपातोत्पीडहेलाहतकुसुमरज पिञ्जर =आपात -आ सम
न्ताजलस्य पतनम्, तेन, इत्यांश् -उत्पीडनम्-आपात, तेन, हेल्या
अपसैव, हृतम्-अपनीतम्, पुसुमानाम्-पुण्यायाम्, रज -परग, तेन,
पिजर -पीतवर्ण, विटपिनाम्=गणानाम्, आलवालान्=इक्षुमूलविहि-
तान् इत्ताकारान् जलाधारान्, पूरयन्=पूषान् कुर्वन् सन्, अयम्=मनो-
हर इत्यर्थ, जलौघः=जलानाम्, भोष -प्रवाह, वेगाद्=वेगेनेत्यर्थ,
चलति=स्वन्दते-प्रवहतीति भाव । व्याख्योक्तरीत्या भ्रान्तिमानसङ्कारो
व्यज्यते । स च नीलकण्ठताण्डवोपशदकवाद् गुणीभूत । अमास्वरशुक्ल
जलेन कुसुमरजोभुजमहणात् तद्गुणालङ्कारश्च । सम्भर छन्द ॥७॥

अमी इति—इह=अस्मिन्नुचामे । गीतारम्भैः=[गीतानाम्
आरम्भा , तै]कलगुञ्जितै [गीतोच्चरतौघ], मुखरितलतामण्डपभुजः=
सुन्दरिता -वचालिता -सशब्दा कृता इति भाव, सतामण्डपानाम् सतागृहा
णाम्, तत्सम्बन्धिन्य इत्यर्थ, भुज -भुजदेशा वैस्ताइशा, पुण्यायाम्=
कुसुमानाम्, परगै =भूतिभि, स्वशरीरखलप्रीरिति शेष, प्रकटपटवासव्य-
तिकराः=प्रकट -सुव्यक्त, पटवासस्य-पिष्टतकम्भ हरिशकुम्भमादिपूर्वस्य,
व्यतिकर -सम्बन्धो येषा तादृशा, सहचरीभिः=स्वसहचारिण्याभि मधुर-
रभि [स्वश्रीभिश्च], सह, पर्याप्तम्=अथधिकम् यथेच्छमिति यावत् ।

श्रीर मी—

यह मैंने मी, जिन्होंने लतामण्डप के स्थान को अपनी गुजार से
घुनित कर दिया है और जिन में से पुष्पों के पराग की सुगन्धि आ रही
है, यहाँ चारों ओर अपनी सक्किनी अमरियों के साथ मधुपान करते हुए
मधुपान का-सा आनन्द के रहे हैं ॥८॥

विदूषकः—[उपसृत्य] जेदु भवं । सोत्थि भोदीए ।

जयतु भवान् । स्वस्ति भवत्यै ।

नायकः—वयस्य ! चिरादागतोऽसि ।

विदूषकः—भो घञस्त ! लहु एय आञ्चदो । किन्दु इञ्चन्तं कालं विवाहमङ्गलमिलिदसिइथिआहरापाणदंसणकोदुह-
लेण परिभमन्तो ण लफिंसदो । ता पिअवञ्चस्तो धि दाव
एदं पेक्खदु ।

भो वयस्य ! लघ्येवागतः । किन्तु इयन्तं कालं विवाहमङ्ग-

मधुरसम्=पुष्परसम् [सुररस च] [‘मधु मधे पुष्परसे चैत्रे च’ इत्यमर]
विद्यन्तः=आत्नाद्यन्त, अमी=पुरोदरयमाना, मधुपाः=भ्रमराः,
[सुरपायिनश्च], समन्तात्=एतन्न, आपानोत्सयम्=आपानम्-सुरापानम्,
तत्रैव उताम-आनन्द, तमिष, अनुभवन्ति । इहोद्याने यत्र तत्र
सतामण्डपेषु भ्रमरा भ्रमरीभि सह पुष्परसं पिबन्ति, तेषां गुणितैस्तामण्डपा-
न्यपि सशब्दानि सन्ति, भ्रमराणां पक्षा पीते पुष्परसगै रुचिता विद्यन्ते ।
तत्र कवित्प्रेक्षते-इयं मधुपमण्डली उत्सवकालिकपानगोष्ठिरसमिवाप्तु-
भवति । तथाहि-पानगोष्ठ्यामपि पानोन्मत्ता जना गीतानि गायन्ति, परस्पर
पीतपदवासप्रतिक्षेपेण रूपितवाससो भवन्ति, स्वर्गीभिः सह पानमाचरन्ति ।
श्लेषभित्तिकाभेदाप्यवसायमूल्यं प्रतीयमानोरप्रेक्षात्रालङ्कार । ‘योगाद्हरडिर्बली-
यसी’ इति ग्यायेन मधुपराब्धो भ्रमरवाचक एवेत्यत्रेति मते विशेषणमात्रे न्येयात्
समासेत्तयनुप्राणितेयम् । शिखरिणी छन्द । तल्लक्षणं यथा—

रसे हरैरिदृक्षा यमनसमला ग शिखरिणी ॥८॥

घवस्येति—चिराद्=विलम्ब्य । भो इति—लघ्येव=शीघ्रमेव ।
विवाहेत्यादि=विवाहमङ्गलोत्सवे त्वद्विवाहरूपे मङ्गलोत्सवे, मिलितानाम्-

विदूषकः—(पास जाकर) आप की जय हो । स्वामिनी का कल्याण हो ।

नायकः—ससे ! नदी देर बाद दिसाई दिए ।

विदूषकः—भाई ! मैं तो शीघ्र ही आ गया था । परन्तु इतनी देर आप
के निताह के मङ्गल उत्सव में सिद्ध और विद्याधरो का मिलकर मद्य पीते
देखने की बात से घमता फिरता आपको दिसाई नहीं पड़ा । तो चलिए,
आप भी वह रीनक देखिए ।

लोत्सवमिलितसिद्धविद्याधरापानदर्शनकौतूहलेन परिभ्रमन् न
लक्षितः । तत् प्रियवयस्योऽपि तावदेतत् पश्यतु ।

नायकः—यथाह भवान् । [सहर्षं परितः पश्यन्]

दिग्धाज्ञा हरिचन्दनेन दधत्तः सन्तानकानां सज्जो
माणिक्याभरणप्रभाष्यतिकरैत्रित्रीकृताच्छांशुकाः ।

सार्धं सिद्धगणैर्मपूनि दयितापीतावशिष्टान्यमी
निशीभूय विवन्ति चन्दनतरुच्छायासु विद्याधराः ॥१॥

तदेहि, ध्यमपि समालषीधिकां गच्छामः ।

[सर्वे परिक्रामन्ति]

एकत्र संगतानाम्, सिद्धानां, विद्याधराणां च आपानस्य मुरपानगोष्ठ्याः,
दर्शने, यत् कौतूहलम्-धौत्सुन्यम्, तेन [हेतौ तृतीया], परिभ्रमन्=इत्-
स्ततो ध्रमयं कुर्वन्, अहम्, न लक्षितः=त्वयेति शेषः ।

दिग्धाज्ञेति—हरिचन्दनेन=कुङ्कुमपद्मेनेत्यर्थः ['हरिचन्दनमन्त्री
याद् देवतानां महीच्छे । नपुंसकं तु गोशर्षे ज्योन्नाकुङ्कुमयोरपि ॥' इति
शेदिनी], दिग्धाज्ञाः=दिग्धानि-उपतिष्ठानि, अज्ञानि-ललाटादिशरीरावयवाः,
या तादृशाः, सन्तानकानाम्=सन्तानकार्ण्यदेवतरुपुष्पाणाम् ['पश्यते
इतरसौ मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पद्रुष्य पुंति वा हरिचन्दनम् ॥'
शयमरः], सज्जः=मालाः, दधत्तः=धारयन्तः, माणिक्याभरणप्रभा-
ष्यतिकरैः=माणिक्याणाम्-नानाविधरूपपीतादिमणीनाम् [तैर्भद्रितानीति
शिवत्], आभरणानि-आभूषणानि, तेषां प्रभा-कान्तयः, तासां व्यतिकरैः-
पंमिधणैः, चित्रीकृताच्छांशुकाः=विनीकृतानि-[अचित्राणि चित्राणि
सम्पादितानि] नानाविधरूपसंयोगाच्चित्रनख्यतां प्रापितानि, अच्छानि-निर्म-
लानि, अंशुकानि-वस्त्राणि ['चेलं वमनमंशुकम्' इति वज्रनामस्वगरः] येषां

नायक—जैसे आप की इच्छा । (हर्ष से चारों ओर देखता हुआ)

अज्ञो पर हरिचन्दन मंडे हुए, सन्तानको की मालाएँ धारण किये हुए,
मणि-जटित आभूषणों की छटा से भवकीले स्वच्छ बसों वाले यह विद्याधर,
सिद्ध-गणों के साथ मिलकर चन्दन के वृक्षों की छाया तले, स्त्रियों की जूठी
मदिरा पी रहे हैं ॥१॥

रो चन्दो, ह्रम भी समालषीधिकां चन्दो ।

(सभी चल पड़ते हैं)

विदूषकः—एसा खु तमालवीहिआ । एदं चन्दणलदा-
मएडवं । एदं च सरदाद्वपरिसेदिशं विअ तत्तहोदीए चदणं
लफखीअदि । ता इह फलिअसिलादले उधविसदु ।

एषा खलु तमालवीधिका । एतच्चन्दनञ्जतामएडपम् । एतच्च
शरदातपपरिसेदितमिच तत्रभवस्या चदनं लक्ष्यते । तदिह स्फटि-
कशिलातले उपविशतु ।

नायकः—वयस्य ! सम्यगुपलक्षितम् ।

एतन्मुख प्रियाया शशिन जित्वा कपोलयो कान्वा ।

तापाभिताम्रमधुना कमल ध्रुवमीहते जेतुम् ॥१०॥

तथाभूता, अमी=विवाहोत्सवानन्दनिर्भरा, विद्याधरा=देवयोनिवि-
शेषा, सिद्धगणैः=सिद्धानाम्-देवयोनिविरोपाणाम्, गणं-समूहैः, स्वार्थम्=
सह [सहयुक्तेऽपघने तृतीया], चन्दनतरुच्छायासु=चन्दनतरुणां-
चन्दनद्रुमाणाम्, छायासु-अनातपेषु, पनच्छायाणां चन्दनद्रुमाणामथ इत्यर्थं,
मिथ्नीभूय=मिलिन्वा, दयितापीतावशिष्टानि=दयिताभि-प्रियाभि,
पीतेभ्य-भास्वादितेभ्य, अवशिष्टानि, मधूनि=मद्यानि, पिबन्ति=रक्ष-
यन्ति । शार्दूलविकीर्णितं छन्द ॥६॥

विदूषकोऽहौ-एतच्चेत्यादि । शरदातपत्रेदितमिच=शरदातपत्र-शर-
त्कालिकेन, आतपेन घर्मेण, त्रेदितमिच=आयासितमिच । तत्रभवस्या=
मलयवत्या । वयस्येति-उपलक्षितम्=विचारितम् । गाधीबाले विचार
इति भाव ।

एतदिति-एतत्=पुरोदरयमानम्, प्रियाया=मलयवत्या, सुराम्=
आननम् [कर्तुं], कपोलयोः=स्वावयवभूतयो गण्डस्थयोरेव, कान्त्या=
पुत्या, शशिनम्=शरदालम्बितं चन्द्रमणम्, जित्वा=पठभूय [‘क्षिप्रा’
इति पाठे तिरस्कृत्येत्यर्थं], अधुना=अस्मिन् समये, तापाभिताम्रम्=तापेन-

विदूषक-मह तमालवीधी आ गई । और यह लतामएडप है ।
और इनका मुख भी शरद अनु की घूप से कुम्हलाया हुआ प्रतीत होता है ।
इसलिए, यहाँ स्फटिक गिरा पर बैठ जाइए ।

नायक-मित्र ! ठीक जैसा ।

यह प्रिया का मुख कपोलों की शोभा से चन्द्रना को जीतकर अब घूप
के ताप से लाल होकर सचमुच कमल को भी जीतना चाहता है ॥१०॥

[मलयवतीं हस्ते पृथीत्वा] प्रिये ! इहोपविशामः ।

[सर्वे उपविशन्ति]

नायकः—[नायिकामुखमुज्जमस्य पश्यन्] प्रिये ! वृथैव त्वम-
स्माभिः कुसुमाकरोद्यानदर्शनकुतूहलिभिः परिश्रेदिता । कुतः,
पृतत् ते भ्रूलतोल्लासि पाटलाघरपङ्कजम् ।

मुखं नन्दनमुद्यानमतोऽन्वत् केवल वनम् ॥११॥

शरदातपजनितेन श्रीप्लेण, धामित-सातिरायमित्यर्थः, ताम्रम्-रक्तं सत्,
कमलम्=वारिजम्, जेतुम्=पराभवितुम्, ईदृते=येष्टे, ध्रुवम्=नृगम् ।
शशी तु शरालाम्बितत्वादस्या मुखस्यैकदेशेन कपोलमुग्मेनेव जित, इदानीं
तु रक्षितातिरायं दधानेन मुखेन कमलविजयायौघमः क्विपते-इति प्रतीयत इति
भावः । धातपजनितमुखनाभतातिराये कमलविजयोद्यमहेतुकवोत्प्रेक्षणादुत्प्रे-
क्षाण्डार । शशिनम्-इति विशेष्यं लान्छितस्य चन्द्रमनःपराजययोग्यता-
मावेदयत् साभिप्रायम्, इति परिकराद्भुर । तनुक्तं कुवलयानन्दे—

‘साभिप्राये विशेष्ये नु भवेत् परिकराद्भुर’ ।

इतिषु ‘तापागिताम्रम्’ इत्यस्य स्थाने ‘तापातुरकम्’ इति पाठः । तापेन
अमुरहम्-ताम्रवर्णमिति पूर्ववदेवायं । आर्या छन्द ॥१०॥

उज्जमस्य=ऊर्ध्ववृत्त । कुसुमेत्यादि—कुसुमाकरोद्यानस्य-कुसुमा-
वरमात्र उद्यानस्य, दर्शने-विलोकने, कुतूहलिभिः-उत्सुके, परिश्रेदिता=
आयासिता । परिश्रेदनस्य अर्थताया हेतुमुपन्यस्यति—कुत इति ।

एनदिति—भ्रूलतोल्लासि=सुखी=नेत्रगोरपरि वर्तमाने गिरगरी,
ते एव लते बल्लपी, ताम्यामुज्जमति-शोभत इति तादृशी, पाटलाघर-
पङ्कजम्=पाटल-पाटलवर्णं श्वेतरक्तं, अघर-अवरोष्ठ एव, पङ्कज-
श्वितलयम्, यत्र तादृशम्, पृतत्=पुरोवर्ति, ते=भवता, सुश्रम्=अनन-
भेव, नन्दनम्=नेत्रानन्दकरत्वाद् नन्दनाख्यम्, उद्यानम्=

(मलयवती को हाथ से पकट कर) प्रिये ! यहाँ बैठ जाओ ।

(सब बैठ गये हैं)

नायक—(नायिका के मुख को देखकर) प्रिये ! तू
कामदेव के उद्यान देखने की इच्छा से मुझे इतना उत्सुक
और ललाटे से मुँगाँवित्तुं करके मुझे इतना श्रम
यह वेरा (आनन्द देने वाला) मुझे इतना उत्सुक करके
अतिरिक्त) और तों केदर इतना है ।

चेटी—[सस्मितम् विदूषक निर्दिश्य] सुदं तुष कदं वरिणदेति ।
श्रुतं त्वया कथं वरिणतेति ।

विदूषकः—[सस्मितम्] चउरिण ! मा एव्यं गद्वं उच्यद्द ।
अहाणं पि मज्जे दंसणीओ जखो अत्थि एव्य । केवलं मच्छ-
रेण कोवि ण चएणेदि ।

चतुरिके ! मैवं गर्वमुद्दह । अस्माकमपि मध्ये दर्शनीयो
जनोऽस्त्येन । केवलं भत्सरेण कोऽपि न वर्णयति ।

चेटी—[सस्मितम्] अट्य ! अहं दे चएणेमि ।
आर्ये ! अहं ते वर्णयामि ।

मस्ति, अतः=अस्मात् ते मुखात्, अन्यत्=अतिरिक्तम्, केवलम्=साधारणम्, यनम्=नटवृत्तममूढगात्रम् । अस्ति-इति शेष ।

प्रिये ! इदं त्वन्मुखमेव मैत्रानन्देहेतुत्वाद्, भूलताविप्राजितत्वाद्, अपर-
किसलयसुरोभितत्वाच्च नन्दनोद्यानरोभा वहति । एतदतिरिक्तं एषानपर-
वाच्यमपि न भवितुमर्हति, दूरं तु नन्दनत्वं तस्य । किन्तु तद् वनापरपयोये
जवानां पादपाना समूहमात्रम् । अतो यन्मध्यं त्वन्मुखनन्दनोद्याने विद्यमाने
वृषैश्च ययमिह कुमुदाखरोद्यानमागत्य त्वामामनश्च खेदितवन्त इति भावः । मुखे
नन्दनोद्यानत्वाद्येपाद् रूपकम् । पूर्वार्धे भ्रुवोर्लताया अपरे पल्लवस्य चारोषी
तद्व्रता गताविति साङ्गमिदम् । मुखादनिरिक्तस्योद्यानत्वनिषेधप्रतीते परिमंस्यात् ।
एतदेवोद्यानं नन्दनमानन्दवरमितरसुवनमात्रं पीडामाप्रकरम् [वनधतोहिमाद्य-
न्मसि घटादी प्रतिपादिनम्] इति-अतिरेकश्च । अनुदुष इत्यम् ॥११॥

धुतमिति—त्वया धुतम्, कथमस्मद्भर्तृदारिका नायकेन वर्णिता । एता-
दरामपूर्वं सान्दर्भमस्मद्भर्तृदारिकाया विद्यने यत्रायकोऽपि तामुद्ये स्तीतीति
भावः । चतुरिके इति—स्वभर्तृदारिकाया स्तुतिमाकर्ण्य गर्वं मा कार्यरित्यर्थः ।
अस्माकमिति—अहमपि दर्शनीयोऽस्मि, परं मान्दस्येवराद् न मा कोऽपि
वर्णयति-स्तीतीति विदूषकस्य निगूढाभिप्रायः । आर्येति—वर्णयामि=

चेटी—(मुम्हराकर विदूषक की ओर देखकर) तुने मुना रे, एनका
केसा (मनोहर) वर्णन किया हे ?

विदूषकः—(मुम्हराकर) चतुरिके ! ऐसे गर्व मन कर । हमारे बीच में
नी मुन्दर जन है तो, मगर ईश्यांमे एकावर्णन (प्रशंसा) करे नही जाता ।

चेटी—(मुम्हराकर) आर्य ! मैं तुम्हारा वर्णन (प्रशंसा-ईश्यां) करता हूँ ।

विदूषकः—[सहर्षम्] जीविदहसि । करोतु होदी प्रसादं, जेष
एसो बुण य भणदि ईदिसो तादिसो मकडाभारत्ति ।

जीवितोऽस्मि । करोतु भवती प्रसादम्, येनेप पुनर्न भणति
ईहरास्तादरो मर्कटाकार इति ।

चेटी—अज्ज तुयं मए विवाहजागरेण णिज्जाअमाणो
णिमीलिअच्छो सोहन्तो दिट्ठो । ता एयं एव्व चिट्ठ ।

अद्य त्वं मया विवाहजागरेण निद्रायमाणो निमीलिताक्षः
शोभमानो दृष्टः । तदेवमेव चिष्ठ ।

[विदूषकस्तथा व्रुतेति]

चेटी—[आत्मगतम्] जाय खीलीरसानुआरिणा तमाल-
पल्लवरसेण मुहं से कालीकरिस्सं ।

यावन्नीलीरसानुकारिणा तमालपल्लवरसेन मुखमस्य काली-
करिष्यामि ।

स्तौमि, वर्णपन्तं करोमि-केनचिद् रागेण रञ्जितं करोमीति गूढाभिप्रायः ।
[वर्णवच्छब्दात् 'तत्करोति'-इति णिच् । 'इष्टवच' इत्यतिदेशान्मनुषो लुक् ।
अथवा 'वर्ण-वर्णक्रियानिस्तारणवचनेषु' इति घोरदिक्त्वाद् वर्णधातौरैवेदं
रूपम् । वर्णक्रिया चाप्रायः ।]

जीवितोऽस्मीति—मत्सौन्दर्यवर्णनप्रतिज्ञया त्वयाहं पुनर्जीवनमिव
प्रापितोऽस्मीति भावः । प्रसादम्=मत्सौन्दर्यवर्णनरूपमनुग्रहम् । एपः=चिटः ।
अद्येति—निमीलिताक्षः=निर्मालिते-निमेषिते, अक्षिणी-नेत्रे येन
तादृशः ['बहुनीही गवध्यच्छो. स्वाप्रात् पच्' इत्योप.] अक्षिणी निर्माल्य
रियत इत्यर्थः । एवमेव=निमीलिताक्षः सन् । तथा करोति=अक्षिणी
निर्माल्य तिष्ठति । यावदिति—यावदयं निमीलिताक्षस्तिष्ठति, तावदिति

विदूषक—(प्रसन्न होकर) मैं धन्य हूँ । हाँ, आप अजरय पंसी
वृषा कीजिए जिससे फिर यह 'यह पेशा, वैसा, बन्दर जैसा है' इस तरह न कहे ।

चेटी—आयं ! आज मैं ने तुम्हे विवाह में आने के कारण ऊँचा
हुआ आँखें बन्द किये सुन्दर रूप में देखा था । सो वैसे ही बेटा ।
(विदूषक वैसे ही करता है)

चेटी—(मन में) तब तक नील के रस के समान तमाल के पत्तों के
रस से इसका मुख काला कर दूँ ।

[उत्याय पल्लवग्रहणं कृत्वा निष्पीडनं च नाटयति]

[नायको नायिका च विदूषकस्य मुखां परयत]

नायकः—घयस्य ! घन्यः खल्यसि, यदस्मात्सु तिष्ठत्सु
त्वमेवं घर्ष्यसे ।

[चेटा तमालपल्लवस्य रमेन विदूषकस्य मुखं नाभ्येन कालीकरोति]

[नायिका सस्मितं विदूषकं दृष्ट्वा नायकं परयति]

नायकः—

स्मितपुष्पोद्गमोऽथ से हरयतेऽधरपल्लवे ।

फलं तु जातं मुग्धाधि । परयतश्चपुषोर्मम ॥१२॥

भाव । नीलीरसानुकारिणा=नीलीरससदृशेन—नीलवर्णेनेत्यर्थः । काली-
करिष्यामि=अकारणं पालं करिष्यामि—कृष्णीकरिष्यामीत्यर्थः ।

उत्थायेत्यादि—पल्लवग्रहणम्=तमालपल्लवस्य ग्रहणम्, निष्पी-
डनम्=रसरच्योतनाय विगर्दनम् । नायको नीलीरसेन चेट्या रज्यमानं विदू-
षकमुखमवलोकयन् श्लिष्ट परिहासगर्भमाह—घयस्येति । त्वमेव, घन्यः=भाग्य-
वानसि, पक्षे—मूर्खतया दुर्भाग्योऽसि, यदस्मात्सु तिष्ठत्सु=विद्यमानेष्वपि,
अस्मान् विहाय ['पृथी शानादरे' चात् सप्तमी], त्वमेवम्, घर्ष्यसे=
स्तुयसे, पक्षे—रञ्जकदृष्येण कृष्णमुखता नीयसे ।

नायकः कृष्णमुखता नीतं विदूषकमवलोक्य स्मितपूर्वकमात्माभिमुखं
परयन्ती नायिका वर्णयति—स्मितेति । हे, मुग्धासि=[मुग्धे मनोहरे
अद्विषीं यस्या सा मुग्धाद्धी, संबंधने मुग्धासि—'बहुनीहो सकप्यच्छो—'
इति पञ्, विस्वान् शीप्, 'अभ्यर्थनयोत्तरव'] हे मनोहरनयने, अयम्=
पुरोवती नितरा मनोह, स्मितपुष्पोद्गमः=स्मितम् मन्दहास एव, पुष्पम्=

(ठठ कर पत्ते तौट कर निचोटी है)

(नायक और नायिका दोनों विदूषक के मुँह की ओर देखते हैं)

नायक—मित्र ! तू घन्य है, जो हमारे सामने इस प्रकार बर्णन किया
(रंगा) जा रहा है ।

(चेटा तमाल के पत्ते के रस से विदूषक का मुख काल कर देती है)

(नायिका मुस्कराकर विदूषक को देखकर नायक की ओर देखती है)

नायक—हे मुग्धाधि ! मुस्कराहट का फूल तो तेरे हाँठों की कोपन पर
शिरा दिखाई देता है पर उसका फल तुझे निहारती हुई इन मेरी आँखों में
उत्पन्न हो गया है (अथवा मंरे नेत्र सञ्च हो गये हैं) ॥१२॥

विदूषकः—भोदि ! किं दे किदं । भवति ! किं ते कृतम् ।
चेटी—एँ यरिणदो सि । ननु वरिणितोऽसि ।

विदूषकः—[हस्तेन मुखं परामृज्य हस्त दृष्ट्वा सरोप दण्डकाष्ठमुद्यम्य
सप्तम्भम्] आः दासीए धीद्रे ! राअउलं खु एदं । किं दे करिस्स ।
[नायकमुदिस्य] भो ! तुह्यारणं पुरदो एव्व अहं दासीए धीदाए दली-
किदोल्लि । किं मम इह द्विदेषु । अणणदो गमिस्सं । [निष्क्रान्त]

आः दास्याः पुत्रि ! राजकुलं दास्वेतत् । किं ते करिष्यामि ।
भोः ! पुप्पाकं पुरत्त एबाहं दास्याः पुण्या खलीकृतोऽस्मि । किं
ममेह स्थितेन । अन्यन्न गमिष्यामि ।

इत्थमम्, तस्य, उद्गम—उद्भव, ते=भवत्याः, अघरपल्लवे=अधर-
अधरोष्ठ एव, पल्लव—किस्तलयम्, तस्मिन्, दृश्यते=साक्षात्क्रियते, तु=
किन्तु, फलम्=पुष्पोद्गमानन्तर जायमान फल तृप्तिरुपमानन्दरूपा चक्षुर्जन्म
सार्धकवल्गु वा, पश्यतः=मस्मिन् त्वदघर निरीक्षमाणस्य, मम=मीमूत-
वाहनस्य, चक्षुषोः=नेत्रयो, जातम्=उद्गतम् । यत्रैव पुष्पोद्गमस्तत्रैव
फलमिति निसर्ग । परमिह तु पुष्पोद्गमस्तत्राधरविद्भुमे, फल मम चक्षुषोरिति
महद्बद्भुतम् इति भाव । कार्यकारणयोर्वैयधिकरत्वात्सद्भुतिरलाहार । तत्र
च स्मिते पुष्पत्वारोपोऽङ्गम् । नाथिवाननमौन्दर्वं व्यङ्ग्यम् । इत्थमनुष्टुप् ॥१०॥

भवतीति—ते=त्वयेत्यर्थ, सम्बन्धसामान्ये पृष्ठी । क्वचित्तु प्राकृते
'तृए' इति पाठ । तस्य 'त्वया' इति संस्कृतम् । तच्च नापीय एव । वरिणितोऽसि=
रक्षितोऽस्मीति भाव । हस्तेनेति—परामृज्य=श्रेण्डय हस्तमित्यस्य कृष्णमिति
शेष । दण्डकाष्ठम्=दण्डरूप काष्ठ दण्डकाष्ठम्, काष्ठयष्टिमित्यर्थ । सप्तम्-
भम्=शीघ्रमित्यर्थ । आ इति—आः=इति क्रोधयौतकमन्वयम् । दास्याः
पुत्रि=चेटी, राजकुलम्=राजगृहम्, वर्तत, अन्यथा न जाने कस्तेऽस्य गम
परिहासस्य फल भवेत् इति भाव । अथवा—राजकुलमेतदस्ति, नात्र त्वयैव परि-

विदूषकः—भद्रे ! यह तू ने क्या किया !

चेटी—तुझे वर्णित (रक्षित) किया है !

विदूषकः—(हाथ से मुँह पोंछ कर, हाथ को देखकर और त्रौष से
दृष्टवा उठा कर जल्दी से) अरी-नीच ! यह राजकुल है । तेरा क्या करूँ । (नायक
की ओर दंष्ट्र करके) ओह ! आप के सामने ही इस नीच ने मेरा अपमान
कर दिया है । मेरा यहाँ रहने का क्या काम ! और कहीं जाता हूँ ।

(चला जाता है)

चेटी—कुपितो खु मम अय्यो अचेओ । जाव- गदुअ पसादेमि ।

कुपितः खलु मम आर्य आत्रेयः । यावद्भूत्वा प्रसादयामि ।

नायिका—हजे खउरिए ! कहं मं एआइएणं उज्झिअ गच्छसि ।

हजे चतुरिके ! कथं मामेकाकिनीमुन्मित्वा गच्छसि ।

चेटी—[नायकमुदिस्य ससितम्] एवं एव चिरं एआइएणी होहि । एवमेव चिरमेकाकिनी भव ।

[निष्क्रान्ता]

हासः करणीय आसीत् । अस्थाने त्ववेतदनुष्ठितम् इति भावः । किं ते इति-
अस्य तेऽविनयस्य कं दण्डमुपकल्पयामि । राजकुलादेश हेतौर्न किमपि कर्तुं
श्रमवामि इति भावः । भो इत्यादि— क्वचित् 'दास्या' पुत्र्या' इत्यस्य स्थाने
'दास्या धीतया' इति पाठः । तत्र 'धेद् पाने' इत्यस्माद् धातोः, भानि क्तप्रत्यये,
'आदेव उपवेशेऽशिति' इत्यनेनात्वे, आकारस्य 'पुमास्था—' इत्यादिनेत्वे गीतपी-
तादिषु धीतराब्दः सिध्यति । ततो धीतमस्याः अस्तीति विग्रहे 'अरां आद्यवि'
धीताराब्दः कन्यावाची निष्पद्यते । खलीकृतः=तिरस्कृतः ।

कुपित इति—ममेति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । मयीति तत्रभिप्रायः । मह्य-
मिति वा । एवमेवेति—यदि दयितेन सहितापि स्वमात्मानमेकाकिनीमनुभवसि,
तर्हि एतादृशी—एकाकिनी त्वमस्मान्नि सदैव वाञ्छयामि । अतो मयेतः प्रस्था-
तव्यमेवेति भावः । इदानीं निर्मल्लिके विध्वंस्यमास्तावता शृङ्गाररम इति
गूढाभिसन्धिः । नायिकया एकाकि-वमगमने हेतुवत्, तदेवैकाकिर्त्वं नेत्या
गमनहेतुतयोपात्तमिति द्वितीयो व्याघातोऽज्ञानव्यारः । 'मौकर्येण निबद्धापि
क्रिया कार्यविरोधिनी । दया चेद् बाल इति मध्यपरित्याज्य एव ते ॥' इति
तल्लक्षणं बुवन्नयानन्दे । मया गन्तव्यमेवेति कार्ये प्रस्तुते तत्कारणस्यैकाकि-
स्वारांसाया वचनादप्रस्तुतप्रशंसा च ।

चेटी—आर्य भैत्रेय मेरे से कुपित हो गया है, इसलिये जाकर मनाती हूँ ।

नायिका—ससि चतुरिका ! मुझे अकेली छोड़कर क्यों जा रही है !

चेटी—(नायक की ओर संकेत करके, मुस्कराकर) ऐसी अकेली तू
सरा ही रह ।

(चली जनी है)

नायक —

दिनकरकरामृष्ट विभ्रद् शुति परिपाटलां
 दशानकिरणैरुभयपैद्भिः स्फुटीकृतकेसरम् ।
 अयि मुस्तमिद् मुग्धे सत्य सम कमलेन त
 मधु मधुकर किन्वेतस्मिन् पिबन्न विभाष्यते ॥१३॥
 [नायिका विहस्य मुस्तमुक्तमयति]
 [नायको दिनकरेति तदेव पठति]

इयं श्लोकीविरूपक्यो कलहमुत्पाद्य निष्कमणे सम्पादिते रदामि
 विनम्रमाद्य ममोग वर्णयति—दिनकरेति । अयि, मुग्धे=मुन्दरि,
 दिनकरकरामृष्टम्=दिनकरस्य-सूर्यस्य, करै-किरणै, आगृष्टम्-आ
 ममन्तात् सृष्टम् [सत्], परिपाटलाम्=पारत-भर्वत, पाटलाम्-
 रत्नवर्णाम्, शुतिम्=कान्तिम्, विभ्रत्=धारयत्, उत्सर्पद्भिः =
 कर्ष्यं प्रसरद्भिः, दशानकिरणैः=दशानानाम्-दन्तानाम्, किरणै-
 ररिमभि [प्रकृत्यादिवात् तृतीया], स्फुटीकृतकेसरम्=स्फुटीकृत-
 प्रकाशित, केसर-किन्क, यत्र तादृशम्, दन्तकिरणरूपकिन्क
 यदिति भाव । इदम्=निर्गतेशयमनोहारि, ते=भवया मलयदरणा,
 मुग्धम्, कमलेन=गरमिनेन, समम्=तुल्यम्, अस्ति इति, सत्यम्=
 सत्यमित्यर्थस्वाकारे, किन्तु=परन्तु, एतस्मिन्=कमलकन्ठे मुग्धे, मधु=
 मकरदम, पिबन्=प्राश्नादयन्, मधुकर=भ्रमर, न विभाष्यते=
 नावलान्यते । दिनकरकरम्परेण ताभ्रवर्णं दन्तकिरणपुत्रकिन्कविद्योजित ते
 मुख यद्यपि कमलोपमा भवे, तथापि न सर्वात्मना कमलमादरय तत्र पठते ।
 कमले मधुकरस्तद्वत् पिबन्नवलीकरोते, इह तु त्वन्मुखकमलाधारवलप्रधारण
 पिबन् कश्चिदपि मधुकरो नास्ति-इति सर्वथा कमलोपमाधिगतये मधुकरेण
 मया त्वदभरसः पातव्य अन्यथा तवाननस्य कमलोपमा तुदितैव मवेत्-

नायक—ह मुग्धे ! यह तेरा मुख सचमुच ही कमल के समान है ।
 क्योंकि सूर्य की किरणें पढ़न से यह लालिमा को धारण किये है और इस में
 दाँतों की उठती हुई चमकीली किरणें स्पष्ट केसर के समान हैं । किन्तु
 इसके ऊपर मधु चूसवा हुआ भ्रमर दिखार्ह नहीं देता ॥१३॥
 (नायिका हँसकर मुस्त ऊपर की उठा देती है)
 (नायक फिर वही 'हे मुग्धे !' आदि पढ़ता है)

[प्रविश्य]

चेटी—[सहसोपसृत्य] एसो खु सिद्धजुअराओ मित्रावसु
केण वि कज्जन्तरेण कुमारं पेम्मिन्दु आअदो ।

एष खलु सिद्धयुवराजो मित्रावसुः केनापि कार्यान्तरेण
कुमारं प्रेषितुमागतः ।

नायक—प्रिये ! गच्छ त्वमात्मनो वृद्धम् । अहमपि मित्रावसुं
दृष्ट्वा स्वरिततरमागत एव ।

[चेटीसहिता निष्कान्ता नायिका । तत प्रविशति मित्रावसुः]

मित्रावसुः—

अनिहत्य त समर्थं कथमिव जीमूतवाहनस्याहम् ।

कथयिष्यामि तव हत राज्य रिपुणेति निर्लज्ज ॥१४॥

इति भावः । चतुर्थपादे मधुमधुकरपदाभ्यां अधररसनायकयोर्निगरणादिति
शयोक्तिः । भद्रपन्तरेण अधररसपानाभिलाषनिवेदनात् पर्यायोक्तम् इति
केचित् । कमलमादरयकोपनादुपमा च । अनुप्रासस्त्वस्य क्वे क्वितार्था
प्रायः सर्वत्र जागर्त्येव । हरिणीवृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—'रसयुगद्द्वैतौ नौ
स्त्वौ गो यदा हरिणी तदा' ॥१३॥

एष इति—केनापि कार्यान्तरेण=केनापि प्रयोजनविशेषेणेत्यर्थः ।
हेती तृतीया ।

अनिहत्येति—समर्थं=शक्तिमानपि, अहम्=मित्रावसु, तम्=
मतङ्गनामान जीमूतवाहनस्य वैरिणम्, अनिहत्य=प्रायैरनियोग्य,
निर्लज्ज=तज्जाविरहितं सन्, तव=भवतो जीमूतवाहनस्य, राज्यम्=
अनुशासनीय प्रदेश, रिपुणा=शत्रुणा मतङ्गेन, हतम्=स्वायच्छीकृतम्,

(चेटी का प्रवेश)

चेटी—(शीमता से पास जाकर) यह सिद्ध युवराज मित्रावसु किसी
कार्यवश आप को मिलने के लिये आए हैं ।

नायक—प्रिये ! अब तू अपने घर जा । मैं भी मित्रावसु को मिलकर
समझो शीघ्र ही आया ।

(नायिका चेटी के साथ चली जाती है । तब मित्रावसु प्रवेश करता है)

मित्रावसु—बिना शत्रु को मारे हस्तकृष्ट मैं निर्लज्ज होकर जीमूत-
वाहन को कैसे कह दूँ कि 'तेरा राज्य शत्रु ने लूट लिया है' ॥१४॥

तथाप्यनिवेद्यायुक्तरूपं गमनमिति निवेद्य गच्छामि ।
[उपसर्पति]

नायकः—मित्रावसो ! इह आस्यताम् ।
[मित्रावसुरूपधिशति]

नायकः—ससंरम्भ इव लक्ष्यसे ।

मित्रावसुः—क. खलु मत्सङ्गहतके संरम्भः ।

नायकः—किं कृतं मत्प्रेम ।

मित्रावसुः—स्वनाशाय युष्मदीयं किल राज्यमाक्रान्तम् ।

इति, जीमूतवाहनस्य=[सम्बन्धमान्ये पद्ये] जीमूतवाहनादेश्वर्यं,
कथमिदं=केन प्रकारेण [इवसचोऽत्र वाग्वालङ्कारे], कथयिष्यामि=
सूचयिष्यामि । अहं स्वसुखद्वयराज्यापहर्तुर्मतङ्गस्य हनने समर्थोऽस्मि, पर
साहसोऽपि तादृयनर्थांगमहत्वा केवलं मुद्दे तद् राज्यापहाररूपमश्रिय-
दृष्टान्तं निवेदयितुमिच्छामि, तदेतन्ममात्यन्तमनुचितं सञ्चार्येति
भावः । आर्या छन्दः ॥१५॥

तथापीति—यद्यपि प्रतीकारशून्यस्य ममाश्रयनिवेदनमनुचितं तथाप्य-
नुचितं स स्वयमपि कथमिदं प्रतीकाराय प्रवर्ततेति भावः । अनिवेद्यं=
मतङ्गहता राज्याक्रान्तिम् असूचयित्वा, अयुक्तरूपम्=अत्यन्तमनुचितम्,
[शुकशब्दात् प्रशभाया रूपम्] । उपसर्पति=जीमूतवाहनस्य समीपमुपग-
च्छति । ससंरम्भ इति—ससंरम्भः=सरम्भेण कोपेन सह वर्तत इति
पमरम्भ ['सरम्भ सध्रमे कोपे' इत्यमर], स्फुरदोष्ठादिना कोपाविष्ट इवे-
त्यर्थः । लक्ष्यसे=प्रतिभाषि । क. खल्विति—घोषयामि मतङ्गे शत्रौ को-

ला मैं बिना कहे जाना उचित नहीं इसलिये कह कर ही जाता हूँ ।
(पास जाता है)

नायकः—मित्रावसो ! यहाँ बैठ जाइए ।
(मित्रावसु बैठ जाता है)

नायकः—तुझ घरवाप हृष से लगते हो ।

मित्रावसु—मत्ता हृष्ट मतङ्ग से क्या घरवाना ।

नायकः—बयो, मतङ्ग ने क्या किया ।

मित्रावसु—अपना नाश कराने के लिये तुम्हारे राज्य पर आक्रमण
कर बैठा है ।

नायकः—[सहर्षमात्मगतम्] अपि नाम सत्यमेतत् स्यात् ।

मित्रावसुः—तदुच्छिद्यये मामाज्ञापयतु कुमारः । किं
यद्गुणा,

ससर्पिः समन्तात् कृतसकलवियन्मार्गयानैर्विमानैः

कुर्वाणा प्राचूर्पाय स्थगितरविरुचः श्यामतां वासरस्य ।

नामास्माकं सरम्भः, सत्सकुम्भैरप्यस्माभिर्हेतयैव विनाशव-इति भाव ।
मतद्गहत्करादे 'दुस्सितानि पुंसस्यै' इत्यनेन समास ।

नायकोऽग्नौ सहर्षमिति । रामप्रधानस्य जीमूतवाहनस्य परेषां नश्वरस्वरा-
ज्याक्रान्तेः श्रवणमेव हर्षहेतु । अपि नामेति-यद्येतद् मम राज्यापहारवृत्तं मयं
भवेत्-तर्हि किमत पर पितृसेवापरायणस्य मम बान्धनीयमिति जीमूतवाहनस्य
हृदयम् । तदुच्छिद्यये=तस्य-मतद्गहत्स्य, उच्छिद्यतये-विनाशाय ।

संसर्पिः इति—प्लेत=पुद्गलवार, सिद्धा =सिद्धाद्यपदेवजातिविशेषा,
तद्य=भवता जीमूतवाहनस्य, यच्चनम्=आज्ञाम्, प्राचूर्पाय=अभिगम्य,
सद्यः=तत्कालमविलम्ब्यैव, समन्तात्=चतसृषु दिक्षु, संसर्पिः=
सचण्डि-उड्डीयमानैरिखर्ष, कृतसकलवियन्मार्गयानैः=कृतम्-विहितम्
सकलेषु समंशेषु, वियत-आचारास्य, मार्गेषु-पथिषु, यानम्-संचार,
पैत्यादशै, विमानैः=व्योमयानै ['व्योमयान विमानोऽग्नी' इत्यमरः],
प्राचूर्पाय=वर्षास्निव ['क्षियां प्राचूर् क्षिया भूति वर्षा' इत्यमरः], स्थगि-
तरविरुचः=स्थगिता-आच्छादिता, रवे-आदित्यस्य, हवः-कान्तय-
किरणा इति यावद् यत्र तारशास्य, वासरस्य=दिनस्य, श्यामताम्=
वृष्णाताम्-प्रवशाच्छादनेनान्धकारमयत्वमिति भाव, कुर्वाणाः=उत्पाद-
यन्तः, सन्त [वर्षासु जलधरैरिव विशालकायैर्व्योमयानै सूयंमारुद्वाप
दिवसमन्धकारमय सम्पादयन्त इति भाव], इतः=अस्मात् प्रदेशात्,
सुखाय=स्वदुःखाद्यवमणवारिणा मतङ्गेन मह संग्राम कर्तुम् ['क्षियाधोप-
पदस्य च कर्माणि स्थानिनः'-इत्यनेन चतुर्थी], यासाञ्च=प्रस्थिताषु [याता
इत्यत्र 'आदिकर्मणि ॥ कर्तारि च' इत्यादिकर्मणि क्त; यातुमारुप्तत इत्यर्थः],

नायक—(प्रहस्य होकर मन में) क्या यह बात सच होगी ।

मित्रावसु—कुमार ! मुझे उसके नाश करने की आज्ञा दे । अधिक बरा,
ज्यों ही यह सिद्ध होगा यहाँ से आप की आज्ञा पाकर अपने विमानों में
मत्त आकर मैंने मेरी दौड़ते हुए और मूर्ख की किरणों को रोक कर दिन

एते याताश्च मन्वन्तश्च वचनमितं प्राण्य युद्धाय सिद्धाः
सिद्धं चोद्धृतशत्रुक्षयमयविनमद्राजकं ते स्वराज्यम् ॥१५॥
अथवा किं बलीधैः ।

एकाकिनापि हि भवा एमसावकृष्ट-
निर्लिशदीधितिमटाभरमासुरेण ।

उद्धृतशत्रुक्षयमयविनमद्राजकम् = उद्धृतमय - उद्धृतसलस्य,
राजो -गतत्रस्य, क्षयाद्-विनाशाद्, मयेन-मीत्या हेतुना, विनमद्-विशेषेण
प्रह्वीभषद्-विनम्रतया त्वदपीनता स्वीकृर्षदित्यर्थ, राजकम्-राजा सन्द्,
तत्र तादृशम्, ते=भवत, स्वराज्यम्=स्वशासनम्, सिद्धं च=
निष्कण्टकं मय्यन्नं च । त्वदाज्ञानेन निकम्ब, शत्रुपराजये तु न कश्चन
विलम्बो भविष्यतीति भावः । यागाव्य सिद्धं चेति पक्षरूपं यानस्वराज्यमिन्द्रयो-
र्योगपथं सूचयति, तेन समुच्चयालङ्कार । गन् यानगिबयो कारणकार्ययो
सहस्रबोधनेनाहमतिशयोक्तिम् । धर्मराज्यम् । लक्ष्यसुवर्त प्राक् ॥१५॥

अथचेति पदान्तरे । बलीधैः=बलानाम्-सैन्यानाम्, धौषं-मन्दै,
किम्=किं प्रयोजनम् । एकाक्येवाहं तस्य मत्तत्रस्य निहन्तुं प्रभवामीति भावः ।
तदेव समर्थयो-एकाकिनेति । हि=यत, आजी=संप्राने
['ममिलानिममिदयुष' इति युद्धनामस्वपर], एमसावकृष्टनि-
र्लिशदीधितिमटाभरमासुरेण=रमसेन-वेगेन हर्षेण वा ['रमसा
भेगहर्षयो' इति विश्व], अवकृष्ट -कोशाधिष्ठासित. ['निष्ठासितोऽवकृष्ट-
स्याद्' इत्यमर.], निर्लिश -[निर्गतलिशतौश्लिष्य -इति विश्वे 'दुयति-
प्रादय' इत्यनेन समागे, 'संख्यायास्तत्पुरुषस्य' इति इन् समाधान्]
खड्ग ['खड्गे तु निर्लिशचन्द्रहामासिरित्य' इत्यमर], तस्य दीधितय -
किरणा, सटा केसरा इव [उपमितममाम] तासा भर-समूह, तेन
भासुर-भाममानः, तेन । सिंहपक्षे-रममेन, अवकृष्ट-विधूननेनेतत्त्वो

को वर्नाकार की भांति अन्वकारमय बनने हुए युद्ध के लिये निकले लो ही
आप का राज्य पुन. जीत लिया और सभी राजाओं का समूह उस गर्वित शत्रु
के नाश से दरा हुआ आप के आगे मुका ॥१५॥

अथवा सैन्य-समूह की भी क्या आवश्यकता है ।

जैसे अकेला ही सिंह दूर से झपट कर शायी को मार देता है, वैसे ही
दूर से झपटने हुए मुक अकेले दारा ही—जो कि वेग से मोती दई मद्र की

धाराक्षिपत्य हरिणेन मतङ्गजेन्द्र-

भार्जो मतङ्गहनक हस्तमेव विद्धि ॥१६॥

नायकः—[कर्णो विधाय धाःमगतम्] दृढदृ ! दारुणमभिहितम् ।

पिकीर्णा, निखिरा -त्रिशादङ्गुल्यधिकपरिमाणा दीर्घा इति यावत्, दीपितय
इव-किरणा-इव, सटा -प्रावास्यकेशा, तासा मरेण-समूहेन, भासुर-
शोभमान, तेन, एकाकिनापि=असहायेनापि ['एकादाकिनवासहाये'],
मया=मिश्रावधुना, आराद्=दूराद्, निपत्य=उत्प्लुत्य ['आराद्दूर-
समीपयो' इत्यमर], हरिणा=केगरिणा ['हर्यङ्ग केसरी हरि' इत्यमर],
मतङ्गजेन्द्रमिव=मतङ्गजमिव ['मतङ्गजो गजो नाम' -इत्यमर । इन्द्रशब्द
प्रशसापचन । 'तस्य प्रशसापचनेष्व'-इत्यनेन मतङ्गजशब्देन सह समास],
मतङ्गहतकम्=दुष्ट मतङ्गम्, हस्तमेव=मारितमेव, विद्धि=जानीहि ।
हविष्यमाणस्य इतत्त्वप्रतिपादनं हतावाधासाभावसूचनार्थम् । यथैकाकिनाऽपि
हरिणाकान्तस्य गजेन्द्रस्य प्राणहानिर्निधिता तथैकाकिना राजगमाप्र-
सहायेन मयाकान्तस्य मतङ्गजस्य नाशोऽपि निधित एवेति भावः । मिश्रा-
वधुनिष्ठ क्रोध स्थायी व्यज्यते । गतङ्ग आलम्बनम्, तत्कृत जीमूतवाहन-
राज्याकमण्डुरीगनम्, परशोक्तिरनुभावः, गर्वात्प्राप्य मन्चारिण ।
उपमानङ्कारः । वसन्ततिलका इतिम् । तल्लक्षणं यथा—'उह्य वसन्ततिलका
तमजा जगौ ग' ॥१६॥

कर्णाधिति—विधाय=मद्गुलिभ्यां कर्णोच्छिदे निरुप्य । अत्यन्त-
दयालोर्जीमूतवाहनस्य शत्रुहननभ्रवणोऽप्यसामर्थ्यं कर्णाविधाने हेतुः । विधा-
येमप्रापिपूर्वाद् दधातेर्हर्षेण 'वष्टि भागुरिरस्रोपमवाप्योदगमर्गयो' इत्यादिना
श्लोकवार्तिकेन अपिशब्दाकारस्य लोपः । दृढहेत्यादि—दृढहेति दैन्यसूचये
निगतः । दारुणम्=अतिकठोरम् । अपराधिनो दण्डप्रदानावगारे भवेदेवं
दैन्यप्रकाशनेन कदाचिन्मिश्रावधुर्विमनायेतेत्यत आह-अद्यधेति । एवं तावद्
इत्यस्य भाषिष्यामीति शेषः । मिश्रावसो इति—एतत्=मतङ्गस्य हननम्,
क्रियत्=अत्यन्त-तन्द्रास्य वीरस्य कृते नानिदुष्करमिति भावः । यदुत्तर-

अमरु रूपी सटा-समूहं तं शमायमानं हो रहा है—गुह में गुह मतंग को
मारा हुआ समझे ॥१६॥

नायकः—(कान्तों पर हाथ रमकर, मन में) दृढदृ ! नदी कूता की
बल रही । अथवा, बल कटता है । (प्रकट में, मुन्दराकर) मिश्रावसो ।

अथवा एवं तावत् । [प्रकाशं ससितम्] मित्रावस्तो ! कियदेतत् ।
बहुतरमतोऽपि बाहुशालिनि त्वयि संभाव्यते । किन्तु,

स्वशरीरमपि परार्थे यः खलु दद्यामयाचितः कृपया ।

राज्यस्य कृते स कथं प्राणिवधकौर्यमनुमन्ये ॥१७॥

अपिच क्लेशान् विहाय शत्रुयुद्धिरेव मे नान्यत्र ।

मिति—बाहुशालिनि=बाहुभ्यां शालते शोभत इति बाहुशाली, तस्मिन्, बाहुशब्दो बाहुवत् पराकर्म वा लक्षयति, बाहुवत्शालिनि पराकर्मशालिनि वेति तदर्थम् । त्वयि=ममवति, अतोऽपि=अस्मादपि मतज्ञहननरूपात् कर्मणः, बहुतरम्=अधिकमुत्कृष्टं कर्म, संभाव्यते । यदेव तर्हि किमर्थं मतज्ञमभिषेकयितुमाहावागे विलम्बस इत्यत आह—किन्तु इति ।

स्वशरीरमिति—यः=अहं जीमूतबाहन, अयाचितः=अप्रार्थितोऽपि सन्, कृपया=वदणया हेतुना प्रेरित, परार्थे=परोपकाराय, स्वशरीरम्=अत्यन्तप्रियम् आत्मदेहमपि, दद्याम्=[शक्यार्थे तिङ्] त्वलु शत्रुनामि-त्यर्थः । खलु=निश्चयेन, सः=अहम्, राज्यस्य=क्षुद्रस्य राज्यस्य, कृते=निमित्तम्, कथम्=केन प्रकारेण, प्राणिवधकौर्यम्=प्राणिनाम्—जीवानाम्, वधे=हिंसायाम्, कौर्यम्=कूरताम्, अनुमन्ये=अनुजानामि ।

परार्थं प्रिय शरीरमपि त्यक्तुमिच्छुरद न जातु प्राणिविहाहेतु मतज्ञाभि-
षेकनमनुशातुं शक्नोमीत्यर्थः । अर्थापत्तिरलङ्कारः । आर्या छन्दः ॥१७॥

अपि चेति—क्लेशान्=अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, अभिनिवेशा इत्यामान् योगशास्त्रप्रतिदान्, पञ्च क्लेशान् ['अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः' इति योगसूत्रम् । सत्र-अनित्यादिषु नित्यादिबुद्धिरविद्या, अहङ्कारोऽस्मिता, रागद्वेषौ प्रसिद्धौ, अभिनिवेश आसक्तिः], विहाय=परि-यज्य, अन्यत्र=अन्यस्मिन् कस्मिँश्चित् प्राणिनि वस्तुमात्रे वा, मे=मम जीमूतबा-हनस्य, शत्रुयुद्धि=अयं मम शत्रुरिति ज्ञानमेव, न=नास्ति । इति कथमहम-शत्रोर्मतज्ञस्य वधमनुजानीयामिति भावः ।

यह क्या बड़ी बात है ? आप जैसे बाहुशाली (बलवान्) पुरुष इससे भी बड़
बड़ कर कर दिखा सकते हैं । किन्तु,

मैं, जो दूसरों के निमित्त बिना माँगे हीदवासे अपना शरीर भी अर्पण कर
सकता हूँ, मरना कैसे राज्य के लिये प्राणियों के मारने की मूर्ख आज्ञा दे दूँ ॥१७॥

और यह बात भी है कि विषयों के अतिरिक्त अन्य किसी के भी प्रति

यदि तेऽसत्प्रियं कर्तुमीहा, तदनुकम्प्यतामसौ क्लेशदासीकृत-
स्तपस्वी ।

मित्रायसुः—[सामर्थ्यं सहासं च] कथं नानुकम्प्यते, यादृशोऽ-
साधस्माकमुपकारी कृपणश्च ।

नायकः—[आत्मगतम्] प्रत्यग्रकोपाक्षिप्तचेतास्तावदसौ न
शक्यते निवर्तयितुम् । तदर्थं तावत् । [प्रकाशम्] मित्रायसो !
उत्तिष्ठ । अभ्यन्तरमेव प्रविशायः । तत्र च त्वां बोधयिष्यामि ।
संप्रति परिणतमहः । तथाहि—

यदीति—अस्मत्प्रियम्=मद्विष्टम्, अस्मदिति बहुवचनं तु प्राणि-
मात्रस्येष्टसंपादनमेव मद्विष्टमिति सूचनार्थम् । तत्=तर्हि, क्लेशदासीकृतः=
क्लेशानाम्-अविद्यादीनाम्, दासीकृतः=शरता नीत बरालकृत, अनित्य-
राज्यसुखादिलोलुप इति यावत्, अतएव, तपस्वी=शोचनीय ['मुनिशौच्यौ
तपस्विनौ' इति विश्व.], असी=मत्तत्र, अनुकम्प्यताम्=दयनीयः उपेक्ष-
णीय इति भावः । स्वयमेव त्रेशपराभूतस्य क्लेशनं न बीरोचितमिति भावः ।
अनेन नायके जीमूतवाहने गेय्यादिवित्तपरिकर्षणानुपेक्षाद्यपरिकर्मणः परा
प्रतिष्ठा रक्षिता । इत्थमपवर्तुं शत्रोरपि नायकमुखावनुवम्पनीयत्वं भुत्वा सामर्थ्यं
मिनावसु सोल्लुण्ठमाह—कथमिति । विपरीतलक्षणया नायकस्माकमुपकारी
जात्यनुवम्पनीय, प्रत्युत दण्डनीयः-इति भावः । अपकारातिशयोऽवगम्य-
त्वातिशयश्च व्यक्तपः । प्रत्यग्रेति-प्रत्यग्र-अभिभव-अपकार्यपि मत्तत्रोऽनु-
कम्पनीय इति मनुष्यात्मैव अधुनैव समुत्पन्न इति भावः, कोपः, तेन, आश्रितप-
परिक्षुब्धम्, चेत-मन, यस्य तादृश, असी=मित्रायसु, निवर्तयितुम्=
स्वनिश्चयाद् धारयितुम्, न शक्यते=न पार्यते । तत्=तस्मात् इममनुनेनु-

मेरा द्वेष भाव नहीं है । यदि तुम मुझे प्रसन्न करना चाहते हो तो उस
बेचारे विषयों के दास के ऊपर दया करो ।

मित्रायसु—(कोप और हँसी से) जैसा कि वह हमारा बड़ा उपकारी
और दीन है, उस पर क्यों न दया की जाय ।

नायक—(मन में) तावे तावे क्रोध से इसका मन चुन्च है । इसलिये
इसे ठीक मार्ग पर लाना कठिन है । तो धैर्य सही । (प्रकट में) मित्रावसो ! उठो,
अन्दर चरते हैं । वहाँ चलकर तुम्हें समझाऊँगा । अब तो दिन उरु
गया है । क्योंकि—

निद्रामुद्रावचन्धव्यतिकरमनिश पद्मकोशादुपास-
 शाशापूरैककर्मप्रवणनिजकरप्रीणितारोपविश्व
 रघु सिद्धे प्रसन्नस्तुतिमुखरमुखैरसम्प्येष गच्छ
 श्रेष्ठ सुखो विवस्वान् परहितकरणायैव यस्य प्रयास ॥१॥

[निष्कान्तौ]

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

मिति भाव , पद्मम्=वक्ष्यमाणम्, मङ्गागीति शेष । परिणामम्=अवसान
 प्राप्तम्, सूर्योऽस्तमुपगत इति भाव । दिनपरिणति समर्थवते-तथाहीति ।

निद्रामुद्रेति—अनिशम्=प्रत्यक्षम्, पद्मकोशात्=पद्मानाम्—कम-
 लानाम्, कोशात्=कुड्मत्वात् [पद्मस्य-पद्माख्यनिधि, कोशात्=पात्राद्,
 आगारादित्यपि बोध्यम्] ['पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसख्यान्तरेऽम्बुजे' इत्य-
 मरटीकाया गानुविदीक्षित, 'कोशोऽस्त्री कुड्मगले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके'
 इति मैदिनी च], निद्रामुद्रायवचन्धव्यतिकरम्=निद्रामुद्रा-मविकासा-
 वस्था, तथा तस्या वा, अवबन्ध-दलागामन्योऽन्वयं रटसंकेप, तस्य, व्यति-
 कर-सम्बन्ध, तम्-सकौचमिति भाव [निश-दान ॥ गजामहकता, मुद्रा-
 मुद्राचिह्नम्, ताभ्याम्, अवबन्ध-प्रतिबन्ध, तस्य व्यतिकरम्, इत्यपि व्या-
 ख्येयम्], अपास्यन्=दुर्गकुर्वन्, कमलानि विकसयन्-इति गिरिठतार्थ
 [वाचकेभ्यो पद्मनिधेर्मुसमुद्राटयत्रित्यपि भाव], शाशापूरैककर्मप्रवण-
 निजकरप्रीणितारोपविश्व =आशानाम्-दिशाम् ['दिशस्तु ककुभ काष्ठा
 आशाश्च हरितश्च ता' इत्यमर], पूर-पूरणमेव-स्वप्रवेशेन व्यापनमेव,
 एकम्-प्रधानम्, कर्म, तत्र प्रवणै =सलभै, निजकरै-स्वकिरणै, प्रीणित-
 तमोनिवारणेन आनन्दित, अरोप-अखिल, विश्व-सारात् येन तादृश
 [आशाया-वाचकाना मनोरथस्य, पूर-पूरण सम्पादनमेव, एक कर्म, तत्र
 प्रवणेन, निजकरेण-स्वहस्तेन, प्रीणित-प्रसादित, अरोप, विश्वो येन तादृश
 इत्यपि बोध्यम्], अस्तम्=अस्ताचलगामि [ऐश्वर्यप्रशमपात्यपि बोध्यम्],
 गच्छन्=प्राप्तुवन्, सिद्धे-अणिमाद्यष्टसिद्धिमन्त्रिमुंनिभि, [प्राप्तमनोरथे-

कमल की कली की सकोल रूपी निद्रा का सर्वदा दूर करता हुआ,
 सब दिशाओं में फैली हुई अपनी किरणों से सारे ससार का आनन्दित
 करता हुआ और स्तुति के गीत गाता हुए सिद्धों से देसा हुआ (अभिमुख

रित्यपि बोध्यम्], प्रसङ्गस्तुतिमुखरमुखै = प्रसङ्गाभि - उपस्थानममये
 प्रस्तुताभि, स्तुतिभि - स्तान्, मुखराणि - शब्दायमानानि, मुखानि येषा
 तादृशै सद्भि, दृष्ट = साक्षात्कृत, किं च, यस्य प्रयासः = शत सायमुद-
 यास्तमयपरिश्रम विद्यदधमया च, परहितकरण्यायैष = परेषाम्, हितस्य
 जलवर्षणस्यपरिष्कारादिरूपस्य कल्याणस्य, करणायैव - सम्पादनायैवास्ति,
 ॥ एष = सर्वलाभप्रसङ्ग, एक = अनुपम, विद्यस्वान् = प्रादित्य एव,
 गृहाण्य = स्तुतियोग्य, अस्ताति शेष ।

पद्याविकाशनन जगत् सौरममय तन्वन् मधुतिहा मधुलोहनावतर च
 दवान, तमोनिवारणेन निखिल लोक प्रीणयन्, अतएवारत गच्छन्नपि साय
 सध्यासमये सिद्धरुपस्थीयमान जलवर्षणस्यपरिष्कारादिलोकहितप्रवण
 एष भगवान् सूर्य सर्वेषामपि स्तोतव्य इति भावार्थ । अत्र व्याख्योक्तमार्गेण
 निद्रामुद्रादिनिशायसाध्यामहिम्ना - याचकेभ्यो ऋषिभिर्योपमुत्सुष्टपाठयत
 सकलयाचकमनोरथपरिपूरणप्रवणस्य स्वसकाशात् प्राप्तमनोरथैर्जने स्तुत्य
 मानस्य परोपकारपरायणस्य कस्यचिद् उदारस्य धनिनो वृत्तान्तोऽपि प्रतीयते ।
 अत इय समासोक्ति । तल्लक्षणं यथा - 'परोक्तिर्भेदके शिष्टे समासोक्तिः' ।

अथवा यथा परहितैकम्यरानी भगवान् सूर्यो लावकिभ्रमायास्तमयमप्यु
 पयन् सर्वेषां श्लाघ्य, तथैव हे मित्रावसो ! परोपकारमत्स्यइमपि मतङ्गेन हत
 राजयोऽपि सकलजनश्लाघ्यो भविष्यामि । अतोऽप्यनुर्वन्नपि यत्तज्जो न हन्तव्य ।
 मद्राज्यहरणेन यदि भवति तस्य कथनपकारस्तर्हि स एव मेऽभिलषणीय-
 इत्येव प्रस्तुतमूर्त्यवृत्तान्तात् प्रस्तुतार्थान्तरप्रतीत्या प्रस्तुताद्भूत । तल्लक्षणं
 यथा - 'प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताद्भूत' इति ।

इदमन्यदिह भाष्यम् - यदत्र कविना नायकमुखेन परोपकारिविवस्वद्वर्ण
 नया आवदयापरवशास्य जीमूतवाहनस्य नागाशशुररक्षायै यद्गमते स्वशरीर-
 समर्पणादिभविष्यत्कथानकमपि सूचितम् । अग्रधरा छन्द ॥१८॥

इति श्रीमद्रघुनामदात्मजश्रीपरमेश्वरानन्दसंस्कृतार्थ प्राज्ञविनोदिन्यां
 नागानन्दव्याख्यायां तृतीयोऽङ्क समाप्त ॥३॥

हाकर आह्वान किया हुआ) यह सूर्य जल होता हुआ भी बन्द है, जिसका
 परिश्रम केवल दूसरों की मर्गई करने के लिए ही है ॥१८॥

(दोनों निकर उठे दें)

चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति गृहीतवस्त्रयुगलः कान्चुकीयः प्रतीहारश्च]

कान्चुकीयः—

अन्तःपुरायां विहितव्यवस्थः पदे पदेऽहं स्थाहितानि रचम् ।

जरातुरः संपत्तिं दयदनीत्या सर्वं नृपस्यानुकरोमि वृत्तम् ॥१॥

अथ कविर्नागूनबाहनस्य नागशिशुरचायै स्वराशिरत्यागावसरं प्रसज्जयित्वा-
मुक्तामः कान्चुकीयप्रतीहारयोः प्रवेशेन विप्लवमन्त्रमवतारयति—ततः प्रवि-
शतीति । ततः=नीगूनबाहनस्य मित्रावमुना सहाभ्यन्तरप्रवेशानन्तरम् ।
गृहीतवस्त्रयुगलं=गृहीतं वस्त्रयोर्युगलं येन तादृशः । कान्चुकीयलक्ष्यं
यथा—‘ज्ञानविज्ञानराम्पद्माः क्लृप्तभोगविवर्जिताः ।

अमत्सरा ये पुरुषाः कान्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥’ इति मातृगुप्ताचार्यः ।

एष एव कान्चुकीयः कान्चुकीत्यपि व्यवह्रियते । तदुक्तं भरतेन—

अन्तःपुरेशो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः ।

सर्वकार्यार्थकुशलः कान्चुकीत्यभिधीयते ॥

जटावैजलव्ययुक्तेन विशेदू गान्धेय कान्चुकी ॥

प्रतीहारः—द्वाररक्षकः [‘प्रतीहारे द्वारपालदा स्थद्र स्थितदर्शकाः’
इत्यमरः] प्रतिपूर्वाद् हरतेर्घञ् । यद्यपि ‘उपसर्गस्य पञ्चमसुध्ये बहुलम्’ इत्य-
त्रामनुष्येति पर्युदासान् द्वारपाले वाच्ये प्रतिशब्दे दीर्घो न भवितुमर्हति,
तथापि द्वारि वाच्याया दीर्घो भवत्येव, तात्पर्यात्ताच्छब्दमिति प्रतीहारस्योपि
प्रतीहार इत्युच्यते ।

अन्तःपुराणामिति—अन्तःपुराणाम्=अन्तःपुरम्—राजक्रीणाम-

(तत्पश्चात् वसो का जोडा निचे कान्चुकीय और
प्रतीहार का प्रवेश)

कान्चुकीय—अन्तःपुर का प्रबन्ध करता हुआ, बुद्धादि के माँरे
दृष्टे के सहारे पद पद पर अपने आपको ठोकरों से बचाता हुआ, अन
में निरनुक राजा के चरित्र का अनुकरण करता हूँ जो कि अन्तःपुर
(रानियों अथवा नगरों) की व्यवस्था करता है और दण्डनीति द्वारा—
स्थान स्थान पर आपत्तियों (अथवा कर्तव्य-च्युति) से बचाता है ॥१॥

प्रतीहार—आर्य ! क तु खलु भवान् प्रस्थितः ।

काञ्चुकीय—आदिष्टोऽस्मि देव्या मित्रावसोर्जनन्या ।
यथा—कञ्चुकिन् ! त्वया दशरात्रं यावन्मलयवत्या जामातुश्च

गारम्, तेषाम् राजाशरोधानाम् । [जातो बहुवचनम्] ['स्वगार भुज्जा
मन्त पुर स्यादशरोधनम् । शुद्धान्तश्चाशरोधश्च' इत्यमर], विहितव्यवस्थ-
विहिता—कृता, व्यवस्था—व्यवस्थान प्रबन्ध इति यावत्, येन तादरा, अन्त
पुरचारिणा घेटीपण्डवामनादीना यथावथ कर्तव्यनिर्देशक इत्यर्थ । [राजपत्रे-
पुराणाम्=नगराणाम्, अन्त=अभ्यन्तरे, विहितव्यवस्थ=विहिता-सम्पा
दिता, व्यवस्था—वर्णाश्रमाचारमर्यादा येन तादरा] संप्रति=इदानीम्,
अरातुरः=नरया वार्धक्येन, आतुर—निर्बल, सन्, दण्डनीत्या=दण्डस्य
काष्ठयष्टे, नीत्या—नयनेन अवलम्बनेन [राजपत्रे—दण्डनीति=प्रजाशासन
नीति—अपराधिना दण्डदानादि तया] पदे पदे=प्रतिपद प्रतिवरणन्यासम्,
स्खलितानि=विषमभूमी पादस्तलनानि [राजपत्रे—पदे पदे=कर्तव्याधेऽंशु,
स्खलितानि, अधिकारिणा प्रजाना च प्रमादमभवान् दोषान्], रक्षन्=
निवारयन्मित्यर्थ, सन्, अहम्=काञ्चुकीय, नृपस्य=राज्ञ, सत्तमम्=कृत्स्नम्
वृत्तम्=आचार व्यवहार वा, अनुकरोमि=राजसदशो भवामीत्यर्थ । यथा
राजा पुरेऽप्यवस्था विधत्ते यथा वा स दण्डनीत्या प्रजानामधिकारिणा
प्रमादसमाधानि स्खलितानि निरुन्धे, तथैवाहमपि—अन्त पुरेषु व्यवस्था
विदधे, दण्डनीत्या [दण्डधारणेन] आत्मन स्खलितानि विषमप्रदेशेषु
वरणन्यासान् निरुन्धे । अतोऽहमिदानीं सर्वथा राजतुल्योऽस्मि—इति भाव ।
उपमालङ्कार ।

पूर्वार्धमस्येन्द्रवज्रयोत्तरार्धं चोपेन्द्रवज्रया सकीर्णमित्युपजातिवृत्तमि-
धम् । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्लक्षणं यथा—

स्यादिन्द्रवज्रा यदि ती जगो ग उपेन्द्रवज्रा जतज्जास्ततो गौ ।

अनन्तरोदीरितलक्ष्मणाजौ पादौ गदीवातुपजातयस्ता ॥१॥

आर्येति—प्रस्थितः=नखितु प्रवृत्त [आदिकर्मणि क्. कर्त्तरि च] ।

आदिष्ट इत्यादि—दशाना रात्रीणा समाहारो दशरात्रम् । ['अह सर्वक
देरासख्यातपुण्याश्च रात्रे' इत्यनेनाच् प्रत्यय । 'सख्यापूर्वं रात्र जीवम्'

प्रतीहार—आर्य ! आप किधर जा रहे हैं ?

काञ्चुकीय—मित्रावसु की माता रानी जीने मुझे आज्ञा दी है कि

रक्तपासांसि नेतव्यानीति । कुत्र प्रथमं गच्छामि । राजसुता च श्वशुरकुले वर्तते । जीमूतवाहनोऽपि युवराजेन मित्रावसुना सह समुद्रवेलां द्रष्टुमद्य गत इति मया श्रुतम् । तत्र जाने किं मलयवत्याः समीपं गच्छाम्युताहो जामातुरिति ।

प्रतीहारः—आर्य ! घरं राजपुत्र्याः समीपगमनम् । तत्र हि कदाचिद्विद्यत्या घेलया जामाता प्रत्यागतो भविष्यति ।

काञ्चुकीयः—सुनन्द ! साधूकम् । भवता पुनः क्व गम्यते ।

प्रतीहारः—अहमपि महाराजविश्यायसुना समादिष्टः । यथा—सुनन्द ! गच्छ । मित्रावसुं शूहि—अस्मिन् दिवसे प्रतिप-

इति ज्ञीवत्वम्, अत्यन्तसयोगे द्वितीयेकवचनम्], समुद्रवेलाम्=समुद्रस्य वेलाम्-जलक्षोभम्-हिन्दीभाषाया 'ज्वार' इति शब्देन व्यपदिरयमानम् । जामातु =जीमूतवाहनस्य । सम्बन्धतामान्ये पठ्ये । मलयवत्या इत्यत्रापि सैव । कुत्र मलयवत्या जामातुर्वाप्तिके । प्रथमम्=पूर्वम्, न जाने=न निश्चेतुमर्हामीति भावः । आर्येत्यादि—इयत्या घेलया=यावान् कालस्तत्र मलयवत्या अन्तिके गमने व्ययेति तावता कालेनेत्यर्थः [करणे कृतीया], प्रत्यागतः=प्रतिनिवृत्तः, समुद्रवेलादर्शनत इति शेषः । सुनन्देति—सुनन्देति प्रतीहारस्य नाम । साधूकम्=मलयवतीसराश गन्तव्यमिति यस्वयोक्त तस्मात्पु-सम्यगिति भावः । पुन शब्दत्वर्थे । अहमपीत्यादि—प्रतिपदुत्सवे-प्रतिपदि जायमाने कस्मिन्निवृत्तवदिशेषे । स्थायीपाकास्य कर्मविशेष प्रतिपदुत्सव इति तु श्रीशिवरामः । कञ्चित् 'दीपप्रतिपदुत्सवे' इति पाठः । प्रतिपदि क्रियमाणो दीपप्रदानोत्सव इति तदर्थः । 'मलयवत्या' 'जामातु' इति पठ्येद्वय सम्बन्धसामान्ये । मलयवत्यै

“कञ्चुकिन् । तू दस रात्रि तक जमाई और मलयवती के लिये एक कपडे के जाया कर” । पहले कहों जाऊँ ? राजकुमारी तो सुसराल में है और सुना है कि आज जीमूतवाहन भी युवराज मित्रावसु के साथ समुद्र की रौनक देखने गया है । इसलिये समझ में नहीं आता कि मलयवती के पास जाऊँ या जमाई के ?

प्रतीहार—आर्य ! राजकुमारी के पास जाना ठीक है । सम्भव है, वहाँ इतनी देर तक जमाई लौट ही आया हो ।

काञ्चुकीय—सुनन्द ! ठीक कहा । मला आप कहों जा रहे हो ?

प्रतीहार—मुझे भी महाराज मित्रावसु ने आज्ञा दी है कि “सुनन्द ।

दुस्सवे मलयवत्या जामातुश्चैतदुत्सवानुरूपं किञ्चिदागत्य निरूपयति । तद्रच्छतु राजपुत्र्या-सकाशमार्यः । अहमपि मित्रावसो राक्षानाय गच्छामि ।

[निष्कान्ती]
विष्कम्भक ।

[तत प्रविशति नायको मित्रावस्य]

नायक—

शय्या शाद्वलमासन शुचिशिला सद्य मुमायामप
शीत निर्मलवारि पानमशान कम्दा सहाया भुगा ।

जामात्रे चोपहार प्रदानुमिति तदभिप्राय । एतदुत्सवानुरूपम्=एतदुत्सवो-चितम्, निरूपयति=बोधयति-निदिशति वा । एतस्मिन् प्रतिपदुत्सवे जामात्रे मलयवत्यै चोरसवानुरूपं कृतम् उपहारो देय इति विन्तनार्थं मित्रावसु मूढीति समस्तप्रपञ्चकार्यं । निष्कान्ती—काञ्चुकीयप्रतीहारो । विष्कम्भक—तल्लक्षण यथा—कृतवर्तिभ्यमाशाना कथाशाना निदर्शक ।

मथैन मथ्यमाभ्या वा पानाभ्या सप्रयोजित ।

शुद्ध स्यात् सत्तु सकीर्णो नीचमध्यमकविपत् ॥

अथ च विष्कम्भको केवलमभ्यमपानप्रयोजितत्वाच्छुद्ध ।

परोपकारव्यसनी नायको वने परोपकारावसरात्साममेव तरोपत्वेन कर्तयति—शय्येति । शाद्वलम्=शाको बालवृण विद्यतेऽस्मिन्निति शाद्वलम्, बालवृणोर्हरितो भूयदेश ['शाद्वल शाद्वरिते शयो अम्बालपानयो ' इति चामर, 'नडशावाद्द्वलन्'] शय्या=शयनोचित तल्पम्, अस्तीति शय ।

एवमन्यत्रापि शेषरत्नाना कर्तव्या । शुचिशिला=शुचि-निर्मला, शिला-जा । मित्रावसु को कह किं आकर इस अमलवस्या क ठत्सव के दिन मलयवती और जगाई नौ गेट देने योग्य किसी वस्तु का निक्षेप कर देंगे" । तो आप राजकुमारी के पास जाए और मैं भी मित्रावसु को बुलाने जाता हूँ ।

(दोनों चले जाते हैं)

विष्कम्भक ।

(तत्पश्चात् नायक और मित्रावसु का प्रवेश)

नायक—हरी हरी पास मिलौना है, आसन के लिये स्वच्छ शिला है, रहने के लिये वृक्षों की छाया है, पाने के लिये झरनों का ठण्डा पानी है, माने

इत्यप्रार्थितत्वम्यसर्वविभवे दोषोऽयमेको वने
दुष्प्रापार्थिनि यत्परार्थघटनावन्प्यैवृथा स्वीयते ॥२॥

मित्रावसुः—[ऊर्ध्वमवलोक्य] कुमार ! त्वर्यतां त्वर्यताम् ।

प्रस्तरपट्टिका, आसनम्=उपवेशनम् [आस्यतेऽस्मिन्निति बाहुल्यत्वाद् अभि-
करणे ल्युट्], द्रुमाणाम्=दृष्टाणाम्, अघ्न=अथ प्रदेश, सप्त=छाया-
बहुलत्वाद् यद्, शीतम्=शातलम्, निर्भरधारि=निर्भराणाम्-निरन्तर
प्रवहता स्रोतसाम्, वारि-जलम्, पानम्=पेयम् [पीयत इति पानम्,
कर्मणि ल्युट् बाहुल्यत्वात्], कन्दा =मूलानि, अशनम्=भोज्यपदार्थ,
[अत्रापि कर्मणि ल्युट्], मृगाः=वन्यपशुव, सहायाः=सहचारिण,
सन्तीति शेष । इति=एव पूर्वोक्तेन प्रकारेण, अप्रार्थितत्वम्यसर्वविभवे=
अप्रार्थित-कन्दादप्ययाचित-याषास्तापवमस्वीकृत्यापिति भाव, 'त्वम्य-
ल्लुपु शन्त्य, सर्व-सकल, विभव-शयनासनादिजीवनोचिता सामग्री यत्र
तादृशेऽपि, दुष्प्रापार्थिनि=दुष्प्रापा-दुक्तेन प्राप्त शक्या [आप्नोते
अल्लु, दुष्प्राप्तुपसर्गौ] अर्थिन-याचका [अर्थाच्चासक्तिहिते-इतिनि] यत्र
तादृशे, घने=भरण्ये, अयम्=अयमेव, एक=केवल, वेष, यद्, अत्र,
परोपकारम्यसनिभिर्जनै, परार्थघटनावन्प्यै=परोपाम्-इतरेयाम्, अर्थि-
नाम्, अर्थस्य-अभिलषितस्य वस्तुन, घटना-सम्पादनम्, तथा वन्ध्ये-शून्ये,
परोपकारशून्यैरिति भाव, वृथा=व्यर्थमेव, स्वीयते । तिष्ठतेर्भावे लट् ।
यद्यपि वने अन्यत् सकलमपि जानीषकरणमयाचितमुपनत भवति, तथापि
याचकनाभावाद् परोपकारो नैवान् कर्तुं पार्यते । त विनाच जीवन व्यर्थमेव ।
तदुक्तमभियुक्ते—'अवन्ध्य दिवस कुर्याद् दानाध्ययनकर्मभि' । स एव
याचकजनाभाव एव वनस्य दाप इति भाव । इत वापि परोपकारप्रमप्रके
देशे चक्षितव्यमिति प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवनदोषोपन्यासादप्रस्तुतप्रशसा । अत्र
स्थानवैयर्थ्यस्य परार्थघटनावन्प्यारवेन, तस्य च दुष्प्रापार्थितया समर्थनात्
काव्यलिङ्गम् । अप्रार्थितेलादि विश्लेषण वनस्य सेव्यत्वे सामिप्राचमिति
परिकरश्च । इत्त शार्दूलविश्रादितम् ॥२॥

कुमारेत्यादि—त्वर्यताम्=समुद्रवेला प्रतीति शेष ।

क लिपि कन्द मूल हैं और साथ के लिपि मुग हैं । इस प्रकार वन में बिना भोगि ही
सब सम्पत्ति मिश्र जाती है । केवल एक दाप है । वह यह कि याचकों के न होने से
परोपकाररहित जीवन वृथा ही बिताना पड़ता है ॥२॥

मित्रावसु—(ऊपर देखकर) कुमार ! जल्दी करो, जल्दी करो ।
अथवा समुद्र के उद्देहित होने का समय हा गया ।

समयोऽयं चलितुमम्बुराशेः ।

नायकः—[आकर्य] सम्यगुपलक्षितम् ।

उद्गर्जजलकुञ्जरेन्द्ररमसास्फालानुबन्धोद्धत

सर्वां पर्वतकन्दरोदरभुव कुर्वन् प्रतिध्वानिनी ।

उच्चैरुच्चरति ध्वनि ध्रुतिपयोन्मार्थी यथाय तथा

माप प्रेङ्खदसङ्कुपशङ्खलया धेलेपमागच्छति ॥३॥

समय इति—अयमम्बुराशे समुद्रस्य चलितुम् वीचिरूपेणोच्छलितुम्, समय [कालरामयबेलासु तुमुन्] समुद्रे वीचीरानुगन्धानस्यैव एव समय इति भाव । अपवा अम्बुराशेरित्यस्य बेलामिति शेष, अम्बुराशेर्येकाम् (तटम्) चलितुमय समय इति वाक्ययोजना ।

मित्रापसुप्रोक्त समर्पयते—उद्गर्जदिति । उद्गर्जजलकुञ्जरेन्द्र-रमसास्फालानुबन्धोद्धतः=उदगर्जन्त-उच्चै शब्दायमाना, जलकुञ्जरेन्द्रा-जलहस्तिन समुद्रजलजीवविशेषा [प्रशस्ता कुञ्जरा कुञ्जरेन्द्रा, इन्द्रशब्दोऽन प्रशस्तभावक, प्रशसावचनैधेत्यनेन समारा, जलानां कुञ्जरेन्द्रा जलकुञ्जरेन्द्रा-इति विग्रह] तै [कर्तुभि] रमसेन-वेगेन, आस्फाला-जलताडनानि, तेषाम्, अनुबन्ध-सातत्यम्, तेष उद्धत-प्रचण्ड । अति महानिति भाव [वचिसु-अनुबद्धोद्धत इति पाठ । तै-आस्फाली, अनुबद्ध-सम्बद्ध, अत एव उद्धत इति न तद्व्याख्यानम् । अथवा अनुबद्धमिति भाव-कान्त मावा पूर्ववद् व्याख्येयम्], सर्वाः, पर्वतकन्दरोदरभुवः=पर्वतकन्दराणाम्-गिरिगुहानाम्, उदरभुव-मध्यप्रदेशान्, प्रतिध्वानिनीः=प्रतिशब्दशुद्धा [प्रतिध्वनन प्रतिध्वान, स आमासक्यति प्रतिध्वानिन्य-एषा-इति विग्रह, अत इनिठनौ], कुर्वन्=विदधत्, ध्रुतिपयोन्मार्थी=कर्णेन्द्रियोद्देजय [ध्रुते पन्था इति ध्रुतिपथः, तमुन्मघ्नातीति ध्रुतिपथोन्मार्थी], अयम्=ध्रुयमाण, ध्वनिः=शब्द, यथा=येन प्रमारेण, उच्चैः=अतितार यथा स्थान् तथा, उच्चरति=उद्गच्छति-गगनमार्गमप्युल्लङ्घय गच्छ-

नायकः—(मुनकर) आप ने ठीक पहचाना ।

गरजते हुए बड़े बड़े जलहस्तियों की टहरों के (शब्द के) साथ मितर बड़ी हुई यह ध्वनि पर्वतों की सभी कन्दराओं को अन्दर से गुज़ाती हुई कान पाड़ने वाला ऊँचा शोर कर रही है । इसलिये प्रतीत होता है कि शरों के अनन्त समूह को उद्वलती हुई समुद्र की टहर आने ही वाली है ॥३॥

मित्रायसुः—कुमार ! नन्वागतैव । पश्य—

कवलितलवङ्गपल्लवकरिमकरोद्गारसुरभिणा पयसा ।

एषा समुद्रवेला रत्नसुतिरञ्जिता भाति ॥४॥

तीति भाव , तथा=तेन प्रचरेण, प्रायः=मन्ये इति भाव , इयम्, प्रेङ्ग-
इसंत्पयशङ्खयज्ञया=प्रेङ्गन्-जलाघातेन इतस्ततः प्रचलन्, असद्वप-
दृष्ट्यानुमरानय , राङ्गानाम्-कम्बुनाम्, बलय-समुद्र, यत्र तारुणी,
वेला=कुभितसमुद्रवल्गुसमूह--उच्छलन्ती शीघ्रिरिति यावत् [ष्वार इति
भाषायाम् 'अध्यम्बुपिङ्गुतो वेला' इत्यमरः], आगच्छति=तटाभिमुख-
मायाति [केचित्तु वेला-समुद्रतटम्, आगच्छति-अत्यन्तं सन्निहितैवेत्यर्थः,
अन्यथा उर्ध्वनिर्गमं न ध्रुवैतेति व्याचक्षते] ।

यदा समुद्रे वेला-वीचय उदगच्छन्ति, तदा स्वभावतो महान् प्वनि-
रुद्भवति । इवानीमत्रैव महान् प्वनि ध्रुयते, तेनानुमीयते यत् समुद्रे वीचय
उत्थिता इति भाव । साधनेन साध्यस्यानुमानाद् अनुमानालङ्कार । यद्यपि
'मन्ये शङ्के ध्रुव प्राय' इत्याद्युक्तया प्राय शब्द उल्लेखान्नाचक, तथापि
नात्रोपप्रेक्षा । प्रकृतस्य परात्मना सादर्यमूलकसम्भवावाभेवोपप्रेक्षाया स्वीका-
रात् । एताःशराम्यले-मन्ये इत्यादीनामनुमितिबोधकरत्वमेवैति साहित्यविद् ।
वाच्यीचिल्लादीनास्त्रिणी रचना । कृत शार्दूलविकीर्णितम् ॥३॥

नन्दिति—त्वं प्रवीक्षि-आगच्छतीति, इयं त्वागतैव ।

आगता वेला कर्णयति-कवलितेति । कवलितलवङ्गपल्लवकरिम-
करोद्गारसुरभिणा=कवलिता-भास्वादिता, लवङ्गानाम्-देवकुमुमाख्य-
स्तानाम्, पल्लवा-किसलवानि, वैष्णवदशा, ये करिण-हस्तिन, मकरा-
नकाय ['मकरो निषी । नके राशिविशेषे च' इति हेम] तेषाम्, उद्गार-
मुखनिर्गतवायु, तेन सुरगिणा-सुगन्धिना, पयसा-जलेन, उपलक्षिता [द्रव्य-
भूतलक्षणे वृत्तिया], रत्नसुतिरञ्जिता=रत्नानाम्-गनाविषण्णामुदमणो-
नाम्, सुतिभि-कान्तिभि, रञ्जिता-रूपिता कर्तुरिता, एषा=पुरोदरयमाना,
समुद्रवेला, भाति=शोभते । अनुप्रासालङ्कार । समुद्रस्य नानाविधरत्ना-
वरत्व व्यङ्ग्यम् । आर्या कृतम् ॥४॥

मित्रायसु—कुमार । हो, आ ही गई । देखो—

मह रत्नों की न्योति से चमकती हुई समुद्र की उछल तरंग हाथी और
मगरगच्छों द्वारा सापहुए रौंग के पत्तों की डकारों से सुगन्धि जल से शोभायमान
हो रही है ॥४॥

तदेह्यस्माज्जलप्रसरणमार्गादपकम्यानेनैवगिरि सानुसमीप-
मार्गेण परिक्रमावः ।

नायकः—मित्रावसो ! पश्य शरत्समयपाण्डुभिः पयोद-
पटलैः प्रावृताः प्रालेयाचलशिखरधियमुद्दहन्त्यचलसानवः ।

मित्रावसुः—कुमार ! नैवामी मलयसानवः । नागानामस्थि-
सङ्घाताः खल्वेते ।

नायकः—[सोद्वेगम्] कष्टं, किञ्चिमिसं पुनरमी सङ्घात-
मृत्यवो जाताः ।

तद्विति—तत्=यत समुद्रे महान् जलझोम, तस्माद्विषयः । जल-
प्रसरणमार्गाद्=जलानां प्रसरणस्य मार्गं, तस्माद्, अप-कम्य=अपवृत्त्य,
गिरिसानुसमीपमार्गेण=गिरे, सानु-शिखरम्, तत्समीपवर्तिना पयो-
द्वर्षं । परिक्रमावः=गच्छान् । मित्रावसो इति—शरत्समयपाण्डु-
भिः=शरत्समये-शररतौ, पाण्डुभिः श्वेतवर्णैः, पयोदपटलैः=मेघसमूहैः,
प्रावृताः=आच्छादिता, एते, मलयसानवः=मलयपर्वतशिखराणि, प्राले-
याचलशिखरधियम्=प्रालेयाचल-हिमालयपर्वत, तस्य शिखराणाम्,
धियम्-शोभाम्, उद्दहन्ति=धारयन्ति । अन्येनान्यस्य शोभाया धारणा-
समयात् सादरये पार्श्वसानाभिदरंमालङ्कारः । श्वेतवर्णमेघाच्छादिततया हिमा-
लयाशिखरध्रीगदृशीं श्रिय धारयन्तीति भावः । नैवेति—नागानाम्=सर्पा-
णाम्, अस्थिसङ्घाताः=अस्थानां सङ्घाता समूहाः । कष्टमिति—किञ्चि-
न्मृत्युम्=केन हेतुनेत्यर्थं ['निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति वचना-
किञ्चित्तदन्तान् प्रथमा द्वितीया वा बोध्या] सङ्घातमृत्यवः=सघातस्य समुदा-
यस्य मृत्युर्वेषां ते सघातमृत्यवः, समुदायरूपेण युगपत्प्राप्तभरणा इत्यर्थं [शापकण्ड-
व्यधिकरणपदो बहुव्रीहि] यदीमे समुदिता युगपत्त्वं न भ्रियेरन्, तदा नायक-
स्थिरघात उपलभ्येत, तथाचैतेषां सघातमृत्युत्वया कारणं भूहीति भावः ।

इसलिए, आत्रो ! जल के फैलने के मार्ग से हट कर हम इसी पर्वत की
चोटी के समीप मार्ग पर टहलें ।

नायक—मित्रावसो ! देखो, शरद ऋतु के श्वेत नादलों के समूह से ढकी हुई
मलयपर्वत की चोटियाँ हिमालय की चोटियों के समान सुन्दर प्रतीत होती हैं ।

मित्रावसु—कुमार ! यह मलय-पर्वत की चोटियाँ नहीं हैं । यह तो
नागों की दृष्टियों के ढेर हैं ।

नायक—(सदमकर) शोक ! मला किस कारण यह ढेरों के ढेर
नाग. मर. ग. १.

मित्रायसुः—कुमार ! कुमार ! नैवामी सहातमृत्यवः ।

नायकः—मित्रायसो ! किमन्यत् ।

मित्रायसुः—श्रूयताम्, पुरा किल स्वपक्षपवनापास्तसागरजलस्तरसा रसानलादुद्धृत्य भुजङ्गमाननुदिनमाहारयति स्म चैनतेयः ।

नायकः—[सोद्वेगम्] कष्टम्, अतिदुष्करं करोति । ततस्ततः ।

मित्रायसुः—ततः सकलनागलोकविनाशशक्तिना नागराजेन गरुत्मानभिहितः ।

नायकः—[सादरम्] किं मां मत्तयेति ।

मैत्रेयैति—नेमे नागाः समुदिता युगपद् मृत्युमधिगतवन्त इति भावः ।

किमिति—अस्यास्थिरसहातस्यान्यत् किं कारणमस्ति, तद् ग्रही इति भावः । पुरेति—पुरा=प्राचीने समये, स्वपक्षपवनापास्तसागरजलः=स्वपक्षयोः, पवनेन=वायुना, अपास्तम्=इतस्ततः क्षिप्तम्, सागरस्य, जलम्, येन तादृशः । महाबल इति श्वनिः । चैनतेयः=विनताया अपत्याम् गरुडः । [जीभ्यो ष्] , रसानलात्=पातलात्, भुजङ्गमान्=सर्पान्, तरसा=वलन, उद्धृत्य=ऊर्ध्वं धृत्वा, आनीयेति वा, अनुदिनम्=प्रत्यहम्, आहारयति=आहार करोति भुङ्क्ते इत्यर्थे [आहारशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच्], किले-त्यतिशये, इतिहासविद् एवमाहुविति भावः । कष्टमिति—अतिदुष्करम्=कैरपि अतिदुःखेन कर्तुं शक्यम्, अतिकठोरं कर्मेति यावत् । ततस्ततः=तदनन्तरम्, किं जातमिति शेषः । तत इति—सकलनागलोकविनाशशक्तिना=मकलाना नागलोकानां विनाशम् शक्यत इति मकलनागलोकविनाशशक्ती तेन । इत्थं गरुडेन प्रत्यहं नैकनगानां भोजनेन नागकुलमनिरात् सयमेध्यतीत्येष पिभ्यतेति भावः । वासुकिना=वासुकिनाम्ना नागराजेन । गरुत्मान्=गरुडः, अभिहितः=श्रेष्ठ निशापित इति यावत् [अभिपूर्वाद् दधाते क्, दधातेर्हि] । किं मामिति—नागानां विपत्तिमुपश्रुत्य निरतिशयं करुणाकान्तदृश्यः

मित्रायसु—कुमार ! कुमार ! यह डेरो के डेर एक संग नहीं मरे ।

नायक—मित्रायसो ! नहीं तो क्या !

मित्रायसु—सुनो, पूर्वकालमें गरुड अपने परो की हवा से समुद्र के जल को उछाल कर बड़े वेग से पाताल में से सर्पों को निकाल कर हर रोज खाता था ।

नायक—(शोक से) ओहो ! बहुत जुल्म करता था । फिर क्या !

मित्रायसु—वो सब नागलोक के नाग के मय से नागों के राजा ने गरुड से कहा—

नायक—(आदर से) क्या यह कि 'मुझे साहे ?

मित्रावसुः—नहि नहि ।

नायकः—किमन्यत् ।

मित्रावसुः—इदमुक्तम्—स्वदभिसंपातसन्त्रासात् सहस्रशः
स्रवन्ति भुजङ्गाङ्गनानां गर्भाः । शिशवश्च पञ्चत्वमुपयान्ति ।
एवं च संततिसमुच्छेदादस्माकं तवैव स्वार्थहानिर्भवेद्, यद्-
र्थमभिपतति भवान् पातालम् । तदेकैकं भुजङ्गमानामनुदिवसं
समुद्रतटस्थितस्याहमेव प्रेषयिष्यामीति । प्रतिपन्नं च तत्
पक्षिराजेन ।

परोपकृतिप्रवणो नायक — 'गठःमानमिहितः' इति मित्रावसुवाक्ये जाय-
माना 'किमभिहित' इत्याकाङ्क्षामपनोदितुं स्वाशयानुरूपं वाक्याभ्याहारं प्रक-
ल्प्य प्रश्नयति—किमित्यादि । प्रथमम्=सर्वान् नागान् विहाय पूर्वम्, माम्=
मासुकितमेव, भक्षय, इति=एवम्, गठःमान् अमिहित, किम् इति भावः ।

नहीति—'मा प्रथमं भक्षय' इति नोक्तं वासुकितेति भावः । किमिति—
सहिं किमुक्तम् इति भावः । परदुःखात्सहिष्णोरितोऽयद् वचनस्मासंभवादिति
नायकस्य हृदयम् । इदमिति—स्वदभिसंपातसन्त्रासात्=तव-भवतो
गठस्य, अभिसंपात नागानामुपर्याक्रमणम्, तस्माद् यः संत्रासः=महाभयम्,
तरमाद्, सहस्रशः=सहस्राणाम्-बहूनामिति भावः ['सहस्रैकवचनाच्च दीप्ता-
याम्' इति शस्], भुजङ्गाङ्गनानाम्=सर्पशीणाम्, गर्भाः=उदरे गर्भा-
वस्थाया स्थिताः सत्याः, स्रवन्ति=अपरिपूर्णां समयात् प्रागेव बहिरापतन्ति ।
पञ्चत्वम्=मरणम् । एवमिति—एवम्=सर्पनारीणां गर्भसाधेयं सर्पशिष्ट-
विनाशेन च, अस्माकम्=सर्पाणाम्, संततिसमुच्छेदात्=संतते -वंश-
स्येत्यर्थं, समुच्छेदात्-प्रवृत्त्यात्, तवैव=भवतो गरुडस्यैव, स्वार्थहानिः=
स्वार्थस्य-सर्पकर्मकमोजनरूपस्य प्रयोजनस्य, हानि-विघात, भवेत्, प्र यद्
नैकनागविनाशेनापिरादेव समूलमुच्छिजे नागकुले तव भोजनाभाव स्यात्,

मित्रावसु—नहीं, नहीं ।

नायक—तो क्या कहा ?

मित्रावसु—यह कहा कि—'आप की भ्रष्ट के दर से नाग स्त्रियों के
उजाते ही गर्भ गिर जाते हैं और बच्चे मर जाते हैं । इस प्रकार हमारी सन्तति
का नाश होने से तुम्हारे स्वार्थ की ही हानि होगी, जिसके लिये आप पाताल पर
आक्रमण करते हैं । इसलिये मैं स्वयं ही समुद्र के तट पर आप के लिये एक
एक माप प्रति दिन भोजन दिया करूँगा' । गरुड ने भी हम बात को मान लिया ।

इत्येकश प्रतिदिन विहितव्यवस्यो
यान् भक्षयत्यहिपतीन् पतगाधिराज ।
यास्यन्ति यान्ति च गताश्च दिनेर्विबृद्धि
तेषाममी तुहिनरीशरुचोऽस्थिकृत् ॥१॥

इति भाव । यद्दर्थमिति—यद्दर्थम्=गर्भान् गोकुलमित्यर्थः, भवान्=गरुड ,
पातालम्=नागलोकम्, अभिपतति=आक्रामति । तदिति—तत्=
तव भोजनहानिर्न भवेत्, अस्माक च वसो नाच्छिद्येत—इति हेतोः, अहम्=
यास्यन्तिरेव, अनुदियसम्=प्रतिदिनम्, समुद्रतटस्थितस्य, तनान्तिके—इति
शेष, भुजङ्गमानाम्=सपांशा मध्ये, एकैकम्=एकैकश—एकमेक कृत्वा,
प्रेषयिष्यामि=प्रेष्यामि । प्रतिपद्यमिति—तत् च=स्वया नागलोक-
माक्रम्य तैकेना नागाना विनाशो न वर्तव्य, अहं च तवाहारार्थं प्रत्येकमेकं
नाग समुद्रतटे प्रेषयिष्यामि इत्येव परस्परप्रतिज्ञानम्, पक्षिराजेन=
गरुडेन [राजाह सरित्भ्यष्टच्], प्रतिपद्यम्=स्वीकृतम् ।

इतीति—इति=पूर्वोक्तप्रतिज्ञानुसारेण, विहितव्यवस्यः=विहिता-
कृता, व्यवस्था=नियम, येन तावश, पतगाधिराजः=पतगानाम्-
पक्षिणाम्, अधिराज—ईश्वर, गरुड इत्यर्थ, प्रतिदिनम्, एकश =एक-
कम्, यान्, अहिपतीन्=नागान् इत्यर्थ, भक्षयति=भुङ्क्ते, तेषाम्=
नागानाम्, तुहिनरीशरुचः=[तुहिनरीश—हिमालय, तस्य शिष्य इत्येवा
तादृशा] हिमालयतुल्यकान्ताय इत्यर्थ, अस्मी=विप्रकृष्टे हरयमाना, अस्थि-
कृत्=अस्नात्, कृत्—समुद्रा, दिनेः=दिवसे, न तु माने, स्वप्नेनैव
समयेनेत्यर्थ [अपर्यां तृतीया], विबृद्धिम्=उपवयम्, गताः=प्राप्ता,
यान्ति=गच्छन्ति, प्रत्यह नागभक्षणादिति भाव, यास्यन्ति च=नाग-
भक्षणनियमस्थानवधित्वाद्—इति भाव । [कश्चित्तु—इत्येव भोगिपतिना'
इति प्रथमपादे पाठ । तस्य भोग—नर्पसरीर ॥ एषामस्तीति भोगिन-
सर्पा, तेषा पति, नागुक्तिरित्यर्थ] । तुहिनरीशरुच—इत्यत्र वाचकधर्मोपमान-
लोपेन लुप्तोपमा । तृतीयपादे 'यास्यन्ति' इति याप्रवृत्ते, तिब्प्रत्ययस्य

इस प्रकार प्रवन्ध करके गरुड प्रतिदिन एक एक करके तिन सर्पों को
खाता था, वह हिम से ढके हुए पर्वतों के समान उन्हीं की हाडियों के ढेर हैं
जो भूत, भविष्यत् और वर्तमान काल में दिनों दिन बढ़ते गये, बढ़ते जाते हैं
और बढ़ते जायेंगे ॥१॥

नायकः—कष्टं, रक्षिताः किलैवं नागराजेन पद्मगाः ।

जिह्वासहरद्वितयस्य मध्ये नैकापि मा तस्य किमस्ति जिह्वा ।

एकाहिरक्षार्थमहिद्विषोऽद्य दक्षो भयारमेति यथा प्रवीति ॥६॥

च प्रस्तावे 'गता' इति प्रकृतिप्रत्यययो कयो भग्न । अतो भग्न-
प्रकमोऽन दोष । 'शस्यन्ति यान्ययुरहोभिरनवपरुदिम्' इति तूचित पाठ
प्रतिभाति । वसन्ततिलका कृतम् । दल्लक्षण यथा—'उक्ता वसन्ततिलका
तमजा जगौ गः' ॥५॥

कष्टमिति—पद्मगा = सर्पा । किलेत्यनेन—एकैकनागप्रदानेन नाग-
रक्षाया अलीकत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि—मदशायैककनागप्रेषणेन नागानां
सघातगृह्युरेव केवलं निवारितः, न स्वत्यन्त विनाशः । अत एव नायको
नागविनाश तदवश्यं विज्ञाय कष्टमिति हर्षं दुःखं प्रकाशयति ।

नायको वासुकिं प्रत्यसूया प्रकाशयति—जिह्वेति । तस्य=वासुके
[परोपकृतिविमुखतया नामाग्रहणम्], जिह्वासहस्रद्वितयस्य=सहस्रद्वय-
परिमितानां वागिन्द्रियाणाम् [जिह्वाना सहस्रयोर्द्वितयम्, तस्येति विग्रह,
सहस्रमुखो नागराज इति प्रभिदि, प्रतिमुखं च जिह्वाद्वयमिति सहस्र द्विगुणयित्वा
सहस्रद्वितयस्येत्युक्तम्], मध्ये, सा=तादृशी, एका, अपि, जिह्वा=वागि-
न्द्रियम्, नास्ति=न विद्यते, किम् ? यथा=जिह्वा, स वासुकि, अद्य,
मया=वासुकिना, एकाहिरक्षार्थम्=एकस्य, अहे -सर्पस्य, रक्षार्थम्—प्राण-
रक्षायै, अहिद्विषः=सर्परात्रोर्गण्डस्य [सम्बन्धसामान्ये पशुः । अथवा—कृते
इत्यध्याहर्तव्यम् । 'अहिद्विष कृते' इति योजना । अथवा—अहिद्विष इति भय-
हेतौ पशनी । अहिद्विष सकाराद् एकाहिरक्षार्थमिति योजना], आत्मा=
स्वराशरीरम्, दक्षः=अर्पित, इति=एवम्, प्रवीति=कथयति । ध्यर्थं तस्य
वासुकेर्जिह्वासहस्रद्वितयम्, येष्वेकतमदपि परोपकृतये न प्रवर्तते—इति भावः ।
वासुकिं प्रत्यसूया प्रधान्येन व्यज्यते । इन्द्रवज्राकृतम् । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि
तौ जगौ ग' इति तल्लक्षणम् ॥६॥

नायकः—हाय ! क्या नागों के राजा ने ऐसे सोंपों की रक्षा की !

क्या उसकी दो हजार जिह्वाओं में से एक भी ऐसी जिह्वा न थी, जिस से
कह देता कि 'मैं आज एक सोंप की रक्षा के लिये सोंपों के शत्रु (गण्ड) के
लिए अपने आप को समर्पण करता हूँ' ॥६॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

सर्वांशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।

शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥७॥

कष्टम्, अनवसानेयं विपत्तिर्नांगानाम् । [आत्मगतम्] अपि नाम
शक्तुयामहं स्वशरीरदानादेकस्यापि फलभृतः परिरक्षां कर्तुम् ।

[ततः प्रविशति प्रतीहारः]

प्रतीहारः—आरूढोऽस्मि गिरिशिखरम् । [विलोम्य] अये !
मिवावसुजांमातु समीपे घर्तते । यावदुपसर्पामि । [उपसृत्य
प्रणम्य] विजयेता कुमारौ ।

आश्चर्यमिति—द्विरुक्तिरतिरागवाधनायां ।

आश्चर्यहेतु बहिः-सर्वेति । मूढाः—कृत्याकृत्यविवेकरह्या , सर्वांशु
चिनिधानस्य=सर्वेषाम्, अशुर्चानाम्-वियमनाथपवित्रवस्तूनाम्, निधानस्य-
कोशरूपस्य, कृतघ्नस्य=उपगतपापानांदिहतोपकारनाशकस्य [सायकाले भोज
नाभावे प्रातः कालिकभोजनजन्या पुष्टिमनाहत्य शुष्यति, किमन्यत्, सर्वदा पृती-
दनादिना परिपोष्यमाणमर्षाद् शरीरम्, सकृदपि भोजनालाभे, कार्याक्षम भवति,
न पूर्वमुक्त पृतीदनादि स्मरति युगपदेव कार्यविमुख भवतीति सत्यमेवेद कृतप्रमिति
भाव] , विनाशिनः =विनाशशीलस्य [ताच्छाल्ये स्थिति] , शरीरकस्यापि=
क्षुद्रस्य देहस्यापि [दृष्टिसत शरीर शरीरकम्, तस्य, कुत्साया कर] , कृते=
पोषणार्थमित्यर्थ , पापानि=दुर्बेधितानि, कुर्वन्ते=विदधति, इत्यदो आश्चर्य
माश्चर्यमिति पूर्वेण सम्बन्ध । अत्र शरीरविरोपणानि तस्य हेयत्वेनासरक्षणा-
यत्वाभिप्रायगर्भाणि । अतः परिक्रान्तकार । अनुष्टुप् छन्द ॥७॥

कष्टमिति—अनवसाना=न अवगान यस्या सा-अनन्तैत्यर्थ ।

आश्चर्ये ! महान् आश्चर्ये !

सब प्रकार की मन्दगी के घर, कृतघ्न और भाग्य ही जाते वाले शरीर
के लिये भी मूल लोग पाप करते हैं ॥७॥

हाम ! नाभों की इस निपत्ति का कोई अन्त नहीं । (मन में) क्या मैं
अपने शरीर की मेट देकर एक भी सोंप की रक्षा नहीं कर सकता ?

(प्रतीहार का प्रवेश)

प्रतीहार—मैं पर्वत की चोटी पर चढ़ आया । (देखकर) अरे !
मिवावसु उमर्ई के साथ ही है । तो पास जाऊँ । (पास जाकर प्रणाम
करके) कुमारों की विजय हो ।

मित्रावसुः—सुनन्द ! किञ्चिन्मिच्छामिहागमनम् ।

प्रतीहारः—[कर्ण] एवम् ।

मित्रावसुः—कुमार ! तातो मामाह्वयते ।

नायकः—गम्यताम् ।

मित्रावसुः—कुमारेणापि बहुप्रत्यवायेऽस्मिन् प्रदेशे कूट-
हलाद्य चिरं स्थातव्यम् ।

[निष्क्रान्तौ मित्रावसु प्रतीहारश्च]

नायकः—यावद्दहमपि गिरिशिखराद्वतीर्य समुद्रतटमव-
लोकयामि । [परिक्रामति]

[नेपथ्ये]

हा पुत्रश्च शङ्खचूल ! कथं वावाविद्यमाणो किल अज्ज तुवं
मय पेक्षितव्यो ।

हा पुत्र शङ्खचूड ! कथं व्यापाद्यमानः किलाद्य त्वं मया
द्रष्टव्यः ।

कुमारेणेति—बहुप्रत्यवाये=बहव, प्रत्यवाया—विघ्ना भयानि वा यत्र
तादृशे । हेतुगर्भविशेषणम् । एकाकिना स्वया कर्तुंकादत्र चिरं न स्थातव्यम्,
यतो बहुविधोऽयं प्रदेश इति भावः । हा पुत्रेति—शंखचूडेति सर्पस्य नाम ।
व्यापाद्यमानः=हस्यमान, गरुडेनेति शेषः । मया=स्वजनस्याः ।

मित्रावसु—सुनन्द ! किस कारण बहों आप हो ?

प्रतीहार—(कान में) ऐसी बात है ।

मित्रावसु—कुमार ! पिता मुझे बुला रहे हैं ।

नायक—जगए ।

मित्रावसु—आप भी कुतूहल से इस सकट मेरे स्थान पर बहुत देर
न ठहरें ।

(मित्रावसु और प्रतीहार दोनों चले जाते हैं)

नायक—तब तक मैं भी पहाड़ की चोटी से उतर कर समुद्र का दृश्य
देखता हूँ ।

(नेपथ्य में)

हा पुत्र शंखचूड ! मैं आज तुम्हें मरना कैसे देखूंगी ?

नायकः—[आक्षेप्यं] अये ! योषित इवार्तप्रलापः । तद्
यावदुपेत्य केयं कुतोऽस्या भयकारणमिति स्फुटीकरोमि ।
[परिक्रामति]

[ततः प्रविशति कन्दन्या इदयानुगम्यमाना शंसचूडो गोपा-
यितवन्नयुगलः किङ्करश्च]

वृद्धा—[लक्ष्म] हा पुत्तअ सहचूल ! कहं यावादिअमाणो
फिल अज्ज तुयं मए पेक्खिद्वयो । [विमुके गृहीत्वा] इमिणा मुख-
चन्द्रेण विरहिदं अन्धआरीभविस्सदि पात्तालं ।

हा पुत्रक शंसचूड ! कयं न्यापाद्यमानः किलाद्य त्वं मया
प्रेक्षितव्यः । अनेन मुखचन्द्रेण विरहितमन्धकारीभविष्यति
पातालम् ।

शंसचूडः—अग्य ! किमेवमसिचिक्कवा सुतरामात्मानं
पीडयसि ।

वृद्धा—[निर्भयं पुत्रस्याज्ञान्याश्रान्ती] हा पुत्तअ ! कहं वे

अये इति—आर्तप्रलापः=दुःखाकन्दनम् । स्फुटीकरोमि=निधि-
नोमि । ततः प्रविशतीति—कन्दन्या=कन्दन्या, गोपायितवन्न-
युगलः=गोपायितम्-गुप्ततया रक्षितम्, वन्नयो.—वन्धविहृतयो रक्षकयो,
युगलम्—द्वयम्, येन गहराः, रक्षकयुगलसहितः । निर्भयं इति—निर्भयं=
दृष्ट्वा । आसृशन्ती=श्रान्ती ।

नायक—(सुनकर) अहो ! यह आर्त विलाप तो किसी स्त्री का प्रतीत
होता है । तो तब तक पास जाकर 'यह कौन है और इस किसका डर है'
यह विदित करता हूँ । (श्रुता है)

(शंसचूड और कपटों के जोड़े को छिपाए हुए चौकर और
उनके पीछे रोती हुई बुढ़िया का प्रवेश)

वृद्धा—हा पुत्र शंसचूड ! कैसे मैं आज तुझे मारा जाता हुआ
देखूंगी ? (ठोड़ी पकट कर) इस मुखचन्द्र के बिना पाताल (मेरे लिये)
अन्धता हो जायगा ।

शंसचूड—अग्यो ! क्यों इस प्रकार व्याकुल होकर अपने आपको
अति दुःखी कर रही है ?

वृद्धा—(देखकर, पुत्र के शरीर पर हाथ फेरती हुई) हा पुत्र ! कठोर

अदिदृष्टसूरसुउमारं सरीरं खिग्घिखहिअओ गलुलो आहार-
यिस्सदि । [कण्ठे गृहीत्वा रोदिति]

हा पुत्रक ! कथं ते अदृष्टसूर्यसुकुमारं शरीरं निर्घृणहृदयो
गरुड आहारयिष्यति ।

शङ्खचूडः—अम्य ! अलमलं परिदेवितेन । पश्य—

क्रोदोक्रोति प्रथमं जातं नित्यमनित्यता ।

धात्रोऽप्य जननी पश्चात्तदा शोकस्य कः क्रमः ॥५॥

हेति—पुत्रकेत्यनुकम्पाया कन् । निर्घृणहृदयः=निर्घृणम्-निर्दयम्,
हृदयं यस्य तादृश, निर्दय इत्यर्थ, गरुड, अदृष्टसूर्यसुकुमारम्=[न
दृष्ट, सूर्यो येन तादृश, स चासौ सुकुमारश्च, तम् इति विग्रह] अदृष्टसूर्यम्-
शैशवेन हेतुना निरन्तरगृहस्थित्या अपरिचितसूर्यसंतापम्, सुकुमारम्-
अतिशयेन कोमलम्, ते, शरीरम्, कथम्, आहारयिष्यति=भोक्ष्यते!
तत्र कोमलं शरीरं मच्छणानहं दयनीयं चेति भावः । अलमिति—परिदेवि-
तेन=शोकेन, शोकं मा कर्षीरित्यर्थः । शोकाकरणे हेतुमुपन्यस्यति—पश्येति ।

क्रोडीकरोतीति—यदा=यदीत्यर्थः, अनित्यता=विनाशशालता,
धात्रीष=उपमातेन, जातम्=उत्पन्नं प्राणिनम्, प्रथमम्=जनन्या पूर्वम्,
क्रोडीकरोति=स्वविपयीकरोति, पश्चात्=अनित्यतया धात्र्या च क्रोडी-
करणानन्तरम्, जननी=उत्पादयित्री माता, क्रोडीकरोति=स्वाङ्गे निद-
भाति, तदा=तर्हि, शोकस्य=मरणजन्यदुःखस्य, कः क्रमः=अवसरः, न
कोऽपीत्यर्थः । यदुत्पद्यते तदवश्यं विनश्यतीति प्रकृतेरपरिहार्यो नियमः ।
तन्मात ! ममापि त्वत्कुक्षेत्पन्नस्य विनाशो दुष्परिहरः । तदथ वा विनश्यामि,
सौ वा विनष्टास्मि, नात्र किमप्यन्तरम् । एतस्मिन्नपरिहार्ये वस्तुनि न त्वया
मनागपि शोको विधेय इति भावः । पद्यमिदं कवयितुः 'जातस्य हि ध्रुवो गृह्यु-
र्ध्वं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं सोचिषुर्गर्हसि ॥' इति
गीतावचनपरिचयमनुमापयति । धात्री वेति पूर्वोपमा । यथा शिशुजन्मनि

हृदय वाला गरुड तरे इस कोमल शरीर को, जिस पर कि सूर्य की भलक भी
नहीं पड़ी, कैसे खा जाएगा ? (गले लगाकर रोती है)

शंखचूड—अम्यो ! इस नित्य से क्या लागे ? देख—

उत्पन्न होते ही मनुष्य को पहले दाईं की माति अनित्यता गीद में ले लेती
है और पीछे माता । इसलिये शोक करने का स्थान कहीं ! ॥५॥

वृद्धा-हा पुत्रअ ! चिठ्ठ । मुहुत्तअं पि दाव वदनं दे पेक्किपस्सं
हा पुत्रक ! तिष्ठ । मुहुत्तमपि तावद्ददनं ते भ्रेच्चिप्ये ।

किङ्करः—एहि कुमाल ! किं तव एताए भणन्तीए । पुत्त-
सिण्णेहमोहिदा फलु एसा ए लाअकअं जाणादि ।

एहि कुमार ! किं तवैतया भणन्त्या । पुत्रस्नेहमोहिता
एत्त्वेया न राजकार्यं जानाति ।

शङ्खचूडः—भद्र ! अयमहमागच्छामि ।

किङ्करः—[आत्मगतम्] आशीदो वरु मए वज्जकशिला-
समीपं शङ्खचूलो । जाय एदं वज्जकचिरहं लत्तंसुअशुअलं वइअ
वज्जकसिलं दशामि ।

आनीतः एतु मया वध्यशिलासमीपं शङ्खचूडः । याव-
देतद् वध्यविहं रक्तांशुकयुगलं दत्त्वा वध्यशिलां दर्शयामि ।

नायकः—अये ! इयमसी योपिप् । [शंखचूडं दृष्ट्वा] नून-
मनेनाप्यस्याः स्तुतेन भयितव्यं, यदर्थमाक्रन्दति । [समन्ताद्व-
लोक्य] न एतु पुनः किञ्चिद् भयकारणं पश्यामि । तत् कुतोऽ-
स्य भयं भविष्यतीति किमुपेत्य पृच्छामि । अथवा प्रसक्त

नासरि प्रसववेदनाभिधेष्टाया सखोजातं शिशुं तदानीं सभिहितोपमातेवाङ्के
करोति, तथैवोत्पन्नं वस्तुजातमुत्पत्तिसमम एवानित्यतया क्रीडीकियते—स्ववशी-
कियत इत्युपमार्थं । उत्पत्तिमद्वस्तुजातमनित्यमित्यर्थस्य भङ्गपन्तरेण प्रति-
पादनात् पर्यायोक्तम् । अवरयविनाशिनो मम शोको न वर्तव्य इयेवं विशेषे
प्रस्तुते सामान्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा च । अतुष्टुष्टुत्तम् ॥८॥

नायकोक्ती—अथवेति । अनयोः=शंखचूडराजकिङ्करयो, आलापः=

वृद्धा—हा पुत्र ! ठहर । एक धण के लिये तो तेरा मुसण देस हूँ ।

किङ्कर—कुमार ! चलो । इसके कहने का तुम्हें क्या ! पुत्र के छोट में
बावली यह राजा की आज्ञा को नहीं जानती ।

शंखचूड—भद्र ! हाँ, यह चल रहा हूँ ।

किङ्कर—(मन में) शंखचूड को तो मैं वध्यशिला के पास ले ही आया
हूँ । तो यह मुत्सु के लाल कपड़ों का जोड़ा देकर इसे वध्यशिला दिसा दूँ ।

नायक—अरे ! यह वही ही है । (शंखचूड को देखकर) और यही
इस का पुत्र हंणा, जिसके लिये वह रोती है । (चारों ओर देस कर) मैं

एवायमालापः । कदाचिदित एव व्यक्तिर्भविष्यति । तद् विट-
पान्तरितस्तावच्छृणोमि ।

किङ्करः—[साद्य कृताञ्जलि] कुमाल शङ्खचूड ! एषो सामिणो
आदेशो सि कलिश्च ईदिसं पि खिट्ठुलं मन्तीअदि ।

कुमार शङ्खचूड ! एष स्वामिन आदेश इति कृत्येदशमपि
निष्ठुरं मन्त्यसे ।

शङ्खचूडः—भद्र ! कथय ।

किङ्करः—णामलाओ वासुई आणवेदि ।

नागराजो वासुकिराज्ञापयति ।

शङ्खचूडः—[शिरस्यञ्जलि कृत्वा सादरम्] किं मामाज्ञापयति
स्वामी ।

किङ्करः—एदं लत्तंसुअजुअलं पलिदिअ आलोद यन्म-
शिलं, जेण लत्तंसुअचिरहोयलमिखदं गलुलो गण्हिअ आहा-
लकलणाअ खइयदि ।

परस्पर वाचा विनिमय , प्रसक्तः=आरब्ध एव । इत एव=अस्मादेवासा-
पात् । व्यक्लि=विषयस्फुटता । विटपान्तरितः=विटपेन-वृत्तशासना, अन्त-
रितः-व्यवहित । साद्यमिति—कृताञ्जलि—कृता-पदा, अणलियेन ॥ ।
इति कृत्वा=इति हेतोरित्यर्थ । मन्त्यते=भाष्यते एवा प्रतीति शेष ।

यहाँ मय का कारण तो कोई बात नहीं । तो इस किसका टर है, क्या यह
बात पास जाकर पहुँचे ? अथवा बातचीत तो बल ही रही है । शामद इपी
से स्पष्ट हो जाए । इतलिये नृत्त के पीछे छिपकर ही सुनता हूँ ।

किङ्कर—(आँसू मरकर हाथ जोड़े) कुमार शङ्खचूड ! यह स्वामी की
आज्ञा है, इसी कारण ऐसी कठोर बात कहने लगा हूँ ।

शङ्खचूड—भद्र ! नि शङ्काय कह दोगे ।

किङ्कर—नागराज वासुकि आज्ञा देता है ।

शङ्खचूड—(अञ्जलि मिर पर रख कर आदर से) स्वामी मुझे क्या
आज्ञा देत है ?

किङ्कर—यह लाल जोटा पहन कर बन्धशिला पर चढ़ चलो, तिम से
कि इस रात चिद्ध से पहचान कर गरद तुम्हें टठाकर खाने के लिये ले जाए ।

एतद् रक्षांशुकयुगलं परिधायारोह वप्यशिलां, येन रक्षां-
शुकचिह्नोपलक्षितं गरुडो गृहीत्वाऽऽहारकरणाय नेप्यति ।

नायक—[ताक्षम्] कष्टमसौ वासुकिना परित्यक्तस्तपस्वी ।

किङ्करः—शङ्खचूड ! गरुड पदं । [वल्लयुगलमर्पयति]

शङ्खचूड ! गृह्णायैतत् ।

शङ्खचूडः—[आदरम्] उपनय [इति गृहीत्वा शिरसि स्वाभ्या-
देशामर्पयति]

वृद्धा—[पुत्रहस्ते वामयो दृष्ट्वा शोरस्ताडनं] हा बच्छ ! पदं फलु
सं वज्रकाचिण्डं वसणं, जेष मापदि मे द्विभ्रमं । [मोहमुपगता]

हा वत्स ! एतत् खलु सद्रथ्यचिह्नं वसनं, येन विभेति मे
हृदयम् ।

किङ्करः—आसण्या क्त्वा गलुलस्त आगमणवेला । तत्र
सङ्घे अयजमामि ।

आसन्ना खलु गरुडस्यागमनवेला । उल्लख्यपकामाभि ।

[निष्क्रान्तः]

शङ्खचूडः—अग्य ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

पतदिनि—रक्षांशुकचिह्नोपलक्षितम्=रक्षाशुकचिह्नं उपल-
क्षितम्-परिधायितम्, अयमेव सर्पांशुवांशुकिना मदाहारार्थं प्रेषित-
ज्ञातम् । तपस्वी=शीनो दयनीयः । उपनय=देशि । आसन्नेति—
आसन्ना=अचिरमात्रिणी । लघु=शीघ्रम् ।

नायक—(आसू मरकर) हाय ! इस बेचार को रामुकि ने त्याग दिया ।

किङ्कर—शंखचूड ! यह ले । (नम्रो का ओंकार देता है)

शंखचूड—(आदर से) राखो (इस प्रकार लेकर स्वामी की आज्ञा
को सिर पर धारण करता है)

वृद्धा—(पुत्र के हाथ में कपडे देस कर छाती पीटकर) हाय पुत्र !
यह वस्त्र तेरी मृत्यु का चिह्न है, जिनको देखकर मेरा हृदय दहलता है ।
(मूर्च्छित हो जाती है)

किङ्कर—गरुड के आने का समय समीप ही है, इमने शीघ्रता से
चला जाऊँ । (चला जाता है)

शंखचूड—अग्नी ! धीरे धर, धीरे धर ।

वृद्धा—[समाश्रय, साध] हा जाद ! हा पुत्रश्च ! हा मणोरह-
सदलक्ष ! कर्हिं तुमं पुत्रो पेक्खिस्सं । [कण्ठे गृहीत्वा रोदिति]
हा जात ! हा पुत्रक ! हा मनोरथशतलब्ध ! कुत्र त्वां पुनः
प्रेक्षिष्ये ।

नायक.—[ललम्] अहो ! नैर्घृण्यं गदतमः । अपिच,
मूढाया मुहुःसन्ततिमुच कृत्वा प्रलापान् बहून्
कक्षाता मम पुत्रकेति कृपण दिष्ट सिपन्त्या इशम् ।
अङ्गे मातुरथेस्थित शिशुमिम स्वस्था घृणामभत
अन्नुनैव खगाधिपस्य हृदय वज्रेण मन्ये कृतम् ॥६॥

अहो इति—नैर्घृण्यम्=निर्घृणस्य भावो नैर्घृण्यम्, भावे व्यञ् ।
निर्घृण्यमित्यर्थः ।

मूढाया इति—मूढाया=भविष्यन्ती पुत्रविपत्तिं विचिन्त्य व्याकुल-
चिताया, बहून्=अनेकान् प्रलापान्=विलापान्-शौकौद्राणम्, कृत्वा,
मुहुः=भूयोभूय, अमुसन्ततिमुच=अधूणाम्-वाष्पाणाम्, सन्ततिम्=
प्रवाहम्, सुचतीति तादरया मया रुदत्या इत्यर्थः । पुत्रक ! = हे दयनीय शिशो !
तद्य=शपनूदस्य, आता=रत्नक, क. १, इति=एवमुक्त्वा, विस्तु=दिरास्य,
कृपणम्=रीनयथा स्यात् तथा [क्रियाविशेषणमिदम्], अतहायतया दैन्य-
राधिकामित्यर्थः, इशम्=घटिम्, सिपन्त्याः=प्रेत्यन्त्या, मातु, अङ्गे=
कोडे, अयस्थितम्=विद्यमानम्, इमम्=पुत्रे वर्तमानम्, शिशुम्=
नागपोतम्, घृणाम्=करुणाम्, स्वस्थाय, अश्रुत =अशिष्यत [वर्तमान
सामाज्ये वर्तमानवद् वा इति वर्तमानसमीपे भविष्यति लट्], खगाधिपस्य=

वृद्धा—(चेतना मे आफर रंती हुई) हाय बच ! हाय पुत्र ! हाय
सैकडो मनारयो से पावे हुप प्यारे बेटे ! फिर जुके कहीं देखूंगी । (गले
लगाकर रोती है)

नायक—(आँसू मट कर) अहो ! गदद की बूता ! क्यों ?—

बहुत विलाप करती हुई, आँसुओं की झड़ी लगाए मूर्च्छित होकर 'मेरे
पंचे ! तारा कौन रत्नक है ? इस प्रकार चारों ओर करुणा की दृष्टि डालती
हुई माता की गोद में आश्रय किया हुए इस बच्चे को निर्दयता से सात हुए गदद
की 'बोच नदी, किन्तु मेरे विचार में हृदय ही पत्थर का बना हुआ है ॥६॥

१ 'उपाधितम्' इति ऋचि पाठ । २ 'वाष्पाणाम् करुणा घृणा' इत्यमर ।

शङ्खचूडः—[अम्बाया अश्रुणि परिमार्जयन्] अम्ब ! अलमलं
चैक्येन । ननु समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वृद्धा—[साधम्] पुत्र ! कष्टं समस्तसिमि । किं एकपुत्रो
सि किदाग्युकम्पेण शिवचाचिदो सि याश्रलापण । हा फदन्त-
हृदय ! कष्टं दाणं तुए शिग्धिणहिअपण एअं चिथिएणै जीव-
लोए मम पुत्रो एएव सुमरिदो । सव्यहा ददसि मन्दभाइणी ।
[मूर्च्छां गटयति]

पुत्रक ! कथं समाश्वसिमि । किमेकपुत्र इति कृतानुकम्पेन
निवर्तितोऽसि नागराजेन । हा कृतान्तहृदक ! कथमिदानीं त्वया
खगानाम्—शक्तिराम्, अविपश्य-स्वामिनो गरुडस्येति यावत्, अश्रुः=
श्रोत्रिः, यज्ञेण, मैत्र कृता, किम्, हृदयम्, यज्ञेण कृतम्=विहितम्,
इति, मन्ये=उन्नयामि ।

गरुडस्य श्रोत्रिर्ब्रह्मनिर्मितत्वाद् ब्रह्मस्येति मिथ्याप्रवादः । वस्तुतस्त
तस्य हृदयमेव ब्रह्मनिर्मितम्, अत एवास्मिन्मुकुन्दे सर्पेशिरो तदेकवन्द्यायां
तन्मातरि च वितपन्त्या न माप्रयापि इवतीति भावः । उद्रेकालङ्कृतिः ।
शार्ङ्गविक्रीडितं इत्तम् ॥६॥

कचित्तु—‘तव पुत्रक’ इत्यस्य स्थाने ‘मम पुत्रक’ इति पाठः । ‘त्वयि
गहरमता भक्षिते मम प्राता को भविष्यति इति तद्भावः । कचिद् ‘वम्बु-
नैव’ इत्यस्य स्थाने ‘वन्वमेण’ इति पाठः । स च गुग्म एव ।

अभ्येति—चैक्येन=शोकेन ।

पुत्रक ! कथमिति—समारवासाकारणं नास्तीति भावः । कृतानुकम्पेन=
कृता अनुकम्पा येन स तेन । निवर्तितः=परावर्तितः-परित्यक्त इत्यर्थः ।
कृतान्तहृदक=दुष्ट यमराज । [‘कुत्सितानि कुल्मसैः’ इत्यनेन समासः]

शंखचूड—(मां के आसू पोद्धता हुआ) अम्बो ! बस, बस । व्याकुल
होने से क्या लाभ । धीरज धर, चैतना कर ।

वृद्धा—(आसू भर कर) पुत्र ! कैसे धीरज धरें । क्या नागराज ने दया
करके कि तू इकलौता बेटा है, तुझे छोड़ दिया है । हाय निगोठे मम ! क्या
आज तुम्हें बुरे हृदय वाले को इतने बड़े संसार में से मेरा बचा ही पाद आया ।
तुम्हें अमागिनी का तौ सर्वनाश हो गया । (मूर्च्छित हो जाती है)

१ ‘वन्वम्बुस्तया श्रोत्रिः’ इति हलायुधः ।

निर्घृणद्दयेनैवं विस्तीर्णं जीवलोके मम पुत्रक एव स्मृतः ।
सर्पथा हतास्मि मन्दभागिनी ।

नायकः—आते कण्ठगतप्राणं परित्यजं स्ववाग्धैः ।

श्राये मेन यदि तत्. कः शरीरेण मे गुणः ॥१०॥

तद् याधतुपसर्पामि ।

शङ्खचूडः—अग्ध ! संस्तम्भपारमानम् ।

वृद्धा—हा पुत्रश्च संखचूल ! दुःखहो सत्थेमो । जदा एव
णाश्रलोअपरिरफ्खण्ण वासुइणा सअ परित्यक्तोसि तदा को
दे परिचाणं करिस्सदि ।

हा पुत्रक शङ्खचूड ! दुर्लभः संस्तम्भः । यदैव नागलोक-
परिरक्षकेण वासुकिना स्वयं परित्यक्तोऽसि, तदा कस्ते परि-
त्राणं करिष्यति ।

अयं शङ्खचूडमागुर्विलापेन जातदयोदयो नायक स्वमनसि चिन्तयति-
आर्तमिति । आर्तम्=विपद्प्रसङ्गम्, कण्ठगतप्राणम्=कण्ठगतम्, ब्रिया-
रान-आराधननिर्गमा प्राणा-असव, यस्य साहराम्-आसन्नमृत्युम्,
स्ववाग्धैः=स्वसम्बन्धिभिः पितृभ्रात्रादिभिः, परित्यक्तम्=नितरागुपे-
क्षितम्, एनम्=सर्पशिशुं शङ्खचूडम् [अन्वादेश इदमन्वयेनादेश],
यदि=चेत्, न प्राये=न रक्षामि, ततः=तर्हि, मे=मम, शरीरेण=विश-
रक्षणालेन देहेन, कः, शुणः=लाभ । न कोऽप्येत्थं । आर्तनाणानुपयोगि
शरीर व्ययमेव, अतो मयास्य रक्षणं कार्यमेवेति भावः । आर्तादिपिरोपणानि
रक्षणीयत्वाभिप्रायगर्भाणि—अत परिकर । शरीरेणेति विशेष्यं च विशरण-
शीलताहेतुवासरक्षणीयत्वाभिप्रायगर्भमिति परिकराद्दुरथ । अनुष्टुप्चतम् ॥१०॥

अग्धेति—संस्तम्भय=रिषरीतुरु, धीरा भवन्त्यर्थ । हा पुत्रकेति—
संस्तम्भः=स्यैवम्, धर्ममित्यर्थ । यदैवेति—राज्ञेव प्रजा रक्षणाया मवान्ति ।

नायक—मम क-पुत्रो मे छोडे हुए मृत्यु के निष्ठ पतुं च हुए
इस दुःख को यदि मैं न बचा सकूँ तो मेरे शरीर का क्या काम है । ॥१०॥
तो तब तब पास जाता हूँ ।

शङ्खचूड—अग्ध ! अपने आप को ठाठस दे ।

वृद्धा—हा पुत्र शङ्खचूड ! ठाठस बोधना असमभव है । जब कि स्वयं ना-
ग के रक्षक वासुकि ने ही तुम्हें छोड़ दिया है तो और कौन तेरी रक्षा करेगा ।

नायक — [उपसृत्य] नन्वयमहम् ।

वृद्धा—[ससध्रममुतरविण पुत्रमाच्छाद्य नायकमुपसृत्य] गलुल विणदाणन्दय ! वावादेहि मं । अहं दे आहारणिमित्तं परिकल्पिदा ।

गरुड विनतानन्दन ! व्यापादय माम् । अह ते आहार-निमित्तं परिकल्पिता ।

नायकः—[राक्षम्] अहो ! पुत्रघातसत्यम् ।

अस्या विलोक्य मन्ये पुत्रक्षेदेन विद्रवत्वमिदम् ।

अकरुणहृदयः करुणा कुर्वीत भुजङ्गशत्रुपि ॥११॥

वाङ्मिक्ष नौ राजा । स एव यदि त्वामुपेक्षत, तदा कोऽन्यस्त्वा रक्षिष्यति । न कोऽपीति भाव ।

‘वस्ते परित्राय परिष्यति’ इति वृद्धाया जिज्ञासाभाकर्यं नायक आह—नन्वयमहम् इति । अयम्=त्वरसभिहित, अहम्=जीमूतवाहन, परित्राय परिष्यामीति शेष । ननु=निश्चयेन । अविष्यत्पुत्रविपत्तिश्रान्ता वृद्धा नायक गरुडगुपस्थित गत्वा आह—गरुडेति । विनतानन्दन=विनताया नन्दन—समृद्धिहेतु पुत्र इति भाव । समुदी रूपम् । विनता गरुडस्य मातेत्येतिवम् । व्यापादय=नदि । अहो=अपूर्वम् । पुत्रघातसत्यम्=पुत्रे, वासवधयम्=प्रेम [वासवध्यात्तापे वत्सल, ततो भावे प्यन्] ।

अस्या इति—पुत्रक्षेदेन=पुत्रप्रेम्णा, इदम्=अनुभूयमानम्, अस्या=वृद्धाया, विद्रवत्वम्=व्याकुलताम्, विलोक्य=दृष्ट्वा, अकरुणहृदयः=न करुणा यस्य तद् अकरुणम्—निर्दयम् हृदयम्, यस्य तादृश, भुजङ्गशत्रु=भुजङ्गानाम्—सर्पाणाम्, शत्रु—शातयिता, गरुड, अपि, करुणाम्=दयाम्, कुर्वीत, इति मन्ये=तर्कयामि । कुर्वीतित्यत्र सम्पन्ननाया लिङ् । अकरुणस्यापि करुणोदय इति निरोधगास । आर्यावृत्तम् ॥११॥

नायक—(पास जाकर) लो, यह मैं ।

वृद्धा—(अटपट हुए से पुत्र को छिपाकर नायक के समीप जाकर) गरुड ! विनता के लाडले ! मुझे मार । मैं तेरे आहार व लिय भेजी गई हूँ ।

नायक—(थोसू मर कर) बलिहारी पुत्रसह की ।

मरी गमम में तो गमता के बस इसकी यह दुईशा देख कर कठोरचित्त सोंपों का शत्रु (गरुड) भी इस पर तरस खापता ॥११॥

शङ्खचूडः—अम्ब ! अलमलं प्रासेन । न खल्वयं नागशत्रुः ।
पश्य,

महाहिमस्तिष्कविभेदमुत्ररश्चट्टाचर्चितचण्डचञ्चुः ।

कासौ गरुमान् क्व च नाम सोमसौम्यस्वभावाकृतिरेष साधुः ॥११॥

वृद्धा—हा पुत्रश्च ! अहं पुण तुष्क मरणभीता सर्व्वं पथ
गलुलमञ्जं पेकरामि ।

हा पुत्रक ! अहं पुनस्तव मरणभीता सर्व्वमेव गरुडमयं
पश्यामि ।

अम्बेति—अलमलं प्रासेन=प्रायं मा कार्यारित्यर्थः ।

शंखचूडो मातुर्भ्रमं निररथति—महाहीति । महाहिमस्तिष्कवि-
भेदमुत्तररश्चट्टाचर्चितचण्डचञ्चुः=महान्त-‘शंषकाया’, मह्य-
सर्पा, तेषा मस्तिष्काणि-शिरासि, तेषा विभेद-विदारणम्, तेन
मुष्गा-विनि सृता, रङ्गस्य-रुधिरस्य, छटा-धारा, तथा, चर्चिता-रजिता,
चण्डा-भीषणा, चञ्चु-भ्रोदि, यस्य तादरा, अस्ती=महाभवद्भरतया
प्रसिद्धः, गरुमान्=गरुडः, क्व, च=किञ्च, सोमसौम्यस्वभावाकृतिः=
सोमवत्-पन्द्रवार, सौम्ये-शान्तसुन्दरे, स्वभाव-शील, आकृति-रूपं च
यस्य तादरा, एषः=पुर स्थित त्वया भ्रान्तया गरुडतया ज्ञात, साधुः=
साधोति परकार्यमिति साधुः परोपकारशील मखन, क्व नाम । एतयो-
स्तौजसिभिरयोरिव महदन्तरमस्ति । अतस्त्वयात्र गरुडभ्रमो न कार्यं इति भावः ।
विषमालङ्कारः । तद्वचनं यथा-‘विरूपयोः संपटन्ता या च तद् विषमं
मतम्’ इति । पूर्वार्धे शक्यवस्तवपेक्षा श्रौजसिनी रचना मकार-हकार-वकार-
णामनुप्रासवः । उत्तरार्धे च शोमलार्यावेक्षा शोमला रचना सकारानुप्रासवः ।
उपजातिरङ्गदः ॥११॥

पुत्रकेति—पथम्-‘त्वात्संरक्षणार्थमेवायात’ इति ।

शंखचूड—अम्बो ! दर मत । यह नागो का शत्रु (गरुड) नहीं है । देख—
बड़े बड़े साँपों के सिर फोड़ने से निकली हुईं रुधिर की धारा से सनी
कठोर शोच वाला कहीं यह गरुड । और कहीं यह अन्द्रगा के समान सौम्य
स्वभाव और आकृति वाला यह भेष्ट पुरुष । ॥१२॥

वृद्धा—हाय बन्धे ! तेरी मृत्यु से डरी हुईं मुझको सन कुछ गरुडमय
ही दीस रहा है ।

नायकः—अस्य ! मा मैयीः । नन्वयमहं विद्याधरः, त्वत्सुत-
संरक्षणार्थमेवायातः ।

वृद्धा—[सदप्यम्] पुत्रश्च ! पुत्रो पुत्रो एष्वं भण ।

पुत्रक ! पुनः पुनरेवं भण ।

नायकः—अस्य ! किमनेन पुनः पुनरभिहितेन । कर्मणैव
सम्पादयामि ।

वृद्धा—[शिरस्यजलिं कृत्वा] पुत्रश्च ! चिरं जीव ।

पुत्रक ! चिरं जीव ।

नायकः—

ममैतद्व्यार्ष्यं चक्षुषिहं प्राचृत्य यावद् विनतारमजाय ।

पुत्रस्य ते जीवितरक्षणार्थं स्वं देहमाहारयितुं ददामि ॥१३॥

ममैतद्विति—अस्य=हे मातः, एतत्=त्वत्पुत्रेण गृहीतम्, चक्षु-
षिहम्=चक्षुष्यस्य चिह्नभूतं रक्षाशुकयुगलम्, मम=महामित्यर्थ [सम्बन्ध-
सामान्ये षष्ठी], अर्पय=देहि । यावद्, अहम्, प्राचृत्य=अनेन रक्षाशुक-
युगलेन आरमानम् आच्छाद्य, ते=तव, पुत्रस्य=सुतस्य शंखचूडस्य,
जीवितरक्षणार्थम्=जीवितस्य-जीवनस्य, रक्षणार्थम्=रक्षणाय, ['अर्थेन
मिष्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति गृह्यम्'], विनतारमजाय=विनतायाः,
आरमजाय=पुत्राय गरुडाय, स्वम्=स्ववीर्यम्, देहम्=शरीरम्, आहार-
यितुम्=भोज्यतां नेतुम्, ददामि=अर्पयामि । अत्र दयावीरः प्रायान्येन
व्यज्यते । पुनर्विपत्तिनिवृत्त्या शङ्खचूडमातालम्बनम्, तद्वत् व्याकुलीभवन-
सुरीपनम्, तत्पुत्रकृते स्वदेहापेक्षामनुभाव । उपजातिरूपम् ॥१३॥

नायक—माता ! तसे मत । मे विद्याधर हूँ और तेरे पुत्र की रक्षा के
लिए दी आया हूँ ।

वृद्धा—(प्रसन्नता-पूर्वक) बेटा ! बार बार ऐसे कहो ।

नायक—माता ! बार बार कहने से क्या लाभ ! करके ही दिखाता हूँ ।

वृद्धा—(हाथ जोड़कर मस्तक नवाकर) बेटा ! सदा जीते रहो ।

नायक—माता ! यह मीत का बिड मुझे दे दो ताकि इसे ओढ़ कर
तेरे पुत्र की रक्षा के लिए अपने शरीर को गरुड के प्रति भोजनार्थ अर्पण
कर दूँ ॥१३॥

वृद्धा—[कहीं पिपाय] पट्टिहदं खु एदं । तुमं पि मे संख-
चूलणिन्विसेसो पुत्तयो एव्व । अहव संखचूलादो अहिअदरो,
जो एव्वं बन्धुजणपरिच्चत्तं मे पुत्तअं सरीरप्पदाणेण रक्खिअडुं
इच्छसि ।

प्रतिहतं खल्वेतत् । स्वमपि मे शङ्खचूडनिर्विशेषः पुत्रक
एव । अथवा शङ्खचूडाधिकतरः, य एवं बन्धुजनपरित्यक्तं मम
पुत्रकं शरीरप्रदानेन रक्षितुमिच्छसि ।

शङ्खचूडः—[अस्मितम्] अहो ! जगद्विपरीतमस्य महा-
सत्त्वस्य चरितम् । कुतः,

विश्वामित्र श्वास श्वाश इव पुराऽभचवद् यस्मिन्
मादीजहो विजहो कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन ।

प्रतिहतम् इति-एतत्=बहुकम्, प्रतिहतम्=निवर्तितम्, 'भवतु'
इति शेष । शङ्खचूडनिर्विशेषः=शङ्खचूडत, निर्विशेष-गुण्य । निर्गतो
विशेषो यस्मादिति विग्रहः ।

अहो इति-जगद्विपरीतम्=जगत-जगद्ब्यवहारादिति भाव, विप-
रीतम्=प्रतिकूलम् । जगति लोका यथा कयापि रीत्या स्वजीवनरक्षणमेवात्मन
कर्तव्य मन्वते, अयं तु तद्विपरीतं स्वप्राणान्वयेनापि परप्राणान् रक्षितुमि-
च्छतीति भाव । महासत्त्वस्य=महत-उदारम्, सत्त्वमे-स्वभाव, आत्म-
वश या यस्य तादृश, तस्य ।

जगद्विपरीतत्वमेव नागकचरितस्य सगर्भयते-विश्वामित्र इति ।
पुरा=पुराणम्, यस्मिन्निमित्तम्=यदर्भम्, भान् प्राणान् रक्षितुमिति भाव ।
विश्वामित्र.=तदाख्य श्रापनिशेषोऽपि [विश्वस्य मित्र विश्वामित्र, 'मित्रे

वृद्धा—(कानों पर हाथ रखकर) ऐसा अनर्थ नहीं हो सकता । तू भी तो
शङ्खचूड के सगान मेरा पुत्र ही है । नलिक शङ्खचूड से यौ नद कर, जो कि बन्धुओं
से झोंड हुप मेरे पुत्र का अपनी देह न्योझावर करके बचाना चाहता है ।

शङ्खचूड—(मुस्करा कर) नाह ! इस मटापुरुष का व्यवहार जगत्
से निरादा है । क्योंकि—

जिन प्राणों (बी रक्षा) के लिये पूर्वकार मे विश्वामित्र ने 'चाण्डाल की
न्याय' कुत्त का मात खा लिया, जिनके लिये गौतम ने अपने उपकार करने वारे

पुरोऽथ कारयपस्य प्रतिदिनमुरगानात् तास्यो यद्दं
प्राणांस्तानेव चित्रं नृशनिव कृपया यः परार्थे जहाति ॥१४॥

वर्षो' इति दीपः, पुंस्त्वं लोकात्], श्वपच इत्य=वाण्डाल इव, श्वमां-
क्षम्=गुणो मामम्, अमक्षयद्=भक्षितवान् । यत्कृते=येषां प्राणानां
हृत्-गौतमेन=गौतमनाम्ना केनचिन् पुरुषेण, कृततदुपकृतिः=कृता-
विहिता, तस्य=गौतमस्य, उपकृतिः-उपकारः, येन ताःराः=श्लोपकारकारीस्यर्थः,
नाडीजहः=नाडीजहनामा कश्चिद् बहू, विजंघ्रे=विहतः [कर्मणि लिट्],
यद्दंम्=यस्मै प्राणरक्षणप्रयोजनाय, कारयपस्य=एतन्नामकस्य श्लेषः,
पुत्रः, अयम्=आम कुतराशुः, तार्थ्यः=परुषः, उरगान्=मर्षान्, प्रति-
दिनम्=प्रत्यहम्, अस्ति=भक्षयति, तान् एव प्राणान्, यः=जीमूतवाहनः,
कृपया=कृपाया, कृपापरवरा- सन्निति भावः, परार्थे=परेषामुपकाराय,
शुश्रूषिष्य=अतिशुश्रूषस्तुवदिति भावः, जहाति=त्यजति, इति, चित्रम्=
आवर्षम् ।

प्राणाः कस्य न प्रियाः । यान् रक्षितुकामो विश्वामित्र श्वपच इव स्वजा-
पनीममक्षयन्, यंश्च पालयितुं गौतमो नाम कश्चिद् द्विजः स्वोपकारिणं नाडी-
जहनामानं बहूं मिहाय कृत्प्रनापपिन आत्मानमयुगुज्ज्, किमन्यद् अयमेव
श्लेषिपुत्रमुत्तरं गदडः यान् प्राणान् रक्षितुं प्रतिदिनमुरगानाहारो करोति,

नाडीत्रं तद् कौ मार दिवा और त्रिन के श्रिये यह कारयप का पुत्र गदड
निय मौरी को खाता है, आश्चर्य है कि उन्हीं प्राणों को यह दया के कारण
दूमरों के निमित्त दिनके ही मौनि न्योटाकर क्रिया चाहता है ॥१४॥

१ पुरा क्लिप्त शुभिसर्षादितो विश्वामित्र क्षुण्णिशोभो शमयितुकाम कुलवि-
धागण्डानाच्छुर्मागं याचिन्ना मक्षयतीति महामारते सान्तिपर्वणि १४१ तमेऽ-
ध्याये प्रतिपादितम् । अनुस्मृतावधेयोऽर्थो दशमेऽध्याय उपश्रितो वेदितव्यः ।

२ आर्माद् गौतमो नाम कश्चिन् कृपयोः ब्राह्मणः । न हि धनलोभा-
दिनन्त आदिगृह्णतः केनचिद् नाडीजहनाया पक्षिण्ण इष्ट । अ हि पक्षी
तस्य धनाभिन्नायं विज्ञाय तं कंचनोदारं रक्ष्यं प्रति प्रेषितवान् । ततो-
त्तन्धधनराशिः स ब्राह्मणो बद्धा निवृत्ते तदा मार्गे रात्रिमेवा श्लोपकारिणस्त-
स्यैव नाडाजहस्य सन्निध एव विश्रामम् । सार्थो शुभुसार्षादितो षट्सुष्टि-
रगो विप्रवन्तुर्न स्वोपकारिणं हराज जघामेति श्रुतं महाभारते सान्तिपर्वणि
१६७-१७२ तमेष्वध्यायेषु लिखितं वेदितव्यम् ।

[नायकमुद्दिश्य] भो महात्मन् ! दर्शिता त्वयेयमात्मप्रदानाध्य-
यसायाधिव्याजा मयि दयालुता । तदलमनेन निर्वन्धेन । कुतः,
जायन्ते च म्रियन्ते च मादशा भुद्रजन्तव ।
परार्थे बद्धकक्षाया त्वाटशामुद्रव कुत ॥१५॥

तान् रानेधापि रक्षणीयान् आत्मन म्रियान् प्राणान् तृणायमन्यमानोऽसौ
कृपापरवशे परार्थे अहातांति-यत् सत्यमस्य चरितमाश्चर्यकर जगद्विपरीत
चेति भाव । तृणमिनेत्सुमालदकृति । विद्यामित्रापपेक्षया नायकस्योत्कर्ष
प्रतिपादनाद् व्यतिरेक । प्राणरक्षायै अभक्ष्यमपि भक्ष्यते, अकार्यमपि क्रिय-
त इत्यत्र प्रमाणरूपेणैतिस्योपन्यासादेतिहासद्वारोऽपि । सगुभरावृत्तम् ॥१५॥

भो इति—आत्मप्रदानाध्ययसायाद्=आत्मन -स्वशरीरस्य, प्रदा
नम्-परार्थे उत्सर्गं, तत्र अभ्यवसाय -ददं निधय, तस्माद् । निर्व्याजा=
व्याज कपटम्, तदूरहिता-अकृत्रिमैति भाव । निर्वन्धेन=आप्रहेण,
माप्राणरक्षायै स्वशरीरार्पणप्रदस्त्वया त्यक्तव्य इति भाव ।

आप्रहेण्यगे कारणमुपन्वस्यति-जायन्ते इति । मादशाः=मत्सदशा
[अस्मदुपपदाद् दशो कन्, अस्मदो मादेश, आसर्वगात्र], भुद्र-
जन्तव =भुद्रा-तुच्छा अनुपयोगिन, जन्तव-प्राणिन, जायन्ते=उत्प-
द्यन्ते, च, म्रियन्ते=निधनमुपमाश्रित च । परार्थे-परेपात्रकार कर्तुम्,
बद्धकक्षाणाम्=बद्धा कक्षा परिकरो वैस्तारसानामुद्भवतानाम्, त्वाट-
शाम्=त्वत्सदशानाम्, उद्भव-उत्पत्ति, कुत-न सर्वदा सभवतीत्यर्थ ।
मद्विधा लोकस्य कमप्युपकारमसाधयन्त प्रत्युत दशप्रवेशेन लोकानां
प्राणापहारका भुद्रा प्राणिनो न जाने प्रत्यहं कियन्त उत्पद्यन्त कियन्तो वा
म्रियन्ते । मादशोर्जावितैर्भूतैर्वा न लोकस्य कोऽपि लाभो हानिर्वा, प्रत्युत हानि-
रेव । त्वाटशाम् परोपकारवतिनो न सर्वदा सर्वत्रोपलभ्यन्ते, अतस्तत्र जीवन-
मावरणकम् । जीवितस्त्व न जाने कियतोऽसहयान् प्राणिन उपकारिष्यसि, एते
तु स्वयि त्वत्साहाय्यनक्षितास्ते भवेयुरिति भाव । मम जीवन नावरणक

(नायक की ओर उद्देश करने) हे महात्मन् ! आपने अपनी जान तक
देने पर तुल जाने से मेरे ऊपर अपार (अकृत्रिम) दयालुता दिखा दी है ।
अब अधिक आपस करने की आवश्यकता नहीं । क्योंकि,
मेरे जैसे तुच्छ प्राणी तो उत्पन्न हमे और मरते ही रहते हैं पर दूसरों
के हित कष्टिबद्ध होने वाले आप जैसों की उत्पत्ति क्यों ? ॥१५॥

तत् किमनेन । मुच्यतामयमध्यवसायः ।

नायकः—[शस्त्रवृद्ध हस्ते गृहीत्वा] कुमार शङ्खचूड ! न मे त्विरा-
लन्धावसरस्य परार्थसम्पादनमनोरथस्यान्तरायं कर्तुमर्हति
भवान् । [पादयोः पतित्वा] तदल विकल्पेन । दीयतां वध्यचिह्नम् ।

शङ्खचूड—भो महासत्त्व ! किमनेन वृथाप्रयासेन । न खलु
शङ्खचूडः शङ्खधवल शङ्खपालकुल मलिनीकरिष्यति । अथ ते

तव तु तदावरयकमिति प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य कर्णनादप्रस्तुतप्रशसा । पूर्वोक्तनिर्वन्ध
स्यागस्य हेतुना समर्थनात् काव्यलिकम् । पूर्वार्धे हीपक च । उत्तमनुद्धृ ॥ १५ ॥

तदिति—किमनेन=वध्यचिह्न परिधाय स्वशरीररक्षसर्गनिर्वन्धनेन किम् ।
अध्यवसायः=स्वशरीररक्षयागनिधय । कुमारेति—लन्धावसरस्य=
लम्ब, अवसर—समय, येन यस्य वा तादृशस्य । परार्थसम्पादनमनोर-
थस्य=परार्थस्य परप्रयोजनस्य, सम्पादने—अनुष्ठाने, मनोरथस्य—अभिलाषस्य ।
अन्तरायम्=विघ्नम् । वध्यचिह्नमदत्त्वा मम परोपकारानुष्ठाने विघ्न न कुर्व इत्यर्थ
अत्र विकल्पेन=विज्ञान्य संदेह मा कार्पीरित्वर्थ । भो महासत्त्वेति—त्वं
वृषैव मत्प्रकाशाद् वध्यचिह्नमग्रहणे प्रयाग मा कार्षी, नाह तुभ्य वध्यचिह्न दास्या
मीति भाव । न पतित्यति—अह तुभ्य वध्यचिह्न दत्त्वा तव प्राणव्ययेन स्वप्रा
णान् रक्षित्वा, शङ्खधवलम्=शङ्खवन्दुलम्—निर्मलम्, शङ्खपालकुलम्=
शङ्खपालनाम्नोऽस्मद्वराप्रवर्तकप्रधाननागस्य, कुलम्=वंशम्, अपयशसा कल
ङ्कित न करिष्यामीति भाव । अथ ते इति—यदि त्वम् अस्मान् अनुकम्पावो-

ता इत दृढ स क्या राम ? इस आग्रह का छोड़ दीजिए ।

नायक—(शङ्खचूड को हाथ से पकड़ कर) कुमार शङ्खचूड !
मेरे इस दुमरो की मलाई बरन के मनारय में, जो मुझ बहुत समय क पश्चात्
प्राप्त हुआ है, आप अटपट न करिए । इसदिग बहुत बरुभक छोड़ कर
मुझ यह मध्यचिह्न दीजिये ।

शङ्खचूड—हे महापुरुष ! आप वृथा अपनी आत्मा को क्यों झरा दे
रहे हैं ? यह शङ्खचूड शङ्ख की भाँति अत (निर्मल) शङ्खपालकुल^१ को कल-
ङ्कित नहीं करेगा । यदि आपने मेरे ऊपर कृपा करनी ही है तो ऐसा उपाय
साक्षिय, त्रिसते यह विपत्ति से दु खी हुई मेरी मत्ता प्राप्त न छोड़ द ।

१ नागवराप्रवर्तका अथै नागा अगवन् । तदुक्तम्—

प्रनन्त वासुकि शेष पशुनाभ च बम्बलम् । पृतराष्ट्र शङ्खपाल तद्वक्त्र कालिय तथा ॥

ययमनुष्यमनीयाः, तदियमस्मद्विपत्तिविक्रवा यथा न परित्य-
जति जीवितमस्या, तथाभ्युपायश्चिन्त्यताम् ।

नायकः—किमथ चिन्त्यते । चिन्तित एवाभ्युपायः । स तु
त्वदायत्तः ।

शंखचूडः—कथमिव ।

नायकः—स्त्रियते स्त्रियमाणे या स्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षामानं ममासुभिः ॥१६॥

अयमभ्युपायः । तदर्पय स्वरितं वध्यचिह्नम् । यावद्दनेना-
त्मानमाच्छ्राय वध्यशिलामारोहामि । स्वमपि जननीं पुरस्कृत्या-
स्माद् देशाश्रितवर्तस्य । कदाचिदियमालोक्यैव सन्निकृष्टमाघात-
स्थानं स्त्रीसहस्रमुवा कातरत्वेनाभ्या प्राणान् अहयात् । किञ्च न

स्यानेव मनुषे, तर्हि, अस्मद्विपत्तिविक्रवा=अस्माकम्, विपत्या-
मरणेन, विक्रवा=शोकापुला, इत्यं=मे जननी-यथा प्राणान् न त्यजति, तथा
कश्चिदुपायश्चिन्तनीय इति भावः ।

नायकोक्ती—त्वदायत्त इति । त्वदधीन इत्यर्थः । मयां वध्यचिह्नप्रदान-
मेव तव मानुर्जावितभ्योपाय । मच्च त्वदधीन इति भावः । शंखचूड उपायस्य
स्वायत्तता पृच्छति—कथमिवेति ।

स्त्रियत इति—या=या ते जननी, स्वयि=भवति शंखचूडे, स्त्रियमाणे=
प्राणोत्सयजति सति, स्त्रियते=प्राणास्यजति, जीवति=स्त्रियमाणे, सति,
जीवति=स्त्रियते, यदि, ताम्=स्वमातरम्, जीवन्तीम्=स्त्रियमाणाम्,
इच्छसि=समयगे, तर्हि, मम=जामृतकाहनस्य, अमुभिः=प्राणै,
आत्मानम्, रक्ष=रक्षणम् । अनुष्टुप् पृथम् ॥१६॥

आघातस्थानम्=वधस्थानम् । स्त्रीसहस्रमुवा=स्त्रिया सह भवतीति

नायकः—इसमें सोचने की क्या बात है ? उपाय तो सोचा ही हुआ
है । और यह उपाय केवल तुम्हारे ही अधीन है ।

शंखचूड—सो कैसे ?

नायकः—आपके मर जाने से यह मर जायगी और आपके जीने रहने
मे यह त्रियेगी । हमलिये यदि इसका जन्तित रसना स्वाहते हो तो मेरे प्रणों
से अपनी रक्षा करो ॥१६॥

मरी उपाय है । इसलिये मरपट मुझे वध्यचिह्न दे दो तर्हि मैं अपने आप

पश्याति भवान् इदं विपन्नपन्नगानेरुक्कङ्कालसंकुलं महाशमशानम् । तथाहि—

चञ्चच्चञ्चुदुतार्धच्युतपिशितलवप्रामसंवृद्धगर्ध-
गृध्रैरारब्धपक्षद्वितयविधुनिभिर्वदन्मान्द्रान्धकारे ।

वक्त्रोद्गाम्नाः पतन्परधमिति शिशिशिरस्यधेषयोऽस्मिन् शिवामा-
मक्षत्रोत्स्यजन्नचुतबहलवसायासविधौ स्वनन्ति ॥१७॥

स्त्रीसदभूतेन स्नास्वभावमुनमेनेत्यर्थः । जहात्=त्यजत् । विपन्नपन्नगा-
नेरुक्कङ्कालसदकुलम्=विपन्नानाम्-मृतानाम्, पन्नगानाम्-सर्पाणाम्,
अनेके-बहवः, कङ्काला-अस्थिपञ्जरणि, सैः संकुलम्-भ्यासम् ।

महारमरान् वणयति—चञ्चदिति । चञ्चञ्चुदुतार्धच्युत-
पिशितलवप्रामसंवृद्धगर्धः=वदन्त्या-चञ्चतया, चञ्चा-त्रोटया,
उदुत-पूर्वमुखं पृत पश्चाच्च, अर्धे अर्धमात्रं च्युतः । [उदुतार्धच्युतयो स्नाता-
श्लिसवद् समास] पिशितस्य-मासस्य, लव-खरजः, तस्य प्रामे-अग्ने,
सम्भ-अदि गत, गर्ध-तृष्णा, देपा तादृशौ । आरब्धपक्षद्वितय-
विधुनिभिः=आरभ्या-वृत्ता, पक्षद्वितयस्य-पक्षयोर्द्वितमस्य-द्वयो पक्ष-
योरित्यर्थं [द्वितयशब्दे 'संख्याया अथयवे तयप्'] विधुतय-कम्पनानि यैस्ना-
हरी-अमित-पक्षौ प्रथमं कम्पयन्नित्यर्थं, गृध्रैः=गृध्रनामकं पक्षिभिः,
यद्भसान्द्रान्धकारे=वद-पक्षां प्रसारं रचित, सान्द्र-निधिः, अन्ध-
कारो यत्र तारशे, अस्मिन्=पुरोहस्यगाने महारमशाने, अजस्रसुतबह-
लवसायासविधौ=अजस्रम्-निरन्तरम्, सुतया-चारितया, बहलया-

को इसस टक कर बच्यशिला पर चढ़ जाऊँ । तुम भी माता का साथ लेकर
इस स्थान से लौट जाओ । कहीं माता इस बच्य स्थान को पास ही देखकर
श्री स्वभाव की कानरता के कारण प्राण न त्याग दे । क्या तुम इस भरे हुए
सोंपों की दृष्टियों से भरपूर महाशमशान को नहीं देख रहे ?—

चञ्चल चञ्च ते नोच कर गिरी हुई मास की बाँटियों (को उठाने) के
लाएच से झपटते हुए गीषों ने जहाँ अपने पों के फैलाव से पुप अन्धेरा
कर दिया है और जहाँ कि गँदलों के मुख से निकली हुई आग की ज्वालाएँ
निरन्तर बढ़ती हुई चरनी से दुर्गन्धित रधिर के सौत में बुझकर
“छम छम” की धनि कर रही हैं ॥१७॥

१ चञ्चच्चञ्चमकृत्च्युतेति इचित् पाठ । चञ्चन्त्या चञ्चवा अत्रेण अत्र-
भागेन कृत-पूर्व द्विषः, पश्चाच्च च्युत पतित इति तद्विषद ।

शङ्खचूड.—कथं न पश्यामि ।

प्रतिदिनमशून्यमहिनाहारेण विनायकाहितप्रीति ।

शशिघवलास्थिकपाल वपुरिव रौद्र श्मशानमिदम् ॥१८॥

भूयस्या, वसया—भेदसा [चरन्तीति लोके प्रसिद्धया] वास—वासन स्वगन्धा धानम्, तेन विद्ये—आमगन्धिनि, अस्वस्रोतसि=अस्वस्यै—रुधिरस्य, स्रोतसि—प्रवाहे [अथवा—अनस्यत्यादि अस्मिन्नित्यस्य विशेषण वाच्यम्], शिखानाम्=गोमायुआणाम्, घक्त्रोत्वान्ताः=वक्त्रेभ्य—मुखेभ्य उद्गन्ता—उद्गर्णा, शिखिशिखाश्रेण्यः=शिखिनै—अम, शिखानाम्—उद्गलानाम्, श्रेण्य—पट्टय, पतन्त्य, छमिति स्वयन्ति=छमिति शब्द कुर्वन्ति । शिवा कथयामि अस्मिन्निर्न्तीति प्रसिद्धि । अतएव ता उक्त्वामुक्त्वा इति व्यपदिश्यन्ते । अतएव कथतोना तासा मुखेभ्य उद्गर्णा अग्निज्वाला यथा महारमशानवर्तिनि रुधिरप्रवाहे पतन्ति तदा तस्माद् छमिति शब्द उत्पद्यते । वारिणि उबलद्वारादिपातनेव छमिति शब्द उत्पद्यत एव । अत्र कविना वीभक्तो रस साधु परिपोषित । तत्र दुर्ग धमासाधालम्पनम्, शृङ्खलाम्बुजा तदुल्लुब्धनादि चोदीपनम्, आक्षिप्तो नासिकानिकोच्चादिरजुभाव, आवेगादय सकारिणः । जुगुप्सा स्वामी भाव । रचनाप्यत्र वीभक्ता-शुरूपीजस्विनी । अमरः वृत्तम् ॥१७॥

प्रतिदिनमिति—प्रतिदिनम्=प्रत्यहम्, अहिना=सर्परूपेण, आहारेण=भोजनेन, अशून्यम्=युक्तम्, दृश्यते पक्षे—अहिना—सर्परूपेण, हारेण—प्रीवालङ्कारेण, अशून्यम्, विनायकाहितप्रीति=वीना पक्षिणा नार्यको गह्व, तस्य, आहिता—उत्पादिता, प्रीति—सतोष, येन तादृशम् [प्रत्यह सर्परूपभोजन—दातृत्वाद् गह्वप्रीत्युत्पादकमिति भाव], पक्षे—विनायकस्य—

शङ्खचूड—देख क्यों नहीं रहा ।

यह श्मशान, जो कि प्रतिदिन माजनार्थ एक साँप देने के कारण गरुड को प्यारा है और जो चन्द्रमा के समान श्वेत हस्त्रियों से अटा पटा है, रद्र के शरीर की भाँति, जिस पर सदा साँपों के हार लटकते हैं, जो गणेश को प्यारा है और जिस पर चन्द्र की किरणों से चमकती हुई खोपटियों अधिकतर श्वेत प्रतीत होती हैं, अति भयङ्कर है ॥१८॥

१ 'विश स्यादाभगन्धि यद्' इत्यमर । २ 'रुधिरैऽस्युक्त्वोहितास्वरङ्ग-च्छतजशोषितम्' इत्यमर । ३ 'शिखी बहो बलावर्दे' इत्यमर । ४ शृणि ज्वाले अपि शिखे । ५ 'विनायकस्तु हेरम्भे तादर्थ्ये विद्ये जिने गुरौ' इति मेदिनी ।

तद् गच्छ । किमेभिस्रासनोपायैः । आसन्नः खलु गरुड-
स्यागमनसमयः । [मानुष्यतो जानुभ्यां स्थित्वा शिरोनिहिताप्रलिः]
अग्ध ! त्वमपि निवर्तस्वेदार्नाम् ।

समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्यां यस्यां गर्ता त्वम् ।

तस्यां तस्यां प्रियसुते ! माता भूयास्त्वमेव नः ॥१६॥

गणेशस्य आहिता प्रीतियेन ताप्याम् । गणेशानन्दकरमिति भावः । यथा—
विनायकेनाहिता प्रीतिर्यस्वेति विप्रहृतव्यम् । विनायकेन गणेशेन स्वसु-
तेनानन्दितमिति भावः । शशिधवलस्थिकपालाम्=शशिवन्-चन्द्रवन्,
धवलानि-रवेतानि, अस्थानि-कपालानि च यत्र तादृशम् । पद्मे-शशिना-
शिरोवृत्तया चन्द्रकलया, धवलानि-अतिशयेन धवलता नीतानि, अग्धीनि-
आस्थिरूपाणि, कपालानि-करमुण्डानि यत्र तादृशम् । इदम्=पुरोचर्यमानम्,
श्मशानम्, रौद्रम्=दृढसम्यग्निध, शिवस्यैत्यर्थ, धपुरिव=शरीरमिवास्ति ।
शैवानुयायिता पूर्णोपमा । अत्र श्मशानस्य शिवशरीरोपमया, नेर्द् श्मशानं
गग किंचिद् भीतिं जनयति, किन्तु शिवशरीरश्चतुर्भुजकमेवेदम् । किं च
स्वामिवचनमनुपालयजहमत्र श्मशाने प्राणास्त्वजन् परमस्त्वमे शिव एव
स्यमाप्स्यामि । अतो ममानन्दकरमेवेदम्-इति व्यज्यते । नायकेन महा-
श्मशानं शंखचूडं ततो निवर्तयितुं मयद्भरतयोपन्यस्तम्, परं शंखचूडस्तदेव
श्मशानं शिवशरीरोपमवानन्दकरत्वेनोपन्यस्तवान्-इति व्याघातात्तादृशोऽप्यत्र
प्रतिभाति । आर्या वृत्तम् ॥१६॥

किमेभिरिति-व्यर्यास्ते श्रामनोपायाः । माहमेतेभ्यो वनागपि विभेमीति
भावः ।

समिति-प्रियसुते।=प्रियः-सप्राणेश्वोऽप्यधिकं सेहभाजनम्, सुतः
पुत्रो यस्याह्यदृशि ! मातः=हे जननि !, त्वम्=अहमित्यर्थः ['अस्मदो
द्वयोय' इति बहुत्वम्], यस्यां यस्याम्, गर्ता=योनि, समुत्पत्स्यामहे=
जन्म ग्रहोप्यामः, तस्यां तस्याम्, योनी, त्वमेव, नः=अस्माकम्,

इसलिये जात्रो । इन तराने वाली बानो से क्या काम । गरुड के आने
का समय निकट था पहुँचा है । (माता के सामने गुठने टेक कर) माँ! अब
तुम भी लौट जाओ ।

मैं जिस जिस योनि में भी उदपन्न होऊँ, ठम उसी योनि में ते पुत्रवत्सल्य
माता । तुम ही मेरी माता बनना (यही मेरी प्रार्थना है) ॥१६॥

[पादयो पतति]

वृद्धा—[साक्षम् आत्मगतम्] कहं पश्चिमं से चश्रणं । [प्रकाशम्] पुत्रश्च ! तुम् उज्जिम्भश्च शरणदो मे पाश्चा ख पसरन्ति । ता तुप सह गमिस्सं ।

कथ पश्चिमस्य बचनम् । पुत्रक ! त्वामुज्जिम्भत्वाऽन्यत्र मे पादौ न प्रसरतः । तत् त्वया सह गमिष्यामि ।

शंखचूडः—[उत्थाय] यावद्दहमपि नातिवृरे भगवन्तं दक्षिणगोकर्णं प्रदक्षिणीकृत्य स्वाम्यादेशमनुतिष्ठामि ।

[उभौ निष्कान्तौ]

नायकः—कष्टम् । न सम्पन्नमभिलषितम् । तत् कोऽत्राभ्युपायः ।

माता, भूयाः [आशिषि लिर्] । अत्र शंखचूडनिष्ठो मातृविधयो रतिभाव प्राधान्येन व्यज्यते, अतो भाषकव्यभिदम् । तदुक्तम्—रतिर्देवादिषिषया भाव । त्रियसुते इति विशेषणस्य साभिप्रायत्वात् परिकर । वृत्तमनुष्टुप् ॥१६॥

कथमिति—पश्चिमम्=अन्तिगम् । उज्जिम्भत्वा=लक्षत्वा । यावदिति—यावद् गुरु आयाति तावदित्यर्थ । नातिवृरे=सगीप एव । दक्षिणगोकर्णम्=दक्षिणोदधितोरवर्ति गोकर्णाख्य शिवक्षेत्रम् । अत्र तु तत्क्षेत्रवर्ति शिवलिङ्ग गोकर्णशब्देनोच्यते । तदुक्तं भागवते—‘गोकर्णाख्य शिवक्षेत्रे साक्षिभ्य यत्र धूर्जटे’ इति । प्रदक्षिणीकृत्य=परिक्रम्य [प्रगतो दक्षिण प्रदक्षिणम्, अप्रदक्षिण प्रदक्षिणं कृत्विति प्रदक्षिणीकृत्येति विग्रह] । कष्टमिति—अभिलषितम्=परायै देहोत्सर्जनावसरप्राप्तिरूपम्, न सम्पन्नम्=न सिद्धम्, शंखचूडेन बभ्यविठरङ्गशुकयुगलस्याप्रदानादिति भाव ।

(पाँवों पर गिरता है)

वृद्धा—(रो कर) हे पुत्र ! क्या यह तेरे अन्तिम शब्द हैं ? तुझे छोड़ कर मेरे पाँव दूसरी ओर ही नहीं उठते । इसलिए मैं तो यहीं तेरे साथ ही रहूँगी ।

शंखचूड—(उठकर) तो मैं भी पास ही मगवान् दक्षिण गोकर्ण की प्रदक्षिणा करके अपने स्वामी की आज्ञा का पालन करता हूँ ।

(दोनों चले जाते हैं)

नायक—शोक ! मेरा मनोरथ सफल न हुआ । तो अब क्या उपाय करना चाहिए ?

[सहसा प्रविश्य]

कञ्चुकीयः—इदं वासोयुगलम् ।

नायकः—[दृष्ट्वा महर्षमात्मगतम्] दिष्ट्या सिद्धमभि-
धाञ्छित्तमनेनातर्कितोपनतेन रक्षांशुकयुगलेन ।

कञ्चुकीयः—इदं वासोयुगलं देव्या मिश्रावसोर्जनन्या
कुमाराय प्रेषितम् । परिधत्तां कुमारः ।

नायकः—उपनय ।

[कञ्चुकीय उपनयति]

नायकः—[एहात्वाऽऽमगतम्] सफलीभूतो मे मलयवत्याः
पाणिप्रहणयिधिः । [परिधाय प्रचराम्] कञ्चुकिन् ! गम्यताम् ।
महचनाभिधावनीया देवी ।

कञ्चुकीयः—यद्वाहापयति कुमारः । [निष्कान्तः]

इदमिति—इदं वासोयुगलमित्यस्य अभ्युपाय इति शेषः । इदं=मया
कञ्चुकीयेन दीयमानम्, वासोयुगलम्=(हां)शुकद्वयम्, अभ्युपायः=परार्थे
देहोत्पर्जनान्नाशरप्राप्तेः निमित्तभूत इति भावः । दिष्टयेति—अतर्कितोपन-
तेन=अतर्कितम्-अकस्माद्, उपनतेन-प्राप्तम् । सफलीभूत इति—सफली-
भूत इत्यस्य परार्थे देहोत्सर्गावगतरप्रक्षेपेनेति शेषः । यदि नाहं मलयवत्या, पाणि
पीडयेयम्, तर्हि तस्मिन्नपि मे नेदं रक्षाशुकयुगमुपायनं दद्यात् । ततश्च नाहं
परार्थे शरीरोत्सर्गावतरं लभेय इति इदमम् ।

(एकाएक कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—यह रहा कपडों का जोड़ा ।

नायक—(देखकर, प्रसन्नताके साथ, मन ही मन) अलौभाग् ! अचा-
नक लाए हुए इस लाल कपड़े के जोड़े से मेरा मनोरथ सिद्ध हो गया ।

कञ्चुकी—यह कपड़ों का जोड़ा मिश्रावसु की गाला रानी जी ने आप
के निम्ने भेजा है । इसलिये आप इसको पहन लीजिये ।

नायक—तो ले लो ।

(कञ्चुकी लता है)

नायक—(लेकर, मन में) मेरा मलयवती के साथ विवाह करना सफल
हुआ । (पहनकर प्रकट में) कञ्चुकी ! जाओ, मेरी ओर से रानी को प्रणाम कहो ।

कञ्चुकी—जैसी सुवराज की आज्ञा । (चला जाता है)

नायकः—वासोयुगमिदं रक्तं प्राप्तकाले ममागतम् ।

करोति महतीं प्रीतिं परार्थं देहमुत्कृतः ॥२०॥

[दिशो विलोक्य] यथाय चलितमलयाचलशिखरशिलास-
ञ्चयः प्रचण्डो नभस्वांस्तथा तर्कयामि आसुश्रीभूतः पक्षिराज
इति । अपिच—

तुल्याः सवर्तकाञ्चैः पिदधति गगनं पक्ष्मण्यं पक्षतीना
तीरं वेगाभिरस्तं क्षिपति भुव इव भ्रान्तानाम्बु सिन्धो ।

वासोयुगमिति—रक्तम्=रक्तवर्णम्, इदम्=मत्पाणिस्थितम्,
वासोयुगम्=वासतो-वस्त्रया, युगम्=युगलम्, प्राप्तकाले=उचिते समये,
आगतम्=प्राप्तम्, सत्, परार्थम्=परस्मै, परप्राणरक्षायै=इति भावः,
देहम्=लशरीरम्, उत्कृतः=लज्जितः, मम=मोगूतवाहनस्य, महतीम्=
शुभाम्, प्रीतिम्=प्रसन्नताम्, करोति=उत्पादयति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥२०॥

यथेति—चलितमलयाचलशिखरशिलासञ्चयः = चलित-
कम्पित, मलयाचलस्य=मलयगिरे, शिखरस्य=श्रृंगस्य, शिलानाम्=प्रक्षर
पट्टिकानाम्, सञ्चयः=समूहो येन तादृशः । नभस्वान्=वायु, तर्कयामि=
अनुमिनोमि । अनुमानालङ्कारः ।

तुल्या इति—सवर्तकाञ्चैः=सवर्तकस्वैः-प्रलयकालस्य, अत्रै-भेषै,
तुल्याः=सदृश्य, पक्षतीनाम्=पक्षमूलानाम्-उभयपार्श्वस्थितानां तिर्यक्-
प्रक्षतानां पक्षाणाम्, पक्ष्मण्यः=क्षयः, गगनम्=आकाशम्, पिदधति=
आच्छादयति । एतेन गदहस्यातिबृहत्क्षयत्वमभिव्यञ्जितम् । [पिदधति
इत्यत्र 'षष्टि भागुरिरज्ञोपम्-' इत्यादिनापि शब्दाकारस्य लोपः] वेगानिल =

नायक—ठीक अवसर पर आया हुआ यह लाल कपड़ों का जोड़ा मुझे,
जो कि दूसरों के निमित्त देहत्याग करने पर तुल्य है, अति मला प्रतीति
हो रहा है ॥२०॥

(चारों ओर देखकर) चूँकि प्रचण्ड पवन के भारे मलयाचल की चट्टानें
कोंपने लग गई हैं । इसलिए मेरा विचार है कि गरुड कहीं पास ही आ पहुँचा
है । जैसे कि—

प्रलय काल के गर्षों के समान परो की पक्षियों आकाश को ढक रही हैं,
वेगवान् वायु मनों दुबाने के लिये समुद्र जल को तट पर उड्डाल रहा है ।

१ 'सवर्त प्रलय कल्प' इत्यमर । २ 'पक्षतिलु भवेत् पक्षमूले च
प्रतिपत्तिधौ' इति मेदिनी ।

कुर्वन् कल्पान्तशङ्कां सपदि च समयं वीक्षितो दिग्द्विपेन्द्रै-

र्देहोद्घोतैर्दशाशाः कपिशयति सुदुर्द्वादशादित्यदीप्तिः ॥२१॥

पञ्चद्वयप्रकम्पजनितवेगयुक्तो नायु, भुवः=पृथिव्या, ज्ञावनायेव=स्वस्मिन्
निमज्जयितुमिव, अम्बुराशेः=समुद्रस्य, अम्भः=जलम्, तीरे=तटे,
क्षिपति=प्रेरयति, च=किञ्च, सपदि=तत्क्षणे, कल्पान्तशङ्काम्=
कल्पान्त-प्रलयकाल, तस्य शङ्काम्-तद्विषयकं भ्रमम्, कुर्वन्=जनयन्
सन्, दिग्द्विपेन्द्रैः=दिशाम्, द्विपेन्द्रा-गन्धेन्द्र, तैः, ऐरावतादिभिरष्टभि-
र्दिग्गाजैः, सभयम्=भयेन सह, वीक्षितः=अवलोकित, द्वादशादित्य-
दीप्तिः=द्वादश-द्वादशाराख्याका, आदित्या-अर्यमाद्य सूर्या तद्वद्
दीप्ति-कान्तिर्यस्य तारशा, गरुडः, देहोद्घोतैः=देहस्य-स्वशरीरस्य,
उद्घोतैः-उत्कृष्टकान्तिभिः, दश=दशसख्याका, आशाः=पूर्वादीर्दिशा,
सुदुः=भूय, कपिशयति=कपिशा करोति-भूमवर्णां करोतीति भावः ।
गरुडागमनेन प्रलयकाल उपस्थापित । तथाहि—प्रलये भूमिं ज्ञावयितुं सव-
र्तकाद्या भेषा उदयन्ते, समुद्रजलं बेलामतिक्रामति, सप्तविधा वाताः सहैव
वेगेन धान्ति, सहोदिता द्वादशादित्या स्वतेजसा सर्वान् प्राणिन भूमिं च
जर्जरयन्ति । इहापि-अतिविशालकामो गरुड उड्डीयमानः सर्वतकादिभेष-
सदृशं पक्षीं समस्तं ध्येयं आच्छादयति, तत्रस्तकम्पजनितं वायव प्रलय-
काङ्क्षिका इषातिवेगवन्तो बेलामतिक्रमयितुं समुद्रजलमुच्छालयन्ति, तच्छरीर-
कान्तिं प्रलये सहोदितानामपि द्वादशादित्यानां तेजोतिशयानां सर्वा दिशा
कपिशयति, दिग्द्विपेन्द्रा अपि कल्पान्तगुपस्मितं शङ्कमाना नितरा विभ्यति

दिग्गज षोडश कर डर के मारे उसकी ओर देख रहे हैं । इन प्रकार प्रलय-
काल की शंका उत्पन्न करता हुआ वारह आदित्यों के समान चमकने वाला गरुड
अपने शरीर की प्रभा से दशों दिशाओं को बार बार प्रदीप्त कर रहा है ॥२१॥

१ क्वचित्तु 'तीर वेगजिरस्त क्षिपति भुव इव ज्ञावनायान्भुमिन्धो'
इति पाठः । वेगात्-पञ्चद्वयप्रकम्पजनितान्द वायुवेगात्, निरस्ताम्-स्वस्थाना-
दुत्थापितम्, सिन्धो, अम्बु, भुव ज्ञावनायेव-निमज्जयितुमिव, तीरम्-तट-
प्रदेशम्, क्षिपति-आक्रमति-इति तद्व्याख्यानमिति केचित् ।

२ क्वचित्तु 'देहोद्घोतो दशाशा कपिशयति शिशुद्वादशादित्यदीप्ति'
इति पाठः । शिशु-अल्पता नीता, द्वादशादित्यानां दर्शनार्थेन, तारशा-देहो-
द्योत देहस्य गरुडदेहस्योद्योत, दश आशा-कपिशयति, इति तद्व्याख्यानम् ।

तद् यावदसौ नागच्छत्येव शंखचूडः, तावत् त्वरिततर-
मिमां वध्यशिलामारोहामि । [तथा कृत्वोपनिश्चय स्पर्शं नाटयन्]
अहो ! स्पर्शोऽस्याः ।

न तथा सुखयति मन्ये मलयवती मलयचन्दनरसार्द्रा ।

अभिवान्छितार्थसिद्धये वध्यशिलेय यथा स्पृष्टा ॥२१॥

अथवा किं मलयवत्या ।

शायितेन मातुरङ्गे विलम्ब शैशवे न सत् प्राप्तम् ।

लम्ब सुख मयास्या वध्यशिलाया पदुरसङ्गे ॥२१॥

इति भाव । प्रथमपादे उपमा, द्वितीये फलोत्प्रेक्षा, तृतीये भ्रान्ति, चतुर्थेऽ-
तिशयोक्ति । तत्र भ्रान्ति प्रधानम्, इतराश्च तदङ्गता गता । स्वभरा वृत्तम् ॥२१॥

वध्यशिलास्पर्शसुख वर्णयति नायक -नेति । मलयचन्दनरसार्द्रा=
गलयजनित चन्दन गलयचन्दनम्-धीस्वरसम् तस्य, रस-द्रव, तेन,
आर्द्रा-लित्तापि, मलयवती=मत्प्रिया, तथा=तेन प्रकारेण, न सुखयति=
नानन्दयति, मामिति शेष, यथा=येन प्रकारेण, अभिवान्छितार्थसिद्धये=
अभिवान्छितस्य-पराधे देहोत्सर्जनरूपस्य मनोरथस्य, सिद्धये-पूर्तये, स्पृष्टा=
आलिङ्गिता, इयम्, वध्यशिला, सुखयतीति । मन्ये=अनुभवामि । वध्य
शिलाऽपि सुखयतीति गम्यो विरोध । मलयवत्यपेक्षया वध्यशिलाया उत्कर्ष
बोधनाद् अतिरेकश्च । अभिवान्छितसिद्धिहेतुत्व चोत्कर्षहेतु । इतिभार्या ॥२१॥

अथवेति--किं मलयवत्या, वध्यशिलासमक्षे मलयवतीति लभ्यी माना ।
अतो वध्यशिला तुल्यितु मलयवतीवर्णनमशुचितम्-इति भाव ।

शायितेनेति--शैशवे=बाल्यकाले, मातुः=जनन्या, अङ्गे=कोडे,

इसलिभे उस शंखचूड के आजाते से पहले पहल शीश ही मैं इय वध्यशिला
पर चढ़ जाना हूँ । (वैसा करके बैठ जाता है और स्पर्श सुख प्रकट करता है)
अहो ! इसका क्या ही सुन्दर स्पर्श है ।

मलयपर्वत के चन्दन का रस लगाए हुई मलयवती का आलिङ्गन उतना
मन को नहीं लुभाता, जितना कि इष्ट-मनोरथसिद्धि के लिये इस वध्य शिला
का स्पर्श ॥२१॥

अथवा मलयवती का तो कहना ही क्या ?

वचन में माता की गोद में नि शङ्क सेने से मुझे वह सुख नहीं प्राप्त
हुआ था, जो इस वध्यशिला पर बैठने से ॥२१॥

तद्यभागत एव गरुत्मान् । थावदात्मानमाच्छ्राय तिष्ठामि ।
[तथा करोति]

[ततः प्रविशति गरुडः]

गरुडः—एष भोः !

क्षिप्त्वा विष्यं हिमोशोभयकृतपलयां संहरन् शेषमूर्ति
स्नानन्दं स्वन्दनाश्रमनविचित्रिते पूषिष्य दृष्टोऽप्रजेन ।
पूप मान्तावसज्जलधरपदलायायर्ताभूतपण्डः
प्राप्तो कैलासहीध्र मलयमहमहिप्रासगृध्नुः चयेन ॥२५॥

विष्णुधर्मनिधिन्तम्, शयितेन=सुतेन, मया=नीमूनराहनेन, तत्=
तादृशम्, सुखम्, न प्राप्तम्=नानुभूतम् । यत्=यादृशम्, भूतम्, अस्याः=
मयाधिष्ठितायाः, वध्यशिलायाः, उस्तन्ने=व्यङ्ग, शयनेन, लघुधर्म=
लभ्यते अस्तुभूयत इत्यर्थ [लभतिरत्र ज्ञानार्थं, 'अतो मभिशुद्धिपूतायैव्या']
इति वर्तमाने क्तः] । एतद् वध्यशिलास्पर्शजन्यं शुभं मातृगणप्रगयनजन्यं
सुखमप्यतिरोक्त इति भावः । पर्यातरेकालदृष्टिः । आर्षो वृत्तम् ॥२५॥

एष भो इति=भो इति गरुडस्य वध्यशिलायाः पतितं नन्दं प्रदे कर्तु-
मुदपा सर्वोपनम् ।

गरुड स्वागमनं वरुणयति—क्षिपयेति । हिमोशोः=हिमोशोः,
विष्णुधर्म=मण्डलम्, क्षिप्त्वा=स्वपक्षोरपवनोपपदेनेन लब्ध, अय-
एतपलयाम्=भयेन=भीत्या, कुलम्=विदिनम्, कृतम्=कृतम्, कृतम्=
मस्यास्ताम्, शेषमूर्तिम्=शेषनामस्य, मूर्तिम्=कृतम्, कृतम्=
मंकोनं प्रापयन्, पूषिष्य=पूषे, स्वन्दनाश्रमनविचित्रिते=स्वन्दनाश्रमनविचित्रिते

वयोकि यह गरुड आ ही गया है तो कर्तुं क-ई-कृतम् कृतम् । इत्य-
वेत्ता है)

(गरुड का कर्तुं)

नायकः—

सरसता पञ्चगमद्य पुण्य मयार्जित यत् स्वशरीरदानात् ।

भवे भवे तेन ममैवमेव भूयात् परार्थं खलु देहलाभ ॥२५॥

गरुड.—[नायक निर्पण्य]

रथस्य, अरवानाम्, नसनन-नासेन भयेन, पचलिते-स्तलिते-स्वरथाना
 वपयते, सति, अग्रजेन=स्वयंष्ट्रभ्रात्रा सूर्यगारयिना अरुणेन, सानन्दम्=
 सहर्षम्, दृष्ट =विलाकित, प्रान्ताद्यसज्जज्जलधरपटलात्यायती-
 भूतपक्ष =प्रान्ते-पक्षयो प्रान्तभागे, अवसज्जत्-सञ्चिष्यत्, यत्, जल
 धराणाम्-मेघानाम्, पटलम्-समूह, तेन, अत्यायतीभूती अतिविस्तार
 प्राप्तौ पक्षी पक्षे यस्य तादृश [न अत्यायती अत्यायती भूतापिति अत्याय-
 तीभूती, च्चिप्रत्यय, तस्य दीर्घश्च] अहिप्रासगृध्नु =अहीनाम्-मर्षाणाम्,
 प्राप्ते-प्रसने-भक्षणे, गृध्नु -लोलुप, एष =पुर स्थित, अहम्=गरुड,
 वेलामहीधम्=वेलायाम्-समुद्रतटे स्थितम्, महीधम् पर्वतम् [महीधराण्डे
 मूलविभुजादिरवात्क], मलयम्=मलयाचलम्, क्षणेन=अत्यल्पेन कालेन,
 प्राप्तः=आगत, अस्मीति शेष । असम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्ति । गरुडस्य
 महाबलव महाकायत्व मेघमार्गसन्चारित्व न व्यज्यते । सगरावृष्टम् ॥२५॥

सरसतेति—अद्य=अस्मिन् काले, स्वशरीरदानान्=स्वशरीरस्य
 दानात्-गरुडायार्पणात्, पञ्चगमम्=सर्पशिशु शखचूडम्, रक्षता=गोपा-
 यता, मया=जीमूतवाहनेन, यत् पुण्यम्=पुण्यम् शुभादृष्टम्, अर्जि-
 तम्=उत्पादितम्-प्राप्तम्, तेन=पुण्येन, भवे भवे=जन्मनि जन्मनि, सर्वेऽ
 जन्मस्वित्पर्य, मम=जीमूतवाहनस्य, देहलाभ =देहप्राप्ति, एवमेव=
 अनेन प्रकारेणैव, परार्थं =परोपकारप्रवण, भूयात्=अत्र वर्तमाननालिक
 स्वशरीरदानजनितपुण्येन जन्मान्तरेऽपि स्वशरीरस्य परार्थत्वमेवाभिवाञ्छित
 जीमूतवाहनस्य साधु परोपकारैकव्रतित्वमभिव्यञ्जित कविना । उपजाति ॥२५॥

नायक—(प्रसन्न होकर)

जो कि अपना शरीर देकर एक साँप की रक्षा करने से आज मैं पुण्यो
 पानन किया है, उस (के प्रताप) से मुझे प्रत्यक जन्म में दूसरों का मला
 करन के लिये ही देह मिले ॥२५॥

गरुड—(नायक को देख कर)

१ 'सरसतोऽरुणोऽनूह काश्यपिर्गरुडाग्र' इत्यमर ।

अस्मिन् वष्यशिलातले निपतितं शेषानहीन् रक्षितुं
निभिदाशनिदृष्टवदतरया चम्प्याधुना वसति ।
भोस्तु भोगिनमुद्धरामि तरसा रक्ताम्बरप्रावृतं
दिग्ध मद्भयदीर्यमाखहृदयप्रस्यन्दिनेवासृजा ॥१६॥

[अभिपत्य नायकं गृह्णाति । नेपथ्यात् पुष्पाणि पतन्ति । दुन्दुभि-
ध्वनिश्च । ऊर्ध्वं हृष्टाकर्णं च] अये ! पुष्पवृष्टिर्दुन्दुभिध्वनिश्च ।

आमोदानन्दितालिर्निपतति किमिर्यं पुष्पवृष्टिर्नभस्तः
स्वर्गे किं वैष चक्रः सुत्वरथति विरां दुन्दुभीनां निनादः ।

अस्मिन्निति—शेषान्=सातिरिक्तान्, अहीन्, रक्षितुम्=गोपा-
यिद्रुम्, अस्मिन्=पुर स्थिते, वष्यशिलातले=वष्यशिलाया वष्यथान-
भूतस्य पापाणस्य, तले=पृष्ठे, निपतितम्=निवेशं पतितम्, रक्ताम्बर-
प्रावृतम्=रक्तेन-रत्नवर्णेन, अम्बरेण=वलेण, प्रावृतम्=सर्वत आच्छादितम्,
अतएव, मद्भयदीर्यमाखहृदयप्रस्यन्दिना=मद्भयेन मद्भीतिमात्रेण,
दीर्यमाणात्=न्ययमेव भिद्यमानाद्, हृदयात्=वक्ष् स्थलात्, प्रस्यन्दते=स्वव-
तीति तथाभूतेन, असृजा=रुषिरेण, दिग्धमिष्य=लितमिष्य, स्थितम्,
भोगिनम्=तर्पणम्, अधुना=अस्मिन् काले, अशनिदृष्टवदतरया=
अशनिरेव दृष्टवदशनिदृष्ट-वद्भयदृष्टः, तद्वद् अदृष्टरा=अतिराथेन
भीषणा, तथा, च=च्या=त्रोच्या, यत्तसि=इदमग्न्यते, निर्भिद्य=विदार्य,
भोक्तुम्=भोजनाय, तरसां=भेगेन बलेन वा, उद्धरामि=उत्थाप्य गृह्णामि ।
चतुर्थपादे रक्तवस्त्रावृतस्य रक्तलितात्वोत्प्रेक्षा । शार्दूलविभीषितं वृत्तम् ॥२६॥

अभिपत्य=आक्रम्य ।

आमोदेति—नभस्तः=अन्तरिक्षात्, आमोदानन्दितालिः=

वाकी सोंपो की बचाने के लिये इस नक्ष्य-गिरा पर पड़े हुए और लाख
कण्डे में लिपटे हुए मानो मेरे दर के भारे टूटे हुए हृदय से बहते हुए रुधिर
में लिपटे हुए इस सोंप की छाती को अपनी बज्रवत् कठोर श्वाभ से फाट
कर अमी कण्ठ पर खाने के लिये उठा लेंगा ॥२६॥

(कण्ठ पर नायक को उठा लेता है । नेपथ्य में फल बरसते हैं ।

दुन्दुमियों बजती हैं)

(ऊपर की ओर देखकर और सुनकर) अरे ! पुष्प, वी वर्षा और दुन्दु-
मियों की ध्वनि हो रही है ।

आकाश से भँवरों का प्रसल करने वाली यह पुष्पवृष्टि क्यों हो रही है ?

[विहस्य]

आ ज्ञात सोऽपि मन्ये मम जवमरता कम्पितः पारिजातः
 सार्धं सवतंकाभैरिदमपि रक्षितं जातसहारशङ्के ॥२७॥
 नायकः—[आत्मगतम्] दिष्ट्या कृतार्थोऽस्मि ।
 गरुड.—[कलयन्]

आमादेन—स्वसारभया, आनन्दिता—हर्षिता, अलय—भ्रमरा, यथा तादृशी,
 इयम्—अनुभूयमाना, पुष्पवृष्टिः—पुष्पानाम्, वृष्टि—वर्षणम्, किम्—केन
 हेतुनेत्यर्थ । निपतति—भूमौ पतति, नभ प्रदेशात् पुष्पवृष्टे कारण न
 क्षामत इति भाव । किंवा—केन हेतुना वा, स्वर्गे—गुलांके, आता, एपः—
 धूयमाण, दुन्दुभीनाम्—दुन्दुभ्यास्त्यवाच्यपिशाणाम्, निनाद्—शब्द,
 दिशां चक्रम्—दिक्तमूहम्, मुखरयति—प्रतिभ्रमुत्पावनेन शब्दयुक्त
 करोति, प्रतिपन्नियुक्त करोतीति भाव । स्वर्गे जातस्य महतो दुन्दुभिष्वनेरपि
 कारण न क्षामत इति भाव ।

आः—[रगृतिसूचकोऽय निपात] ज्ञातम्—स्मृतम्, मम—गरुडस्य,
 जवमरता—जव—वेग, तदुत्पन्नेन मरता—वायुना, पारिजाताः—स्वर्गवृक्ष,
 कम्पितः—चालित, इति, मन्ये—उत्प्रेक्षे । मद्देवोत्पन्नपवनविकम्पितात्
 नन्दतपनजातात् पारिजाताद्—इय पुष्पवृष्टिर्जातेति भाव । इदमपि—धूय-
 माद्योऽय महाश्वनिरपि, आनन्दं तादृशं है—आनन्द—नगपद्मा सनारस्य—
 प्रलयस्य शङ्का—भ्रम, ...
 सार्धम्—सह मिलित्वा, ...

इत्यत्रापि योज्यम् । प्रलयकाल सवतकाया मेघा वञ्चन्तीति पुराणावद ।
 तथा च मधुहृदयनोम्यमङ्गानिलजनितेन महाशब्देन प्रलयकालमुपस्थि-
 तमाशङ्कमाना इमे सवतकाया प्रलयकालिका मेघा गर्जन्ति, न पुनरय देव-
 दुन्दुभीना निनाद् इति भाव । उत्प्रेक्षालङ्कार । सरधरा वृत्तम् ॥२७॥

दिष्ट्येति—दिष्ट्येति हर्षसूचकमव्ययम् । कलयन्—उत्तोलयन् ।

श्रीर स्वर्ग मे यह दुन्दुभियों की ध्वनि भी दिशाओं को क्यों गुंजा रही है !

(हँस कर)

आह ! समझ गया । मेरे विचार मे मेरे वेग की पवन से यह पारिजात
 हिल गया है श्रीर साथ ही प्रलय की शंका करते हुए सवतक मेघों का यह
 नाद हा रहा है ॥२७॥

नायक—(मन में) अहोभाग्य ! मैं कृतवृत्त्य हुआ ।

गरुड—(नोभ अनुभव करता हुआ)

नागानां रक्षिता माति गुरोप यथा मम ।

तथा सर्पाशनाशङ्का व्यक्तमवापनेष्यति ॥२८॥

तद् यावद्दहं मलयशिखरमारुह्य यथेष्टमाहारयामि ।

[नायक गृहीत्वा निष्क्रान्त]

चतुर्थोऽङ्कः ।

नागानामिति—प.प.=मया धृत, नागानाम्=गर्पाणाम्, रक्षिता=रक्षक, यथा=येन प्रकारेण, गुरु=महान्-टुहल्लय, भारयुक्तौ वा, माति=अनुभूयते, तथा=तेन प्रकारेण, व्यक्तम्=स्फुटम्, अद्य, मम=गहडस्य, सर्पाशनाशङ्काम्=सर्पाणाम्-इतरेषां सर्पाणाम्, अशनस्य-मच्छणस्य, शङ्काम्-उभावनाम्, आपनेष्यति=शुकरिष्यति, अयमिति शय । महाकायेनानेनैव वृष्टौ जाताया मम गर्पान्ताजुमुच्छा नैव गमाभ्यत इति भाव । अत्रित्तु 'सर्पाशनाशङ्काम्' इति पाठ । सर्पाशनस्य-इनरसर्प-भोजनस्य, आकाङ्क्षाम्-अभिलाषाम्, इति तदर्थ । अत्र कविना-भिष्टे शब्द भाविकथान्तरमपि सूचितम् । तथाहि-नागानां रक्षिता मम गहडस्य, गुरु-उपदेश्येति । नागरक्षणाय स्वकलेवरमर्पयन्त्य गहडमुपदेशयति यत् प्राणिनो न हन्तव्या इति, इति भाव । तथा चायम्-इत प्रसूति विराय सर्पाशनाशङ्काम्-सर्पाणां गहडेन यदशनम्, तस्याशङ्काम्-भयम्, आपनेष्यतीति, व्यक्तम्-निश्चितम् । एतदुपदेशेन गहडे नेदानीं जात्वपि सर्पविनाशायाचोग करिष्यतीति भाव । तदिदं चतुर्थं पताकास्थानक नाम नाटकात् वेदितव्यम् । तदुक्तम्—

द्वयो वचनविन्यास सुश्लिष्ट इत्यभ्युपेत ।

प्रधानार्थान्तरापत्नी पताका स्थानक परम् ॥ इति ।

परम्-चतुर्थमित्यर्थ ॥२८॥

इति श्रीमदच्युतानन्दतनुनन्दमश्रीपरमेश्वरानन्दशर्मकृताया
प्राज्ञविनोदिन्या नागानन्दव्याख्याया चतुर्थोऽङ्क समाप्त ॥४॥

चुकि यह सौंपो का रक्षक मुझ मारी प्रतीत होना है । इसलिये आज यह मेरी सौंपो को खाने की लालसा का अवश्य ही मिटा दगा ॥२८॥

तो इतने में मग्यपर्वत की चट्टी पर चढ़ कर इस मन से खाता हूँ ।
(नायक को-रेवर उठ जाता है)

पञ्चमोऽङ्कः ।

[तत प्रविशति प्रतिहार]

प्रतिहारः—

स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पाप विशङ्कयते खेहात् ।

किमु दृष्टवङ्कपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ॥१॥

आद्येषु चतुर्ष्वङ्केषु कार्यस्य आरम्भ यत्र प्राप्स्याशा—नियतासिद्धु चत सुख्यवस्थासु यथाक्रम तत्र तत्र प्रतिपादितासु सताप्विदानीं मृताना नामाना पुनरुज्जीवनम्, गह्वरमत सर्पवधत्याग, जीमूतवाहनस्य पुनरुज्जीवन—बक वर्तित्वप्राप्ति—दस्यादिफलागमाख्या पञ्चमीं कार्याविस्था प्रतिपादयितु क्वि पञ्चममङ्कमारभमाण आदौ तदङ्गतया जीमूतकेत्वादिगत कदणुरस प्रतिपाद यितु प्रतिहार प्रवेशयति—तत इति ।

स्वगृहेति—स्निग्धे=स्नेहभाजने पुत्रादी [विषयसप्तमीवम्], स्वगृहो द्यानगते=स्वस्य—आत्मन एव, न परस्य गृहोद्यानम्—गृहाराम, निष्कट, तत्र गते—प्राप्ते, अपि, पापम्=अमङ्गलम्, विशङ्कयते=समाप्यते, पिनादि भिरिति शेष, दृष्टवङ्कपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे=दृष्टा—अनुभूता, गह्वर—अनेके, अपाया—विघ्न, यत्र तादृश यत् प्रतिभयम्—भयानकम्, कान्तारम्—महारण्यम्, तत्र तिष्ठताति तादृशे तु, किमु=किं वङ्कव्यम् ।

‘प्रेम परयति भवान्यपदेऽपि’ इत्यभियुक्त्या अरागावितभगे गृहोद्या नेऽपि स्थितस्य प्रेयसो विषये यदि प्रेमवशाद् वृक्षशाखापतनादिरूपमभङ्गल चिन्त्यते तर्हि विघ्नबहुले भयानककान्तारे स्थितस्य तस्य विषये श्रापदजन्त्वा क्रमणादिरूपानिष्टाद्वा सुतरा समुत्पत्स्यत इत्यत्र किमु वङ्कव्यमिति भाव । अर्थापत्तिरलङ्कार ।

(प्रतिहार का प्रवेश)

प्रतिहार—जिससे यह हा चाहे वह अपने घर के उद्यान में ही गया हो तो भी यह के कारण उसके विषय में अनिष्ट की शंका बनी रहती है । फिर तादृश निपत्तिगो से गयानक वन में गए हुए के विषय में तो कहना ही क्या ? ॥१॥

१ ‘भयङ्कर प्रतिभयम्’ इत्यमर । २ ‘वान्तारो स्त्री महारण्यम्’ इति मेदिनी ।

तथाहि—जलनिधिवेलावलोकनकुतूहली निष्क्रान्तःकुमारो जीमूतवाहनश्चिरयतीति दुःधमास्ते महाराजो विश्वावसुः । समादिष्टश्चास्ति तेन । यथा—सुनन्द ! ध्रुतं मया सन्निहितगरुडप्रतिभयमुद्देशं गतो जामाता जीमूतवाहनस्तत्र चिरयतीति शकित इवास्वयनेन वृत्तान्तेन । त्वरिततरं चिदित्याऽऽगच्छ—किमसौ स्वगृहं गतो वा न घेति । तद् यावत् तत्रैव गच्छामि । [परिक्रामन्नप्रणो द्युः] अये ! अयमसौ जीमूतवाहनस्य पिता जीमूतकेतुरुटजाङ्गणे सहधर्मधारिण्या वध्वा मलयवत्या पर्युपास्यमानस्तिष्ठति । तथाहि—

श्रीमे भङ्गवती तरङ्गितदरो केनाम्बुपुत्रये वहन्
शाङ्गप्येव विराजितः सवपसा देव्या महापुण्यया ।

पित्रयदुलजलनिधिवेलावलोकनकुतूहलिनो जीमूतवाहनस्य विपद्येऽनिष्ट-
शङ्का नाकुचिनेति विरोधे प्रस्तुते सामान्याभिधानादप्रस्तुतपरामाद्य । आर्याः॥१॥

तथाहीनि—जलनिधिवेलाया अवलोकने कुतूहली—कौतुकवान् उन्मुक्तः इति जलनिधिवेलावलोकनकुतूहली । चिरयति—प्रत्यागमने विलम्बं करोति—अद्यापि नागच्छतीति भावः । सुनन्देति—प्रतिहारस्याभिधानम् । सन्निहितगरुडप्रतिभयम्—सन्निहितेन गरुडेन—गरुडमन्त्रिधानेनेत्यर्थः, प्रतिभयम्—मयानकम् । उद्देशम्—प्रदेशम् । तत्रैव—जीमूतवाहनस्य गृहे । उट-
जाङ्गणे—पण्डरालयाः, अङ्गणे—अजिरे । पर्युपास्यमानः—परिचर्यमाणः ।

श्रीमे इति—भङ्गवती—महाः [‘गलवट’ इति मापायां शक्तिदाः]

देखो—कुमार जीमूतवाहन समुद्र-तट की तरफ करने के कुतूहल से बाहर गया हुआ रौंटेन में देर कर रहा है। इसलिये महाराज विश्वावसु चिन्ता में बैठे हैं। उन्होंने मुझ-आज्ञा दी है कि “सुनन्द ! मैं सुना है कि जमाई जीमूतवाहन उस स्थान पर गया हुआ है जो कि गरुड़ के आपात के कारण मयानक है। वहाँ उसे देर हो गई है। इसलिये इस बात से मैं चिन्तित-सा हो रहा हूँ। शीघ्र ही मालूम करके आ कि वह अपने घर पहुँचा है या नहीं।” तो वहाँ ही चलता हूँ। (पूछकर सामने देखकर) अहो ! यह जीमूतवाहन के पिता जीमूतकेतु कुटिया के अँगिन में बैठे हैं और उनकी धर्मपत्नी तथा पुत्रवधु मलयवती उनकी सेवा कर रही हैं। क्योंकि—

घत्ते तोयनिधेरथ सुसदृशी जीमूतकेतुः श्रियं
यस्यैभ्रान्तिकवर्तिनी मलयवत्याभाति वेला यथा ॥२॥

तदुत्सर्पामि ।

संज्ञितं यत्र सादरो [द्वितीयाद्विवचनम्], तरङ्गितदशे=तरङ्गिता -पवनादिना
बलला, देशा -प्राग्तभाग, ययोस्ते, फेनाम्बुतुल्ये=फेनयुक्तमम्बु, फेनाम्बु,
तेन तुल्ये=फेनयुक्तमलसररो, सौमे=कुफूचानमिते उत्तरायाम्परीयभापती,
यहनू=भारमन्, जाङ्गल्येष=जहो घृतया गङ्गयेव, सखयसा=समान वय -
ध्ववस्था, यस्या सा समानवद्या, तथा-तुल्यवयस्कृता, पक्षे सवयसा-वैयोभि -
पक्षिभि सह वर्तते-इति सख्या, तथा-नैकविधपक्षिभि. सहितया, महा-
पुण्यया=महापुण्येति नाम्न्या, पक्षे-अतिपवित्रया, देव्या=महापुण्या
स्वीयधर्मपत्न्या, विराजितः=सुशोभित, अयम्=पयोदजाग्रये स्थित,
जीमूतकेतु, तोयनिधेः=समुद्रस्य, सुसदृशीम्=अतिशयेनानुरूपाम्,
श्रियम्=शोभाम्, घत्ते=धारयति । यस्य=जीमूतकेतो, अन्तिकवर्तिनी=
सर्पाणि वर्तमाना, यथा=मया दृश्यमाना, मलयवत्या=एतन्नामिका तत्पुत्र-
वधू पक्षे [मलयवती मलयपर्वतवती-मलयपर्वत वक्षिणसमुद्रतीरवर्तीति
प्रसिद्धि], वेला यथा=वेलेव, आभाति=शोभते ।

राश्या महापुण्यया पुत्रवध्वा मलयवत्या च युक्ता जीमूतकेतु समुद्र
इव शोभते । तथाहि—समुद्रस्य गङ्गासमागमो भवति, अत्र च राशी महा
पुण्या गङ्गास्थानीमास्ति । सखयस्कृत्व च तयो सादृश्यमस्ति । एव समुद्र -
मलयवत्या [मलयगिरियुतया] वेलया युक्तो भवति । अयमपि च मलय
वत्या पुत्रवध्वा युक्त । इह राशीगङ्गयो, मलयवतीवलयौश्च सादृश्यात् पर-
स्पर सम्बन्धप्रतिबन्धभावो बोध्य । अनेकासामुपमानामङ्गाङ्गिभावसङ्कर ।
३११ शार्दूलविकीर्णितम् ॥२॥

फेन युक्त जल के समान विचित्र तथा लहरियेदार किनारे बाले देशनी वरु
पहने हुए और गङ्गा के समान अति पुण्यमात्मा, नुद्री दवी (रानी) से सुशोभित
यह जीमूतकेतु समुद्र की भाँति सुन्दर प्रतीत हो रह है, जिनके पास बैठी
हुई मलयवती, मलयपर्वत को धारण किये हुए (समुद्र) तट की न्याई प्रतीत
हो रही है ॥२॥

तो पास जाता हूँ ।

१ 'दशावस्था दीपवर्त्योर्विखान्ते भूमि योषिति' इति मेदिनी । २ 'सग-
प्राह्यादिनोर्वय' इत्यमर ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशत्यासनस्थ- पत्नीवधूगमेतो जीमूतकेतुः]

जीमूतकेतुः—

भुक्तानि यौवनमुखानि यतो निवीर्यं
राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि ।
स्नाप्यः सुतः सुमहशान्भवजा स्तुषेयं
चिन्त्यो मया ननु कृतार्थतयाद्य मृत्युः ॥३॥

अयं 'नासूचितस्य प्रवेश' इति भाष्यानिममानुरोधेन पूर्वसूचिताय जीमूत-
केतुादीन् प्रवेशयति—तत इति ।

भुक्तानि—यौवनमुखानि=यौवने युक्तगस्थायाम्, मुक्तमानि,
मुक्तानि—शब्दादिविषयोपभोगजन्या ध्यानन्त, भुक्तानि=मनुभूतानि ।
यशः=कीर्तिः, चिकीर्ष्यम्=विस्तारितम् । स्थिरधिया=स्थिरया—निश्चलया,
धिया=चेतना, राज्ये=प्रजारासनान्तके राजकर्मणि, स्थितम्=धारुढम्,
मयेति शेषः । स्थिरया बुद्ध्या प्रजापालनमपि कृतमिति भावः । स्थिरधियेति
विशेषणं मग्नपानितया देहलीषीपन्वायेनोभयान्वयि वेदितव्यम् । तथाचेदं
पूर्ववान्म इवोत्तरेष्वन्नेति । स्थिरधिया=स्थिरया—एकप्रया, धिया=मनसा,
तपः अपि=चान्द्रायणादिनतस्या तपस्यापि, चरितम्=अनुष्ठितम् । सुतः=
पुत्र-जीमूतबाहून्, मृताप्यः=प्रशंसनीय-स्पृष्टधीयचरित इति भावः, अस्ती-
ति शेषः । इयम्, स्तुपा=पुत्रवधूर्मलवर्णा, सुसहशान्भवजा=वृगदरो-
ऽन्वये जाता-अस्मदनुपपुत्रोत्पन्ना । अद्य=इदानीमिन्यर्थ, कृतार्थतया=
कृत-सम्पादित, थयं =प्रयोजनम्, येन तस्य भावस्तप्ता, तत्रा=इतकृत्यतये-
त्यर्थ, मया=जीमूतकेतुना, मृत्युः=निधनम्, चिन्त्यः=आशासनीयः ।

इतकर्तव्यकलापस्य मे यदीदानीं पुत्रे जीवति य युर्भवेत् तर्हि वरमिति
भावः । एकस्यैव मयेति कर्तृकारकस्य भुक्तानित्याद्यनेकक्रियान्वयाद् दीपका-
त्तद्वृत्तिः । वसन्ततिलका छन्द ॥३॥

(पत्नी और पुत्रवधू के साथ आसन पर बैठे हुए जीमूतकेतु
का प्रवेश—दिसाई देना)

जीमूतकेतु—यौवन के मुखमोग के लिये, कीर्ति पैदा दी, राज्य
का पालन भी किया और स्थिरबुद्धि से तप भी कर लिया । पुत्र
स्नाप्य है और वह पुत्रवधू भी अच्छे धराने की (आर्गई) है । इस प्रकार सत्र
मनोरथ सफल हो जाने पर अब तो मुझे मृत्यु का ही ध्यान करना चाहिए ॥३॥

प्रतिहारः—[सहसोपसृत्य] जीमूतवाहनस्य ।

जीमूतकेतुः—[कर्णो विधाय] शान्तं शान्तं पापम् ।

देवी—पण्डितदे खु अमंगलयश्चरं ।

प्रतिहतं खल्वमङ्गलवचनम् ।

मलयवती—इमिखा दुर्गिणमित्तेण घेवदी विअ मे द्विअअं ।

अनेन दुर्निमित्तेन वेपत इव मे हृदयम् ।

जीमूतकेतुः—[वामाक्षिस्पन्दनं स्ययित्वा] भद्र ! किं जीमूतवाहनस्य ।

प्रतिहारः—जीमूतवाहनस्य घातामन्वेष्टुं महाराजविश्व-
धसुना युष्मदन्तिकं प्रेषितोऽस्मि । तदाज्ञापयतु महाराजः किं
मया स्वामिनो विज्ञापनीयमिति ।

‘शान्त पापमवकल्पये’ इति वचनात् शान्तमिति—एतादृशमत्रलवचनं न
वकल्पयामित्यर्थः । अयं भावः—जीमूतकेतुर्यावत् ‘विन्स्यो मया मनु कृतार्पतयाय
मृत्यु’ इति पूर्वोक्तपयचतुर्थपादघटकं ‘मृत्यु’ इति पदमुच्चारयति, तावत् तदव्य-
वहितौत्तरमेव मुनन्दः प्रतिहारो जीमूतवाहनविषये किमपि बह्नुमुपक्रममाणं
‘जीमूतवाहनस्येत्युच्चारितवान्, तदा ‘मृत्युर्जीमूतवाहनस्य’ इत्येव वाक्ययोजनया
पुत्रस्य अमङ्गलमाकस्मिकं भुभ्यमानेन जीमूतकेतुवोक्तम्—शान्तं पापमिति ।
इदं ‘गण्डं’ नाम नाटकाङ्गमुक्तं वेदितव्यम् । तदुक्तं दर्पणे—‘गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि
भिन्नार्थसत्वरं वचः’ । ‘जीमूतवाहनस्य’ इति वचः जीमूतवाहनस्य घाताम-
न्वेष्टुं प्रेषितोऽस्मीति वक्ष्यमाणाभिप्रायेणोक्तमिह प्रस्तुतेन मृत्युना सह सम्बन्धते ।
प्रतिहतमिति—अस्तिवात शेष । अनेनेति—दुर्निमित्तेन=अपराकुनेन ।
वेपते=कम्पते । भद्रेति—जीमूतवाहनस्य विषये किं स्वया विवक्षितमिति भावः ।
जीमूतवाहनस्येति—घाताम्=इतान्तम्, अन्वेष्टुम्=जिज्ञासितुम् ।
स्वामिनः=जीमूतकेतोः, अग्रे, विज्ञापनीयम्=सूचनीयम् ।

प्रतिहार—(एक-एक आकर) जीमूतवाहन की ।

जीमूतकेतु—(कान बन्द करके) शान्ति हो, ऐसे अनिष्ट की शान्ति हो ।

देवी—यह अमङ्गल दूर हो ।

मलयवती—इस अपराकुन से मेरा हृदय कॉप सा रहा है ।

जीमूतकेतु—(नौई आँख का फटकना सूचित कर) भद्र ! क्या
जीमूतवाहन का ?

प्रतिहार—जीमूतवाहन का समाचार जानने के लिए महाराज विश्वधसु ने
मुझे आपके पास भेजा है। इसलिये महाराज बताएँ कि मैं स्वामी को जाकर क्या कहूँ।

जीमूतकेतुः—किमसिद्धितस्तत्रापि मे वत्सः ।

देवी—[सविषादम्] महाराज ! जइ तहिं पि एत्थि, ता
काहिं दाणिं गओ मे पुत्तओ, जेण पव्वं चिराअदि ।

महाराज ! यदि तत्रापि नास्ति, तत् केवानीं गतो मम
पुत्रकः, येनैवं चिरयति ।

जीमूतकेतुः—नियतमस्मत्प्राणयानार्थं कूरं गतो भविष्यति ।

मलययती—[सविषादमात्मगतम्] अहं पुण सुहुत्तथं पि
अप्यउत्तं अपेक्खन्ती अण्णं पव्व किं वि आसंकांमि ।

अहं पुनसुहुत्तकमप्यार्यपुत्रमपरयन्त्यन्यदेव किमप्याशङ्के ।

प्रतिहारः—आज्ञापयतु किं मया स्थाभिन्नो विश्वापनीयम् ।

जीमूतकेतुः—[वामाक्षिस्पन्दनं सूचयन्] जीमूतवाहनश्चिर-
यतीति मय्याकुले विचिन्तयति—

स्फुरसि किमदक्षिणेक्ष्य सुहुमुहु कथयितुं ममानिष्टम् ।

हतचक्षुरपहतं ते स्फुरित मम पुत्रक क्षुशली ॥७॥

किमिति—तत्रापि=धशुरालये-विधावमोर्गृहे । असिद्धितः=
अविद्यमान । नियतमिति—अस्मत्प्राणयानार्थम्=अरमाकम्, प्राण-
यानार्थं—जीवननिर्वाहार्थं—तदुपमुक्तफलगुलाद्याहरणार्थे । जीमूतवाहन
इति—विचिन्तयति—सति राक्षसीयम् ।

स्फुरतीति—अदक्षिणेक्ष्य=न दक्षिणमदक्षिणम्, तच्च राक्षसी-
क्षयः ।

जीमूतकेतु—यया मेरा पुत्र वहाँ नहीं है ।

देवी—(हु ल से) महाराज ! यदि वहाँ भी नहीं है तो मेरा पुत्र कहाँ
गया होगा ! जो इतनी देर कर रहा है !

जीमूतकेतु—सम्भव है, हमारे लिये आहार ढूँढने के लिये दूर भला
गया हो ।

मलययती—(दूर से स्वगत) मुझे तो आर्यपुत्र को न देख कर
कुछ और ही आशंका हो रही है ।

प्रतिहार—आज्ञा दीजिए, मैं जाकर स्वामी से क्या कहूँ ?

जीमूतकेतु—(नाई आँस का पटकना सूचित कर) जीमूतवाहन
आने में देर कर रहा है । इस से मेरा हृदय व्याकुल हो रहा है ।

ए नाई आँस ! मेरे अनिष्ट को सूचित करती हुई तू बार बार क्यों

[ऊर्ध्वं पश्यन्] अथमेव मे भुवनैकचक्षुर्भगवान् सहस्र-
दीधितिः स्फुरन् जीमूतपाहनस्य श्रेय करिष्यति। [सविस्मयम्]
आलोक्यमानमतिलोचनदु खदायि
रश्चक्षुटा निजमरीचिर्चो विमुञ्चत् ।

मित्यदक्षिणेषुशराम् । तत्सम्बुद्धौ हे अदक्षिणेषु । हे वामनयन । मम =
जीमूतकेतो, अनिष्टम् = भविष्यत्प्रियम्, कथयितुम् = सूचयितुम् मुहुर्मुहुः =
भूयोभूय, स्फुरसि = स्पन्दते, किम् ? इतच्चक्षुः = इत चक्षुर्हतचक्षुः, सद्यो
भवे रूपम् = हे दृष्टनेत्र । ते = तव, स्फुरितम् = स्पन्दितम्, अपहृतम् = पित
ष्टम् = निष्फलम्, अस्तु, मम, पुत्रक = तुतो जीमूतपाहन, कुशली = कुशल
वान् = क्षेमवान्, भवति शेष । दक्षिणेषुचक्षुष्यनच्छेकानुमास । आर्मा ॥४॥

अथमेवेति—भुवनैकचक्षुः = भुवनानाम्—पृथिव्यादीना त्रयाणां
लोकानाम्, एकम्—अद्वितीयम् चक्षुः—नेत्रस्थानीय, नहि सौरप्रकाशमन्तरेण
प्रकाशासपेक्षाणि चक्षुषि द्रष्टुं शक्नुवन्ति, सूर्यप्रकाशानुग्रहीतानामेष तदा
दर्शनसामर्थ्यमस्ति । अतः सूर्य एव चक्षुश्चरस्य चक्षुर्दर्शनसाधनम्, नाम्य
दिति भावः । सहस्रदीधितिः = सूर्य [सहस्र दाधितयो रश्मयो यस्येति
विग्रहः], श्रेयः = कल्याणम् । सूर्यदर्शनेनापराकुनदोष प्रशाम्यताति शास्त्र
विद् आत्तु । तदुक्तम्—

भूरिदुःखप्रदं नित्यं हतमादित्यदर्शनात् ।

वानात्स्फुरणोद्भूतं दुर्निमित्तं प्रशाम्यति ॥ इति ।

आकाशात् पतन्तं नायकस्य चक्षुर्भगवो पश्यन् किमिदमिति निश्चेतुमप्र
भवन् नायकः सविस्मयमाह—आलोक्यमानमिति । आलोक्यमानम् =
निरीक्ष्यमाणम् सत्, अतिलोचनदु खदायि = तीव्रदासितया अतिशयेन
पटक रही है ? ए दुष्ट औष्ठ । तरा फट्कना निष्पत्त हा । मरा पुत्र कुशल
से है ॥४॥

(ऊपर की आर दस कर) ससार का एकमात्र चक्षुः, हजार किरणों
वाला यही सूर्य भगवान् अवश्य मरे पुत्र का कल्याण करेगा । (दस कर
आश्चर्य से)—

जिस दखन से ही आँसों का अति दुःख होता है और जिस में से उस
की अपनी ही किरणों के सदृश रक्त की धाराएँ निकळ रही हैं, ऐसा यह
सानने आकाश स प्रलयकाल के समय विचलित हुए तारे की भाँति एक
दम, अग, फिर, स्वर, हे ? १. ५. ५१।

उत्पातकालतरलीकृततारकाभ-

मेतत् पुरं पतति किं सहसा नभस्तः ॥२॥

कथं घरण्येरेय पतितम् ।

[सर्वे निह्वयन्ति]

जीमूतकेतुः—अये ! लघ्नसरसमांसकेशश्चूडामणिः । फस्य पुनरयं भविष्यति ।

देवी—[सविषादम्] पुत्रश्चस्स विश्व मे एवं चूडारक्षणं ।
पुत्रकस्येव मे एतच्चूडारक्षणम् ।

मलयधती—मा एयं भण । मेवं भण ।

प्रतिहारः—महाराज ! मा अविशार्ययं विक्रयो भूः । अत्र हि-

नेत्रयो ज्ञेराजनम्, निजमरीचिरुवः=निजस्य-आत्मनः, मराचीनाम्-
किर्यानाम्, दगिष दृ-कान्तिर्यासा ता स्वकिरणतुल्यकान्ती, रक्त-स्रुटाः=
रक्तस्य-दधिरस्य, छत्रा-भारा, विमुञ्चस्=विशेषेण सवत्, उत्पातका-
लतरलीकृततारकाभम्=उत्पातकाले-भाविष्यदनिष्टसूत्रकोत्पातावगरे, तर-
लीकृता-स्वस्थानान् व्युत्पत्ता, सारा-नञ्जनम्-उन्केति यावत् तदाभम्-सन्नाहसम्
[यदा किञ्चिदनिष्टं भावि भवति, तदा तस्मात्प्रवर्षगुल्फानिपतनायुत्पाताजा-
यन्ते-इति शाब्दनिर्वाहः], एतद्=अस्माभिरुत्पन्नम्, किम्=कनमद् वक्ष्ये,
सहसा=अकरमाद्, नभस्तः=आकाशात्, पुरः=अस्माकममं, पतति ।
मरीचिरुव, तारकाभम्-इत्यत्रार्थगुणमादयम् । वसन्ततिलका छन्दः ॥२॥

अये इति—अये इति विषादसूत्रकमप्ययम् । लघ्नसरसमांस-
केशः=लघ्नम्-संश्लिष्टम्, सरगम्-दधिरेशार्थम्, मासम्, केशा-कयाश्च,
यत्र तादृशः । पुत्रकस्येति—इत्यन्तः चूडारक्षणमित्यस्यापि योजनीयं चूडा-
रक्षणमिव । महाराजेति—मा भू-माचि जुद्, मध्यमपुरुषैववचनम् ।

उय् ! परो मे ही आ मिरा !

(सब देखते हैं)

जीमूतकेतु—अरे ! क्या रहू, मास और नालों से शिथिल हुआ
चूडामणि है । तो यह किस का होगा ?

देवी—(डर से) महाराज ! यह तो मेरे पुत्र का सा चूडामणि है ।

मलयधती—माता ! ऐसा मत कहो ।

प्रतिहार—महाराज ! इस तरह बिना जाने ही आप डर सी मन होथी ।

यहा तो—

तादर्थ्येण भक्ष्यमाणानां पन्नगानामनेकशः ।

उल्कारूपाः पतन्त्येते शिरोमणय इन्द्राः ॥६॥

जीमूतकेतुः—देवि ! सोपपत्तिकमभिहितमनेन । कदाचि-
देवमपि स्यात् ।

देवी—सुनन्द ! अवि खाम कदाह एत्तिआए वेत्ताए होसुर-
उलं एव्व गदो मे पुत्तओ भविस्सदि । ता गच्छ, जाणिअ
लहुं एव्व अह्माणं खियेदेहि ।

सुनन्द ! अपि नाम कदाचिदेतावत्या बेलया शशुरकुलमेव
गतो मे पुत्रको भविष्यति । तद् गच्छ, ज्ञात्वा लष्वेवास्माकं निवेदय ।

प्रतिहारः—यदाक्षापपति देवी । [निष्क्रान्त]

जीमूतकेतुः—देवि ! अपि नाम नागचूडामणिरयं भवेत् ।

[ततः प्रविशति रक्तवस्त्रसन्निवृत्त शंखचूड]

वैकल्यव्यामवे हेतुमुपन्यस्यति—तादर्थ्येणेति । तादर्थ्येण=गर्वणेन, भक्ष्य-
माणानाम्=भुज्यमानानाम्, पन्नगानाम्=सर्पाणाम्, उल्कारूपाः=
आकाशात् पतिता एवलगती तारा-उल्काशब्देनोच्यते तद्रूपा-तत्सदृशा
दीप्तिमत्तया उल्कावज्ज्वलन्त, इन्द्राः=एवविधा रक्तनासकित्वा, एते,
शिरोमणयः=सर्पाणा शिर स्थिता मणय, अनेकशः=बहुषेति भाव,
पतन्ति । पन्नगानामपि शिर स्र मणयो भवन्ति । यदा वृक्षशाखादौ स्थित्वा
गरुड पन्नगान् भक्षयति, तदैव रुधिर स्रवन्तो मणयो भून्ते निपतन्ति ।
कदाचिदयमपि सर्पमणिरिव भवेदिति न भवन्निश्चितमात्मनो व्याकुल करणी-
यम् इति भाव ॥६॥

देवीति—सोपपत्तिकम्=उपपत्तिसहितं युक्तियुक्तम् । रक्तवस्त्रसं-
धीतः=रक्तेन वस्त्रेण सन्धीत-वेष्टित ।

गरुड से खाए जाते हुए सोंपों के अनेकों ही ऐसे चूडामणि उल्का की
भाति चमकते हुए गिरा करते हैं ॥६॥

जीमूतकेतु—देवि ! इसने युक्तियुक्त बात कही है । शायद ऐसा ही हो ।

देवी—सुनन्द ! शायद इस समय मेरा पुत्र सुसराल में ही आ गया
हो । इसलिए जाओ, मालूम करके शीघ्र ही हमें पता दो ।

प्रतिहार—जैसी देवी की आज्ञा । (चला जाता है)

जीमूतकेतु—देवि ! शायद यह सोंप का चूडामणि हो ।

(लाल वस्त्र पहने हुए शंखचूड का प्रवेश)

शंखचूडः—[सायम्] कष्टं भोः ! कष्टम्,
 गोकर्णमण्यवतटे स्वरितं प्रणम्य
 प्राप्तोऽस्मि तां रत्न भुजङ्गमवध्यभूमिम् ।
 आदाय तं नरमुखक्षतवक्षसं च
 विद्याधरं गगनमुत्पतितो गरुमान् ॥७॥

हा निष्कारणैक्यान्धय ! हा परमकारुणिक ! हा परदुःख-
 दुःखित ! क तु रत्न गतोऽसि । प्रयच्छ मे प्रतिबचनम् । हा
 शंखचूडहतक ! किं स्वया हतम् ।

नाहिभ्राण्यात् कीर्तिरेका मयासा
 नापि श्लाघ्या स्वामिनोऽनुष्ठिताशा ।

गोकर्णंति—अण्यवतटे=अण्यवस्य—ममुदस्य, तटे, अवस्थितम्,
 गोकर्णम्=गोकर्णक्षेत्रस्थितं महादेवम्, स्वरितम्=शीघ्रमेव, प्रणम्य=
 अभिवन्द्य, ताम्=प्रसिद्धाम्, भुजङ्गमवध्यभूमिम्=भुजङ्गमानाम्-
 पर्षाणाम्, वध्यभूमिम्=वधाधानम्, प्राप्तः, अस्मि, अहं शंखचूड इति
 शेष । रत्नम्=निषयेन । तत्र, गरुमान्=गरुडः, नरमुखक्षतवक्षसम्=
 नरेण, मुखेन—चञ्चलमेण च, क्षतम्—विदारितम्, वक्ष—उर स्थलम्, यस्य
 तादृशम्, तम्=शूर्पोकम्, विद्याधरम्=जीमूतवाहनम्, आदाय=ग्रहीत्वा,
 गगनम्=आकाशम्, उत्पतितः=उड़ान । वक्षन्ततिलका इतम् ॥७॥

शंखचूड आरमानमनुशोचति—नाहीति । मया=शंखचूडेन, अहि-
 भ्राण्यात्=अहनाम्, मर्षाणाम्, प्राण्यात् रक्षणात्, एका=वेवला, कीर्तिः=
 यशोऽपि, नाप्ता=न प्राप्ता । श्लाघ्या=श्लाघनीया स्वजातिरक्षणदेष्टुन्वात्

शंखचूड—(श्रीतुं गरुड) शोक ! हाय महान् शोक !

ज्यों ही मैं समुद्र के किनारे (भगवान्) गोकर्ण महादेव को भटपट
 प्रणाम करके सौंपों वी उस वध्यभूमि को (जहाँ सौंप मारे जाते हैं) पहुँचा,
 त्यों ही गरुड शोक श्रंत पक्षों से विद्याधर (जीमूतवाहन) को दानी पाद
 कर उसे आकाश में ले उठा ॥७॥

हा महासत्त्व ! हा परम दयालु ! हा अकारुण्यवन्तु ! हा दूसरों के
 दुःख से दुःखी होने वाले ! तुम कहा चले गए ? मुझ उतर दो । हा पापी
 शंखचूड ! तू ने क्या किया ?

न ही सौंपों को बचाकर मैंने जरा भी यश पाया, न ही अपने स्वामी

दृष्ट्वात्मानं रक्षितोऽन्येन शोच्यो

हा धिक् कष्ट वञ्चितो वञ्चितोऽस्मि ॥८॥

तच्चाहमेवंविधः क्षणमपि जीवन्नपहास्यमात्मानं करोमि ।
याथदेनमनुगन्तुं प्रयतिष्ये । [परिक्लामन् भूमौ दत्तदृष्टि]

आदासुर्षीटपृथ्वी प्रविरलपतित्तां स्यूलधिन्दु ततोऽप्रे
प्रावत्स्रापातशीर्षां भूततनुकृषा कटकीर्षां श्यलीषु ।

प्रशस्तनीया, स्वामिनः=नागराजस्य वासुक, आज्ञा=अनुशासनम्, अपि,
न अनुष्ठितम्=न पालितम् । अन्येन=विजातीयेन प्राणिना, आत्मा-
नम्=स्वशरीरम्, दृष्ट्वा=गरुडयोपहारीकृत्या, रक्षितः=गोपित, अस्मि-
इति शेष । अत एव, शोच्यः=शोचनीयोऽस्मि संवत् । हा [खेदसूचक
मव्ययम्] धिक् मा विक्रमजीवनमिति शय । कष्टम्, वञ्चितो वञ्चितः=
नितरा जन्मसाकाम्यरहितः [द्विस्तक्रितिशयार्थो], वञ्चितः=भवामि ।

येन मया नरवरशरीरमनार्पणेन स्वगानिरक्षणाजन्यमपि यशो नाजि-
तम्, दूरेऽस्तु यशोर्जन नाम । श्लाघनीयामविचार्य पालनीया राजाशुमुञ्जस्य
महत्पातकमर्जितम् । किमन्यत्-परप्राणव्ययेनात्मारक्षणं कुर्वता येन स्ववीर्यशुभ
स्वकुलमपि कलङ्कगद्विल व्यभाषि, धिक् तं मा नायकुलाकारं साधुमनसोपनीयं
शङ्खचूडम् इति भाव । निर्वेदो भाव प्राधान्येन व्यज्यते । निर्वेद
स्वावमाननमिति रात्रक्षणात् । शालिनी छन्दः । तल्लक्षणं यथा—'मातो गौ
शेच्छालिनी भोगिलोकै ' ॥८॥

तच्चाहमिति—एवंविधः=राजानुशासनोत्सङ्घनादिना कलङ्कित मन,
अपहास्यम्=उपहासयोग्यम् । एनम्=गरुडम् । अनुगन्तुम्=अनुगम्यम् ।
गरुड दिदक्षु शङ्खचूडस्तदनुसरणप्रकारं निदर्शयति—आदाविति ।
सादर्यम्=गरुडम्, दिदक्षु=दृष्टुमिच्छु [परपते सन्नताद् ड,
तद्व्योगे न लोक-इत्यादिना षष्ठीनिषेधात्, तादर्थमिति कर्गणि द्वितीया] ।

श्री पवित्र आशा का पालन किया । दूमर ने अपने प्राण दकर मुझे उचयाया
है । इसलिये मरी दशा शाचनीय है । हाय । विकार । महान् शोक । मैं उगा
गया, ठगा गया ॥८॥

तो इस तरह एक क्षण भर भी जी कर मैं लोगों में अपनी हँसी नहीं
कराना चाहता । इसलिये उसी का अनुकरण करने का प्रयत्न करूँगा । (घम
कर पृथिवी पर दृष्टि डालता हुआ)—

मैं गरुड को दूँडन के लिये इस श्विर की धारा का डीक अनुसरण करता

दुर्लभां धातुभिस्तौ घनतरशिखरे स्त्याननीलम्बरूपा-
मेतां तादर्थ्यं दिदृक्षुर्निपुणमनुमरन् रङ्गवारां प्रजामि ॥६॥

[परिक्रामति]

अहम्, आदौ=प्रथमम्, उत्प्रीट्पृथ्वीम्=उत्प्रीडः- बाहुल्यम्, तेन
पृथ्वीम्-अतिस्थूनाम् [पृथुशब्दाद् 'योतो गुणवचनाद्' इति षीप्], ततः=
अनन्तरम्, प्रविरसपतिताम्=प्रविरसम्-अनिरन्तरम्, गन्धे किञ्चित्
स्थानं परित्यज्य, पतिताम्, अत एव, व्यूलयिन्दुम्=स्थूला-पृथुला,
विन्दो यत्र तादृशीम्, अग्रे=ततोऽप्यग्रे, प्रायसु=प्रस्तरक्षरेषु, आपात-
शीर्षप्रसूततनुफणाम्=आपातेन-दूरात् पतनेन, शीर्षां-उपरद्वारा दृष्टा,
अत एव प्रसूता-इत्यस्तौ विक्षीर्षां, तनव-लघव, कणा-विन्दवो
यस्यान्वधाभूताम्, स्थलीषु=प्रकृतिमवनभूमिषु, कीटकीर्णाम्=कीटै-
विवीलिवादिभि, कीर्णाम्-भ्यामाम्, धातुभिस्तौ=धातूनाम्-गरिकादि-
रङ्गवर्णधातूनाम्, भित्तौ-शिलाखण्डे, दुर्लभाम्=रङ्गवर्णसाम्याद् दुर्लभं
लक्षयितु शक्यम् ['दुर्लभाम्' इति षवित्पाठ], घनतरशिखरे स्त्यान-
नीलरूपाम्=पनाना निविडानाम्, तरुणाम्, शिखरै-अप्रनागे,
स्त्यानम्-प्रतीभूतम्, अत एव नीलम्-श्यामता प्राप्तम्, स्वरूपं यस्यास्ताम्,
एतांम्=पुरोदश्यर्मानाम्, रङ्गधाराम्=रङ्गस्य-श्विरस्य, धाराम्-रेकाम्,
निपुणम्=उत्तरोत्तरसूक्ष्मतां भाषयानम्, अनुमरन्=अनुगन्तुं सन्
[हेता शतुप्रत्यय रङ्गवाराया अनुमरणेनैवार्थ], प्रजामि=गच्छामि,
गच्छान्तिरिति शेष ।

एतस्या एव रङ्गधारया पर्यायेण विभिन्नैवधिकरणेषु, एकस्वामैव
ष तस्याम् उत्प्रीट्पृथुवर्णैकवर्मस्य च वर्णनादुभयवि ३ पर्यायात्कार ।
तदुक्तं बुवल्लयानन्दे—

हुत्वा जना ह्ये । यत् धारा आरम्भ मे तो (श्विर की) अधिष्ठा क कारण
मोती है । आगे जा कर यम यम कर गिरने के कारण माटे मोटे बिन्दुओं के
रूप में पीछत हो गई है । पत्थरों पर गिरने से दूर तक छीटे फैल गए हैं
और पृथिवी पर ठस के ऊपर कीड़े इकट्ठे हो गए हैं । (रुधाता) धातुशिराओं
पर तो दिखाई ही नहीं देती और वृक्षों से ढकी हुई गुफाओं पर जमी हुई
प्रतीत होती है ॥६॥

(प्रमता है)

१ कश्चित् 'गङ्गरे स्त्यानरूपाम्' इति पाठ । २ एनाम्.

देवी—[सताच्वताम्] महाराज ! एसो को वि पहरणवदणो इदो एद्व नुरिअतुरिअं आअच्छन्तो हिअयं मे आउलीकरोदि । ता जाणीअदु दाव को एसो सि ।

महाराज ! एष कोऽपि प्ररुग्णवदन इव एव त्वरितत्वरितमागच्छन् हृदयं मे आकुलीकरोति । तज्जायतां तावन् क मप इति ।

जीमूतकेतुः—यथाह देवी ।

शंखचूडः—[साकन्दम्] हा त्रिभुवनैकचूडामणे ! कासि प्रस्थितो मया द्रष्टव्यः । मुषितोऽस्मि भो ! मुषितोऽस्मि ।

जीमूतकेतुः—[आकर्ण्य सहस्रम्] मुञ्च देवि ! शिपादम् । अस्यार्य चूडामणिः, नूनं मांसलोभात् केनापि पक्षिणा मस्तकावुत्खाय नीयमानोऽस्मिन् पतितः ।

पर्यायो यदि पर्यायेषु कस्यानेकसथय । एकस्मिन् क्यनेकं वा पर्यायः सोपि संमतः ॥

दधिरधाराया उत्तरोत्तरौर्ध्वम् प्रस्तुतं तत्कारणाभिधानादप्रस्तुत-प्रशंसा । तुल्यं धातुभित्तिविरमन मीलितम् । तदुक्तम्—'मीलितं यदि सादृश्याद् भेद एव न लक्ष्यते' । स्वभावोक्तिरपि । स्रग्धरा छन्द ॥६॥

महाराजेति—प्ररुग्णवदनः=प्ररुग्णम्—दैव्याकान्तम्, वदनम्—मुखं यस्य स । साकन्दमिति—साकन्दम्—आकन्दनमाकन्दः, तेन सहेति साकन्दम्—सरोदनम् कदाचित् भाव [कदि—आहोभे रोदने च], त्रिभुवनैकचूडामणे=प्रवाया भुवनानाम् एक चूडामणि—शिरोमणि, त्रिभुवनभेष्ट, मन्वाधने हस्तस्य गुण । मुञ्चेति—अयम्=अस्मत्करणयोः पतितः पुरोदश्यमानः, चूडामणिः, अस्य=विलपतः शंखचूडस्य । उत्खाय=उत्पाद्य [सन्ततेत्यपि 'ये विभाषा—'इत्यात्वम्]

देवी—(घनवाहट के साथ) महाराज ! यह शंख-मुख की तरह उदात्तमुख हुआ इस थोर ही जल्दी जल्दी आता हुआ घरे चित्त को व्याकुल कर रहा है । इसलिए पता लगाइए कि यह कौन है ?

जीमूतकेतु—जैसी देवी की आज्ञा ।

शंखचूड—(जोर से रोता हुआ) हा तीनो लोकों के एकमात्र चूडामणि ! तू कहा गया है । मैं तुम्हें कहा पाऊँ । मैं ठगा गया हूँ । ओ ! मैं ठगा गया हूँ ।

जीमूतकेतु—(सुनकर प्रसन्नता से) देवि ! इस ली मत होओ । यह चूडामणि इस का ह । किसी पक्षी ने मांस के भ्रम से इस के सिर से उठा लिया, दोला, और के जले हुए पहाँ सिर पर ।

देवी—[मरुपं मलयवतीमालिङ्ग्य] अविधवे ! धीरा होहि । ए
सु दे इंदिसी आइदी वेहव्वदुक्खं अणुहोदि ।

अविधवे ! धीरा भव । न खलु ते इंदशी आकृतिर्येधव्य-
दुःखमनुभवति ।

मलयवती—[सहपंम्] अम्य ! तुह एसा आसी । [पादयो. पतति]
अम्य ! तवेपा आशीः ।

जीमूतकेतुः—[शस्त्रचूडमुपसृत्य] वत्स ! किं तव शूडामणि-
रपहृतः ।

शंखचूड.—आर्य ! न ममैकस्य । त्रिभुवनस्यापि ।

जीमूतकेतुः—कथमिष ।

शंखचूड.—दुःखातिशयाद्वाप्पोपरुध्यमानकण्ठो न शक्नो-
मि कथयितुम् ।

अविधवे इति—अविधवे=जीवद्भर्तृके । इंदशी=पतिमतोचिता
सीमा । त्वादशी नारी वैधव्यं नाहतीति भावः । अनुभवतीति लडा वैधव्या-
भावस्य सातत्यं सूचितम् । धरस्तेति—शूडामणिः=शिरस्यो मणिरित्यर्थः ।
आर्येति—न केवलं मयैव शूडामणिरपहृतः, अपि तु सकललोकस्येत्यर्थः, वज्रो-
किरलद्वारः । जीमूतकेतो मम शिरस्यमणिविषयः । शस्त्रचूडस्त्वोत्तरन्तु
श्रेष्ठपुरुषविषयम् । दुःखेति—वाप्पोपरुध्यमानकण्ठः=नास्यै—अधुनि,
उपरुध्यमानं निरुध्यमानं वक्रमप्रभवन्, कण्ठः, यस्य सादृशः ।

देवी—(प्रसन्नता से मरुपवती को छाती से लगा कर) सौभाग्यवति !
धीरज धर । तेरे सरीसृपी ऐसी रूपवती वैधव्य दुःख को नहीं भोगेगी ।

मलयवती—(प्रसन्नता से) यत्ना ! तेरा यह आशीर्वाद है । (पीनों
पढती है)

जीमूतकेतु—(शस्त्रचूड के पास जाकर) बेटा ! क्या तेरा शूडामणि
खो गया है ?

शंखचूड—आर्य ! मेरा अनेके का ही नहीं, सिन्तु नीनों लोको का ।

जीमूतकेतु—कैसे ?

शंखचूड—अतिदुःख के कारण आँसुओं से गला रूँध जाने से बतला
नहीं सकता ।

जीमूतकेतुः—[आत्मगतम्] हन्त ! इतोऽस्मि । [प्रशाम्]
 आवेदय ममाध्मीय पुत्र ! दु ख सुदुस्वहम् ।
 मयि सक्रान्तमेतत् ते येन राह्य भविष्यति ॥१०॥

शंखचूडः—श्रूयताम् । शंखचूडो नाम नागः श्रद्धयद्दमाहा-
 रार्थमथसरप्राप्तो पासुकिना येनतेयस्य प्रेषितः । किं वा विस्त-
 रेण । कदाचिदियं रुधिरधारापद्दतिः पासुभिरवकीर्यमाणा
 दुर्लक्षतामुपयाति । तस् सक्षेपतः कथयामि ।

जामूनकेतु स्वदु खमावेदयितु शंखचूड सशेषयति—आवेदयेति ।
 पुत्र ! = हे वरुण ! [वासव्यातिशय प्रदर्शयितु पुत्रेति सशेषनम्],
 सुदुःखहम् = नितरा दु खेन रोडु शक्यम्, आरमीयम् = आभन
 [वप्रत्यथ], दुःखम्, मम = जामूनकेतो, मा प्रतीति भाव [सम्बन्ध
 सामान्ये पठी], आवेदय = कथय । येन = येन हेतुना, एतत् = ते दु खम्,
 मयि = जामूनकेतो, सक्रान्तम् = सविभक्तम् इत्यर्थ, मया सविभज्यमान
 सविति भाव, ते = तव, सक्षम् = सोडु शक्यम्, भविष्यति । दु ख शिख
 अनेभ्यो निवेद्यमान सविभज्यमानमिव कश्चित् सख्य भवतीति हेतोरुक्त्या
 मा प्रति स्वदु ख कथनीयमेवेति भाव । अशुष्टुप् छन्दः ॥१०॥

श्रूयतामिति—अथसरप्राप्त = अथसरेण—क्रमेण, प्राप्त—उपस्थित ।
 येनतेयस्य प्रेषित = तेनतेयस्य समीपे प्रेषित—इत्यर्थ । रुधिरधारा-
 पद्दति = रुधिरधाराया, पद्दति—सरणि, पासुभिः = धूलिभिः, अवकी-
 र्यमाणा = आच्छाद्यमाना दुर्लक्षताम् = अदृश्यताम् । सक्षेपतः = सक्षेपेण-
 [स्वयं आधादिवात् सार्वनिभक्तिवस्तसि] ।

जीमूतकेतु—(मन म) हाय ! मैं मारा गया । (प्रकट में)

हे पुत्र ! तुम मुझ अपना दुस्सह दु ख सुना दा ताकि यह भरे अन्दर
 सक्रान्त होने से उरे लिये सहने योग्य हो जाय ॥१०॥

शंखचूड—सुनिष । मैं शंखचूड नाम का साँप हूँ । मेरी बारी आने
 पर नागुकि न मुझे गरुड के आहार के निमित्त भेजा था । नात को अधिक
 लम्बा करन से क्या लाभ । कहीं यह रक्त की पदिक ऊपर धूलि पड जाने
 से मिट न जाय । इसलिय सक्षेप से कहता हूँ—

विद्याधरेण केनापि करुणाविष्टचेतसा ।

मम सरक्षिता प्राणा दत्वाद्यान गरुमते ॥११॥

जीमूतकेतु — [त्रिपादम्] कोऽन्य एतं परहितन्यसनी ।
ननु स्पष्टमेवोच्यतां पुत्रेण जीमूतवाहनेनेति । हा ! हतोऽस्मि
मन्दभास्यः ।

देवी—हा पुत्रश्च ! किं तुष्ट किदम् ।

हा पुत्रक ! किं त्वया कृतम् ।

मलयवती—हा ! ऊहं सखीभूद् एव मे दुश्चिन्दिदम् ।

हा ! कथं सत्यीभूतमेव मे दुश्चिन्तितम् ।

[मर्षं मोह गता]

शंखचूड—[साक्षम्] अये ! नूनम् एतो पितरौ तस्य महा-
सत्तस्य । अप्रियनिषेदान्मर्यातामयस्यां गमितौ । अथवा
विपादते किमन्यद् विषधरस्य मुत्राश्रित्यमति । अहो ! प्राण

विद्याधरेणेति—करुणाविष्टचेतसा=करुणा-दयसा, आनिष्टम्
आक्रान्तम् वशीकृतम्, चेत्—हृदयम्, यस्य तादृशेन, केनापि=अहात-
नाश्र लाकोत्तरचरिनेन, विद्याधरेण=देवयोनिकेनेन आत्मानम्=
स्वशरीरम्, गरुमते=गदशय, दत्त्वा=ममर्ष्य, भोक्तृभिति शय । मम=
राष्ट्रपूङ्गव, प्राणाः, सरक्षिता =गपायिता । अनुद्वृष्टन्द ॥११॥

कोऽन्य इति—गम प्रजाद जीमूतवाहनादन्म इति भाव । परहितन्य-
सनी=परेपाण, हिते=हितमाधन अमन सक्तिर्यस्य स -परोपसारवतात्पर्य
[अथानशब्दाद्—'अन शान्तनी'], जीमूतवाहनेनेत्यस्य 'आत्मान गहमते
दत्त्वा मम प्राणा सरक्षिता' इति शेषा वाच्य ।

शंखचूडको—अथयेति । त्रिपाद् सूते=विष विनेत्यर्थ [विपादिति

किंसी दयालु विद्याधर म गहक का अपने प्राण अपने करके मेरे प्राण बचा
दिने हैं ॥११॥

जीमूतकेतु—(दु ख से) एसा दूसरों का मला करन वाला और
वीन हो सकता है ? स्पष्ट ही कह दो, मेरे पुत्र जीमूतवाहन न । हाय ! मैं
पूट भाग्यो बला मारा गया ।

देवी—हाय बटा ! तु ने यह क्या किया ?

मलयवती—हाय ! क्या मरा दुर्बिचार सत्य ही निमरा ।

(सब बेहाश हा जाते हैं)

प्रदस्य सदृशं प्रत्युपकृतं जीमूतवाहनस्य शंखचूडेन । तत्
किमधुनैवात्मानं व्यापादयामि । अथवा समाश्वसयामि ताव-
देतौ । तात ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । अग्य ! समाश्वसिहि
समाश्वसिहि ।

[उभौ समाश्वसित]

बेबी—वच्छे ! उट्टेहि उट्टेहि । मा रोम । अहो वि किं
जीमूतवाहणेण विष्ठा जीवह्य । ता समस्सस दाघ ।

वत्से ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । मा रुदिहि । वयमपि किं जीमूत-
वाहनेन विना जीवामः । तत् समाश्वसिहि तावत् ।

मलयवती—[समाश्वस्य] हा अय्यउत्त ! कहिं तुवं मय
पेक्खिद्वयो ।

हा आर्यपुत्र ! कुत्र त्वं मया द्रष्टव्यः ।

जीमूतकेतुः—दा वत्स ! शुद्धचरणशुश्रूषाभिः !

ऋत मागे पञ्चमी] सामान्यन विरापस्य समर्थनादर्थान्तरन्यास । अहो
इति—प्राणप्रदस्य=प्राणदातु प्राणाना रक्षकस्य सदृशम्=अनुरूपम्,
विपरीतलक्षणाया अनुरूपमित्यर्थ, प्रत्युपकृतम्=विपरीतलक्षणा-
अपकृतमित्यर्थ । अपकारातिशयो व्युत्प । हा वत्सेति-शुद्धचरण्या
शुश्रूषाम् आमजानाति इति शुद्धचरणशुश्रूषाभिः =शुद्धचरणपरिचर्या
चतुर इति भाव ।

शंखचूड—(आसू भर कर) अहा ! अन्वश्यमव यह उस महापुरुष
के माता पिता हैं । बुरी सूचना देकर मैं इनको इस दशा में पहुँचा दिया है ।
भला, सोंप के मुख से विष के सिनाय और क्या निकल सकता है ? अहो ! शङ्क
चूड न प्राण दान करने वाले जीमूतवाहन के उपकार का अन्ध्रा बदला चुकाया ।
तो क्या मैं अभी आप्तघात कर लूँ ? अथवा पहले इन्हें हाथ में ले आऊँ ।
तात ! चेतना करो, चेतना करा । माता ! उठा, द्रोण में आओ ।

(दोनों हाथ में आत हैं)

बेबी—बेटी ! उठ, उठ । मत रो । क्या हम जीमूतवाहन के बिना जीते
रह सक्त हैं ? इसलिए धीरेज धर ।

मलयवती—(हाथ में आकर) हाय स्वामिन् ! मैं तुम्हें कहीं पाऊँगी ?

जीमूतकेतु—ह माता पिता की सेवा करन म चतुर पुत्र ।

चूडामणिं धरण्यामोमं पातयता त्वया ।

लोकान्तरगतेनापि नोजिम्नो विनयक्रमः ॥१२॥

[चूडामणिं गृहीत्वा] हा घत्स ! कथमेतावन्मात्रदर्शनोऽसि मे संवृत्ताः । [हृदये दत्त्वा] हृहृह !

अत्रया विदूरविनयानननघ्रमौले शशत्तव प्रथमतश्चरणी मर्दयौ ।

चूडामणिरिच्छपर्यामंमृणोऽप्ययं हि शाहं चिद्धारयति मे हृदयं कथं तु ॥१३॥

चूडामणिमिति—मम=स्वपितृजामृतकेतोः, चरणयोः=पादयोः, चूडामणिम्=शिखामणिं स्वशिरोभूषणम्, पातयता=प्रक्षिपता, लोकान्तरगतेन=अन्यो लोक इति लोकान्तरम्, तद्गतेन=परलोकं गतान्, अपि त्वया=मत्पुत्रेण जीमूतवाहनेन, विनयक्रमः=विनयस्य-संवाचारस्य, क्रमः=रिति, न उजिम्नः=न लज्जः ।

तात जीमूतवाहन ! अन्तिकस्थः सर्वोऽपि सज्जनो गुरुन् सेवत एवेति मात्र किमपि लोकोत्तरम् । त्वं तु मच्चरणयोः चूडामणिप्रक्षेपणव्याजेन लोकान्तरगतोऽपि पिशुचरणी शुभूपत इयदो ते पितृभक्तिः । दूरवर्तिनापि त्वया मता मार्गो न त्यक्त इति भावः । अन्तेवासिता विनयात्प्राये हेतुः । परमिह तस्यामपिद्यमानाद्यामपि विनयस्यास्याय इति विशेषोक्तिः । इह प्राधान्येन कृष्णो हनौ ध्यज्यते । स्मर्यमाणा स्वविषया पुननिष्ठा रतिश्च तदज्ञम् । अनुन्दुप् छन्दः ॥१२॥

हा घत्सेति—एतावन्मात्रदर्शनः=एतावन्मात्रं-चूडामणिषाच्चारणमात्रं दर्शनं यस्य तादृशः । चूडामणिं विद्यायात्मानं न दर्शयिष्यसि किमिति भावः ।

भक्त्येति—भक्त्या=पूज्येष्वनुागो भक्तिः, तया, विदूरविनयानननघ्रमौलेः=विदूरदिव, विनयम्, आननम्-सुखम्, तेन नम्र-वितत, गीतिः-शिरो यस्य तादृशस्य-भक्त्या दृग्देव शिरो विनयम्येत्परं । शशवत्=

परलोक को सिधारते समय भी मेरे पौवों मे अपना चूडामणि गिरा कर तु ने विनय-पत्र का परित्याग नहीं किया ॥१२॥

(चूडामणि को उठा कर) हाय भेटा ! क्या बस मेरे लिये अब केवल इतना ही तेरा दर्शन रह गया है ? (छाती से लगा कर) हाय ! हाय !

क्या कारण है कि यह तेरा चूडामणि, नित्य नीचे गिर भुका कर मेरे पौवों मे तेरे प्रणाम करने के कारण घिस जले से धिकना हुआ भी अब मेरे हृदय को नुरी तरह काट रहा है ? ॥१३॥

देवी—हा पुत्रअ जीमूतवाहण ! जस्स दे गुरुजणसुस्सुसं
घज्जिअ अणसं सुहं अ रोअदि, सो कहं दाणिं पिदरं उज्झिअ
सग्गसोफयं अणुभविदुं पत्थिदोसि ।

हा पुत्रक जीमूतवाहन ! यस्मै ते गुरुजनशुश्रूषां वर्जयित्वा-
न्यत् सुखं न रोचते, स कथमिदानीं पितरमुज्झिन्वा स्वर्ग-
सौख्यमनुभवितुं प्रस्थितोऽसि ।

जीमूतकेतुः—[सःसम्] देवि ! किं वयं जीमूतवाहनेन विना
जीवामः, येनैवं विलापसि ।

मलयवती—[पादयोर्निपत्य कृताञ्जलि] ताद् ! देहि मे अय्य-
उत्तस्स चूडारअणं, जेण इमं हिअए करिअ जोलणप्पवेसेण
अत्तणो सन्दायं अवणेमि ।

सर्वथा, मदीयौ=मम स्वपितृजीमूतकेतोः, अरण्यौ, प्रणमतः=प्रणिपततः,
तथ=जीमूतवाहनस्य, अयम्, चूडामणिः, निकपणैः=प्रणामवेलायां
मत्पादननिर्घर्षणैः, मस्युः=अतिभिन्ना, अपि, मे=मम, हृदयम्,
कथं नु=न जाने केन हेतुना, गाढम्=यथा स्यात् तथा=अतितरामिति
भावः, विदारयति=विदीर्यं करोति ।

निरन्तरप्रणामेन शायोर्ह्वाद्य इव मस्युतरमुपगतोऽपि हन्त हृदयनिहि-
तोऽयं ते चूडामणिर्मद्भृदयं विदारयति, तत्केन हेतुनेति न जान इति भावः ।
मास्ययगुणविदारणक्रियोर्विरोधाद् विरोधाभासः । विदारयति=स्वदुर्वियोगे
व्यथयतीति तत्परिहारः । अत्रापि पूर्ववत् कर्णरस प्रधानम् । स्मर्यमाणा
पितृविषया पुत्रविषयिणी रतिश्च तदङ्गम् । चसन्तापिलका वृत्तम् ॥१२॥

देवी—हाम पुत्र जीमूतवाहन ! तुम्हें तो गुरुजनों की सेवा के अतिरिक्त
और कोई सुख अच्छा ही नहीं लगता था । सो अब क्यों पिता को छोड़ कर
स्वर्ग का सुख भोगने के लिये (अकेला ही) चला गया है ?

जीमूतकेतु—(आँसू भर कर) देवि ! क्या हम जीमूतवाहन के बिना
जी सकेंगे, जो ऐसे विलाप करती है ?

मलयवती—(पंती में गिरकर हाथ जोड़कर) तात ! मुझे स्वामी
का चूडामणि दे दो ता कि मैं इसे छाती से लगा कर अग्नि-प्रवेश करके अपने
सताप को शान्त करूँ ।

तात ! देहि मे आर्यपुत्रस्य चूडारत्नं, येनेदं हृदये कृत्वा
ज्वलनप्रवेशेनात्मनः संतापमपनयामि ।

जीमूतकेतुः—[साधम्] यत्तियते ! किं मामाहुः क्षयति । ननु
सर्वपापमेवास्माकमयं निश्चयः ।

देवी—महाराज ! ता किं पडियालीअदि ।

महाराज ! तत् किं प्रतिपालयते ।

जीमूतकेतुः—देवि ! न खलु किञ्चित् । किञ्चाहिताग्नेर्नान्ये-
नाग्निना संस्कारो विहितः । तदग्निहोत्रशरणात्स्त्रीनादायात्मा-
नमादीपयामः ।

शंखचूडः—[आत्मगतम्] हा ! कष्टम् । ममैकस्य पापस्यार्थे

मलयवस्तुही तात देहीति । सतापापनयधिकीर्षिन्, तद्विपरीतञ्च
अवस्तनप्रवेशं कियते । अतोऽत्र विधिनालङ्घनः । उदुक्कः कुवस्तनप्रवेशे—

विचित्रं तत् प्रयत्नश्चेद् निपराक्षं फलेन्दृश्या ।

नमस्ति सन्तर्ज्जलानगादि लब्धु समुद्यतिम् ॥

जीमूतकेतुः ननु सर्वपापमिति । अयमेव निश्चयः—ज्वलनप्रवेशस्य
निश्चय इत्यर्थः । महाराजेति—प्रतिपालयते=प्रणीक्षयते । जीमूतकेतुर्जी-
किंस्थिति । आहिताग्नेः—आहित अग्नि येन तस्य आहिताग्नि-निरस-
मिहोत्रिण, अन्येन=वस्मिन्त्रेतामो प्रयत्नमिहोत्रं कियते ततोऽन्येन ऋक्-
केन, संस्कारः=दाहसंस्कारः । अग्निहोत्रशरणात्=यज्ञशरणात् ['शरणं शृ-
रक्षितो ' इत्यमरः] । आदीपयामः=ज्वलयामः । भस्मसात् इति इत्यर्थः ।
आहिताग्निस्तेनैवाग्निना दाहो मनुना विहितः । यथा—

'आहिताग्निर्ध्यान्याय दग्धव्यस्त्रिभिराग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः ॥'

त्रिभिर्गमिभिः गार्हपत्याहवनीयादिभिः यौतैर्गर्भिर्वाग्भ्यश्च । हा कष्ट-

जीमूतकेतुः—(रोकर) हे पतिव्रत ! मुझ क्या कहते हैं ? हा ?
हमारा ता सभी का यही निश्चय है ।

देवी—महाराज ! ता फिर किम मत ही ?

जीमूतकेतुः—देवि ! किमी की ही ? ननु सर्वपापमिति निश्चय
अन्य किसी अग्नि से दाह-संस्कार करने का इतिहास नहीं है । अतोऽन्येन मन्त्रेण
से अग्नि लोकर हम सब हम से ही दाह ।

सकलमेवेद् विद्याधरकुलमुत्सृज्य भविष्यति । तदेव तावत् ।
[प्रकाशम्] तात ! न खल्वनिश्चित्यैव युक्तमीदृश साहसमनुष्ठातुम् ।
विचित्राणि हि विधेर्विलसितानि । कदाचित् नाथ नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतयाह्नन परित्यजेन्नागशत्रु । तदनयैव
तावद् रधिरधारया चैनतेयमनुसराम ।

देवी—सव्यहा देवदाण्य प्रसादेण जीवन्त एव मे पुत्रश्च
पेषिस्वस्त ।

सर्वथा देवताना प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रक द्रष्टव्यमि ।

मलयवती—[आ मगतम्] दुर्लभ खल्वेतन्मम मन्दभाग्याय ।

दुर्लभ खल्वेतन्मम मन्दभाग्याया ।

जीमूतकेतु —वत्स ! अविशयैषा भारती ते भवतु । तथापि
साङ्गीनामेवास्माक युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वय-
मप्यग्निहोत्रशरणावज्ञानादाय त्वरिततरमनुगच्छाम ।

[पत्नीवधूतमता निष्कात्]

मिात—उत्सृज्यम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=नीमूतवाहना गहन
भक्ति इति निरन्तर विनैवार्थ । विचित्राणि=अद्भुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।
अनुसराम यूयम् अह नत्पथ । परवाङ्मुक्त पुरप ।

वत्सेति—अविशयैषा=गया भारती=वाणी । साङ्गीनाम्=अग्नि
सहितानामव । अग्निहोत्रशरणावज्ञानादाय त्वरिततरमनुगच्छाम

शस्त्रखूड—(मन में) हा शोक । मुझ एक पापी क लिय यह सारा
विद्याधर कल नष्ट हो जायगा । ता पसे सही । (प्रकट म) तात । विना निश्चय
किय ऐसा साहस करना उचित नहीं । माग्य की गति विचित्र होती है ।
शापद मरुट यह साज कर कि यह नाम नहीं है नीमूतवाहन का जीता ही
छाट द । इसलिय रधिर धारा के साथ साथ मरुट का अनुसरण करे ।

देवी—देवताआ की कृपा स मैं अपन पत्र का सवया जीता ही देखूगी ।

मलयवती—(मन म) मुझ अमागिनी क लिय एसी बात होना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—बेटा । तेरी यह वाणी सच है । फिर भी हमें जात
हुप अग्नि साथ ही ले जानी चाहिये । इसलिये आप चले । हम भी महशाला
स अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछे आत हैं ।

(पत्नी और पुत्रवधू के साथ चला जाता है)

शंखचूडः—तद् यावद् गरुडमनुसरामि । [चलत्प्रतो निर्वर्ण्य]

कुर्वाणो रुधिरार्द्रचञ्चुकपर्णैः=रुधिरैः, आर्द्रायां-लिप्तायाः, चञ्चु-त्रोटपाः,

प्लुष्टोपान्तवनान्तरः स्वनयनज्योतिःशिखासंचयैः ।

मज्जद्वयकठोरघोरनखरप्रान्तावगाढावनिः

शृङ्गामे मलयस्य पन्नगरिषुर्दूरादयं लक्ष्यते ॥१४॥

एव गच्छन्तीति नियमः । तदस्मागिरपि साभिभिरेव गन्तव्यम् इति भावः ।
बैनतैयसशिषी पुत्रे जीवन्तमप्राप्य तद्द्वियोगव्यथया निवर्तितुमपारयन्त-
स्तत्रैषामिनात्मानं धक्ष्याम इत्यान्तरो भावः । सामीनामिति पृष्ठी सम्बन्ध-
सामान्ये बोध्या । तुमुने बोधे कर्मपष्ठ्या 'न लोक-' इति निषेधात् ।

दूराद् मलयशिखरे लक्ष्यमाणं गरुडं वर्णयति शंखचूडः—कुर्वाण इति ।
रुधिरार्द्रचञ्चुकपर्णैः=रुधिरैः, आर्द्रायां-लिप्तायाः, चञ्चु-त्रोटपाः,
कपर्णैः-अक्षितटपा घर्णणैः, अर्द्रेः=मलयपर्वतस्य, तड्डीः=प्रान्तभूमीः,
द्रोणीरिच=अनेकरो घर्णणेन मृदामुत्पातत्वाद् गर्तरचनया श्रेणीतुल्याः,
कुर्वाणः=विदधानः, स्वनयनज्योतिःशिखासंचयैः=स्वनयनयोः,
ज्योतिपः-तैजसः, शिखानाम्-ज्वालानाम्, संचयै-रामूहैः, प्लुष्टोपान्त-
यनान्तरः=प्लुष्ट-दग्धम्, उपान्ते-समीपे स्थितस्य, वनस्य, अन्तरम्-
मध्यभागो येन तादृश, स्वनेप्रवह्निशालया स्वरासोपवर्तितं वनं बहुशक्ति भावः,
मज्जद्वयकठोरघोरनखरप्रान्तावगाढावनिः=मज्जन्त-अन्तःप्रवि-
रान्तः, वज्रकठोराः-वज्रयत् इन्द्रायुधवत्, कठोराः-कर्करा, घोराः-भयहृराख
ये नखराः-नयाः, तेषां प्रान्तैः-अप्रमागैः, अवगाढा-विलोडिता-उत्कातेस्पर्शः,
अवनिः-पृष्ठी येन तादृश, मलयस्य=मलयाचलस्य, शृङ्गामे=शिखरामे,
स्थितः, अयम्, पन्नगरिषुः=पन्नगानाम्, रिषु-गरुडः, दूरात्=दूर-
देशाद्, लक्ष्यते=दृश्यते ।

शंखचूड—तब तक मैं गरुड का पीछा करता हूँ । (चरता हुआ
सामने देख कर)—

रुधिर से लिपटी चोंच को घिसने से पर्वत के तरु में गड़ढे करता
हुआ, अपनी आँसों की ज्योति की ज्वाला के समूह से पास के जंगल को
भुलसता हुआ, और वज्र के समान कठोर और घोर पक्षों को घाती में गड्डे
हुए यह गरुड मलयपर्वत की चोटी पर बैठा दूर से दिखाई दे रहा है ॥१४॥

१ 'नलोऽखी नखरोऽखियाम्' इत्यमरः ।

सकलमेवेदं विद्याधरकुलमुत्सर्षं भविष्यति । तदेवं तावत् ।
[प्रकाशम्] तात ! न सख्यनिश्चित्यैव युक्तमीदृशं साहसमनुष्ठानम् ।
विचित्राणि हि विधेर्यलसितानि । कदाचित् नायं नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहनं परित्यजेन्नागशुः । तदनयैव
तावद् रुधिरधारया चैनतेयमनुसरामः ।

देवी—सख्यहा देवदाणं प्रसादेण जीयन्तं एव मे पुत्रं
पेक्षिस्वसं ।

सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रं द्रक्ष्यामि ।

मलययती—[आत्मगतम्] दुर्लभं तु एदं मम मन्दभागाय ।

दुर्लभं खल्वेतन्मम मन्दभाग्यायाः ।

जीमूतकेतुः—घरस ! अचित्तयैषा भारती ते भवतु । तथापि
साम्नीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । चय-
मप्यग्निहोत्रशरणाद्ग्रीनादाय त्वरिततरमनुगच्छामः ।

[पत्नीवधूसमेता निष्कान्त]

मिति—उत्सर्षम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=जीमूतवाहनो गरुडं
भक्षित इति निश्चय विनैवेत्यर्थः । विचित्राणि=अद्भुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।
अनुसरामः=युक्तम् अह वेत्यर्थः । परत्वादुत्तरं पुरुषः ।

घरस्तेति—अचिन्था=सत्या, भारती=वाणी । साम्नीनाम्=अग्नि-
सहितानामेव । अग्निहोत्रिणो बहिर्जिगमिषवोऽग्निहोत्रबिलोपराह्वया साम्य

शंखचूड—(मन में) हा शोक ! मुझ एक पापी के लिये यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा । तौ ऐसे सही । (प्रकट में) तात ! बिना निश्चय
किये ऐसा साहस करना उचित नहीं । माग्य की गति विचित्र होती है ।
शापद गरुड यह सोच कर कि यह नाम नहीं है, जीमूतवाहन को जीता ही
छोड़ दे । इसलिये रुधिर-धारा के साथ साथ गरुड का अनुसरण करे ।

देवी—देवताओं की कृपा से मैं अपने पुत्र को सर्वथा जीता ही देखूंगी ।

मलययती—(मन में) मुझ अमागिनी के लिये ऐसी बात होना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—बेटा ! तेरी यह वाणी सत्य हो । फिर भी हमें जते
हुए अग्नि साथ ही ले जानी चाहिए । इसलिये आप चले । हम भी यज्ञशाला
से अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछे आते हैं ।

(पत्नी और पुत्रवधु के साथ चला जाता है)

सफलमेवेदं विद्याधरकुलमुत्सर्धं भविष्यति । तदेवं तावत् ।
[प्रकाशम्] तात ! न सख्यनिश्चित्यैव युक्तमीदृश साहसमनुष्ठानम् ।
विचित्राणि हि विधेयैलसितानि । कदाचित् नाथ नाग इति
शात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहन परित्यजेन्नागशत्रु । तदन्तयैव
तावद् रुधिरधारया चैनतैयमनुसराम् ।

देवी—सख्यदा देवदाण प्रसादेण जीवन्तं एव मे पुत्रञ्च
पेक्षित्वस ।

सर्वथा देवताना प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रक द्रक्ष्यामि ।

मलयवती—[आत्मगतम्] दुल्लहं तु एदं म मन्दभाञ्जाय ।
दुर्लभं सख्येत्तन्मम मन्दभाग्यायाः ।

जीमूतकेतु — घत्स ! अविनयैषा भारती ते भवतु । तथापि
साग्नीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वय-
मप्यग्निहोत्रशरणाद्दर्शनादाय त्परिततरमनुगच्छामः ।

[पलावधूममेता निष्कान्त]

मिति—उत्तन्नम्=निनष्टम् । अनिश्चित्यैव=जानूतवाहना गरुडन
भक्षित इति निरवय विनयेत्यर्थे । विचित्राणि=मदभुतानि शानुमशक्यानि ।
अनुसराम्.=युष्मं अह चत्यर्थे । परत्वादुत्तम पुत्रय ।

वत्सेति—अविनया=सत्या भारती=बाणा । साग्नीनाम्=अग्नि
महितानामेष । अग्निहोत्रिणा वहिर्जिगमिपगोऽग्निहोत्रिणोपशङ्कया सामय

शखच्छूड—(मन में) हा शोक ! मुझ एक पापी क लिये यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा ! ता पते सही । (प्रकट में) तात ! बिना निश्चय
क्रिय पसा साहस करना उचित नहीं । भाग्य की गति विचित्र होती है ।
शाब्द गरुड यह सोच कर कि यह नाम नहीं है, जीमूतवाहन को जीता ही
छाक द । इसलिय रुधिर धारा क साथ साथ गरुड का अनुसरण करे ।

देवी—देवताओं की कृपा से मैं अपना पुत्र को सर्वथा जीता ही देखूंगी ।
मलयवती—(मन में) मुझ अभागिनी के लिये पसी बात हाना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—वेदा ! तेरी यह बाखी सत्य हा ! फिर भी हमे जले
दुप अग्नि साथ ही ले जानी चाहिए । इसलिय आप चले । हम भी महशाल
थ अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछ आत हैं ।

(पत्नी और पुत्रवधू के साथ चला जाता है)

सकलमेवेद विद्याधरकुलमुत्सन्न मविष्यति । तदेव तावत् ।
[प्रकाशम्] तात । न अत्र निश्चित्यैव युक्तमीदृश साहसमनुष्ठातुम् ।
विचित्राणि हि विधेयविलसितानि । वदाचित् नाय नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहन परित्यजेन्नागशतु । तदनुपैव
तावद् रुधिरधारया चैनतेयमनुसराम ।

देवी—सर्वदा देवदाण प्रसादेण जीवन्त एव मे पुत्रत्र
पेक्षितस्त ।

सर्वथा देवताना प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रक व्रक्ष्यामि ।

मलयवती—[आनगतम्] दुर्लभ सु पदमम मन्दभाद्राय ।

दुर्लभ स्वस्वतन्मम मन्दभाग्याया ।

जीमूतकेतु — घत्स ! अचित्तैषा भारती ते भवतु । तथापि
साक्षीनामेवास्माक युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वय-
मप्यग्निहोत्रशरणाद्द्रीनाक्षय स्वरिततरमनुगच्छामः ।

[पञ्चानधूममतां निष्कान्त]

मिति—उत्सन्नम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=नामूतवाहनो गरुड
भक्षित इति निश्चय विनवत्यर्थ । विचित्राणि=अद्भुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।
अनुसराम =युवम् अह चत्यथ । परत्वादुत्तम पुरुष ।

घत्सेति—अविनथा=तथा भारती=वाणी । साक्षीनाम्=अग्नि
सहितानामेव । अग्निहोत्रिणा बहिर्निगमिषवोऽग्निहोत्रवित्ताशङ्कया साम्रय

शस्त्रचूड—(मन में) हा शोक । मुझ एक पापी के लिये यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा । ता पक्ष सही । (प्रकट म) तात । बिना निश्चय
किम एसा साहस करना उचित नहीं । भाग्य की गति विचित्र होती है ।
शायद गरुड यह सान कर कि यह नाम नहीं है जीमूतवाहन का पीता ॥
छात्र द । इसलिये रुधिर धारा के साथ साथ गरुड का अनुसरण करे ।

देवी—दन्ताओं की कृपा से मैं अपने पुत्र का सर्वथा जीता हो दखूंगी ।

मलयवती—(मन में) मुझ अभागिनी के लिये ऐसी बात हाना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—बटा ! तेरी यह वाणी सत्य हा । फिर भी हमें जात
हुए अग्नि साथ ही ले जानी चाहिए । इसलिये आप चले । हम भी महारुद्र
स अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछे आते हैं ।

(पत्नी और पुत्रवधु के साथ चला जाता है)

सफलमेवेदं विद्याधरकुलमुत्सर्जं भविष्यति । तदेवं तावत् ।
[प्रकारम्] तात ! न सत्त्वनिश्चित्यैव युक्तमोदय साहसमनुष्ठातुम् ।
विचित्राणि हि विधेर्विलासितानि । कदाचित् नाय नाम इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहन परित्यजेत्प्रागशुभुः । तदनयैव
तावत् रुधिरधारया वैनतेयमनुसरामः ।

देवी—सन्ग्रहा देवदाण पसादेण जीवन्तं एव मे पुत्रप्र
पेप्सिस्स ।

सर्वथा देवताना प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रक द्रक्ष्यामि ।

मलयवती—[आलातम्] दुर्लभं शु एव मन मन्दभाश्राय ।

दुर्लभं सत्त्वतन्मन मन्दभाग्यायाः ।

जीमूतकेतुः—वत्स ! अविशयैषा भारती ते भवन्तु । तथापि
साश्रीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वप-
मप्यत्रिहोत्रशरणाद्श्रीनादाय त्वरिततरमनुगच्छामः ।

[पञ्चाधूनमेव निष्कन्त]

मिति—उत्सर्जम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=अज्ञानावाहना नरुण
नदित इति निश्चय दिग्भेदार्थं । विचित्राणि=अपुनानि ज्ञानमयानि ।
अनुसरामः=युग्म् अह वच्यं । परत्वाद्युक्तं पुत्र ।

वत्सेति—अविशय=प्रसा, भारती=भार्या । साश्रीनाम्=श्री
महिलानामेव । अत्रिहोत्रिण बहिरिगिगोऽभिहोत्रवितोरयइया संप्र

शयचूड—(मन नै) हा शोक । मुझ एक पापी क हिन यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो गया । ता पसे सही । (प्रकट ने) तब । बिना निश्चय
क्रिय पसा साहस करना उचित नहीं । भाग्य की भवि विचित्र होती है ।
शब्द गुरु यह साथ कर कि यह नाम नहीं है, जीमूतवाहन को पीता ही
छाड द । इतलिय रुधिर धारा क साथ साथ नयक का अनुसरण करे ।

देवी—देवताओं की कृपा से मैं अपने पुत्र को सर्वथा पीता ही दसूनी ।

मलयवती—(मन नै) मुझ अन्यायी के बिने पत्नी बत हान
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—बेटा ! तेरी यह वारी सत्त्व हा । फिर भी हने जडे
हुए अग्नि साथ ही ले जनी चाहिए । इतलिय साथ चले । हन नी नरुण
स अग्नि लकर शीघ्र ही पीके पीछे आठ है ।

(पञ्च. और पुत्रपू के साथ चला. अत्र. दे)

मकलमेवेदं विद्याधरकुलमुत्सर्धं भविष्यति । तदेवं तावत् ।
[प्रकाशम्] तात ! न अल्पनिश्चित्यैव युक्तमीदृशं साहसमनुष्ठातुम् ।
विन्नित्राणि हि विधेर्विलसितानि । कदाचित् नायं नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहनं परित्यजेन्नागशुभुः । तदनुयैव
तावद् रुधिरधारत्या चैनतेयमनुसरामः ।

देवी—सन्वहा देवदायं प्रसादेण जीवन्तं एव मे पुत्रञ्च
पेक्षिष्वहसं ।

सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रकं द्रक्ष्यामि ।

मलयवती—[आत्मगतम्] दुर्लभं खलु एवं मम मन्वभाभाप ।

दुर्लभं खल्वेतन्मम मन्दभाग्यायाः ।

जीमूतकेतुः—वत्स ! अथितथैषा भारती ते भवतु । तथापि
साग्नीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । एव-
मप्यग्निहोत्रशरणादग्नीनादाय स्थरिततरमनुगच्छामः ।

[पलायधूममेतो विष्कान्त]

मिति—उत्सर्धम्=विनश्यत् । अनिश्चित्यैव=जीमूतवाहनो गच्छन्
भक्ति इति निश्चय विन्नेत्यर्थः । विन्नित्राणि=अद्भुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।
अनुसरामः=युयम् अह चेत्यर्थः । परत्वादुत्तम पुरुष ।

वत्सेति—अविनया=सत्या, भारती=वाणी । साग्नीनाम्=अग्नि
महितामानेषु । अग्निहोत्रिणो बहिर्जिगमिषवोऽग्निहोत्रविलोपशङ्कया साप्त

शंखचूड—(मन में) हा शीरु । मुझ एक वाणी के लिये यह सात
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा । तो ऐसे सही । (प्रकट में) तात । बिना निश्चय
किये ऐसा साहस करना उचित नहीं । माग्य की गति विचित्र होती है ।
शायद गच्छ यह सोच कर कि यह नाम नहीं है, जीमूतवाहन को जीता ही
छोड़ दे । इसलिये रुधिर-धारा के साथ साथ गरुड का अनुसरण करें ।

देवी—देवताओं की कृपा से मैं अपने पुत्र को सर्वथा जीता ही देखूंगी ।

मलयवती—(मन में) मुझ अभागिनी के लिये ऐसी बात जाना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—वेद ! तेरी यह वाणी सत्य हो । फिर भी हमें जिते
हुए अग्नि साथ ही ले जानी चाहिए । इसलिये आप चले । हम भी मशराला
से अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछे आते हैं ।

(पत्नी और पुत्रवधू के साथ चला जाता है)

सकलमेवेदं विद्याधरकुलमुत्सन्नं भविष्यति । तदेवं तावत् ।
[प्रकाशम्] तात ! न खल्वनिश्चित्यैव युक्तमीदृशं साहसमनुष्ठातुम् ।
विचित्राणि हि विधेर्विलसितानि । कदाचित् नार्यं नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहन परित्यजेन्नागशत्रुः । तदनयैष
तावद् रुधिरधारया चैनतैयमनुसरामः ।

देवी—सन्वहा देवदायं प्रसादेण जीवन्तं एव मे पुत्रं
पेषिस्वहंसं ।

सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रकं द्रव्यामि ।

मलयवती—[आरभगतम्] दुर्लभं खलु एवं मम मन्दभाग्याय ।

दुर्लभं खल्वेतन्मम मन्दभाग्यायाः ।

जीमूतकेतुः—वरस ! अचित्तयैषा भारती ते भवतु । तथापि
साम्नीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वय-
मप्यग्निहोत्रशरणाद्ग्रीनादाय स्वरिततरमनुगच्छामः ।

[पत्नीवधूममेतो निष्कान्त]

मिति—उत्सन्नम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=जीमूतवाहनो गहन
भक्षित इति निरवय विनैवेत्यर्थः । विचित्राणि=अद्भुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।

अनुसरामः=युयम् अह वैत्यर्थः । परत्वादुत्तम पुरुष ।

वरसैति—अचित्तया=मत्या, भारती=राणी । साम्नीनाम्=अग्नि-
सहितागामेय । अग्निहोत्रिणो बहिर्जिगमिषन्नोऽग्निहोत्रविलोपराहया तामय

शंखचूड—(मन में) हा शोक । मुझ एक पापी के लिये यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा । तो ऐसे सही । (प्रकट में) तात ! विना निश्चय
लिये ऐसा साहस करना उचित नहीं । माम्म की गति विचित्र होती है ।
शामद गरुड यह सोच कर कि यह नाम नहीं है, जीमूतवाहन को जीता ही
झाँक दे । इसलिये रुधिर-धारा के साथ साथ गरुड का अनुसरण करे ।

देवी—देवताओं की रूपा से मैं अपने पुत्र को सर्वथा जीता ही देखूगी ।

मलयवती—(मन में) मुझ अभागिनी के लिये ऐसी बात होना
दुर्लभ है ।

जीमूतकेतु—बेटा ! तेरी यह नाणी सत्य हो । फिर भी हमें जाते
हुए अग्नि साथ ही ले जानी चाहिए । इसलिये आप चले । हम भी महाराज
से अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछे आते हैं ।

(पत्नी और पुत्रवधू के साथ चला जाता है)

शंखचूडः—तद् यावद् गण्डमनुसरामि । [चञ्चलपतो निर्वर्ण्य]

कुत्रांखो रुधिरार्द्रचञ्चुकपर्णैर्द्रोणीरिवादेस्तटी
प्लुष्टोपान्तवनान्तर स्वनयनज्योति शिखासचयैः ।

मज्जद्वयकठोरघोरनखरप्रान्ताघगाढावनि

शृङ्गाम्ने मलयस्य पञ्चगरिपुर्वूरादय लक्ष्यते ॥१४॥

एव गच्छन्तीति नियम । तदस्माभिरपि स्रामिभिरेव गन्तव्यम् इति भाव ।
वैनतेमराज्ञिर्जी पुत्र जावन्तमप्राप्य तद्द्वियोगव्यथया निवर्तितुमपारयन्त-
स्तत्रीवाग्निनात्मान ध्वयाम इत्यान्तरो भावः । राग्नीनामिति पृष्ठी सम्बन्ध
सामान्ये योऽप्या । तुमुनो योगे कर्मपठपा 'न लोक्—'इति निषेधात् ।

वूराद् मलयशिखरे लक्ष्यमाण गण्ड वर्णयति शंखचूड — कुर्याण्य इति ।
रुधिरार्द्रचञ्चुकपर्णै = रुधिरैश्च, आर्द्राया — सिताया , चञ्चुका — नोटपा ,
कर्णै — अक्षितटपा पर्णैः , अग्ने = मलयपर्वतस्य , तटी = प्रान्तभूमी ,
द्रोणीरिव = अनेकशा धर्षणेन भूदामुत्पातत्वाद् गर्तरचनया द्रोणीतुल्या ,
कुर्याण्य = विदधान , स्वनयनज्योतिःशिखासचयै = स्वनयनयो ,
ज्योतिष — तेजस , शिखानाम् — ज्वालानाम् , सचयै — समूहे , प्लुष्टोपान्त-
वनान्तर = प्लुष्टम् — दग्धम् , उपान्ते — समीपे स्थितस्य , वनस्य , अन्तरम् —
मध्यभागे येन तादृश , स्वनेत्रवह्निज्वालया स्वसमीपवर्ति चन दहन्निति भाव ,
मज्जद्वयकठोरघोरनखरप्रान्ताघगाढावनिः = मज्जन्त — अन्त श्वि
शन्त , वज्रकठोर — वज्रवत् इन्द्रायुधवत् , कठोरस — कर्कशा , घोरस — भयङ्कराद्य
बे नखरा — नखा , तेषां प्रान्तै — अग्रभागे , अवगाढा — विलोडिता — उत्प्रातेत्यर्थ ,
अवनि — पृथ्वी येन तादृश , मलयस्य = मलयान्तस्य , शृङ्गाम्ने = शिखराम्ने,
स्थित , अयम् , पन्नगरिपु = पन्नगानाम् , रिपु — यद्वद् , वूरात् = वृ-
देशाद् , लक्ष्यते = दृश्यते ।

शंखचूडः—तब तक मैं गण्ड का पीछा करता हूँ । (चञ्चला हुआ
सामने देख कर)—

रुधिर स जियडी चोंच का पिसने से पर्वत के तल में गहरे करता
हुआ, अपनी आँखों की ज्योति की ज्वाला के समूह से पास क जगह को
मुजसाता हुआ, और वज्र क समान कठोर और घार पखों को धरती में गाढ़े
हुए मह गहट मलयपर्वत की चोटी पर बैठा दूर स दिखाई दे रहा है ॥१४॥

सकलमेवेदं विद्याधरकुलमुत्सन्नं भविष्यति । तदेवं तावत् ।
[प्रकाशम्] तात ! न खल्वनिश्चित्यैव युक्तमीदृशं साहसमनुष्ठातुम् ।
विचित्राणि हि विधेर्विलसितानि । कदाचित् नायं नाग इति
ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहनं परित्यजेन्नागशत्रुः । तदनयैव
तावद् यधिरधारया येनतेयमनुसरामः ।

देवी—सख्यदा देवदास्यं पसादेश जीवन्तं एव मे पुत्रं
पेक्षिष्वस्सं ।

सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रं द्रक्ष्यामि ।

मलयवती—[आभगतम्] बुद्धहं खु एदं मम मन्दनाञ्चाप ।
बुद्धं खल्वतन्मम मन्वभाग्यायाः ।

जीमूतकेतुः—वत्स ! अयितथैषा भारती ते प्रधतु । तथापि
साम्नीनामेवास्माकं युक्तमनुसतुम् । तदनुसरतु भवान् । वप-
मप्यग्निहोत्रशरणावग्नीनादाय स्वरिततरमनुमच्छामः ।

[पञ्चावधूतमेता निष्कन्तः]

मिति—उत्सन्नम्=विनष्टम् । अनिश्चित्यैव=जीमूतवाहनो गह्वरेण
भक्षित इति निश्चयं निर्भवेत्यर्थः । विचित्राणि=अद्भुतानि ज्ञातुमशक्यानि ।
अनुसरामः=चूमम् अर्हं चेत्यर्थः । परत्वावुत्तमः पुत्र्यः ।

वत्स इति—अयितथा=सत्या, भारती=वाणी । साम्नीनाम्=अग्नि-
सहितानामेव । अग्निहोत्रिणां षड्विंशतिवर्षोऽग्निहोत्रविलोपशब्दात् साम्य

शंखचूड—(मन में) हा शौक ! मुझ एक बापी के लिये यह सारा
विद्याधर कुल नष्ट हो जायगा ! तो ऐसे रहो । (प्रकट में) तात ! बिना निश्चय
किये ऐसा साहस करना उचित नहीं । भाग्य की गति विचित्र होती है ।
शापद गरुड यह सोच कर कि यह नाग नहीं है, जीमूतवाहन को जीता ही
छोड़ दे । इसलिये रुधिर-धारा के साथ साथ गरुड का अनुसरण करे ।

देवी—देवनागों की कृपा से मैं अपने पुत्र को सर्वथा जीता ही देखूंगी ।
मलयवती—(मन में) मुझ अमागिनी के लिये ऐसी बात होना
दर्शग है ।

जीमूतकेतु—देव ! तेरी यह बाणी सत्य हो । फिर भी हमें जो
हुए अग्नि साथ ही ले जानी चाहिए । इसलिये आप चले । हम भी महाराज
सं अग्नि लेकर शीघ्र ही पीछे पीछे आते हैं ।

(पत्नी और पुत्रपुत्र के साथ चला आता है)

शंखचूडः—तद् यावद् गरुडमनुसराभिः । [चलन्नप्रतो निर्वर्ण्य]
 कुर्वाणो रधिरार्द्रचञ्चुकपर्णैर्द्राक्षीरिवाद्भेदस्यैः ।
 प्लुष्टोपान्तवनान्तरं स्वनयनज्योतिः शिख्रासञ्चयैः ।
 मञ्जवृक्षकठोरघोरनक्षरप्रान्तावगाढावनिः ।
 शृङ्गाग्ने मलयस्य पन्नगरिपुङ्गरादथ लक्ष्यते ॥१४॥

एव गच्छन्ताति नियमः । तदस्माभिरपि साग्निभिरपि गन्तव्यम् इति भावः ।
 नैतैयसांक्षिपी पुत्र जावन्तमप्राप्य तद्भूवियोगन्वयया निर्वातिदुमपारयन्त-
 स्तनैवाग्निनारमान धक्ष्याम इत्यन्तरो भावः । साग्निनामिति पृष्ठी सम्बन्ध
 सामान्ये बोधः । तुमुनो योगे कर्मपठ्या 'न लोके' इति निषेधात् ।

दूराद् मलयशिखरे लक्ष्यमाख गरुड वर्णयति शंखचूड — कुर्वाण इति ।
 रधिरार्द्रचञ्चुकपर्णैः = शिबिरेष, आर्द्राया - लिप्ताया, चञ्चु - त्रोटया,
 कपर्णै - अश्रितदृषा वर्णयै, अद्भे - मलयपर्वतस्य, तट्टी - प्रान्तभूमी,
 शोष्णीरिय = अनेकशा वर्णयैः शृङ्गमुत्क्रातत्वाद् गर्तरचनया शोष्णीतुल्या,
 कुर्वाण - विदधान, स्वनयनज्योतिः शिखरासञ्चयैः = स्वनयनयो,
 ज्योतिष - तैजस, शिखानाम् - ज्वालानाम्, सञ्चयै - धर्म्यै, प्लुष्टोपान्त-
 वनान्तरः = प्लुष्टम् - दग्धम्, उपान्ते - समीपे स्थितस्य, वनस्य, अन्तरम् -
 मध्यभागो येन तादृश, स्वनेत्रवह्निज्वालया स्वसमीपवर्ति वन बहुभिति भावः,
 मञ्जवृक्षकठोरघोरनक्षरप्रान्तावगाढावनिः = मञ्जवृ - अन्तः प्रवि-
 शन्त, वृक्षकठोर - वृक्षवत् इन्द्रायुधवत्, कठोरा - कर्कशा, घोरा - भयङ्कराश्च
 येन खरा - नखा, तेषां प्रान्तै - अपभायै, अकगाढा - विलोडिता - उखातेत्यर्थः,
 अवनि - पृथ्वी येन तादृश, मलयस्य = मलयान्तस्य, शृङ्गाग्ने - शिखराग्ने,
 स्थित, अयम्, पन्नगरिपु. = पन्नगानाम्, रिपु - गरुड, दूरात् = दू-
 देयाद्, लक्ष्यते = दृश्यते ।

शंखचूड—उन तक मैं गरुड का पाडा करता हूँ । (चला हुआ
 सामने देख कर)—

रधिर सं शिबडी चोंच का घिसने से परत के तल में गड़ें करता
 हुआ, अपनी आँखों की ज्योति की ज्वाला के समूह से पास के जगल को
 मुजसता हुआ, और वृक्ष क समान कठोर और घोर पत्तों को परती में गाडे
 हुए यह गरुड मलयपर्वत की चाटी पर बैठा दूर से दिखाई दे रहा है ॥१४॥

[ततः प्रविशत्यासनस्थः पुरःपातितनायको गृह्यते]

गृह्यते—[आत्मगतम्] आ! जन्मनः प्रभृति भुजङ्गपत्नीनश्रुता मया न चेदशमाश्चर्यं दृष्टपूर्वं, यदयं महासत्त्वो न केवलं न व्यथते, प्रहृष्ट एव दृश्यते । तथाहि—

ग्लानिर्नाधिकपीयमानरुधिरस्याप्यस्ति धैर्योद्धे-
मांसोत्कर्तनजा हजोऽपि बहत्त. शीत्या प्रसन्न मुखम् ।

अथ पञ्चगशत्रुर्गृह्यते मलयाचलशिखरमधिष्ठितो दूराङ्गचयते । एतेन जीमूतकेतो शरीरभक्षणसमये लोहिताङ्गा स्ववञ्जुल्लोहितापाकरणाय भूयो भूयोऽद्रिभूमौ निघृष्यते, येन यत्र तत्र मृदुस्नाननेन श्लेष्म इव सङ्गता । स्वनपनतेजसाऽनेन समीपवर्ति वनमपि दग्धम् । तीव्रकठोरखरणश्लाघैर्भूमिमुत्खम्य गभीरा कर्ता उत्पादिता इति भावः । वाच्यानुरोधाकोजस्विना रचना । शार्दूलबिकादित छन्दः ॥१४॥

पूर्वसूचित गृह्यते प्रवेशयति—तत इति । पुरःपातितनायकः= पुर-स्वामि, पातित-भूमौ प्रसार्य स्थापित, नायक-जीमूतवाहन. येन तादृश । महासत्त्वः=कापशोकायनभिभूतागत सत्त्वः ।

गृह्यते स्वेन भक्षयमायामपि नायकः प्रसन्नमुख इत्यादि विस्मित एव तस्य महासत्त्वतां समर्पयते—ग्लानिरित्यादिना । अधिकपीयमानरुधिरस्य=अधिकम्, पीयमानम्, मयेति शेष, रुधिरस्य तादृशस्य, अपि, धैर्योद्धेः=धीरस्य भावो धैर्यम्, तस्य उदधि-समुद्र, तस्य, महाधीरस्येत्यर्थ, अस्म, ग्लानिः=निष्प्राणता, नास्ति=न विद्यते । [यदि ग्लानिरभविष्यत्-तर्हि तदनुभवात् वैवर्ण्यकम्पानुसाहकार्यादयोऽस्य प्रादुरभविष्यन् इति भावः], मांसोत्कर्तनजा.=मांसस्य, उत्कर्तनात्-उल्लुखनात्, जाता, ['पञ्चभ्या-

(अपने सामने नायक को गिरा कर आसन पर बैठे हुए गृह्यते का प्रवेश)

गृह्यते—(मन में) अहो ! जन्म से लेकर आज तक सर्पों को खाते हुए मैंने ऐसी अद्भुत बात कभी नहीं देखी कि यह महापुरुष केवल दुःख ही अनुभव नहीं करता किन्तु (उल्टा) प्रसन्न दिखाई देता है । क्योंकि—

बहुत सा रुधिर पिये जाने पर भी इस धैर्य के समुद्र के मुख पर ग्लानि की झलक तक नहीं, मांस कटने की पीड़ा को सहते हुए भी इस

१ 'रत्याङ्गसकलाभ्यासाद् ग्लानिर्निष्प्राणतेव वा ।

तस्या वैवर्ण्यकम्पानुसाहकार्यादयो भवा ॥' इति गोविन्द ।

गात्रं यत्र विलुप्तमेव पुलकस्तत्र स्फुटो बक्ष्यते

दृष्टिमंथ्युपकारिणीव निपतत्यस्यापकारिण्यपि ॥१५॥

तत् कौतूहलमेव मे जनितमस्यानया धैर्यवृत्त्या । भवतु,
न भक्षयाम्येनम् । जानामि तावत् कोऽयमिति । [अपसर्पति]

नायकः—[मांसोक्तर्तनविमुक्तमुगलक्ष्य]

सिरामुसैः स्वन्दत यत्र रजमघापि देहे मम मांसमस्ति ।

तृप्तिं न परयामि तवेह तावत् किं भक्षयात् त्वं विरतो गरुडम् ॥१६॥

मजातौ' इति जनेडः], रुजः=पीडाः, बहतः=भारयतः, अनुभवतः,
अपि, अस्य, मुखम्=आननम्, प्रीत्या=स्वरागंन्वयेन परोपकृति-
जनितान्तरानन्देन, प्रसन्नम्=प्रसादपुङ्गम्, भार्ताति शैपः । यद्,
गात्रम्=अत्रम्, न विलुप्तम्=अथ यावद् न चिद्धम्, तत्र=
तस्मिन् गात्रे, एषः [अशुभ्या निर्देशः], पुलकः=हर्षजनितो रोमाञ्चः,
स्फुटः=स्फटः, बक्ष्यते=प्रतीयते । अपकारिणि=शरीरभक्षणेन अप-
कारकर्तारि, अपि, मयि=गरुडे, उपकारिणीव=उपकारकर्तारि यथा तथा,
अस्य=गोमूतवाहनस्य, दृष्टिः प्रीतियुक्तीक्षणम्, निपतति । उपकार-
कर्तारि यादृशी-दृष्टिरचिता तादृश्येव दृष्टिरस्य मध्यपकारिण्यपि वर्तते-इति
भावः । पूर्वमुपन्यस्ताया महासत्त्वताया हेतुभिः समर्थनात् कव्यलिङ्गम् । प्रथम-
पादे ग्लानिहेती विद्यमानेऽपि ग्लानेरभावपणनाद् विशेषोक्तिः । द्वितीयपादे
प्रसादपीडयोर्गुणयोरैकधिकरणे विरोधाद् विरोधाभासः । तृतीयपादेऽपि
अपकारिणि उपकार्यमुखरुपदृष्टेरनां चित्वाद् विरोधः । सार्धलविकाञ्जितम् ॥१५॥

नायकौ गरुडं मांसच्छेदनविमुखं दृष्ट्वा संबोधयति-सिरामुसैरिति ।

गरुडम् ! =हे गरुड ! सिरामुसैः=सिराणाम्-रक्तवाहिनीनां नाटीनाम्,

का मुख मांर हर्ष के प्रसन्न है, अत्रो का जो भाव खाने से नच रहा है वहाँ
रोमाञ्च स्पष्ट दिखाई दे रहा है और मुझ अपकारी पर भी इस की दृष्टि
पैस पड़ रही है जैसे किसी उपकारी पर ॥१५॥

इसके इस धैर्य ने तो मेरे अन्दर कुतूहल उत्पन्न कर दिया है । अन्धा, मैं इसे
नहीं खाता । पहले यह मालूम करता हूँ कि यह कौन है । (पास सरकता है)

नायक—(मांस काटने से विमुख हुए को देख कर)—

मेरी नाड़ियों के सिरे से अभी तक रक्त नह रहा है, मेरी देह मे
अभी मांस भी बाकी है और आप की तृप्ति हुई भी दिखाई नहीं देती,
निर हे गरुड ! आप खाने से क्यों रुक गये हैं ! ॥१६॥

गरुडः—[आत्मगतम्] अहो ! आश्चर्यम् । कथमयमस्यामप्य-
यस्थायामेवमत्यूर्जितमभिधत्ते । [प्रकाशम्]

आवर्जितं मया चञ्च्वा हृदयात् तव शोणितम् ।

अनेन धैर्येण पुनस्त्वया हृदयमेव न. ॥१७॥

सुखे—अप्रभागेभ्य इत्यर्थं, रक्तम्=रुधिरम्, स्थन्दत एव=प्रवहयेव ।
अद्यापि=इदानीमपि, मम, देहे=शरीरे, मांसम्, अस्ति=पिद्यत एव ।
किं च, महारमन् ! =हे महानुभाव ! ते=तव, तृप्तिम्=भोजनजन्यं रागो-
पम्, न पश्यामि=न जानामि, स्वम्, भक्षणाद्=मदरुधिरमासभोजनात्,
किम्=किमर्थम्—केन हेतुना, विरक्तः=निरुक्त, अमि=इति शेष । [भक्षणा-
दिति पद्यमी 'जुगुप्साधिरामप्रमादायांनामुपसख्यायाम्' इत्यनेन वार्तिकेन
षोड्या] भोजनाद् विरतेहेतुद्वयमेव भयितुमर्हति—भोजनसमाप्तिर्वा, तृप्तिर्वा ।
इहोभयमपि नास्ति । मम सिराभ्य इदानीमपि रक्तं प्रवहयेव । मांसमप्य-
वशिष्टमस्त्येव मे देहे, भोजनजन्या तृप्तिरपि ते नास्त्येव । अतो भोजन-
विरतेरेकमपि कारणं नास्ति । किमर्थं मम शरीरमक्षणाद् विरतोऽसि । अव-
शिष्टमिदं सर्वमपि त्वया भोक्तव्यमेवेति भावः ।

कारणाभावेऽपि भोजननिवृत्तेरभिधानाद् विभावना । दयावीरोऽत्र रसः
प्राधान्येन व्यज्यते । तत्र शंखचूड आलम्बनम्, तन्मनुष्याकुलाभवन-
सुरीपनम्, भद्रपन्तरेण व्यवशिष्टस्वरुधिरमासभोजनाय प्रेरणामनुभाव,
धैर्यहर्षादिव सचारिणः । उपजातिरुक्तम् ॥१६॥

अहो इति—अत्यूर्जितम्=अत्युदारम् ।

आवर्जितमिति—मया=गरुडेन, चञ्च्वा=स्वनोद्व्या, तव=भवत—
जीमूतवाहनस्य, हृदयात्=वक्षःप्रदेशात्, शोणितम्=रुधिरमांसम्,
आवर्जितम्=आरुष्टम्—निस्सार्य पीतम् इति भावः, त्वया पुनः=भवता
जीमूतवाहनेन तु [पुन शब्दस्त्वर्थे], अनेन=मया प्रत्यक्षमनुभूतेन लोको-

गरुड—(मन मे) अहो ! नवे आश्चर्यं की बात है । क्या बात है
कि यह पक्षी अवरग्रा मे भी ऐसे तेजस्वी वचन बोल रहा है । (प्रकट मे)

मैंने तो चोच से तेरे हृदय से (केवल) रक्त खींचा है किन्तु तूने इस
धैर्य से मेरा हृदय ही खींच लिया है ॥१७॥

१ कचित्तु 'तवह तावत्' इति पाठः । तत्र 'इह तावत्तव तृप्तिं न
पश्यामि' इति याजना ।

अतः कस्त्वमिति श्रोतुमिच्छामि ।

नायकः—एवं जुहुपतप्तो न श्रवणयोग्यः । तत् कुरुष्व तावदस्मन्मांसशोषितेन वृष्टिम् ।

शंखचूडः—[सहसोपयत्य] नखलु नखलु साहसमनुष्ठेयम् । नागं नागः । परित्यजेनम् । मां भक्षय । अहमस्मीं तवाहाराय वासुकिना प्रेषितः । [उरो वदाति]

नायकः—[शंखचूडं पश्यन् सविपादमात्मगतम्] कष्टं विफलीभूतो मे मनोरथः शंखचूडेनागच्छता ।

गरुडः—[उभौ निरुपयन्] उभयोरपि भयतोर्बाध्यचिह्नमस्त्येव । कः खलु नाग इति नायकच्छामि ।

तरेण, धैर्येण=विकारहेतावपि चित्तस्य आविर्भूतिर्वैर्यम्, तेन, नः=अस्माकम्=मम गरुडस्यैत्यर्थः ['अस्मरो द्वयोश्च' इति बहुत्वम्], हृदयमेव=चित्तमेव, आषार्जितम्=आहृतम्-वशांकृतम् इति भावः ।

तय हृदयस्य (वक्षसः) एकदेशे शपिरमात्रे मम प्रभुत्वम्, त्वं पुनर्मम हृदयम् (चित्तम्) वशीकृत्य मामेव वशीकृतवानपीति त्वं सर्वथा मामतिशेष इति भावः । न्यतिरेकलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥१७॥

पचमिति—जुहुपतप्तः=जुषा-बुभुक्षया, उपतप्तः—पीडितः, न श्रवणयोग्यः—न मद्वृत्तान्तश्रवणमर्हसि । 'बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चिद्' इति न्यायेन यावत्सर्वं बुभुक्षितोऽसि तावत्तुभ्यं न मद्वृत्तान्तश्रवणं रोचेतेति भावः । न खल्वित्यति—साहसम् इत्यस्य-एतन्मांसमचरणस्येति शेषः ।

इसलिये तू कौन है ? मैं यह सुनना चाहता हूँ ।

नायक—इस प्रकार मूख से पीडित आप को सुनना उचित नहीं (अथवा इस मूख की उंजी में आप को मेरा वृत्तान्त सुनना ठीक नहीं) इसलिये पहले मेरे रक्त और मांस से अपनी तृप्ति कीजिये ।

शंखचूड—(शीघ्रता से पास आकर) देखना, ऐसा साहस मत करना । यह सोंप नहीं है । इस को छोड़ दीजिये । मुझे साहस । मुझे ही आप के खाने के छिन्न वासुकि ने भेजा था । (छद्मता आगे करता है)

नायक—(शंखचूड को देख कर दुःख से मन में) शोक ! शंखचूड के आने से मेरा मनोरथ निष्फल हो गया ।

गरुड—(दोनों को देख कर) आप दोनों के ऊपर बध्मचिह्न विद्यमान है । कौन सा सोंप है, मैं यह नहीं पहचान सकता ।

शंखचूडः—अस्थान एव ते भ्रान्तः ।

आस्तां स्वस्तिकलक्ष्म वक्षसि तनौ नालोचयते कञ्चुकं
जिह्वे जल्पत एव मे न गणिते नाम त्वया द्वे अपि ।

तिघ्नस्तीव्रविषाग्निधूमपटलव्याजिह्वरक्षत्विषो

नैता दुःसहशोकशूकृतमरुत्स्फीताः फणाः पश्यति ॥१८॥

अस्थान इति—अनुपिता—ते भ्रान्तिरित्यर्थः । भ्रान्तेरनौचित्य प्रति-
पादयति—आस्तामिति । वक्षसि=मम वक्ष स्थले, स्थितम्, स्वस्तिक-
लक्ष्म=स्वस्तिकारूपं सर्पनिहम्, आस्ताम्=तिष्ठतु, रक्षवन्नादृतत्वात्
त्वया तत्र दृश्यत इत्यस्तु, परम्, तनौ=मम शरीरे, कञ्चुकम्=निर्भोकः
[कंचुर्लालि भाषाया प्रसिद्धः], न आलोचयते=न दृश्यत किम् ?
त्वया=गठडेन, जल्पतः एव=त्वयमे भाषमाणस्यैव, मे=मम, द्वे जिह्वे
अपि, न गणिते=न संख्याते, नाम, तीव्रविषाग्निधूमपटलव्याजि-
ह्वरक्षत्विषः=तीव्र-तीक्ष्ण, विषाग्नि-विषरूपो वह्निः, तज्जितम्, धूम-
पटलम्—धूमस्य रागूहः, तेन व्याजिह्व-मलिनीकृता, रजानाम्—फणास्थ-
मणीनाम्, त्विष—कान्तय, यासा ता, दुःसहशोकशूकृतमरुत्स्फीताः=
दुःसहेन—दुःखसहनीयेन, शाकेन—मानसिकसतापेन, [स्तार्थे 'महापुरुष-
विनाशजनितेनैति भावः] यत्, श्लकार-शशशब्द, [सर्पशब्दानुकृति-
रिवम्] तेन जनिता मरुत-निश्वासायव, तै-स्फुटा-गुडिगता, विस्तारं
माता [शूलचरसमये सर्पाणां फणा विद्यता भवन्तीति निसर्गः], एता =
पुरः स्थिता, तिघ्न-त्रिसङ्ख्याकाः, फणाः, न पश्यसि=नालोकसे किम् ।

आस्ता नाम यदि रक्षवन्नादृत स्वस्तिक त्वया नावलोकितम्, कञ्चुकं
दुःमम शरीरवर्तिनमवलोकयसि । तेनैव नामस्य ममास्माद् भेदे निर्धीय-
मान 'कतरो नाम' इति सदेहो नोचितः । यदि कञ्चुकोऽपि ते दृष्टिपथ

शंखचूड—आप का भ्रम यो ही है ।

छाती पर के स्वस्तिक चिह्न को यदि रहने भी दो तो भी क्या (मेरे)
शरीर पर कंचुली नहीं दीखती ? क्या आपने मेरी नोकले हुए दो जिह्वाएं भी
नहीं गिनीं ? तीक्ष्ण निष की अग्नि के धुएं की रुपटों से जिन के रत्नों की
चमक धुंधली हो गई है और जो दुःसह शोक के उच्छ्वासों से फैल रही है
क्या यह तीन फण भी आप नहीं देखते ? ॥१८॥

१ 'कञ्चुके चारवाणे स्याधिर्नोकेऽपि च' इति मेदिनी ।

गरुडः—[शस्त्रचूडस्य फणा पश्यन् नायकं च वीक्ष्यमास । तत्
कः खल्वयं मया ध्यापादितः ।

शस्त्रचूडः—विद्याधरराजवंशतिलको जीमूतवाहनः । कथम-
कारणिकेन त्वयेदमनुष्ठितम् ।

गरुडः—अये ! अयमसौ विद्याधरकुमारो जीमूतवाहनः,
मेरी मन्दरकन्दरासु हिमवत्सानौ महेन्द्राचले
कैलासस्य शिलातलेषु मलयप्राग्भारदेशेष्वपि ।

नाथतीयं, तर्हि त्वमै भाषयाणस्य स्पष्टमवसोक्तव्यमानं मम जिह्वाद्वयं कुतस्ते
सन्देहं न दूरीकरोति । किं वागादन्यस्यापि जिह्वाद्वयं दृष्टवरम् ? यदि वक्ष्यसि
लघीयस्तथा नाहं ते जिह्वाद्वयं स्पष्टमवसोक्तव्यमित्युक्तम् इति । तर्हि शौको-
द्रीणांनि ध्वंसितेनातिविस्तृतिं प्राप्ता ममेमां फणा अपि चक्षुष्मतस्ते कुतो
न दृष्टिपथमायान्ति, किं फणा अपि सर्पादन्यस्य वक्ष्यचिद् दृष्टा । सन्देहा-
पाकर्तुषु हेतुषु विद्यमानेष्वपि सन्देहस्ते नान्वित । अतोऽहमेव वक्ष्यो भोज्यव्य,
नाममिति भाव । अनवेया मदेहापाकर्तृणां हेतुनामुपादानात् समुच्चय ।
शार्दूलविकीर्णितम् ॥१॥

क इति-ध्यापादितं=मारित । विद्याधरेति-क खल्विति गरुडस्य
प्रथे, विद्याधरेत्यादिशस्त्रचूडस्योत्तरम् ।

मेराविति-मेरी=सुमेरुपर्वते, मन्दरकन्दरासु=मन्दरस्य मन्धा-
चलस्य, कन्दरासु-गुहासु, हिमवत्सानौ=हिमवत-हिमालयस्य, धामी-
शिखरे, महेन्द्राचले=महेन्द्र-महन्द्रनाभि, अचले-पर्वते, कैलासस्य=
कैलासनाम्नी गिरे, शिलातलेषु=हिममयशिलापाठेषु, मलयप्राग्भार-

गरुड—(शस्त्रचूड की फणें देख कर नायक की आर देखता हुआ) ता
में ने यह किस को मार दिया है ?

शस्त्रचूड—विद्याधर राजवंश के तिलक को । तुम्ह निर्दयी ने यह कैसा
अति क्रूर कर्म कर डाला ?

गरुड—अर ! क्या यह वह विद्याधरकुमार जीमूतवाहन है,
जिस का घर लाकाश्लोक पर्वत पर विचरन वाले गन्धर्वों से गाया हुआ
मैंने मेरु पर्वत पर, मन्दरगिरि की गुफाओं में, हिमालय की चोटियों पर,

१ क्वचित्तु 'भो विद्याधरराजवंशतिलक ! कथं कारणिकेनापि त्वयैत-
दतिनिष्ठुरमनुष्ठितम्' इति पाठ ।

उद्देशेष्वपि तेषु तेषु बहुशो यस्य श्रुत तन्मया
लोकालोकविचारिचारणगणैरुद्गीयमान यश. ॥१६॥

सर्वथाहमयश.पङ्के निमग्नोऽस्मि ।

नायक.—भोः फण्डिपते ! किमेवमाविग्नोऽसि ।

शंखचूड.—किमिदमस्थानमावेगस्य । पश्य—

देशेषु=गलयस्य-मलयगिरे -प्राग्भारदेशो -अप्रभागा , तेषु, अपि, तेषु
तेषु=अन्येषु बहुष्वित्यर्थ , उद्देशेषु=स्थानेषु, अपि [अथवा-तेषु तेषु=
तत्तदनसरसमुत्पन्नेषु, उद्देशेषु-कथाप्रसङ्गेषु-अपि], लोकालोकविचा-
रिचारणगणैः=लोकालोके-लोकालोकनाम्नि सप्तद्वीपवत्या भूमे प्राकारभूते
पर्वते, विचारिण -निचरणशीला , ये चारणा -स्तुतिपाठक्य देवयोनिविशेषा ,
तेषा गणै -समूहै , उद्गीयमानम्=उच्चेरुत्कण्ठया च गीयमानम्-गीर्त्यमा-
नम्, यस्य, यशः=कामि , मया=गण्डेन, बहुशः=बाहुल्येन, श्रुतम्=
श्रोत्रविषयीकृतम्, अयमसौ विद्याधरकुमारो जीमूतवाहन अस्ताति पूर्वेण
सम्बन्ध । भावार्थ स्पष्ट । एकस्य यशसोऽनेकाधारेषु यस्याद् विशेषात्
कृति । तदुक्तम्—विशेष सोऽपि यद्येक वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ।

अन्तर्बहि पुर पश्चात् सर्वदिक्चपि यैव मे ॥

शार्ङ्गलविष्ठीडित ऊन्द ॥१६॥

सर्वथेति—इम दिगन्तविश्रान्तरीति महत्मान व्यापादेति वाक्यशय ।

भो इति—आविग्न.=उद्विग्न -व्याकुल । किमिदमिति—इदम्=वचन
माणम्-मदये जीवन परित्यज्य ममाथ करणमिति भाव , आवेगस्य=विद्या-
दस्य, अस्थानम्=अविषय , किम् ? अत्र विषय आवेग उचित एवेत्यर्थ ।

महन्द्र पर्वत पर, कैलाश की पहाटियों में, मलयचल क ऊच प्रदेशों पर
तथा ऐसे ऐसे बहुत स्थानों पर सुना है ॥१६॥

मैं सबमुच ही अपयश के कीचल में घँस गया हूँ ।

नायक—हे नागराज ! इतने धवराप हुए क्यों हो ?

शंखचूड—क्या यह धवराने का अवसर नहीं ? देखो—

१ 'प्राग्भार उत्कर्ष परभागे पर्वताप्रभागे च' । २ 'सप्तद्वीपवत्या भूमे-
प्राकारभूतो गिरिलोकालोक' इत्यमरटीकाया मद्देवर ।

स्वशरीरेण शरीर ताच्यात् परिरक्षता मदीयमित्रम् ।

युक्तं नेतुं भवता पातालतलादपि तलं माम् ॥२०॥

गरुडः—अये ! करुणाद्र्चेतसानेन महात्मना ममास्यगोचरं प्राप्तस्यास्य फणिनः प्राणान् परिरक्षितुं स्वयमेवात्मा ममाहारार्थमुपनीतः । तन्महदकृत्यमिदं मया कृतम् । किं बहुना, बोधिसत्त्व एषाथ मया व्यापादितः । तदस्य महतः पापस्याग्निप्रवेशादृते नान्यत् प्रायश्चित्तं पश्यामि । कञ्जुञ्जलु यद्विमासाद्यामि । [दिशं पश्यन्] अये ! अर्थां केचिद् गृह्णातामय इत एवागच्छन्ति । यावदेतान् प्रतिपालयामि ।

स्वशरीरेणेति—मदीयम्=मम प्रादीयसौ जावस्य शखचूडस्य, इदम्=ममजनभयानकम्, शरीरम्=दहम्, स्वशरीरेण=स्वस्य-आत्मन दिगन्तविधान्तकीर्णं, शरीरेण, ताच्यात्=पञ्चगारानाद्, परिरक्षता=सर्वात्मना त्रायनाशन, भवता=जीमूतवाहनन, माम्=शखचूडम्, पाताल-तलाद्=अधोभुवननाम्र पातालतलाकाद्, अपि, तलम्=अध नरक-लोकम्, नेतुम्=प्रापयितुम्, युक्तम्=उचितम्, किम्, नाचितमिति भावः ।

एकतस्वह प्रथमत एव न जाने कस्य दुष्कर्मण प्रभावाद्ध पातालतल-मपितिष्ठामि । इदानीं तु त्व स्वशरीरभ्ययन मम घुदसरीर रक्षन् मा स्वशरीर रक्षणापरशरीरध्वंसस्तुता नीत्वा पातालतलादप्यधिकमन्धतभसाच्छब्द लोक प्रापयितुमुदयुह्से । तत् पूर्वपतितस्य पुन पातनामिदमत्यन्तमशुचितमिति शखचूडस्य हृदयम् । अर्थां सुन्द. ॥२०॥

अये इति—करुणाद्र्चेतसा=करुणाया दयया आर्द्रम्—माप्लुतम्, चेत, यस्य अ, करुणाद्र्चेता ['अत्रसन्तस्य--' इति दार्प] तन । गोचरं प्राप्तस्य=वश्यता गतस्य । उपनीतः=उपस्थापित । बोधिसत्त्व इति—बाधि-विशुद्धविज्ञान सत्त्व स्वभावो यस्य स बोधिसत्त्व-बुद्ध । अयमपि जीमूतवाहन विशुद्धविज्ञानतना बोधिसत्त्वकल्प । तदिमं प्रतां मया यत् सत्य

क्या आप के लिये युक्त है कि अपना शरीर अर्पण कर के गरुड से मेरे शरीर की रक्षा करते हुए आप मुझे पाताल से भी निचल तल (लोक) को पहुँचा दे ! ॥२०॥

गरुड—अहो ! इस दयार्द्रहृदय महापुरुष ने मेरे पजे में आप हुए इस सौंप क प्राणों की रक्षा करन के लिये अपना शरीर मेरे साने के लिये स्वयमेव अर्पण कर दिया है । तो मैंने बड़ा भारी पाप कर डाला । अधि-

शखचूड.—कुमार ! पितरौ ते प्राप्तौ ।

नायक.—[सधममम्] शखचूड ! यहि । समुपविश्यानेनो
त्तरीयेणाच्छादितशरीरं कृत्वा समुपस्थितो धारय माम् ।
अन्यथा कदाचिदीदृगवस्थं मा सहसैवालोक्य अन्या जीवितं
जह्यात् ।

[शखचूड पार्श्वपतितमुत्तपय गृह्णात्वा तथा करोति]

[ततः प्रविशति पद्मावधूसमतो जीमूतकेतुः]

जीमूतकेतु.—[सधमम्] हा पुत्र जीमूतवाहन !

आत्मीय पर इत्ययं खलु कुत सत्यं कृपाया कम
किं रक्षामि बहून् किमेकमिति ते चिन्ता न जाता कथम् ।

साक्षाद् भाषितस्त्व एव व्यापादित इति भावः । प्रतिपालयामि=प्रतापः ।

पुनःशोकसततो जीमूतकेतुर्जीमूतवाहनं स्वधुतमुपालभते—आत्मीय
इति—हे जीमूतवाहन ! अयम्, आत्मीयः=आत्मसम्बन्धी अस्ति,
अयं च, परं=आत्मीयादन्यं, अस्ति, इति=एवावयव, कृपाया=दयाया,
मम=प्रकारं कुत=क वरत-कापि नास्तीत्यर्थः । [कृपाया कर्तव्याया
स्वपरिचारे नैव भवतामिति भावः] इति यद्यपि, सत्यम्=तथ्यम्, तथापि,
ते=तव किम्, बहून्=अन्येऽन्ये पिनादीन् स्वभरणायात्, रक्षामि=
पालयामि, अपवा, एकम्=एकमात्रं सर्पशिशुम्, रक्षामि इति=एवावयवः,

क्या बहू ! मेन ता यह वापितस्त्व ही मार बाला है । ता इस भारी पाप का
प्रायश्चित्त अप्रिप्रवश क आतरिक्त आर कुल्ल दीस नहीं पबता । कहां स अपि
रुज्ज ! (चारों आर दख कर) ओह ! यह कई अपि बिये इपर को ही
आ रह है । तन तक उन की प्रतीक्षा करता हू ।

शखचूड—कुमार ! यह आपका माता पिता आ रहे हैं ।

नायक—(धबरा कर) शखचूड ! आआ । बैठ कर इस दुपट्टे स
मेरा शरीर ढक कर मुझ पीठ की ओर स सहारा दिय रक्खा । नहीं ता
शामद माता मुझ इम अवस्था में दख कर कहीं एकदम प्राण न त्याग द ।
(शखचूड पास पठ हुए दुपट्ट का उठा कर बैस ही करता है)

(पत्नी और पुत्रवधु सहित जीमूतकेतु का प्रवेश)

जीमूतकेतु—(रो कर) हा पुत्र जीमूतवाहन !

सत्य है कि दया में 'यह अपना है, यह पराया है' यह गिनती कभी
नहीं हाती फिर भी 'क्या मैं एक की रक्षा करू या अधिक का' यह विचार

ताद्यात् प्राणुमहि स्वजीवितपरित्याग तथा कुर्वता

येनात्मा पितरौ वधूरिति इत निशेषमेतत्कुलम् ॥२१॥

देवी—[मलयवतागुहिर] जादे ! मुहुत्तश्रं पि दात्र विरम । इमेहि
अविरदपडन्तेहि अस्सुविन्दुहि दे विन्नापीअदि अग्रं अग्गी ।

जाते ! मुहूर्तकमपि ताणद् विरम । एभिरविरतपतद्भिरश्रु-
विन्दुभिस्ते निर्वाणतेऽयमग्निः ।

चिन्ता=विचार., कथम्=कस्माद् हेतोरित्यर्थः, न जाता=नोत्पन्ना,
येन=येनाधिगोणे देवता, ताद्यात्=गच्छाद्, अहिम्=वपम्, प्राणुम्=
एङितुम्, स्वर्जायितपरित्यागम्=स्वजावितस्य=स्वश्राणागाम्, परित्या-
गम्=हानिम्, कुर्वता, त्याया=भयता जानूतवाहनेन, आत्मा=त्वयमेव,
पितरौ=मातापितरौ, वधू =स्वभारां मलयवती, इति, एतद्=विद्यमानम्,
कुलम्=स्ववश, नि.शेषम्=अनशेषं यथा स्यात्तथा, इतम्=निनाशि-
तम् । पुन जानूतवाहन । मत् गर्वं कृपाया कर्तव्याया स्वपरपितरौ न
क्रियते, नापि कर्तव्य । ए परौ वास्तवात्मीयो वा । यदि कृपापात्र तर्हि तत्र
कृपा करणीयव । परमायुष्मन् । सर्पशिशौ कृपा कुर्यान्न त्वर्यतत् कुतो न
विचारित यन्मया स्वशरपरम्पयेन यत्रैव सर्पशिशू रक्षयते, तत्रानके स्वमात्रभर-
णाया पिनादयो हन्यन्तऽपि । तद्वियोगे न नव जीवितुमर्हाम । तदकरच्छणै-
नाग्नेया बहूना विनाशयित्रीय ते दया किं साधीयसी ? ह्यनिलामयानियतयो-
स्तदेव कर्म प्रशस्यते यत्र हानिरक्षा, लाभश्च महान् । तद्विपर्येत त्वप्रश-
स्तमुच्यते । सर्पशिशौ दयालुना त्वया केवल सर्पशिशुरेव रक्षित, परमा-
रमणहित स्वयमस्त युक्त विनाशितम् । त्वयि जीवात पु वगमनेक जाविता
स्यात्, एतन् सर्पशिशुरेव हन्यत । तत् स्वकुलमुपेक्ष्य सर्पशिशुमात्र रक्षता
अनास्य दतामहु हानुभिच्छना त्वया विचारमोद्वयव प्रदर्शितामति भाव ।
शार्दूलविकीटन वृक्षम् ॥२१॥

जाते इति—विरमेत्यस्य रोदनादिति शेष । अविरतपतद्भिः =
अविरत निरन्तर पतद्भिर्गणैर्भिः । निर्वाण्यते=यम्यते—मन्दीक्रियते ।

तरे मन म क्यों न टपत्र हुआ । गच्छ स साँप का बचान के निय अपना
जीवन त्याग करत हुए तू न अपना आप का, माता पिता का, स्त्री का तथा
सारे वश का नाश कर दिया है ॥२१॥

देवी—(मलयवती स) नदी । क्षण भर के दिने तो चुप कर । तरे
इन आग्निओ के लगताम गिरन से यह आग जुगल रही है ।

[सर्वे परिक्रामन्ति]

गरुडः—हा पुत्र जीमूतवाहनेति ब्रवीति । दृक्कमयमस्य पिता । अतः कृतमेतदीयेनाग्निना । अपिच न शक्नोम्यस्य पुत्रघाति लजया मुग्धं दर्शयितुम् । अथवा किमग्निहेतोः पर्याकुलोऽहम् । तदस्थ एवास्मि जलनिधेः । तद् यावदिदानीम्, ज्वालाभङ्गिखिलोकीप्रसनरसचलत्कालजिह्वाप्रकल्पैः ।

सर्पङ्गि. सप्त सर्पिष्कणमिव कवलीकर्तुमीशं समुद्रान् ।

स्वरेवोत्पातघातप्रसरपटुतरैरुंचिते पञ्चवातै-

रस्मिन् कल्पपावसानज्वलनभयकरे घाटवाप्ती पतामि ॥२१॥

घाटवाप्तिं वर्णयति—ज्वालाभङ्गेरिति । खिलोकीप्रसनरस-चलत्कालजिह्वाप्रकल्पैः =निलोक्या -नयाणा पृथिव्यादीना लोकानाम्, प्रसने—कवलीकरणे, रस -अनुराग, तेन चलन्ति-चपलानि, कालस्य-कृत्ये, जिह्वाप्राणि-जिह्वाप्रभागा, तत्कल्पे -तत्सदृशे [ईषदसभासी कल्पम्], सर्पङ्गिः=इतस्तत् प्रसरङ्गि, ज्वालाभङ्गैः=ज्वालानाम्-क्षिण्णानाम्, भङ्गै-तरङ्गै, सप्त, समुद्रान्, सर्पिष्कणमिव=सर्पिष-पृतस्य, कणमिव-विन्दुमिव, कवलीकर्तुम्=प्रस्तितुम्, ईशे=समर्थे, स्वैः=स्वकीयै, उत्पात-घातप्रसरपटुतरैः=उत्पातसूचको घात उत्पातघात -भविष्यदनिष्ट-सूचकं भङ्गभावात्, तस्य प्रसर-वेग तद्वत् पटुतरै -अतितीक्ष्णै, पञ्च-वातैः=पञ्चप्रकम्पजनितैर्वातै -वायुभि, पुंचिते=सदीपिते, कल्पपावसा-

(सब घूमते हैं)

गरुड—‘हा पुत्र जीमूतवाहन!’ ऐसे कह रहा है । स्पष्ट ही यह इस का पिता है । तो रहने दो इस की आग को । क्योंकि इस के पुत्र का हत्या में ईंस लजा सं मैं नहीं दिखा सकता । अथवा मैं आग के लिये इतना स्वाकुल क्यों हो रहा हूँ, समुद्र के तट पर ता बैठा हूँ । तो फिर अब,

तीनों लोकों को खाने के लिये लोलुप दिखती हुई काल की जिह्वाओं (की नोक) के समान जो अपनी ज्वालाओं की लपटों से सातों समुद्रों को एक धी के विन्दु की भांति हृदय करन में समर्थ है, उस, प्रलयकारी वायु के वेग से भी अधिक तीव्र अपने पसों की वायु से सुकवाई हुई और कल्पान्त की अग्नि के समान भीष्ण, बटवाप्ति में प्रवेश करता है ॥२२॥

[उत्थातुमिच्छति]

नायकः—भोः पतगाधिराज ! अलमनेन व्यवसायेन ।
एवं प्रतीकारोऽस्य पाप्मनः ।

गरुडः—[जातुभ्यां स्थित्वा कृताञ्जलिः] महारमन् ! कस्तर्हि
ऽध्यताम् ।

नायकः—प्रतिपालय क्षणम् । पितरौ मे प्राप्सौ । यावदेतौ
।शुमामि ।

गरुडः—एवम् ।

जीमूतकेतुः—[दृष्ट्वा सदर्पम्] देवि ! दिष्ट्या वर्धसे । अय-
त्सौ घत्सो जीमूतघाहनो न केवलं धियते, प्रत्युत पुरः
कृताञ्जलिना शिष्येणैव गरुडेन पर्युपास्यमानस्तिष्ठति ।

अज्यलनभयकरे=कल्पल, अवसानम्=अन्तः=प्रलय इत्यर्थः, तत्र
जलन-वह्निः, तस्य भयम्=शङ्का करोति-उत्पादयतीति तादृशे प्रलय-
प्रसिद्धवह्निरादौत्पादके=अथवा कल्पानमानज्वलनवद् भयकरे=प्रलयकालि-
नामिवद् भयानके, अस्मिन्=अन्तरिक्षे, वाडधात्रौ=बडवानले,
रतामि=आरामं पातवामांत्यर्थः । उपमालङ्कारः । अनुप्रासस्तु प्रायः सर्वत्र
जागर्षेव । अन्धरा छन्दः ॥२२॥

अलमिति—ध्यवसायेन=समुद्रपतननिश्चयेन-मा स्म समुद्रे शरीर-
नारमनः पातयेत्यर्थः । प्रतीकारः=उपायः प्रायश्चित्तमिति यावत् । प्रति-
पालयेति—प्रतिपालय=प्रतीक्षस्व । एवमिति—एवम्=पितरौ प्रणमे-
त्यर्थः । देयीति—धियते=जीवति । कृताञ्जलिना=बद्धाञ्जलिना ।

(उठना चाहता है)

नायक—हे पक्षियों के राजन् । ऐसा साहस मत करो । इस पाप का
बहु प्रतिकार नहीं है ।

गरुड—(पुटनों के बल होकर हाथ जोड़ कर) महारामन् ! तो बताइये,
क्या प्रतिकार है ?

नायक—क्षण भर प्रतीक्षा करो । मेरे माता-पिता आ गये हैं तब तक
इन्हें प्रणाम कर लें ।

गरुड—अच्छा ।

जीमूतकेतु—(देख कर प्रसन्नता से) देवि ! कथ्यमाण्य तुम्हें बघाई
हो । यह देखी, भटा जीमूतवारन न केवल नीता ही है किन्तु इसके सामने
गरुड हाथ जोड़े शिष्य की भाँति सजा कर रहा है ।

देवी—महाराज ! किदत्थहि । अक्खदसरीरस्स एव्व पुत्तअस्स मुह दिट्ठ ।

महाराज ! कृतार्थास्मि । अञ्जतशरीरस्यैव पुत्रकस्य मुखं दृष्टम् ।

मलययती—अं सञ्च एव्व अण्यउत्तं पेस्सन्ती वि अस-
भावणीअ च्चि करिअ ण पत्तिआमि ।

यत्सत्यमेवार्थपुत्रं पश्यन्त्यप्यसंभावनीयमिति कृत्वा न प्रत्येमि ।

जीमूतकेतु.—[उपसृत्य] यत्स ! एहोहि । परिष्वजस्य माम् ।
[नामक उत्थातुमिच्छन् पतितोत्तपयो मूर्च्छित]

शंखचूड.—कुमार ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

जीमूतकेतु—हा यत्स ! कथं दुष्प्रापि मां परित्यज्य गतोऽसि ।

देवी—हा पुत्तअ ! कह थाआमत्तएण वि मुए ण सभाविदहि ।

हा पुत्रक ! कथं चाङ्गमात्रेणापि त्वया न सभावितारिमि ।

यत्सत्यमिति—इति श्रुत्वा=इति विचार्य । न प्रत्येमि=न विश्वसिमि ।
यत्सेति—परिष्वजस्व=आलिङ्ग । हा पुत्रकेति—चाङ्गमात्रेणापि=
सभाषणमात्रेणापि, संभाविता=आहता ।

देवी—महाराज ! मे कृतार्थं हा गर्ह । सही सत्तामत बट का मुँह दस किया ।
मलययती—यद्यपि मैं सबमुख ही स्वामी को (अर्थात् सामन) दस
रही हूँ तथापि मुझ असम्भव होने के कारण इसमें विश्वास नहीं हाता ।
जीमूतकेतु—(पास जाकर) नेटा ! आआ, आआ । मुझ धात्री से
लगाआ ।

(नामक उठना चाहता है, दुपटा ऊपर से गिर जाता है और वह
मूर्च्छित हा जाता है)

शंखचूड—कुमार ! चेतना करो, चेतना करा ।

जीमूतकेतु—हा पुत्र ! मुझ दसकर भी क्या छोड़ बल हो ।

देवी—हा पुत्र ! क्या तुन न नापी मात्र से नी मरा सत्कार नहीं किया ।

मलयवती—हा अम्यउत्त ! कहं गुरुजणो वि तुए उवेक्खि-
दव्यो ।

हा आर्यपुत्र ! कथं गुरुजनोऽपि त्वयोपेक्षितव्यः ।

[मोहं गच्छन्ति]

शंखचूडः—हा शंखचूडहतक ! गर्भ एव किं न विपन्नोऽसि,
येनैवं क्षणे क्षणे मरणाधिकं दुःखमनुभवसि ।

गरुडः—सर्वमेतन्मम नृशंसस्यासमीक्ष्यकारिताया विजृ-
म्भितम् । तदेतदपि तावत् करोमि । [पद्माभ्यां वीजयन्]
समाश्वसिहि महारमन् ! समाश्वसिहि ।

नायकः—[समाश्वस्य] शंखचूड ! समाश्वसय गुरुन् ।

शंखचूडः—[उपसृत्य] तात ! समाश्वसिहि । अम्य ! समाश्व-
सिहि । समाश्वसितो जीमूतवाहनः । किं न पश्यथ, प्रत्युत
युष्मानेव समाश्वसयितुमुपविष्टस्तिष्ठति ।

हा आर्यपुत्रेति—गुरुशुभूपणनतिनस्तथ गुरुजनोपेक्षणं नोचितमिति
भावः । हा शंखचूडेति—विपन्नः=मृतः । सर्वमिति—नृशंसस्य=
मूरस्य जीवघातिनः, असमीक्ष्यकारितायाः=अविचार्य कार्यकरणस्य ।
विजृम्भितम्=परिणाम इति यावत् । समाश्वसितो जीमूतवाहनः=
प्राप्तचेतनो जीमूतवाहन इत्यर्थः ।

मलयवती—हा स्वामिन् ! क्या आप बड़ों की ओर भी ध्यान नहीं देते ।
(सब मुर्छित हो जाते हैं)

शंखचूड—हा अपम शंसचूड ! तू गर्भ में ही क्यों न मर गया, जो
अब क्षण क्षण में मरने से भी अधिक दुःख मोम रहा है ।

गरुड—यह सब मुझ कूर के बिना निचारे काम करने का फल है । तो
ऐसे करता हूँ । (पंखों से हवा करता हुआ) होश में आओ, महात्मन् ! होश
में आओ ।

नायक—(होश में आकर) शंखचूड ! मेरे माता-पिता को चेतना में
लाओ ।

शंखचूड—(पास जाकर) उठ ! चेतना में आओ । माता ! होश में
आओ । जीमूतवाहन होश में आ गया है । क्या नहीं देखते कि आप को ही
दादस देने के लिये वह बैठा है ।

[उमौ समाश्रितः]

देवी—हा पुत्रश्च ! पेक्खन्ताणं एव्व अस्साणं कदन्तहदएण
अवहारीअसि ।

हा पुत्रक ! पश्यतामेवास्माकं कृतान्तहृत्केनापहियसे ।

जीमूतकेतुः—देवि ! मैवममङ्गलं वादीः । धियत एवायु-
ध्मान् । तद् घधूस्ताघदाश्वास्यताम् ।

देवी—[वक्षेण मुक्षमाधुयवती रुदत्येव] पडिहदं खु अमङ्गलं ।
ए रोदिस्सं । जावे ! समस्सस दाच । वरं एत्तिअं वेलं भन्नुणो
दे मुहं विट्ठं ।

प्रतिहतं खल्वमङ्गलम् । न रोदिष्यामि । जाते ! समाश्रसिदि
तावत् । वरमियतीं वेलां भवुस्ते मुखं टट्टम् ।

मलयवती—[समाश्रस्थ] हा अय्यउत्त ! किं करोमि मन्ध-
भाइणी ।

हा आर्यपुत्र ! किं करोमि मन्दभारया ।

हा पुत्रकेति—पश्यतामेवास्माकम्=पश्यतोऽस्मान् अनारत्ये-
त्यर्थः ['पष्टा चानावरे' इत्यनेन पष्टी], कृतान्तहृत्केन=डुष्टेन मृत्युना ।
['कृतिसतानि कृतसनेः' इत्यनेन समासः, अतएव कृतिसतास्य कृतान्तस्य ।
प्रथमानिर्दिष्टतया पूर्वनिपातः] । देवीति—एवममङ्गलम्=अमङ्गलपचनम्,
मा वादीः=न वृद्धि, [माळि लुक् मध्यमपुरुषैकवचनम्] । घधूस्ताघद्
आश्वास्यताम्=मलयवती धैर्यं दीयतामित्यर्थः । देव्युक्ती वरमियतीदि ।
इयतीं वेलां=इयत्कालपर्यन्तमित्यर्थः [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] ।

(दोनों दोश में आ जाते हैं)

देवी—हाय बेटा ! क्या हमारे देखते देखते ही डुष्ट यम तुम्हें ले जायगा ।
जीमूतकेतु—देवि ! ऐसे अगुम वचन मत कहो । चिरंजीव अभी
जीता है । तब तक इसको बहू को दोश में लाओ ।

देवी—(वक्ष से मुख ढक कर केवल रोती हुई) अमङ्गल दूर हों । नदी
रोड़गी । बेटी ! तू तो होश कर । इस मोढ़े समय के लिये पति का दर्शन कर
ले तो अच्छा ही है ।

मलयवती—(दोश में आकर) हाय स्तानिन् ! मैं अमाभिनी क्या
करूंगी ?

देवी—[मलयवत्या मुखं पाणिना परामृज्य]

बच्छे ! मा पद्वं करेहि । षडिहदं खु पदं ।

बत्से ! मेवं कुरु । प्रतिहवं खल्वेवत् ।

जीमूतकेतुः—[साक्षम्]

विलुप्तशेपाङ्गतया प्रयातान् निराश्रयत्वादित्र कण्ठदेशम् ।

प्राणान् ग्रहन्तं तनयं निरीक्ष्य कथं न पापः शतधा व्रजामि ॥२३॥

मलयवती—अतिदुष्करकारिणी खु अहं । जा ईदिसं पि

अप्यउत्तं पेक्षन्ती अत्र वि जीयिषं ए परिश्रमामि ।

अतिदुष्करकारिणी खल्वहम् । येदृशमप्यार्यपुत्रं परयन्ती
अद्यापि जीवितं न परित्यजामि ।

पुत्रं कण्ठगतप्राणं निरीक्ष्य जीमूतकेतुर्विलपति-विलुप्तेति । विलुप्त-
शेपाङ्गतया=विलुप्तानि-गहकेन स्ववन्त्या छिन्नानि, शेपाणि-कण्ठदन्त्यानि,
अज्ञानि, यस्य, तस्य भावस्तथा, तथा, कण्ठमाश्रयशियदेहतयेत्यर्थः,
निराश्रयत्वादित्र=आश्रयाभावादित्र, कण्ठदेशम्=कण्ठस्थानम्, प्रया-
तान्=प्राप्तान्, प्राणान्=असूत्र, ग्रहन्तम्=भारयन्तम्, तनयम्=पुत्रम्,
निरीक्ष्य=निश्चयेन दृष्ट्वापि, पापः=पापविशिष्टः अहम्, कथम्=केन
हेतुना, शतधा=शतखण्डताम्, न व्रजामि=न प्राप्तेमि ।

कण्ठगतप्राणं स्वमुक्तं दृष्टवती मे शरीरस्य शतं खण्डाः कुतो न भवन्ति ।
विख्याम् अकरुणम्, यत् स्वसमक्षे पुत्रविपत्तिं परयन्ति जीवामांति भावः ।
प्राणाना कण्ठगतत्वे निराश्रयत्वं हेतुस्तुमेहितं द्रुप्तुमेच्छालङ्कारः । उपजाति-
रक्षणः ॥२३॥

अतिदुष्करोति—अतिदुष्करकारिणी = अतिघटितकार्यकारिणी-
अतिकठोरहृदयेति भावः । ईदृशमपि=अनिर्वचनीयदुर्दशाप्रस्तमपि ।

देवी—(मलयवती के मुख को हाथ से पोंछती हुई) बंदी ! कैसे मत
कर । यह (बला) टक जाए ।

जीमूतकेतु—(रोकर)

बाकी सब अज्ञो के नष्ट हो जाने से निराश्रय होकर कण्ठ तक आए
हूए प्राणों को भारण किये हुए पुत्र को देख कर मैं पापी सौ टुकड़े क्यों नहीं
हो जाता ? ॥२३॥

मलयवती—मैं बंदी पापिन हूँ जो स्वामी को बेसी दशा में देखकर
भी प्राण त्याग नहीं करती ।

देवी—[नायकस्याज्ञानं परामृशन्तीं गच्छमुद्दिश्य] एतस्य ! कथं दासि त्वं पदं आपूरिअमाणणवरुवजोन्वणसोह एव्व पदद-
चत्थं पुत्तअस्स मे सरीर किद ।

नृशस ! कथमिदानीं त्वयैतदापूर्वमाणनवरूपयौवनशोभनेवै-
तदवस्थं पुत्रकस्य मे शरीरं कृतम् ।

नायक —अम्ब ! मा मैवम् । किमनेन कृतम् । ननु पूर्वम-
प्येतदीदृशमेव परमार्थतः । पश्य—

मेदोऽस्मिन्मज्जाभासाप्लुक्तकातेऽस्मिन् त्वगायुते ।

शरीरनास्ति का शोभा सदा बीभत्सदर्शने ॥२४॥

नृशंसेति—आपूर्वमाणनवयौवनशोभम् = आपूर्वमाणा उपनीम-
माना, नवाभ्या रूपयौवनाभ्या शोभा—कान्तिर्यस्य तादृशम् । नायकोऽहो
नन्विति । परमार्थतः = वस्तुतः ।

शरीरस्य नैसर्गिक शोभाराहित्यं समर्थवत—मेदोऽस्मिन् त्वगायुते ।
मेदोऽस्मिन्मज्जाभासाप्लुक्तकाते = मद-वपा, अस्थि, मज्जा—अस्थि-
गत सार, मांसम्, अस्त्रम्-रुधिरम्, एतदा सघाते—समूहरूपे, अतएव, सदा =
सर्वदा, बीभत्सदर्शने = बीभत्सम्—अनुपसोत्पादकम्, दर्शनम् = अवलोकनम्,
यस्य तारणे, त्वगायुते = त्वगा—शरीरबहिर्वर्तिचर्मणा, आहृते—आच्छादिते,
शरीरनास्ति—विसरकरीलतया शरीरम् इति ज्ञानं यस्य तस्मिन्—शरीर-
शब्देन व्यपदिश्यमाने, अस्मिन् = मनुष्यदेहरूपे तुच्छे नस्तुति, का शोभा =
का कान्ति, न कपीत्यर्थः । रसास्रव्यासमदोऽस्मिन्मज्जाशुकोति सप्तपादुसपा

देवी—(नायक क अज्ञो का लूठी हुइ गरुड स) हे कूर ! तूने किस यह
नदर्शन के रूप स मरा हुआ मेरे पुत्र का शरीर इस अवस्था को पहुँचा
दिया है ।

नायक—मत्ता ! पस मत कहा । इतने क्या किया है ! पहले भी ठा
वास्तव न यह पसे ही या । देख—

जान स मदे हुप मदा, अस्थि, मज्जा, मांस और रुधिर क समुदाय रूप
सदा नामत्स दिखाई दन नरु इस शरीर म शोभा ही क्या है । ॥२४॥

१ लज्जान् राजवन्मज्जा भाससाणस्वितारयो' इति भागुरेणवन्तोऽ-
पि मज्जाशब्दः । 'मज्जात्र मज्जणमद' इति द्विरूपयोः अत्र मानम् ।

गरुडः—भो महात्मान् ! नरकानलज्वालावलीढमात्मानं मन्यमानो दुःखं तिष्ठामि । तदुपदिश्यतां येन मुच्येऽहम-
स्मादेनसः ।

नायकः—अनुजानातु मां तातः । यावदस्य पापस्य प्रति पक्षमुपविशामि ।

जीमूतकेतुः—वत्स ! एवं क्रियताम् ।

नायकः—वैनतेय ! श्रूयताम् ।

गरुडः—[जानुभ्यां स्थित्वा कृत्वाञ्जलि] आश्वापय ।

नायकः—

नित्यं प्राणान्तिपात्तात् प्रतिविरमं कुरु प्राक्कृते चानुताप
पन्नात् पुण्यप्रवाहं समुपचिनु दिशन् सर्वसत्त्वेष्वभीतिम् ।

त्मके जुगुप्सोत्यादिनि शरीरे न किमप्यस्ति शोभानिमित्तम् । केवलं त्वगा
वृत्तत्वात् स्वर्णजलादृतेन निकृष्टधानुनेवानेन शरीरेण लोका प्रतार्थन्ते ।
यद्यस्य त्वगावरणं नाभविष्यत्—तर्हि श्वमिव जीवदपीद काका वृथाश्वाङ्गुलु,
इति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥२४॥

भो इति—नरकानलज्वालावलीढम्=नरकमेवानल—अग्निं तस्य
ज्वालाभिः—शिखाभिः, अयलीढम्—दग्धम्, एनसः=पापात् । नायकोऽत्र
यावदस्येति । प्रतिपक्षम्=प्रत्यक्षितम् ।

नायको गरुडाय तत्पापप्रत्यक्षितमुपविशति—नित्यमिति । प्राणा-
न्तिपात्तात्=प्राणानाम्, अतिपात्ताद्=विनाशात्—प्राणिर्हि साया इत्यर्थः,
नित्यम्=सर्वदा, प्रतिविरमं=निवर्तस्व । [विद्वद्भ्रूशिनरामस्तु-
प्रतिविरमं प्रतीपं विरमेति व्याचक्ष्यौ । एवञ्चाख्यायां च स्वाभिप्रायमेव

गरुड—हे महात्मान् ! मानो नरक की अग्नि की ज्वालाओं से खाया
जा रहा मैं बड़ दुःख में बैठा हूँ । इसलिये बताइये, इस पाप से कैसे मुक्ति हो ?

नायक—तात मुझे आज्ञा दें कि मैं इस इस पाप का प्रत्यक्षित बता दूँ ।

जीमूतकेतु—भेटा ! बता दो ।

नायक—गरुड ! सुनो ।

गरुड—(घुटनों के बल बैठकर हाथ जोड़कर) आज्ञा दीजिए ।

नायक—प्राणहिंसा सर्वदा के लिये छोड़ दो और जो पहले किया है
उसके लिये पश्चात्ताप करो । सब जीवों की अभयदान देकर बड़े

मग्न येनात्र जैनः फलति परिमितप्राणिहिंसात्तमेतद्
दुर्गाधापारवारैर्लवणपलमिव चित्तमन्तर्हृदस्य ॥२५॥

विद्वतवान्-अनुष्ठानत्यागयो क्रम परस्पर निपरीतो भवति । हिंसाया अनुष्ठाने
यादृश क्रम तद्विपरीतस्तस्यास्तथागे । तथाहि—हिंसाया प्रथम इति
भीति मति , तदनु तदौपयिक शस्त्रादिग्रह , ततश्च हिंस्वजन्तो प्राणापहार
इति क्रम । हिंसायास्तथागे तु-प्रथम हिंसाभाव , तदनु शस्त्रादिग्रह । ततोऽ-
वप्यतापुद्धि इति क्रम । एतत्क्रमवैपरीत्ययोधनायैव कविना प्रति-
विरमेत्यत्र प्रतिशब्दस्य प्रयोग कृत इति], किं च, प्राक्कृते=पूर्वमनु
ष्ठिते दुष्कर्मणि-विषये, अनुतापम्=पथात्तापम् [इन्त मया निरपराधात्
प्राणिनो हतवारयन्तमसाध्याचरितामित्येव रूपम्], कुरु=विबेदि, सर्वसत्त्वेषु=
सर्वेषु प्राणिषु, अभीतिम्=अभयम्, दिशन्=वितरन्-सवपा प्राणिनाम-
भयमुत्पादयन्नित्यर्थ , यत्नात्=प्रयत्न कृत्वेत्यर्थ , पुण्यप्रवाहम्=पुण्यानाम्-
सुकृतानाम्, प्रवाहम्-निचयम्, संचिनु=संग्रहाण-अर्जयेत्यर्थ । येन=येन
हतुना, अत्र=मुहूर्ते-हिंसात्यागावर्जिते पुण्ये, मग्नम्=अन्तर्हितम्,
परिमितप्राणिहिंसात्तम्=परिमितानाम्-क्षुद्राणाम्, प्राणिनाम्-जावा-
नाम्, हिंसा-विनाशनेन, आत्तम्-गृहीतम् उत्पादितम्, एतत्=स्ववार्जि-
तम्, एते =गणम्, दुर्गाधापारवारैः=दुर्गाधम्-अगाधम्-अतिगभीरम्,
अपारम्-अनन्तम्, धारि-जलम् यत्र, तादृशस्य, हृदस्य=संसृष्ट , अन्त =
मध्ये, चित्तम्, लवणपलमिव=पलम्-कर्मवस्तुष्वयम्, तन्मात्रमल्पस्य
परिमाणमित्यर्थ , लवणमिव-चायमिव, न फलति=न फलमुत्पादयति ।
यथा अतिगभीरे महति अगारे निक्षिप्त पलमात्र लवण न तत्प्रसार घाटी
करोति, तथैव हिंसात्यागप्राक्कृतपापानुतापपूर्वक सचितेऽप्रतिमहति मुहूर्ते
निचयेऽन्तर्भूत क्षुद्रप्राणिहिंसावित लक्ष्मिजन न त्वां दुःसाकरिभ्यर्तति
भाव । उपमा स्पष्टा । सम्पद्य वृत्तम् ॥२५॥

पुण्यम् क प्रवाह का सभय करा, तिससे प्राणिहिंसा ॥ प्राप्त हुआ पाप इस
पुण्यप्रवाह म दून कर फल न दे सके, जैसे कि अगाध और अपार जलाशय
म डाला हुआ एक पल नमक ॥२५॥

गरुडः—

अज्ञाननिद्राशयितो भवता प्रतियोधितः ।

सर्वशयिवधादेप विरतोऽद्यप्रभृत्यहम् ॥२६॥

संप्रति हि—

कचिद् द्वीपाकारः पुलिनविपुलैर्भोगनिवहैः

कृतावतंभ्रान्तिबलवितशरीरः कचिदपि ।

नायकोपदेशं कृत्वा जातप्रबोधो गरुडः स्वस्य प्राणिर्हितानिष्टति प्रति-
जानीति—अज्ञानेति । अज्ञाननिद्राशयितः=अज्ञानम्-वृत्त्याहृष्योरवि-
वेकः, तदेव निद्रा-इन्द्रियाणां स्वभ्यापारवैमुख्यम्, तथा-शयितः सुप्त-
कृत्वाकृष्यविवेकशून्य इति यावत्, भवता=नीमूतवाहनेन, प्रतियोधितः=
जागरितः-कृत्वाकृष्यविवेकं शिञ्चितः, एपः=स्वप्ने शिष्यरूपेणोपस्थितः,
अहम्=गरुडः, अद्यप्रभृति=अद्यदिनमारभ्य, सर्वशयिवधाद्=सर्वेषां
प्राणिनाम्-जीवानाम्, बधाद्-हननाद्, विरतः=निरतः, अस्मि । त्वदु-
पदेशेनोन्मीलितचक्षुरहं नाद्यप्रभृति कमपि प्राणिनं हृत्पिप्यामीति प्रतिजाने
इति भावः । अमुष्ण्ण् छन्दः ॥२६॥

एतच्छाब्दस्य 'नागानन्दम्' इति नाम मूलं नागनामभाति निर्दिशति-
कचिदिति । पूर्वपठितं 'संप्रति हि' पदद्वयमपि पदेन सम्बन्धनीयम् ।
संप्रति हि=इदानीं तु, नागानाम्=सर्पाणाम्, समाजः=समुदायः, महो-
द्वन्द्वति=महान् उदन्वान् इति महोदन्वाने, तस्मिन्-महासमुद्रे [उदन्वानु-
दधी वेत्यनेन निपायते], कचिद्=कस्मिंश्चित् स्थाने, पुलिनविपुलैः=पुलिन-
पत-सैकतावद्, विपुलैः=वृहदाकारैः, भोगनिवहैः=भोगानाम्-सर्पशरीरा-
णाम्, निवहै-समूहैः, द्वीपाकारः=द्वीपम्-चतुर्दिक्षु जलानृतो भूभागः,
तद्वद् आकारे यस्य तादृश-द्वीपसदृशः सन्, कचिदपि=कस्मिंश्चित्
स्थाने च, बलवितशरीरः=बलवितम्-कुण्डलीकृतम्, शरीरम्, येन

गरुड—अज्ञान की निद्रा में सोते हुए मुझे आपने जग्य दिया है ।
आज से लेकर मैं सब जीवों का रूप त्यागकरता हूँ ॥२६॥

अब—

कहीं बालुकामय स्थान क समान विपुल पर्यो के समूह से द्वीप के तुल्य
प्रतीत होता हुआ, कहीं शरीरों को बर देने के कारण मेवर की भ्रान्ति पैदा

व्रजन् कूलात् कूलं क्वचिदपि च सेतुप्रतिसमः
समाजो नागानां विहरतु महोदन्वति सुखम् ॥२७॥

अपिच—

अस्तान् पाताललम्बास्तिमिरचयनिभान् केशहस्तान्वहन्य-
सिन्दुरेष्वैव दिग्धै प्रथमरथिकरस्पर्शताम्रैः कपोलैः ।

तादृश, अतएव, कृतावर्तभ्रान्ति-कृता जनिता, आवर्तस्य-अम्भसा प्रमस्य, भ्रान्ति-अन्यथा ज्ञानम्, येन तादृशं सन्, अपिच=किं च, क्वचित्, कूलात्=एकस्मात् तगात्, कूलम्=अपरं तटम्, व्रजन्=गच्छन्, सेतु-प्रतिसमं=सेतु, प्रतिमा-उपमानं यस्य तादृशं-येतुत्तल्यं सन्, सुखम्=सानन्दम्, विहरतु=रमताम् । पूर्वं मत्तं पद्मनाभनाद् भीता पद्मना प्राणरक्षायै समुद्रान्तं पातालतले विलीना अभवन् इदानीं तु मदभयदानेन जातप्रोतयं समुद्रवृक्षसि निर्भयं विचरन्तु । यदा ते समुद्रोपरि विहरेषु-स्तदागीं तेषां पुलिनवहरोर्ध्वदक्षरे शरीरे क्वचिद् द्वीपमिव निर्मायेत, क्वचिच्च शरीरं उरुदलाकृत्य स्थितेषु तेषु मध्ये क्षिप्रतादृश्याद् आवर्तभ्रमं उत्पद्येत, अपरत्र अतिदीर्घकायेषु तेष्वेकस्मात् तगादपरं तटं व्रजन्तु सेतुं तादृशं प्रतायेत इति भावः । शिखरिणी इत्यन् । 'रक्षैः कद्रैरिच्छन्ना वमन-सभला ग शिखरिणी' इति तल्लक्षणम् ॥२७॥

नागानामानन्दं वणयित्वा तदयुवतानामानन्दं वणयति—अस्तान् इति । अस्तान्=अथान्, पाताललम्बान्=पाताले लम्बा पातालतमा, तान् अतिदीर्घान्-आपादलम्बिन इति भावः, तिमिरचयनिभान्-तिमिराणां चयास्वामरचय-अ-धनारसमूहः, तजिभान्-तासदृशान्-तमं ह्योमं पश्यतिश्यामानिर्लभं, केशहस्तान्-केशकलापान् [प्रशस्तान् कशानिति धाशान्वराम । प्रशस्त्याया हलशब्द इति तदभिप्रायः], घहन्यन्=धारयन्त्यं,

करता दुष्ठा और कहीं एक तट से दूसरे तट तक जाता हुआ (देखो हुआ) सन् श्री ग्याईं प्रतीत होता हुआ यह साँपों का समाज (समूह) सुखपूर्वक (निश्चिन्त हाकर) इस बड़ समुद्र में खेल कूद ॥२७॥

और—

मुख दुप पातालचुनी (पाओ तक टटकत दुप) और गार अन्धकार के समान काल काल कुछ कटापों का भारण क्रिय दुप, सूर्य की पहली किरणों के

आयासादानसाङ्गधोऽप्यविगणितरुजः अनने चन्दनाना-

मस्मिन् गायन्तु रागादुरगयुवतय कीर्तिमेता तवैव ॥२८॥

नायक.—साधु महासत्त्व ! साधु । अनुमोदामहे । सर्वथा
दृढसमाधानो भव । [शस्त्रचूडमुदिरय] स्वभवनमेव गम्यताम् ।

[शस्त्रचूडो नि धस्याधोमुखस्तिष्ठति]

नायकः—[नि धस्य मातर परयन्]

प्रथमरधिकरस्पर्शताम्रैः=प्रथमा-प्रातः प्रथमोद्गता, रवे-सूर्यस्य,
कर-किरणा, तै, तेषां च स्पर्श-सम्बन्ध, तेन ताम्रै-रक्तवर्णै,
अतएव, सिन्दूरेण, दिग्धेरिव=उपलितैरिव, कपोलै=गण्डस्थलै,
उपलक्षिता ['हृत्प्रभूतलक्षणे' इत्यनेनोपलक्षणे तृताया], आयासाद्=
परिश्रमाद्, आलसाङ्गधोपि=मा-समन्ताद्, अलसानि=भ्रान्तिहेतुना
क्रियाप्रवृत्तिशून्यानि, अङ्गानि=शरीरवयवा, यासां तादृशयोऽपि, अवि-
गणितरुज=अविगणिता-उपेयिता, रुज-शोका यामिस्रा, भ्रान्तिरन्म
रुशमगणयन्त्य इति भाव, उरगयुवतय=उरगाणाम्-सर्पाणाम्,
युवतय-क्रिय, अस्मिन्=निकटवर्तिनि, चन्दनानाम्=मलयजानाम्,
कानने=विपिन, तवैव=भवत एव [स्वशरीरस्थयेन तत्सौभाग्यरक्षक
त्वादिति भाव] नान्यस्य, पताम्=सर्वत्र प्रथिताम्, कीर्तिम्=वरा,
रागात्=अनुरागाद्, प्रेम्ण, गायन्तु=उच्चारयन्तु [आशसायां लोट्] ।
दिग्धेरिवेत्युत्प्रेक्षा । समधरा वृत्तम् ॥२८॥

साध्विति—महासत्त्व ! हे उदारबुद्धे ! गृह्य, त्वया साधु प्रतिज्ञा-
तमित्यर्थ । अनुमोदामहे=समर्थयामहे । दृढसमाधानः=दृढम्-
अविचालि, समाधानम्-प्रसिद्धा, वस्य स ।

पढने के कारण, मानो सिन्दूर मलिन स ही, लकड़ गालों वाली, धकावट स मुस्त
अहों वाली किन्तु फिर भी यकावट की पीटा कान मानती हुई सोंपों की युवतियों
इस चन्दन बुद्धों क वन में प्रमपूर्वक तरी ही कीर्ति का गान करें ॥२८॥

नायक—ठीक है, महात्मन् । ठीक है । मैं प्रसन्न हूँ । सर्वथा दृढप्रतिज्ञ
नने रहो । (शस्त्रचूड का आर) अपने घर जायें ।

(शस्त्रचूड उच्छ्वास लकर नीचा मुँह किये खड़ा रहता है)

नायक—(गहरी साँस लकर माता को दखता हुआ)—

उत्प्रेक्षमाणा त्वां तार्क्ष्यचञ्चुकोटिविपाटितम् ।

त्वद्दुःखदुःखिता दुःखमास्ते सा जननी तव ॥२६॥

देवी—धरणा खु सा, जा गरुडमुहपडिदं पि अकलदसरिरे
पण्य पुत्तअं पेफिमस्सदि ।

धन्या रालु सा, या गरुडमुखपतितमप्यक्षतरारीरमेव पुत्रकं
द्रवयति ।

शंखचूडः—अस्य ! सत्यमेधैतद् यदि कुमारः स्वस्थो
भविष्यति ।

नायकः—[वेदना नाटयन्] इहह ! परार्थसंपादनामृतरसा-
स्वादाक्षितत्वादेतायतीं धेलां न विदिता संप्रति मां बाधितुमा-
ग्धा वेदना ।

शंखचूडस्य स्वभवनगमनहेतुमुपन्यस्यति नायक—उत्प्रेक्षमाणेति ।
स्थाम्=भवन्त शंखचूडम्, तार्क्ष्यचञ्चुकोटिविपाटितम्=तार्क्ष्यस्य-
गरुडस्य, चञ्चु-लोब्धा, कोट्या-अप्रभागेण, विपाटितम्-विशरितम्,
उत्प्रेक्षमाणा=सभावयन्ती, त्वद्दुःखदुःखिता=तव दुःखेन दुःखिता,
सा=अनिर्वचनीयपुत्रवार्त्तल्यवती रूक्षा, तव=भवत शंखचूडस्य, जननी=
माता, दुःखम्=दुःखपूर्वकम्, आस्ते=तिष्ठति । अनुप्रास साध्यात् ।
अनुष्टुप् छन्द ॥२६॥

धन्येति—धन्या—धन लग्नी धन्या—प्रशस्तभागधेयेत्यर्थ । अस्मेति—
यदि कुमारो जीविष्यति तदा मे जननी मां जीवन्तमवलोकयिष्यति, अन्यथाऽ-
हमप्यत्रैव देह त्यक्त्यामीति भाव । इहहहेति—परार्थस्य—परप्रयोजनस्य
नागकिशुत्तरक्षणात्मकस्य संपादनमेव अमृतम्, तस्य रस, तस्य आस्वाद—

तुम्हे गरुड की चोंच की नीक स कटा हुआ समझती हुई वह तरी मत्ता
तरी दु ख से दु खी हुई बने कह में होगी ॥२६॥

देवी—जह मत्ता फन्य है, जो अपने पुत्र को मरुट के मुख में पडे
होने पर भी सही सलामत देखेगी ।

शंखचूड—मत्ता ! यह सत्य ही होगा यदि कुमार बच जाय ।

नायक—(पीडा अनुभव करता हुआ) अहह ! परीपकाररूपी अमृत
के रस चखने मे प्रवृत्त होने के कारण इतनी देर तक तो मुझे पीडा मालूम न
पडा, मगर अब मुझे तग करने लगा है ।

[मरणावस्था नाटयति]

जीमूतकेतुः—[ससन्नमम्] हा बत्स ! किमेवं करोषि ।

देवी—हा ! किरणु हु पदं वचदि । [सोरस्ताडनम्] परि-
चाग्रह परिचाग्रह । एसो मे पुत्रथो विवञ्चदि ।

हा ! किनु खल्वेतद् वर्तते । परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एष
मे पुत्रको विपद्यते ।

मलयवती—हा अय्यउत्त ! परिचइदुकामो विअ लक्खी-
अस्ति ।

हा आर्यपुत्र ! परित्यक्तुकाम इव लक्ष्यसे ।

नायकः—[अञ्जलिं वन्धुमिच्छन्] शंसचूड ! समानय मे हस्तौ ।

शंसचूड—[तथा वृषन् सासम्] कष्टम् अनाथीभूतं जगद् ।

नायकः—[अर्धेन्मीलिताद् पितरौ परयन्] अर्यं पश्चिमः
प्रशामः ।

अनुभव, तेन आक्षिप्तत्वाद्—आकृष्टत्वाद्, एतावती वेत्ताम्—इत्यत्कालपर्यन्तम्,
सप्रति—इदानीम्, साध्यस्य परप्रयोजनान्तरस्याभावादिति शेषः ।

देव्या उग्रौ—एष इति । विपद्यते=भियते । परित्यक्तुकामः=परित्यक्तु-
मिच्छुः । 'तुकामममसोरपि' इत्यनेन कामशब्दे परे तुमुनो मलोपः । अञ्जलिं
वद्ध्वा पितरौ प्रशान्तुमिच्छुर्नयको नैर्वत्यातिशयाद् अञ्जलिं वन्धुमरावतुषन्-
शंसचूड प्रेरयति—शंसचूडेति । समानय=सयोजयेत्यर्थः । अर्धेन्मीलि-
ताङ्गः=अर्धमुन्मीलिते अर्धिणी यस्य स अर्धान्मीलिताङ्गः । अयमिति—
पश्चिमः=अन्तिमः ।

(मरने की दशा का नाट्य करता है)

जीमूतकेतु—(धरना कर) हा बेटा ! क्यों ऐसे कर रहे हो !

देवी—हाय ! यह क्या हो रहा है ! (छाती पीटकर) बचाओ,
बचाओ, मेरा लाल मर रहा है ।

मलयवती—हा स्वामिन् । मुझे छोड़ कर चल दिये ।

नायक—(हाथ जोड़ना चाहता है) शंसचूड ! मेरे हाथों को जोड़ दो ।

शंसचूड—(नैसे करके रोता हुआ) हाय ! जगत् अनाथ हो गया ।

नायक—(अर्धसुली आँखों से माता-पिता को देखता हुआ) यह
मेरा अन्तिम प्रशाम है ।

गात्राप्यमूनि न वहन्ति विचेतनानि
 श्रोत्र स्फुटाक्षरपदा न गिरः शृणोति ।
 कष्ट निमीलितमिदं सहसैव चचु-
 र्हां तात ! यान्ति विषयस्य ममास्योऽपि ॥१०॥

अथवा किमनेन ।

['सरसता पत्रगमय पुण्यम्' इति पूर्वश्लोकमेव पठित्वा पठति]

देवी—हा बचल ! हा गुरुजणवचल ! हा जीमूतवाहन !
 फकिं सि मए पुणो पेखिजव्वो ।

हा बत्स ! हा गुरुजनवत्सल ! हा जीमूतवाहन ! कुत्रासि
 मया पुनर्वृष्टव्यः ।

गात्राणीति—विचेतनानि=विपता चेतना स्पर्शानुभवसामर्थ्य
 येषां तानि चेतनाशून्यानि, अमूनि=पुष्पाभिर्हरयमानानि, गात्राणि=
 शरीरावयवा, न वहन्ति=मा धारयितुं न शक्नुवन्ति, अथवा न किमपि
 वेद्यन्ते । श्रोत्रम्=श्रोत्रेन्द्रियम्, स्फुटाक्षरपदाः=स्फुटानि-स्पष्टानि,
 अक्षराणि=वर्णा, पदानि=सुप्तिवन्तरूपाणि यत्र तादृशीरपि, गिरः=वाच,
 न शृणोति=न श्रुहति । कष्टम् [शोकसूचकमन्ययमिदम्], इदम्,
 चचुः=नेत्रमपि, सहसैव=अकस्मादेव, निमीलितम्=मुद्रितम्, हा=
 [शोकसूचकमन्ययम्] तात=हे पित, विषयस्य=इन्द्रियवैकल्यादिना
 शक्तिशून्यस्य, मम, अस्योऽपि=प्राणा अपि, यान्ति=गच्छन्ति । गात्र-
 विचेतनत्वादिभिर्हेतुभिर्गुणैरभि-यज्यते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥२०॥

देव्या उक्त्वा कुत्रेत्यादि । पुनस्त्वा कुत्र इत्यामीति भाव ।

चेतना हीन यह मेरे अज्ञ अन् नहीं चलते, स्पष्ट कही हुई वाणी को
 भी श्रोत्र नहीं सुनत, शोक है कि अस्ति हठात् मिची जा रही है, हा तात !
 मैं बेचस हूँ और मेरे प्राण निकले जा रह हैं ॥३०॥

अथवा इस (प्रलाप) से क्या लाभ ?

("सरसता पत्रगमय पुण्यम्" यह पहला श्लोक पढ़कर गिर पड़ता है)

देवी—हा बेटे ! हा माता पिता के प्यारे ! हा जीमूतवाहन ! मैं तुम्हें
 फिर कहीं देखूंगी ।

जीमूतकेतुः—[साक्षम्] हा पुत्र जीमूतवाहन ! हा प्रणयि-
जनयत्सल ! हा सर्वगुणनिधे ! कासि । प्रयच्छ मे प्रतिधचनम् ।
[दस्ताभुनिष्ठम्] कष्टं भोः ! कष्टम् ।

निराधार धैर्यं कमिव शरणं यातु विनयः

धमः शान्तिं बोद्धुं क इह विस्ता दानपरता ।

हत सत्य सत्यं प्रजतु कृपया काष्ठ करुणा

जगत् कृत्स्नं शून्यं स्वयि तनव ' लोकान्तरगते ॥३१॥

पुत्रशोकसततो जीमूतकेतुर्विलपति-निराधारमिति-तनय ! = हे पुत्र !
स्वयि = सर्वेषां गुणानामेकाग्रये भवति, लोकान्तरगते = अन्यो लोको लोकान्-
न्तरम्, तत्र गते = मृते सतीत्यर्थ । धैर्यम् = धीरता-महाविपत्तावप्यविचलन-
स्वभाव, निराधारम् = निर्गत आधारी यस्य तत्-निराधयम् जातमिति शेष ।
विनयः = नम्रता, कमिच = कं पुरुषम् [इवोत्र वाग्यालङ्कारे], शरणम् =
आश्रयम्, यातु = गच्छतु-प्राप्तोतु । इह = त्रिनोक्याम्, क. = कृतमो वीर,
शान्तिम् = क्षमाम्, बोद्धुम् = धारयितुम्, क्षम = ममर्य, अस्तीति शेष ।
इदानीम्, दानपरता = दानम्-त्याग, परम्-इष्टम्, यस्य तस्य भावस्तथा-
पदान्यतेत्यर्थ, विस्ता = समाप्ता । सत्यम् = सत्यवादिता, हतम् = विनष्टम्,
इति, सत्यम् = असादिगमम् । अद्य, कृपया = आश्रयपिनाराद् दानतामुपगता,
करुणा = दयाश्रुति, कं प्रजतु = कमाश्रय गच्छतु । कृत्स्नम् = सकलम्,
जगत् = भुवनम्, शून्यम् = रिक्तम्-सारहीनम्, अभूविति शेष । हे पुत्र ! धैर्या-
दिगुणानां त्वमेवैक आश्रय आसीत् । त्वयि विनष्टे निराधया इमे नष्ट एव ।
गुणानां गुणानमन्तरेण स्थानुमशक्तत्वाद् । अथ त्वय्येकस्मिन् विलुप्ते जगधि-
स्सार जातमिति भाव । करुणोऽत्र रस प्राधान्येनाभिव्यज्यते । अत्र नायकस्य

जीमूतकेतु—(रोकर) हा पुत्र जीमूतवाहन ! हा मित्रो के प्यारे ! हा
सन गुणों की खान ! तू कहाँ है ! मुझे उत्तर ता दे । (दानों हाथ उठाकर)
हाय रे हाय !

धैर्य आश्रय-हीन हो गया है, विनय (नम्रता) किस की शरण के ?
इस ससार में अब धुमा को धारण करने योग्य कौन रह गया है ? दान
करना अब समाप्त हो चुका, सचमुच ही सत्य का नाम हो गया, बेचाही
दया अब कहाँ जाए ? हे पुत्र ! तेरे परलोक जाने पर तो सारा ससार ही
शून्य हो गया है ॥३१॥

मलयवती—[सासम्] हा अटपटत ! कहीं में परिश्रम
गदोसि । शिगिघे मलअवदि ! किं एत्वं पेक्खिदव्वं त्ति एत्तिअं
बेलं जीधिदासि ।

हा आर्यपुत्र ! कुत्र मां परित्यज्य गतोऽसि । निर्घृणे मल-
यवति ! किमेतद् द्रष्टव्यमित्येतावतीं बेलं जीवितासि ।

शखचूडः—कुमार ! क प्राणेभ्योऽपि बल्लभतरं परिजनं
परित्यज्य गतोऽसि । तद्वश्यमन्वेति त्वां शंखचूडः ।

गरुडः—[मोद्रेगम्] हा ! कष्टम् । उपरतोऽयं महात्मा । किमि-
दानीं मया कर्तव्यम् ।

देवी—[सासम्भं इप्त्वा] भगवन्तो लोकपाला ! अमिदेष
सिञ्चिअ पुत्तअं मे जीवावेह ।

भगवन्तो लोकपालाः ! अमृतेन सिक्त्वा पुत्रकं मे जीवयत ।

लोकान्त(गमनदोषेण) धैर्मादीना निराश्रयत्वादिदोषवर्षानाहुक्तासालहार ।
तदुक्तं कुबलमानन्दे-

‘एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ भवि ।’

तेन च पर्यादाना त्पमेवैको निलय इति वस्तु भवजयते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ११ ॥

शखचूडोक्ते तद्वश्यमिति । अन्वेति=अनुगच्छति-अनुव्रियत इत्यर्थः ।
हा कष्टमिति-उपरतः=मृत । भगवन्त इति-लोकपालाः=प्राच्या-
दीना दिग्विदिशाभीशा इन्द्रादयो देवा लोकपाला उच्यन्ते । तदुक्तम्—

इन्द्रो वळि पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत ।

कुबेर ईश-पतय पूर्वादीना दिशा क्भात् ॥ इति ।

मलयवती—(रोती हुई) हा स्वामिन् ! मुझे छोड़ कर कहीं अठे
गए ? अरी तू मलयवती ! क्या यह देखने के लिये इतनी देर जीती रही ?

शखचूड—कुमार ! प्राणों से भी प्यारे नौकर को छोड़ कर कहीं अठे
गए ? अब शखचूड तो अवरग ही तुम्हारा अनुकरण करेगा ।

गरुड—(डू स से) हा शोक ! यह महात्मा मर गया । अब मुझे
क्या करना चाहिए ?

देवी—(रोती हुई ऊपर देख कर) हे भगवन् ! लोकपालो ! अमृत
छिड़क कर मेरे पुत्र का जीवित कर दो ।

गरुडः—[सहस्रमात्मगतम्] अमृतसंकीर्तनात् साधु स्मृतम् ।
मन्ये प्रमृष्टमयशः । तद् यावत् त्रिदशपतिमभ्यर्च्य तद्विस्मृष्टेना-
मृतयपेण न केवल जीमूतवाहनम्, पतानपि पूर्वभक्षितानस्थि-
शेषानाशीविषान् प्रत्युज्जीवयामि । अथवा न वदात्यसौ,
ततोऽहम्—

पद्मोत्तिष्ठताम्बुनाथ पट्टजवपवनप्रेर्यमाणे समारे
नेत्राचिं श्लोपमूर्च्छांविधुरविनिपतत्सानलद्वादशार्कं ।

गरुडोक्ते—तद् यावदिति । त्रिदशपतिम्=त्रिदशानाम्-देवानाम्,
पतिम्-स्वामिनम्-इन्द्रमिति यावत् । तद्वियस्मृष्टेन=तद्दत्तेन-तज्जनिते-
नेत्यर्थः । अस्थिशेषान्=अस्थिपक्वरागानांशियन् । आशीविषान्=
सर्पान् । आरया दष्ट्या विष येन तानिति विग्रहः । अथयेति—अथवति
निपातरामुदायो यद्यथे । यदि न वदात्यस्येति योचना ।

यदि मया प्रार्थ्यमान सुरपतिर्नामृतवृष्टिं करिष्यति-तर्हि किमहं करिष्या-
मीति गरुड प्रतिपादयति-पद्मोत्तिष्ठतेत्यादिना । पैक्षोत्तिष्ठताम्बुनाथः=
पद्माभ्याम् स्वपतराभ्याम्, उत्तिष्ठ-ऊर्ध्वं क्षिप्त-निरस्त, अम्बुनाथ-
अम्बुना नाम-समुद्र नरुणो वा, येन तादृश, समारे=मरुति, पट्टजव-
पवनप्रेर्यमाणे=पट्टना तीर्थेण, ज्वेन-वेगेन, जाता व पवन-वायु, तेन प्रर्य-
माणे-एकत क्षिप्तमाणे सति, नेत्राचिं-श्लोपमूर्च्छांविधुरविनिपतत्सा-
नलद्वादशार्कः=नेत्रयो-सम नयनयो, अचिभिं-ज्वालाभि, श्लोप-दाह
रास्य मूर्च्छा-उच्छ्वाय-आधिक्यम्, तथा [अथवा तेन मूर्च्छां-मोह, तयेति
व्याख्यातव्यम्], विधुर-विकला, अतएव विनिपतन्त-स्वस्थानाच्छयवमाना,
सानला-अनलनामिन्य सहिता, द्वादश, अर्क-आदित्या, यस्य तादृश,
[यद्येज्ज्वालाभि प्रपीडिता अग्निसहिता द्वादशादित्या स्वस्थानाद् भूमौ
निपतन्तीति भाव], शक्राशनिधनदग्दाप्रेतलोकेयद्वरुडान्=

गरुड—(प्रसन्नता से मन में) अमृत के कथन से खूब पाद आवा ।
मानो मेरा कलक पुठ गया । तो इन्द्र से प्रार्थना करके उससे बरसाई हुई
अमृत-वर्षा से न केवल जीमूतवाहन का ही किन्तु इन पहले साधु हुए अस्थि-
मात्र शेष सौंपो को भी निलाई है । और यदि वह न दगा तो मैं—

पद्मों से समुद्र का उद्धार कर, अपना तीव्र गति का पवन स-वायु को
प्रेरित करके, अपनी आँसुओं की ज्वाला के तन पुञ्ज से अग्नि सहित द्वादश

चन्वा सचूर्ण्य शकाशनिधनदगदाप्रेतलोकेशदददा-
नन्त समप्रपत्तः चक्षमस्तमयां वृष्टिमभ्युत्सुजामि ॥३२॥

तदयं गतोऽस्मि । [निष्कान्त]

जीमूतकेतुः—शंखचूड ! किमद्यापि स्थीयते । समाहृत्य वा-
रूणि पुत्रस्य मे विरचय चित्ताम् । येन घयमप्यनेन सह गच्छाम् ।
देवी—पुत्रश्च शंखचूड ! लहु सज्जेहि । दुःखं खु अहोहि
विषा भादुशो दे घट्ट ।

पुत्रक शंखचूड ! लघु सज्जय । दुःखं खल्वस्माभिर्विना
भ्राता ते वर्तते ।

[शकस्याशनि शकाशनि , धनदस्य गदा धनदगदा , प्रेतलोकेशस्य ददद
प्रेतलोकेशददद , शकाशनिधनधनदगदा च प्रेतलोकेशदददद , शकाशनि-
धनदगदाप्रेतलोकेशददददा , तानिति विमह । शकस्य-हन्द्रस्य, अशनिम्-
वज्रम् , धनदस्य-कुबेरस्य, गदाम्-गदाख्यमायुधम् , प्रेतलोकानाम्-मृतानाम्
ईशस्य इशामिनो-यमस्य, दददम्-दददनामकमस्यम् , चक्ष्मणा=स्वनेत्र्य,
संचूर्ण्य=चूर्णयित्वा स्थित , अन्तःसंमप्रपत्तः=अन्त -अमृतस्यान्त , सम-
प्रौ-सम्यग् ममो पत्नौ यस्य तादृश , सन् अहम्, क्षणम्=क्षणमानम् , अमृत-
मयीम्=सुधानगीम् , वृष्टिम्=अभ्युत्सुजामि-पातयामि । मह वक्ष्यामीन्
सर्वान् लोकपालान् पराभूयामृतपात्रान्तानिमज्ज्य स्वपक्षप्रकम्पनेन मृता-
नाकेतेषामुपरि क्षणं सुधावर्षणं करोमि इति भावः । सुधार्शभ्या पद्माभ्या न
विर इष्टिर्भवितुमर्हतात्यत क्षणशब्दोपादानम् । सरभरा छन्दः ॥३२॥

पुत्रकेति-सज्जय चित्तामिति शेषः । अस्माभिर्विना ते भ्राता भ्रातृत्वो
जीमूतनाहन , दुःखम्-दुःखपूर्वकम् , वर्तते तिप्रति ।

आदित्यो को कातर तथा निचलित करता हुआ, चोच से इन्द्र के वज्र, कुबेर
की गदा, तथा यम के डण्डों को डुकुडे डुकुडे करता हुआ, अमृत में अपने
पक्ष डुनों कर कुछ भर में अमृत की वर्षा कर दूँगा ॥३२॥

तो से, मैं यह चला ।

(चला जाता है)

जीमूतकेतुः—शंखचूड ! अभी तक क्यों खड़ा है ? लफड़ियों इकट्ठी
करके मेरे पुत्र की चिता को बना, ता कि हम भी उसी के साथ चले ।

देवी—बेटा शंखचूड ! जल्दी तम्पार कर। हमारे बिना तेरा माईहु सी
हो रहा होगा ।

शंसचूडः—[साक्षम्] यदाशापयन्ति गुरवः । ननु पुरस्सर
पयाहमत्र युष्माकम् । [उत्थाय चितारचना नाटयित्वा] तात ! सञ्जी-
कृतेयं चिता ।

जीमूतकेतुः—कष्टं भोः ! कष्टम्,

उष्णीष स्फुट एव भूर्धनि विभात्यूर्ध्वमन्तर्भुवां-
श्चपुस्तामरसानुकारि हरिणा यच्च स्थल स्पर्धते ।
चक्राङ्गी चरणी तथापि हि कथं हा वस्त मद्दुष्कृतै-
स्त्वं विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यसि ॥३३॥

यदेति—पुरस्सरः=अभयगामी ।

नृतस्य स्वपुत्रस्य चक्रवर्तिविहानि विलोक्य जीमूतकेतुर्विलपति-
उष्णीष इति । तृतीयपादे तथापीति प्रयोगाद् अत्र यद्यपीलम्पाहार्यम्,
यत्तदौर्नित्यसंभन्धात् । यद्यपि, भूर्धनि=मस्तके, उष्णीषः=चक्रवर्तिन्द-
घोताको लक्ष्मणविशेषः, स्फुटं पयः=स्पष्ट एवास्ति, भुवाः, अन्ताः=मध्ये,
इयम्=स्पष्टमवलोक्यमाना, ऊर्णाः=रोमावर्तः, विभाति=धोमते, चक्षुः,
तामरसानुकारि=तामरसम् अनुकरोति-इति तामरसानुकारि-रक्तकमल-
दलसदृशम्-आताम कर्णान्तविभ्रान्त चेत्यर्थः, यच्च स्थलम्=उर स्थलम्,
धिया विमलस्योज्ज्वलम्, हरिणा=विष्णुना-विष्णुवचसेत्यर्थः, स्पर्धते=
विष्णुवचः स्पर्धन्नुमिन्दतीति भावः । चरणी=पादतले, चक्राङ्गी=चक्रम्,
अङ्ग-विहम्, यत्र तादृशी, चक्रनिहितौ, स्त, तथापि=एव चक्रवर्ति-
लक्ष्मणयोश्चपि, हा धत्स ! त्वम् मद्दुष्कृतैः=मम पूर्वजन्मदुरदृष्टैरेव
द्वेषिभिः, कथम्=केन देवना, चक्रवर्तिपदवीम्=चक्रवर्तिन-सम्राज,
पदवीम्-पदम्, अप्राप्य=अनासाय, विश्राम्यसि=उपरतो भवसि । यदि

शंसचूड—(रो कर) जो आप (गुरु-जनों) की आज्ञा । इस बात में
में आपके अंगे उर्णोषा । (उठ कर चिता बनता हुआ) तात ! चिता उभार
कर ती है ।

जीमूतकेतु—शोक ! अहो शोक !

सिर पर स्पष्ट उष्णीष विद्यमान है, मौहों के मध्य में ऊर्णां शंखबनन हो
रही है, आँसे कमल के समान है, छाती सिंह (अथवा विष्णु) की शरीरों के
सदृश है, चरणों पर चक्रों के चिह्न हैं, फिर भी हे पुत्र ! नर न री द क म नू
बिना विद्याधरो के चक्रवर्ती की पदवी प्राप्त किये ही क्यों चक २५ ? ॥३३॥

देवि ! किमिव इयते । तदुचिष्ठ । चितामारोहामः ।

[सब परिक्रमन्ति]

मलयवती—[बद्धाञ्जलिरूर्ध्वं पश्यन्ती] मञ्जवदि गौरि ! तुप
आणत्तं 'विज्ञाहरचक्रवर्ती दे भक्ता भविस्सिदि' चि । ता कह
मम मन्दभाञ्जारे तुमं पि अलिअवादिणी सञ्जुत्ता ।

भगवति गौरि ! त्वयाऽऽहस्र 'विद्याधरचक्रवर्ती ते भर्ता
भविष्यति' इति । तत् कथं मम मन्दभाग्यायास्त्वमप्यलीकवा-
दिनी सञ्जुत्ता ।

[तत प्रविशति सप्तम्या गौरी]

गौरी-महाराज जीमूतकेतो ! नखलु नखलु साहसमनुष्ठेयम् ।

जीमूतकेतु.—कथममोघदर्शना भगवती गौरी ।

गौरी—[मलयवतीमुदिरय] बत्से मलयवति ! कथमहमली
कवादिनी । इश्यताम् । [नायकमुपगत्य कमण्डलुवारिणाभ्युपन्ता]

मदुपकृतैस्त्वमल्प एव भवसि लोकान्तरं गच्छसि तद् गच्छ, परं चक्रवर्ति
लक्षणाच्छकृतस्य तव तत्पदाप्सि केन हेतुना, इति न ज्ञायते । अथवा
मम उपकृतानि कथं ते चक्रवर्तिपदान्तरायभूतानि जातानि । मया उपकृतं कृतं
मयैव भाग्यम्, स्वयां कन हेतुनोपभुज्यते—इति वा भावः । अत्रापि पूर्ववत्
कथणं । शार्दूलविकीरित इत्तम् ॥३३॥

महाराजेति—साहसम्=चित्तारोहणसाहसम् ।

देवि ! क्यों राती हो ? उठा, चिता पर चढ़े ।

(सब घूमते हैं)

मलयवती—(हाथ जोड़कर ऊपर दसती हुई) भगवति गौरी ! तू ने
बर दिया था कि तूरा प्रति चक्रवर्ती होगा । तो मुझ अभागिनी के सम्बन्ध
में तू भी क्यों अनृतवादिनी हो गई ?

(घबराई हुई गौरी का प्रवेश)

गौरी—महाराज जीमूतकेतो ! नस पता साहस मत करा ।

जीमूतकेतु—अहा ! क्या अभावदर्शना गौरी आ गई ?

गौरी—(मलयवती की आर) नेटी गळयवति । ते भूटी केस ॥
सञ्जुत्ती हू ? देख, (नायक के पास जाकर कमण्डलु का पानी उसपर छिड़कती
हुई)

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणः ।

परितुष्टास्मि ते वत्स जीव जीमूतवाहन ॥३१॥

[नायक उत्तिष्ठति]

जीमूतकेतुः—[सहर्षम्] देवि ! दिष्टया वर्धसे । यद्यमक्षत-
रीरो जीमूतवाहनः समुत्थितः ।

देवी—मम्ववदीप पसादेण । भगवत्याः प्रसादेन ।

[उभौ गौर्याः पादयोः पतित्वा नायकमालिङ्गताः]

मलयवती—[सहर्षम्] विद्विष्टा पशुजीविदो अम्यउत्तो ।

दिष्टया प्रत्युजीवित आर्यपुत्रः ।

[गौर्याः पादयोः पतति]

नायकः—[गौरीं दृष्ट्वा मद्याप्रलिः] मगवति !

कथमिति—अमोघदर्शना=अमोघम्-अनिष्टत्वम्, दर्शनम्-
साक्षात्कारो यस्याः सा । अमोघदर्शनेति विशेषणं जीमूतवाहनस्य पुनरुज्जीवन-
पंभावनायां साभिप्रायमिति परिकरः । अभ्युच्चन्ती=अभिपिबन्ती ।

निजेनेति—हे वरस जीमूतवाहन ! निजेन=स्वकीयेन, प्रायेभ्योऽपि
प्रेयसा, जीवितेनापि=आणैरपि, जगताम्=लोकानाम्, निर्विशेषम्,
उपकारिणः=कल्याणकर्तुः, ते=तव, [सम्यन्धसामान्ये यथै] उपकारिणि
त्वयोति भावः, परितुष्टा=प्रीता, अस्मि त्वम्, जीव=धियस्व-जीवनं
प्राप्नुहीति भावः । अनुत्तुम् इन्द्रः ॥३४॥

देवीति—प्रत्युर्जीवितः=पुनर्जीवनं प्राप्तः ।

वत्स ! जीमूतवाहन ! तुम अपने प्राणों द्वारा भी जगत् का उपकार करने
वाले हो । मैं तुम पर प्रसन्न हूँ । तुम जी उठो ॥३४॥

(नायक उठ खड़ा होता है)

जीमूतकेतु—(प्रसन्नता से) देवि ! सौभाग्य की बात है, तुम्हें बधाई
है, जो यह जीमूतवाहन सही-सकामत जी उठा ।

देवी—(प्रसन्नता से) मलयती की कृपा से ।

(दोनों गौरी के चरणों में गिरकर नायक को गले लगाते हैं)

मलयवती—(प्रसन्नता से) अहोभाग्य ! स्वामी जी उठे । (गौरी के
चरणों में गिरती है)

नायक—(गौरी को देखकर हाथ जोड़कर) मगवति !

अभिलपिताधिकवरदे प्रथिपतितजनार्तिहारिणि शरण्ये ।

चरणां नमाम्यह ते विद्याधरदेवते गौरि ॥३५॥

[पादयो पतनि]

[सर्वे ऊर्ध्व परयन्ति]

जीमूतकेतुः—कगमनश्चा वृष्टिः । भगवति ! किमेतत् ।

गौरी—महाराज ! जीमूतवाहनमुज्जीवयितुमेतांश्च पूर्वभक्षितानस्थिशेषानुरूपतीन् समुपजातपश्चात्तापेन पक्षिपतिना वेधलोकादियममृतवृष्टिर्निंपातिता । [अत्रव्यप्रेण निर्दिशन्ती] किञ्च न पश्यति महाराज,

प्रत्युज्जीवितो नायको गौरी स्तौति—अभिलपितेति । अभिलपिताधिकवरदे ! =अभिलपिताद्-ईप्सिताद्, अधिक वर ददातीति तादृशि । ईप्सिताधिकवरदात्रि । प्रथिपतितजनार्तिहारिणि ! =प्रथिपतितानाम्-प्रणतानाम्, जनानाम्, आर्तिम्-पीडाम्, हरति-दूरीकरोतीति तथाभूते-प्रणतमनुजद्-पदारिणि । शरण्ये=[शरणे साधु शरण्या, सर्वोधने रूपम्] शरणागतराजके । विद्याधरदेवते=विद्यापराणाम्, देवते-इष्टदेवि । गौरि ! =हे महेश्वरि । अहम्=जीमूतवाहन, ते=तव, चरणां=पादौ, नमामि=नमस्करोमि । गौरीविषयिणी रति प्राधान्येन व्यज्यते । अभिलपिताधिकवरदारवादिक् प्रणामे हेतुरिति काव्यलिङ्गम् । आर्था इन्द्र ॥३५॥

कथमिति-अनश्ना-अत्र गेष विनैव जाता । समुपजातपश्चात्तापेन=समुपजात पश्चात्तापो यस्य तेन । पक्षिपतिना=पक्षिणा पतिस्तेन ।

इच्छा से भी अधिक वर देने वाली । प्रणत जनों के दुःख दूर करने वाली । दीनों की शरण्य । हे विद्याधरों की देवि गौरि । मैं तरे चरणों में नमस्कार करता हूँ ॥३५॥

(चरणों में गिरता है)

(सब ऊपर की ओर देखते हैं)

जीमूतकेतु—यह विनामेषों के वृष्टि कैसे ? भगवति ! यह क्या बात है ?

गौरी—महाराज ! जीमूतवाहन को और इन पहले स्नाप हुए अस्थिमात्रावशिष्ट सोंधों को पुन जीवित करने के लिये पश्चात्ताप करते हुए गवड ने यह दबलक से अमृत की वर्षा की है । (उंगली स दिखाती हुई) क्या महाराज नहीं देखत,

सम्प्राप्तास्त्रयदेहा. स्फुटफणमणिभिर्भासुरैरुत्तमाङ्ग-
विद्धाकोटिद्वयेन चित्तिममृतरसास्वादलोभाद्भिदन्त ।

सप्रत्याचद्वेगा मलयगिरिसरिद्वारिपूरा इवामी
वक्रं. प्रस्थानमार्गविषधरपतयस्तोपराशि विशन्ति ॥३६॥

[नायकमुद्दिश्य] वत्स जीमूतवाहन ! त्वं जीवितमात्रदानकस्यैव
न योग्यः । तद्यमपरस्ते प्रसादः—

अमृतमृदङ्गफन नागाना पुनरुन्नीवन वर्णयति—सप्रप्तेति ।
सप्रप्ति=इदानीम्—गहकृतामृतदृष्टानन्तरमिलयं, सप्राप्तास्त्रयदेहा =
सप्राप्ता—सन्निवृत्ता, अत्रपदा—अधिराजा—चक्षुण्दिगजलावयवपरिपूर्णा,
देहा—शरणाणि यस्यादशा, स्फुटफणमणिभिः=स्फुटा देदीप्यमाना,
पणानाम्, मणयो येषा तादृशौ, अतएव, भासुरैः=दातिमद्भिः,
उत्तमाङ्ग=शिरोभिः, उपलब्धिता, अमृतरसास्वादलोभाद्=अमृतस्य-
गहकृताभिर्वापितस्य पीयूषस्य, रम तस्य—आस्वादः—अनुभव, तत्र लोभाद्-
लोक्याद्, जिद्धाकोटिद्वयेन=निद्धाया, कोटिद्वयम्=द्वौ अत्रभागी, तेन,
चित्तिम्=अमृतनिषिद्धा पृष्णाम्, लिदन्तः=रसयन्त, अमी=पुरसादलोभ्य-
माना, विषधरपतयः=विषधराणा पतय—नागा इत्यर्थ, आचद्वेगा=
आचदो वेगो वैश्व-वगपुष्ठा, मलयगिरिसरिद्वारिपूरा इव=मलय-
गिरे—मलयाचलस्य, सरित—नद्य मलयाचलाद् उद्गच्छन्त्यो नद्य इत्यर्थ,
ताताम्, द्वारिपूरा—जलप्रवाहा इव, वक्रैः=कुटिलैः, प्रस्थानमार्गः=
गमनमार्गणि, लीयराशिम्=समुद्रम्, विशन्ति=प्रविराजन्ति ।

सम्प्रभामे नागा गहकृतामृतानिपकेण पुनरुन्नीवित्वा अतिवेगेन स्वर्गजाति
सिद्धया कुटिलया गता समुद्रमभिनिशन्ति । यथा—मलयपर्वताद्गच्छन्त्यो
वेगवती वापयाम्मुषरित कुटिल वहन्त्या समुद्र प्रविराजन्ति इति भाष ।
उपमालङ्कार । एतन्ना चन्द ॥३६॥

वत्सति—जीवितमात्रदानकस्य=दानभव दानकम्—अल्पार्थ कः ।

सम्पूर्ण दह प्राप्त करके, पशुओं की चमकती हुई मणियों के कारण
चमकत हुए सिरों वाले, अमृत चखन के रात्र स जिद्धा के दानों सिरों स
पुथिनी का चाहत हुए य साप इस समय मलयपर्वत की नदियों के वगपुष्ठा
जल की भाँति लकी गति से समुद्र में घुसे जा रह है ॥३६॥

(नायक को उद्देश्य करके) बेटा जीमूतवाहन ! तू केवल जीवनदान के
ही योग्य नहीं है । तू ऊपर यह और कृपा की जाती है—

हसांसाहतहेमपङ्कजरज सपर्कपङ्कोज्जिम्कतै-
रूपभ्रैर्मन मानसादपि पर तोयैर्महापावनै ।
स्वेच्छानिर्मितरत्नकुम्भनिहितैरेपाभिपिच्य स्वय
त्वा विद्याधरचक्रवर्तिनमह प्रीत्या करोमि चयात् ॥३७॥

जीवितमेव जीवितमात्रम्, तस्य दानकम्-जीवितमात्रदानकम्, तस्येति
विग्रह । त्वाहराय निरपेक्षजगदुपकारिणे जीवितमात्रप्रदानमतिदुष्टम्,
एव त्वितोऽप्यधिक मत्प्रसादमर्हसीति भाव ।

भगवती गौरी प्रसन्ना सती जीमूतवाहनाय चक्रवर्तिपद वितरति-
हंसांसेत्यादिना । एषा=युष्माभि प्रत्यक्षमीक्ष्यमाणा, ब्रह्मम्=गौरी,
स्वयम्=आत्मनैव, मम मानसाद्=मम अन्त करणाद् [मानसाद्य-
सरोवरात्] उत्पन्नैरपि, हंसांसाहतहेमपङ्कजरज.संपर्कपङ्को-
ज्जिम्कतैः=हंसानाम्-मरुतानाम्, असे-स्कन्धे, कण्ठकण्ठयनायवसरे,
आहतानाम्-सपृष्टानाम्, हेमपङ्कजानाम्-स्वर्णकमलानाम्, कम्पनेन पति-
तानि यानि रजासि-परामा, सेवा सपर्केण-सम्बन्धेन जात पङ्क-कर्म, तेन,
उज्जिम्कतै-रहितै, परम्=निरतिशयम्, महापावनैः=अतिप्रवित्रै, स्वे-
च्छानिर्मितरत्नकुम्भनिहितैः=स्वेच्छया स्वसकल्पमात्रेण निर्मिता,
ये रत्नकुम्भा-रत्नमया कलरा, तत्र निहितै-स्थापिते, तोयैः=जलै,
त्वाम्=जीमूतवाहनम्, प्रीत्या=प्रेम्णा, अभिपिच्य=लपयित्वा, चयात्=
सुहृत्तमात्रेण, विद्याधरचक्रवर्तिनम्=विद्याधराणाम्, चक्रवर्तिनम्-
सत्त्वाजम्, करोमि=विदधे ।

वत्स जीमूतवाहन ! अह त्वा निर्मलेन मम मानसोत्पलेन मत्सकल्प-
मात्रच्छरत्नकलशनिहितेन जलन विद्याधराणा चक्रवर्तिपदे प्रीत्याभिपिच्य-
सीति भाव । मानसोत्पलमप्यपङ्कजपरागपङ्किलमिति विरोध । मानसपद-
स्यान्त करणपरकल्याख्यानेन तत्परिहार । प्राकृतिकमानसजलादितस्य जलस्य
न्यतिरेकश्च । शार्ङ्गलविकीर्णित छन्द ॥३७॥

मेरे मानस (मानसरोवर—मन) से उत्पन्न होने पर भी इसी के पक्षों से
कम्पित कमलों के पराम के सपर्क से होने वाले कीच से रहित और अति
प्रवित्र जलों से, जो अपनी इच्छा के अनुसार बनाए हुए रत्न कुम्भों में रखे
हुए हैं, मैं स्वयं प्रेमपूर्वक तैरा अगिचक करके क्षण भर में तुम्हें विद्याधरो
का चक्रवर्ती बनाए देती हूँ ॥३७॥

अपिच—

अप्रेसरीभवतु काञ्चनचक्रमेतदेष द्विपश्च धवलो दशनैश्चतुर्भिः ।

श्यामो हरिर्मलयवत्यपि चेत्यमूनि रत्नानि ते समवलोकय चक्रवर्तिन् ॥३८॥

एते च मत्प्रसोदिताश्चटुलचूडामणिमरीचिरचितेन्द्रचाप-

अप्रेसरीति—चक्रवर्तिन्=हे विद्याधरसम्राट् ! एतत्=मया प्रसाद-
रूपेण वितीर्यमाणम्, काञ्चनचक्रम्=स्वर्णमयं चक्रम्, अप्रेसरी-
भवतु=गर्वरत्नेषु प्रधानं भवतु—प्रतिपञ्चपणञ्चमत्वादिदमेव काञ्चनं चक्रं
सर्वतः प्रथमं गृह्यतेति भावः । किं च, चतुर्भिः, दशनैः=दन्तैः, उपल-
क्षितः, एषः=पुर उपस्थितः, धवलः=श्वेतवर्णः, द्विपः=हस्ती, श्यामः=
श्यामवर्णः, हरिः=अश्वः, अपि च मलयवती=त्वद्भार्या च, इति,
अमूनि, ते=तव चक्रवर्तिनः, रत्नानि, समवलोकय=पश्य—गृह्यतेति
भावः ।

ललितापिस्तरे शौडानां ग्रन्थे—चक्रवर्तिनः सप्त रत्नानि गणितानि । तद्
यथा—चक्ररत्नम्, हस्तिरत्नम्, अश्वरत्नम्, स्त्रीरत्नम्, मणिरत्नम्, गृहपति-
रत्नम्, परिणायकरत्नमेव सप्तमम् इति । इत्थं भगवत्या गौर्यां जीमूतबाहन-
व्यक्रवर्तिनिहैर्योऽयमानो यायाथ्यतश्चक्रवर्तित्वं नीतः, इति भावः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥३८॥

चक्रवर्तिनं सर्वे राजान. प्रणमन्तीति तदपि प्रतिपादयितुमुक्त्वा—एते
चेति । मत्प्रसोदिताः=मया तदन्त करणमनुप्रतिरय प्रसोदिताः—प्रेरिताः,
चटुलचूडामणिमरीचिरचितेन्द्रचापपङ्क्तयः=चटुलाः—प्रणाम-
रामये चमलाः, चूडमणयः—मुकुटवृतानि रत्नानि, तेषाम्, मरीचिभिः—
किरणैः, रचिताः—उद्भाविताः, इन्द्रचापानाम्—इन्द्रधनुषाम्, पङ्क्तयः, वैद्या-
श्याः, राज्ञा मुकुटेषु विविधवर्णा मणयः खचिता भवन्ति, तेभ्यो नि.स-
रन्तो विविधवर्णाः किरणा मिलित्वा इन्द्रचापभियमुत्पादयन्तीति भावः ।

श्रीर भी—

हे चक्रवर्तिन् ! यह तो रत्न हैं, उन्हें देख । सब से पहले तो यह ले सोने
का चक्र, और फिर यह चार दातों वाला श्वेत हाथी, काला घोड़ा और यह
मलयवती भी ॥३८॥

और यह मत्प्रसोदितादि निवापरो के राज, मेरे मे प्रेरित, द्विप, दुप मणि
से अपना सिर झुका कर (शरीर का ऊपर का भाग झुका कर),

पदकृतो भक्त्याऽवनतपूर्वकायाः प्रथममन्ति त्वां मतङ्गदेवादयो
विद्याधरपतयः । घत्स ! किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

नायकः—[जानुभ्या स्थित्वा] प्रियकारिणि ! किमतः परमपि
प्रियमस्ति ।

ज्रातोऽथ शङ्खचूडः पतंगपतिमुखाद् वैनतेयो विनीत-
स्तेन प्राग्भक्षिता ये विपधरपतयो जीवितास्तेऽपि सर्वे ।

मत्प्राणाप्या विमुक्ता न गुरुभिरसवक्ष्यतिस्त्वमाह
त्वत्तस्व देवि दृष्टा प्रियमपरमतः प्राप्यते किं मया यत् ॥३६॥

अवनतपूर्वकायाः=अवनत-प्रणामसमये नीर्नर्नत, पूर्वकाय-कायस्य
पूर्वभाग [एकदेशिसमाम] येषां सादृशा, मतङ्गदेवादयः=मतङ्गदेव
आदि प्रधानम्, यत्र ते । मतङ्ग एवासीज्जीमूतकेतो प्रधानप्रतिपत्नी,
तदधीनताप्रतिपादनेन प्रधानमल्लनिबर्हेणग्यायात्, तदन्वयेऽपि जीमूतवाहनेऽ
धीनता गता इति प्रतिपादित भवति । उपहरामि=उपायनीकरोमि ।
प्रियकारिणि=सबोधनम् ।

ज्रात इति—अयम्=पुर स्थित, शङ्खचूडः=शङ्खचूडाख्य सर्पशिष्टु,
पतंगपतिमु । =पतंगानाम्-पक्षिणाम्, पत्यु-स्वामिनो गरुडस्य,
मुखाद्, ज्रातः=रक्षित, वैनतेयः=विनताया अपत्य गरुड, विनीतः=
प्राणिहिंसात्यागं शिञ्चित, ये, विपधरपतयः=सर्पा, तेन=वैनतेयेन,
प्राक्=पूर्वम्, भक्षिताः=पादिता, ते सर्वेऽपि=निर्विशेषम्, जीविता =
प्रत्युजीविता, मत्प्राणाप्या=भम, प्राणानाम्, आप्या-लाभेन-भमापि प्रत्यु
जीवनेन, गुरुभिः=मदृष्टदपितृभ्याम्, असवः=स्वप्राणा, न विमुक्ता =
न त्याक्ता, त्वत्तः=त्वद्गुरुप्रसादाद्, चक्ष्यतिस्त्वम्=विद्याधरसम्प्राप्तम्,

हुप गुरुदों की मणियों की किरणों से इन्द्रधनुष जैसी शान्ता दर्शाते हुप, तुम्हें
प्रणाम करत हैं । और कौन सी प्यारी वस्तु तेरी भेंट करूं ?

नायक—(घुटनों के बल होकर) हे प्रियकारिणि ! इससे परे और क्या
प्रिय हो सकता है ?

इस शङ्खचूड को गरुड के मुख से बचाया । गरुड को शिष्टा दी । पहले
साथ हुप सारे सोंप भी जीवित कर दिये । मुझे फिर जीवन मिल जाने स
(भरे) माता पिता ने भी प्राण्य त्याग नहीं किये । आप से भ्रत्रवर्ता का पद
मिला । आप का दर्शन हुआ । इससे अधिक और क्या प्रिय हो सकता
है, जिसके लिये प्रार्थना करू ? ॥३६॥

तथाप्येतावदस्तु—

[भरतवाक्यम्]

वृष्टिं हृष्टशिल्पिदत्ताण्डवभृतः काले किरन्त्वम्बुदा-
 क्लृवंन्त, प्रतिरूढसन्ततहरित्सस्योत्तरीयां चितिम्
 चिन्वानाः सुकृतानि वीतविपदो निमत्सैरिमानसै-
 र्मोदन्ता घनरञ्जयान्धधसुहृद्दंष्ट्रीप्रमोदा. प्रजाः ॥४०॥

आप्तम्=अभिगतम् । किमन्वत्, हे देवि ! हे दिव्यगुणयुक्तं महांन्तर्या-
 मिणि । त्वम्=स्वमेव—अस्माकं सकलमनोरथानामेकाप्रयभृता, दृष्टा साक्षा-
 त्कृता, अतः=मर्वचराचरकारणभृतायास्तव साक्षात्कारत्, परम्=
 अन्यत्, किम्, प्रियम्=अभिलषणां वस्तु भवेद्, यद्, मया,
 प्रार्थ्यते=याच्यते । चराचरकारणभृताया त्वयि साक्षात्कृतया न
 किंचिदपि प्राप्तम्यनवशिष्यते, यत्प्राप्तये प्रयत्नेत, सर्वस्यापि त्वदन्तर्गत-
 तात् त्वदर्शनत्वाद् इति भाव । सगुणर इतम् ॥३३॥

इष्टमुपमान्तं नामानन्द नाटकमुपभंजिहीषुं ध्वविभरतवास्येनोपसंहरति—
 वृष्टिमिति । हृष्टशिल्पिदत्ताण्डवभृतः=इष्टानाम्—घनागमे संजात-
 इषाणाम्, शिल्पिदत्ताम्—मयुराणाम्, ताराडवम्—धत्वम्, विप्रति—पारयन्ति—
 तथाभूता [वर्षाकाले वर्षांगुमान् जलदान् दृष्ट्वा दृष्ट्य मयूरा मृत्सन्तीति
 निसर्गं], अम्बुदा.=नेपा, चितिम्=पृथ्वीम्, प्रतिरूढसन्ततहरित्-
 सस्योत्तरीयाम्=प्रतिम्पानि—जलसेकेनादूरितानि, सन्ततम्—निरन्तरम्,
 हरिन्ति—रयामायमानानि, सस्यानि—धान्यान्वेव, उत्तरीयम्—प्रच्छदपट,
 यस्यास्तादृशीम्, क्लृवंन्तः=कणुमिति भाव [लक्षणदेवो क्रियाया इति
 हेतौ शत्रुप्रलय] काले=यथाममयम्, वृष्टिम्=जलवर्षणम्, किरन्तु=
 विच्छिपन्तु—पुर्जनित्वत्पर्यं । प्रजाः=प्रकृतय—जनाः, सुकृतानि=पुण्यानि,
 चिन्वानाः=अर्जयन्त्ये, अतएव, वीतविपदः=वीताः—नष्ट, विपद—
 अतिदुःखनाश्यादिरूपा विपत्तय, यासातादस्य, घनरञ्जयान्धधसुहृद्

ता नी इतना हा जय—

(भरतवाक्यम्)

मुद्रसज ममूरो के नाच से मुक्त मेघ निरन्तर पृथिवी पर अदकुरित
 हर मे भन्वरूपी चादर उदने क खिने समय पर वृष्टि करें । प्रजा पुष्प
 कर्म करती हुई, निपति से रहित हो, और ईर्ष्यारहितहृदय से मनुष्यों और
 मित्रों की गेष्टियों में सब प्रमोदयुक्त होकर मौन करे ॥४०॥

अपिच—

शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु मृतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥४१॥

[निष्कान्ताः सर्वे]

पञ्चमोऽङ्कः ।

नागानन्दं समाप्तम् ।

गोष्ठीप्रमोदाः=पत्रम्—सन्दं यथा स्वात् तथा, चन्द्र—रचित, बान्धवानाम्—
बन्धुताम्, सुहृदाम्—मित्राणां च, गोष्ठीषु—परस्परप्रेमालापेषु, प्रमोद—आनन्द,
नाभिस्तथाभूताः सत्यः [चिन्वाना इत्यादीनि श्रीरमपि विधेयविशेषणानि],
मोदन्ताम्=इष्टयन्तु । यथासमवजलवर्षणेन चित्तिर्द्विरितभरिता भवतु, प्रजाप
सुकृतानि कुर्वन्तः, अतिवर्षणादीतिरहिताः बान्धवसुहृद्गोष्ठीसुखमनुभवन्त्य
सत्याः सुखं सिद्ध्यन्तिवति भावः । शार्दूलविकीर्णितं कृतम् ॥४०॥

शिवमिति—सर्वजगताम्=सर्वेषाम्, जगताम्—लोकानाम्, शिवम्=
कल्याणम्, अस्तु=भवतु, भूतगणाः=प्राणिनः, परहितनिरताः=प्रेषाम्,
हिते=कल्याणेषु, निरता—संलग्ना, भवन्तु । दोषाः=समकोषादप, नाशम्=
विलयम्, प्रयान्तु=प्राप्नुवन्तु । सर्वत्र=सर्वेषु स्थानेषु विद्यमान, लोकः=
जनः, सुखी=प्रचुरसुखवान्, भवतु । आर्या जन्द ॥४१॥

देवशानमपारीणाद् द्रोणाश्रमनिवासिनः ।

श्रीरामधेरिव शुभाशुररूपुताद्वनिष्ट ॥

पार्वती यस्य जननी पार्वतीव पतिप्रिया ।

परमेश्वरस्य तस्यैव कृतिन कृतिरेयताम् ॥

प्रीयतामनया देवी वाचा कविभिरक्षिता ।

मोदमाप्नोतु तीर्थानां सार्धैरङ्गात्रपुरस्कृतः ॥

नेत्रानन्दाङ्गचन्द्रेन्दे शुचिमासि सिते दले ।

अष्टम्या भूमिजे वारेऽपूरि प्राज्ञविनोदिनी ॥

इति श्रीमद्व्युत्तानन्दतनुजन्मश्रीपरमेश्वरानन्दशर्मकृतयां प्राज्ञविनोदिनी
नागानन्दव्याख्यायां पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ।

और मी—

सांर संसार का मला हो और सब प्राणी दूसरो का उपकार करने में लगे
रहे, सब दोष नाश हो जाए और सब जगह लोक सुखी रहे ॥४१॥

(सब चले जाते हैं)

नागानन्दस्थश्लोकानुक्रमणिका ।

श्लो०	छन्दः	पृष्ठाङ्काः	श्लो०	छन्दः	पृष्ठाङ्काः
शङ्कित्विध्व	आर्या	६२	उद्गर्जज्वल	शार्दूलवि०	१६६
शंप्रसरी	वसन्तति०	२६१	उष्णीषः स्फुट	शार्दूलवि०	२५५
शङ्गाननिद्रा	अनुष्टुप्	२४५	उष्णीषः स्फुट	शार्दूलवि०	५८
अनया जघना	अनुष्टुप्	६२	एकतो गुरु	गाथा	६१
अनिहत्य तं	आर्या	१५२	एकाकिना	वसन्तति०	१५५
अन्त-पुराया	उपजाति	१६१	एतौ ध्रु	अनुष्टुप्	१४५
अन्योऽन्यदर्श	आर्या	११७	एतन्मुखं	आर्या	१४४
अभिलषिता	आर्या	२५८	कण्ठे हार	अनुष्टुप्	१०६
अमी गीता	शिखरिणी	१४१	कवलितलवत्र	आर्या	१६७
अस्मिन् बध्य	शार्दूलवि०	२०१	कामेनाकृष्य	स्रग्धरा	४
अस्या बिलो	आर्या	१८३	कुशासि घण	गाथा	८१
आत्मीय. पर	शार्दूलवि०	२३४	कुर्वाणो रुभि	शार्दूलवि०	२२५
आशानुत्पीड	स्रग्धरा	२१८	कोटीकरोति	अनुष्टुप्	१७६
आमोदानन्दि	स्रग्धरा	२०१	कचिद्द्वीपा	शिखरिणी	२४५
आर्तं कण्ठ.	अनुष्टुप्	१८२	क्षिप्त्वा विम्वं	स्रग्धरा	१६६
आलोषवमान	वसन्तति०	२१०	क्षौमे भङ्ग	शार्दूलवि०	२०५
आवर्जितं	अनुष्टुप्	२२८	खेदाय स्तन	शार्दूलवि०	१३६
आवेदय मभा	अनुष्टुप्	२१८	यात्राणवभूवि	वसन्तति०	२४०
आस्ता स्वस्ति	शार्दूलवि०	२३०	गोक्षसंमर्णव	वसन्तति०	२१३
इलंकराः प्रति	वसन्तति०	१७१	स्तानिर्नाधिक	शार्दूलवि०	२२६
उत्प्रेक्षमाणा	अनुष्टुप्	२४८	चक्षचन्वद्गता	स्रग्धरा	१६१
उत्फुल्लकमल	आर्या	४०	कन्दनस्तता	आर्या	८७

श्लो०	छन्दः	पृष्ठाङ्का	श्लो०	छन्द	पृष्ठाङ्का
चूडामणि	अनुष्टुप्	२२१	निष्यन्तदत्त	अनुष्टुप्	६१
जायन्ते च	अनुष्टुप्	१८८	निष्यन्दस्यन्द	छन्दः	१४०
जिह्वासहस्र	इन्द्रवज्रा	१७२	नीता किं न	शार्दूलवि०	८३
ज्वालाभङ्गै	छन्दः	२३६	न्याये वर्मनि	शार्दूलवि०	२३
एष च जो	गाथा	११६	पक्षौत्क्षिप्तान्मु	छन्दः	२५३
तनुरिय	हुतविल०	५२	पिनोर्विधातु	अनुष्टुप्	१५
तापातःक्षण	शार्दूलवि०	६४	प्रतिविन	आर्या	१६२
ताश्चैषा भक्ष्य	अनुष्टुप्	२१२	प्रिया सनि हि	अनुष्टुप्	६६
तिष्ठन् भाति	शार्दूलवि०	२१	भक्त्या विदूर	वसन्तति०	१९१
तुल्या सवर्त	छन्दः	१६६	भुक्तानि यौवन	वसन्तति०	२०७
दक्षिणा स्पन्दते	अनुष्टुप्	३०	मधुरमिव	मालिनी	३४
नाताऽय शख	छन्दः	२६२	ममैतदम्भार्यय	उपजाति	१८५
दिवधाङ्गा हरि	शार्दूलवि०	१८३	महाहिमस्तिष्क	उपजाति	१८४
दिनकरकरा	हरिणी	१५१	माद्यद्विगथ	शार्दूलवि०	२६
दृष्टा दृष्टि	शार्दूलवि०	१३५	मूलाया मुहु	शार्दूलवि०	१८०
द्विजपरिजन	आर्या	१३	मेदोऽस्थिमज्जा	अनुष्टुप्	२४२
ध्यानव्याज	शार्दूलवि०	१	मेरी मन्दर	शार्दूलवि०	२३१
नखलु नखलु	मालिनी	१०८	मियते मिय	अनुष्टुप्	१६०
न तथा गुल	आर्या	१६८	मद्विधाधरराज	शार्दूलवि०	६८
नागाना रञ्जि	अनुष्टुप्	२०३	रमस्यास्वद	शार्दूलवि०	१७
नाहिनाथार	शालिनी	२३३	वन्द्यत्थलम्मि	गाथा	१२०
निजेन जावि	अनुष्टुप्	२५७	वासोयुगमिद	अनुष्टुप्	१६६
निरथ प्राया	छन्दः	२४३	वासोऽर्थ	शार्दूलवि०	३२
निद्रामुशव	छन्दः	१५६	विद्याधरण	अनुष्टुप्	२१६
निराधार धैर्य	शिरारिणी	२५१	विलुप्तशेषात्र	उपजाति	२४१

श्लो०	छन्दः	पृष्ठाङ्काः	श्लो०	छन्दः	पृष्ठाङ्काः
विद्यामित्रः श्व	सगधरा	१०६	संसर्पद्विः	सगधरा	१५४
गृष्टिं हृद्यरास्त्र	शार्दूलवि०	२६३	मिरामुखैः	उपजाति	२२७
उष्टपा पिश्रतक	सगधरा	११६	श्रोहृदयेन न	आर्या	८४
व्यक्तिर्व्यजम	शार्दूलवि०	४१	स्थानप्राप्त्या	सगधरा	३६
व्याहृत्यैव	शार्दूलवि०	८२	स्फुरामि किम	आर्या	२०६
शानितैः नानु	आर्या	१६८	स्मितपुष्पोद्गमो	अनुष्टुप्	१४८
शम्पा शास्त्र	शार्दूलवि०	१६४	स्रस्तान् पाताल	सगधरा	२४६
शशिनणि	हरिणी	६०	स्वगृह्येयान	आर्या	२०४
शिवमस्तु	आर्या	२६४	स्वर्गस्त्री यदि	शार्दूलवि०	४७
श्रीहर्षो नि	शार्दूलवि०	११	स्वशरीरमपि	आर्या	१५७
ममुत्पत्स्वामहे	अनुष्टुप्	१६३	स्वशरीरंख	आर्या	२३३
सर्वाशुचि	अनुष्टुप्	१७३	हरिहरपिदा	आर्या	१२६
संप्राप्ताखण्ड	सगधरा	२५६	हंमासाहतहेम	शार्दूलवि०	२६०
संरक्षता पद्मग	उपजाति	२००	हुंघरं ददता	शार्दूलवि०	१३६

नाटकादिलक्षणानि ।

नाटकम्—नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
 विलासद्धर्षादिगुणवद् युक्तं नानाधिभूतिभिः ।
 पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥

नाटक का रत्न (कथानक) इतिहासप्रसिद्ध होना चाहिए । उसमें मुख, प्रतिमुख, गर्भ, विमर्श और निर्वहण ये पाँच सन्धिया होनी चाहिए, और विलास, सन्धुद्धि आदि गुण तथा अनेक प्रकार के ऐश्वर्यों का वर्णन होना चाहिए । कम से कम पाँच और अधिक से अधिक दश अङ्क होने चाहिए ।

नान्दी—आशीर्षचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजन्मपादीनां तस्मान्नान्द्रीति संज्ञिता ॥

देवता, ब्राह्मण तथा राजादिकों की आशार्वादि युक्त स्तुति इस में की जाती है, इसलिए इसे 'नान्दी' कहते हैं । इस से लोग आनन्दित होते हैं, इसलिए भी यह 'नान्दी' है ।

सूत्रधारः—आसूत्रयन् गुरान् नेतुः कथेरपि च वस्तुनः ।

रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इहोदितः ॥

नायक के, कवि के, और नाटक प्रतिपाद्य वस्तु के गुणों को (नान्दा द्वारा) सक्षेप से सूचित करने वाला 'सूत्रधार' कहाता है । यह रङ्गमञ्च का अलाङ्कित करने में मुखगुर होता है ।

पूर्वरङ्गः—यथाऋषवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥

नाटकीय वस्तु के पूर्व, रङ्ग (नाट्यशाला) के विघ्नों की शान्ति के लिए नर्तक लोग जो कुछ मञ्चल करते हैं, उसे 'पूर्वरङ्ग' कहते हैं ।

नेपथ्यम्—कुशीलवकुटुम्बस्य स्थलं नेपथ्यमुच्यते ।

नर्तक समुदाय के रहने की जगह को (जहाँ रह कर कि वे वेप बदलते हैं) 'नेपथ्य' कहते हैं ।

प्रस्तावना—सूत्रधारो नर्तकं घृते मारिषं वा विद्रूपकम् ।

स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत् तदामुखम् ॥

प्रस्तावना वा—

जहाँ सप्रधार नहीं, मारिय वा विदूषक से अपने कार्य के विषय में विचित्र शक्ति से इस प्रकार बातचीत करे, जिस से प्रस्तुत कथा का सूचन हो जाय, उसे 'आमुख' कहते हैं। उसी का नाम 'प्रस्तावना' भी है।

नायकः—स्यागी कृती कुलीनः सुधीको रूपयौवनोत्साही ।

दत्तोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशालवान् नेता ॥

दानो, कृतज्ञ, कुलीन, लक्ष्मीसम्पन्न, रूप यौवन और उत्साह से युक्त, चतुर लोगों के अनुग्रह का पात्र, तेजस्वी और मुखांत पुरुष 'नायक' होता है।

नायिका—'स्यागी कृती कुलीनः' इत्यादि में कहे हुए नायक के त्यागादि सामान्य लक्षणों से युक्त 'नायिका' कहलाती है।

धीरोदात्तः—अविकथनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्यः ।

स्थेयाग्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥

स्वयं अपनी प्रशंसा न करने वाला, क्षमायुक्त, गम्भीर हर्ष शोकादि में भी विचलित न होने वाला और स्थिर प्रकृति वाला, जिसका अभिमान विनय के कारण क्षिप्त हुआ रहता है, और जो अपनी बात का पक्का और भाव का पूरा होता है, वह 'धीरोदात्त' कहलाता है।

विदूषकः—विठ्ठान्नायकोयेशैर्हास्यकारी विदूषकः ।

जो अपने विकृत श्रद्धों से, ऊटपटांग वचनों से, और अपनी बेरय से (सामाजिकों को) हँसाता है, उसे 'विदूषक' कहते हैं।

विटः—संभोगहानसंपद् विटस्तु धूर्तः कलैकदेशतः ।

वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठधाम् ॥

अपनी संपत्ति को भोगविनास में जो चुम्ने वाला, धूर्त, चतुर गात आदि कलाओं के एक देश को जानने वाला, बेरयाओं को आव-भगत में पट्ट, बोलचाल में प्रवीण, मधुरभाषी, गोष्ठी आदि में सम्मानित 'विट' कहलाता है।

चेटः—'भृत्येदासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।'

दास को 'चेट' कहते हैं।

चेटी—चेटी—दासी को कहते हैं ।

कान्चुकीयः—ये नित्यं सत्यसंपन्नाः

ज्ञानविज्ञानकुशलाः । ७

जो सदा सत्य बोलने वाले, निरद्वल
से रहित, और ज्ञान तथा विज्ञान में दुरुल होते हैं
वैतालिकः—‘वैतालिका बोधकरा.’ (

जो प्रातःकाल सुभधुर गान आदि द्वारा
करते हैं, उन्हें ‘वैतालिक’ कहते हैं ।

स्वगतम्—अथान्यं खलु यद्भवतु तदिदं

जो बात सुनाने योग्य नहीं होती, उसे
नाटक में जिस उक्ति के साथ ‘स्वगत’ या
पात्र अपने ही मन में कहता है, दूसरे पात्र
कहता है, जिस से सामाजिक मुन लें ।

प्रकाशम्—सर्वं श्राव्यं प्रकाशं स्यात् ।

जो बात सब को सुनाने योग्य होती

अद्भुतः—अद्भुत इति कठिशब्दो भावैश्च
नानाविधानयुक्तो यस्मात्
पत्रार्थस्य समाप्तिर्यस्य च
किञ्चिदपलक्षयिन्दुः सोऽद्भुतः

जो भाव और रसों से अर्थों को अद्भुत
प्रकार के विधान होते हैं, जहाँ एक अर्थ की समाप्ति
दाता है और उक्त बिन्दु का सम्बन्ध होता है, उसे
‘अद्भुत’ शब्द कहिये ।

१ अल्पमात्रं समुद्दिष्ट बहुधा

फलस्य प्रथमो हेतुर्वाजं

त्रिसप्तपदत अत्यल्प रूपन क्रिया जाय, किन्तु
रूप से हो, उसे ‘वाजं’ कहते हैं । यह पत्रविधि का

२ अथान्तरार्थविन्दुदे

विष्कम्भकः—वृत्तवर्तिष्यमाणानां कयांशानां निदर्शकः ।
 संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥
 मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।
 शुद्धः स्यात् स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥

नीचो हुई और होने वाली कथाओं का सूचक, कथा का संक्षेप करने वाला अङ्ग 'विष्कम्भक' कहा जाता है। यह अङ्ग के आदि में प्रयुक्त होता है। जब एक ही मध्यम पात्र अथवा दो मध्यम पात्र प्रयोग करते हैं, तब इसे 'शुद्ध-विष्कम्भक' कहते हैं। और यदि नीच तथा मध्यम दोनों तरह के पात्रों द्वारा प्रयोग किया जाय तो इसे 'मिश्र-विष्कम्भक' कहते हैं।

प्रवेशकः—प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विधेयः, शेषं विष्कम्भके पथः ॥

प्रवेशक भी विष्कम्भक के सदृश होता है, किन्तु इसका प्रयोग नीच पात्रों के द्वारा करया जाता है और इसमें उक्तिवा उदात्त [उरुट] नहीं होतीं और यह दूसरे अङ्ग के आगे किया जाता है, पहले अङ्ग में नहीं।

रसः—व्यक्तः स तैर्विभाषाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ।

विभाव अनुभाव और स्वभिचारिभाव से अभिव्यक्त स्थायीभाव को रस कहते हैं।

शृङ्गारः—रम्यवेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ।

प्रमोदात् या रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः ॥

प्रकृष्यमाणा शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ।

परस्पर अनुरक्त नायक और नायिका का प्रेम जब रमणीय देश, कला, कला, वेष, भोग आदि के सेवन करने से उत्कर्ष को प्राप्त होता है, और जिसके कारण मनोहर हाव भाव आदि होने लगते हैं, तब उसे 'शृङ्गार' कहते हैं।

शान्तः—निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

जहाँ प्रधान रूप से निर्वेद स्थायीभाव की अभिव्यक्ति हो, उसे शान्त रस कहते हैं।

अवान्तर कथा के विच्छिन्न होने पर भी प्रधान कथा के अविच्छेद का जो निमित्त है, उसे 'बिन्दु' कहते हैं।

चेटी—चेटी—दासी को कहते हैं ।

काञ्चुकीय —ये नित्य सत्यसपत्ना कामदोषविबर्जिता ।
ज्ञानविज्ञानकुशला काञ्चुकीयास्तु ते स्मृता ॥

जो सदा सत्य धोलने वाल, निरङ्गल व्यवहार करन वाल, अम दासों
म रहित, और ज्ञान तथा विज्ञान में कुशल हाते ह, व 'काञ्चुकीय' कहात हैं ।
वैतालिक.—'वैतालिका बोधकरा' (अमर) ।

जो प्रात काल सुनधुर गान आदि द्वारा राज आदि स जगया
करते हैं उन्हें 'वैतालिक' कहते हैं ।

स्वगतम्—अथाप्य खलु यद्वस्तु तदिह स्वगत मतम् ।

जा बात सुनाने योग्य नहीं हाती, उसे 'स्वगत' कहते हैं । जिस में
नाटक में जिस उक्ति के साथ 'स्वगत' या 'आत्मगत' लया होता है, उस वह
पात्र अपने ही मन में कहता है, दूसरे पात्र से नह । किन्तु इस तरह
कहता है, जिस स सामाजिक सुन ले ।

प्रकाशम्—सर्वथाप्य प्रकाश स्यात् ।

जो बात मन से सुनाने योग्य होती है उसे 'प्रकाश' करते हैं ।

अद्भु —अद्भु इति रुद्रिग्रन्थो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।

नानाविधानयुक्तो यस्मात् तस्माद् भवेदद्भु ॥

यथार्थस्य समाप्तिर्यस्य च वीजस्य भवति सदाह ।

किञ्चिदयलप्रविन्दु- सोऽद्भु इति सदायगन्तव्य ॥

जो न व और र्यों से अर्थों को अद्भुतरत करता है, जिस में नाना
प्रकार के विधान हात हैं, जहाँ एक अर्थ से समाप्त तथा नार्थ का उपहार
हाता है और कुछ बिन्दु का सम्बन्ध होता है, उसे 'अद्भु' करते हैं । यह
'अद्भु' शब्द सदाशब्द है ।

१ अटपमात्र समुद्दिष्ट धनुषा यद्विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्बीज तद्वभिधीयते ॥

जिसका पहिल अलस रूपन किया जाय, किन्तु विस्तार उषस्य अनेक
रूप व हा, उसे 'बीज' करते हैं । यह फलाधरि का प्रथम दनु हाता है ।

२ अथान्तरार्थविन्दुदे विन्दुरन्धेदकारणम् ।

विष्कम्भकः—वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ।
 संचितार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥
 मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।
 शुद्धः स्यात् स तु संकीर्णो नीचमध्यमरूपितः ॥

बाती हुई और होने वाली कथाओं का सूचक, कथा का संचय करने वाला अङ्ग 'विष्कम्भक' कहाता है। यह अङ्ग के आदि में प्रयुक्त होता है। जब एक ही मध्यम पात्र अथवा दो मध्यम पात्र प्रयोग करते हैं, तब इसे 'शुद्ध विष्कम्भक' कहते हैं। और यदि नीच तथा मध्यम दोनों तरह के पात्रों द्वारा प्रयोग किया जाय तो इसे 'मिथ-विष्कम्भक' कहते हैं।

प्रवेशकः—प्रवेशकोऽनुदासोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
 अङ्गद्वयान्तविज्ञेयः शेषे विष्कम्भके यथा ॥

प्रवेशक भी विष्कम्भक के सदृश होता है, किन्तु इसका प्रयोग नीच पात्रों के द्वारा कराया जाता है और इसमें अङ्गिया उदात्त [उत्कृष्ट] नहीं होती और यह दूसरे अङ्ग के आगे किया जाता है, पहले अङ्ग में नही।

रसः—व्यक्तः स तीर्त्विभाषाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ।

विभाव अनुभाव और अभिचारिभाव से अभिव्यक्त स्थायीभाव को रस कहते हैं।

शृङ्गारः—रम्यदेशकलाकालषेपभोगादिसेवनैः ।

प्रमोदात् या रतिः सैव यूनोरन्योन्यरकयोः ॥

प्ररूप्यमाणा शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ।

परस्पर अनुरक्त नायक और नायिका का प्रेम जब रमणीय देश, कला, अलंकार, वेष, भोग आदि के सेवन करने से उत्कर्ष को प्राप्त होता है, और जिसके कारण मनोहर हाव भाव आदि होने लगते हैं, तब उसे 'शृङ्गार' कहते हैं।

शान्तः—निर्वेदस्थाधिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

जहां प्रधान रूप से निर्वेद स्थायीभाव की अभिव्यक्ति हो, उसे शान्त रस कहते हैं।

अबान्तर कथा के विच्छिन्न होने पर भी प्रधान कथा के अविच्छेद का जो निमित्त है, उसे 'बिन्दु' कहते हैं।

करुणः—इष्टनाशादनिष्टासेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।

शोकोऽत्र स्थायिभावः स्थाच्छोच्यमालम्बने मतम् ॥

दृष्टवस्तु के नाश और अनिष्ट की प्राप्ति से करुणरस आविर्भूत होता है । इस रस में शोक स्थायी भाव होता है और जिसके विषय में शोक हो, पुत्र-पति आदि आलम्बन विभाव ।

वीररसः—उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः ।

जिसका स्थायीभाव उत्साह हो और जो पात्र में आधित हो, उसके वीररस कहते हैं ।

दयावीररसः—यदि उत्साह दयाविषयक हो तब दयावीर रस होता है । नागानन्द में प्रधान रूप से यही रस है । 'शिरामुखैः स्मन्दत एव रक्तनद्यापि वेदे मम मासमस्ति' इत्यादि पद्य इसके उदाहरण हैं ।
